

080516

080516

Reg
V

१८५४

संस्कृत
श्याम

Reg. No. C. 1073.

Vol. XV, No. 9.]

[January, 1933.

१८५४ शकिये पौने

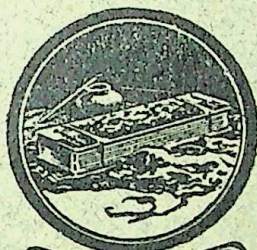

080516

१५१-वर्षस्य ६म-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

भारते मातु भारती

सम्पादकः—

श्रीक्षितिशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

सह-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,

श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—३८ रूप्यकत्रयम्

Foreign price—7s.

Printed and Published by

Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M. A.

The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.

Printed at

Metropolitan Printing and Publishing House, Limited,
56, Dhurumtalla Street, Calcutta.

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्थाः*

		मूल्यम्		सदस्यानाम्
	साधारणानाम्			
२।	कालीतन्त्रम्—सटीकानुवादम्	॥१०)	"	॥१०)
३।	शङ्करसङ्गीतम्	॥१०)	"	॥१०)
४।	मुक्तिवादः—गदाधर-भट्टाचार्य विरचितः, सटीकादय-भाष्यानुवादसहितः	३)	"	॥१०)
५।	दूर्गापूजातन्त्रम्—श्रवणनन्दनछोटोचार्णिकृतम्, श्रीरत्नोदयदूर्गासम्प्रदायप्रयोगतन्त्ररूपम्	५।०	"	२।
६।	पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीय-सन्ध्या- आह्वादिप्रवृत्तिरूपा	१।०)	"	१)
७।	दूर्गासम्प्रदायविवेकप्रश्नम्—दूर्गासम्प्रदायविवेकानि- अष्टाष्टकाश्चकम्	॥०	"	॥०
८।	कारकविज्ञानः—भरत-मल्लिकजितः, सोदाहरण- कारकनिर्णयरूपः	१०)	"	१०
९।	चरित्र-देभाष्योपक्रमणिका—सायणकृता, आह्वल- भाषाटिप्पणसमेता	॥०)	"	॥०)
१०।	अष्टाष्टकतन्त्रम्—श्रवणनन्दनछोटोचार्णिकृतम्	१०)	"	१०
११।	प्रभाकरविजयम्—नट्टीश्वरविरचित-प्रभाकर- सम्प्रदायानुसारि-सौम्यसायण्यः	१।०)	"	१)
१२।	तीर्थतन्त्रम्—श्रवणनन्दनछोटोचार्णिकृतम्	१०)	"	१०
१३।	पवनदूतम्—लक्ष्मण-सेन-सभाकवि-धोयीकविकृतम्	॥०)	"	॥०)
१४।	नलदमयन्तीयम्—(सप्ताङ्कनाटकम्) श्रीकालीपद-तर्काचार्यकृतम्	१।०)	"	१)
१५।	प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीश-सूक्तिसहितम्, नवीनया सूक्तिद्वैपिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्	३)	"	११०)
१६।	राजातन्त्रम्—श्रीश्रवणनन्दनछोटोचार्णिकृतम्, विष्णु श्रीनारायणशक्तिरूपम्	२।	"	५०
१७।	चक्र-प्रातिशाख्यम्—उदय-भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम्	२।०	"	३)
१८।	प्रसेयरत्नावली—वलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थः	१।०)	"	१)
१९।	कान्दोपसम्प्रदायम्—गुणविष्णु-विरचितम्	३॥०)	"	३)

* देवनागराक्षर-मुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण तथा बङ्गाक्षरमुद्रितनामानि बङ्गाक्षरेण मुद्रापितानि लिख्यन्ते ।

मानि

“भारते भातु भारती”

संस्कृतसाहित्य-परिषत्

श्यामवाजार, कलिकाता ।

१८५४ शकाब्दे

सौरफाल्गुनस्य पञ्चदशदिवसः

सबहुमानमावेदनम्—

महोदयाः, आगामिनि सौरफाल्गुनस्य चतुर्विंशदिवसे
बुधवासरे सायं सप्तमहोरायां परिषद् सासिकाधिवेशनानि
(पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमानि) भवितारः । तत्र भवतामुपस्थितिः
साग्रहं प्रार्थ्यते इति ।

विनीत—

श्रीअमरेश्वरठाकुर-वेदान्तशास्त्रिणः

श्रीसत्येन्द्रनाथ-वसुजस्य च

सम्पादकयोः ।

आलोच्यविषयाः—

१ । नूतनसभ्यनामप्रचारः ।

२ । विगतसमाकार्यविवरणम् ।

३ । निबन्धानां पाठः—

(क) ‘न्यायदर्शनम्’ इतिशीर्षकस्य

निबन्धकः—श्रीतारानाथ-तर्कतीर्थः ।

(ख) ‘पारसीकानां भारतागमनम्’ इतिशीर्षकस्य

(ग) ‘केन प्रणीता भगवद्गीता’ इतिशीर्षकस्य

निबन्धकः—श्रीक्षितिशचन्द्रचट्टोपाध्यायः ।

(घ) ‘आत्मविनिग्रहः’ इतिशीर्षकस्य च

निबन्धकः—के. ए. रामलिङ्गशास्त्री ।

४ । विविधाः ।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावालोकेर्मनःपन्नं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

January,	}	१८५४ शक्याये पौषे	}	Vol. XV.
1933.		१५श-वर्षस्य ६म-संख्या		No. 9.

उपनिषत्कथा

[निबन्धकः—म०म० श्रीदुर्गाचरण-साङ्ख्य-वेदान्ततीर्थः]

(छान्दोग्ये प्राणसंवादः)

अस्ति तावच्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमेऽध्याये प्राणोपासनाप्रक्रिया । तत्र च जीवोपकरणीभूतानां वागादीनां प्राणसंज्ञितानां सर्व्वेषामेव तत्तद्-गुणयोगेन समुपासनं तत्फलञ्च प्रतिपाद्य महताडम्बरेण पञ्चवृत्तेः प्राणस्य ज्येष्ठश्रेष्ठत्वादिगुणयोगेन समुपासनं पश्चादभिहितम् । सत्यपि जीवोपकरणतया सर्व्वेषामेव वागादीनां समानत्वे कथं नु नाम पञ्चवृत्तेः प्राणस्यैव ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वञ्चोपपद्येते ? इति तन्निर्दिधारयिष्या श्रुतिः स्वयमेव तदुपपादनाय नितरां रमणीयं प्राणसंवादमवातारयत् । स च संवाद एवमिह प्रवृत्ते—

यथा लोके राजसेवायां नियुक्ता उच्चावचगुणसम्पन्ना अपि राज-पुरुषा अनन्यसामान्यमात्मनो नैपुण्यं मन्यमाना अन्योन्यं स्पर्द्धन्ते, स्पर्द्धमानाश्चान्ततः पक्षपातादिदोषलेशवर्जितं ज्ञानभारावर्जितं तत्त्व-स्वरूपनिरूपणार्थमवलम्बन्ते ; इति नः सर्व्वेषामेव दिवानिशमक्षिपथ-

मवतरति, आध्यात्मिकानां प्राणानामपि कदाचित् तादृशी दशा समजायत इत्येतदुपाख्यायते—

“अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरे—अहं श्रेयान् अस्मि, अहं श्रेयान् अस्मि इति ।”

प्राणसंज्ञया परिचितेषु अस्मास्तु [वागादिषु] मध्ये अहमेव सर्वा-
पेक्षया अतिशयेन प्रशस्योऽस्मीति प्रत्येकं विवदमानाः प्राणाः स्वपक्षं
साधयितुं परपक्षं चाधिक्तेषुमक्षमा अनाशङ्कितपक्षपातं जनकतया च
सर्वत्र समस्नेहं पितरं प्रजापतिमेव तत्त्वनिर्णयक्षमं मध्यस्थं मनसा
न्यरूपयन् । एवं कृताध्यवसायाः प्राणाः समेत्य प्रजापतिलोकं जिगमिष्वो
बभूवुः । अनन्तरञ्च यथाध्यवसायम्—

“ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः—भगवन्, को नः श्रेष्ठ इति ।”

स्वसन्तानैः प्राणैरेवमाभाष्यमाणः प्रजापतिर्मनस्यचिन्तयत्—अहङ्कार-
परवशा हि प्रायेण स्वाभिमतार्थप्रतिघाते अन्धा इव विवेकं नावेक्षन्ते,
मत्ता इव गौरवं नाश्रयन्ते, मूढा इव सूनुतं नावबुध्यन्ते, बाला इव हितं
नावलम्बन्ते, उपचिकीर्षुमपि नानुमन्यन्ते, आत्मनीनमपि नाद्रियन्ते,
सर्वथा विपरीतमेव प्रचेष्टन्ते, तद् यद्यहमत्र यथायथमेव कथयेयं स्यादपि
कस्यचिद् मम यथार्थभाषित्वे विमतिरिति सम्यगौदासीन्यमेवात्र मम
साधीय इति जानन्नपि तन्निर्णयं नावोचत् ; निर्णयशैलीमात्रमुपदिशन्—

“तान् होवाच—यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत,
स वः श्रेष्ठ इति ।”

ओ प्राणाः, यूयमेव प्रस्तुतार्थविनिर्णये समर्थाः, तत् किमिति मामे-
तस्मिन्नतिदुर्ग्रहेऽर्थे मुग्धा नियोजयथ ? यूयमेव तावदेकैकशः पर्यायेण
शरीरादस्मादुत्क्रामत, ततश्च यस्मिन्नुत्क्रान्ते सति शरीरमिदं पापिष्ठतर-
मिव दृश्येत—शरीरं हि

“स्थानाद्वीजादुपष्टम्भान्निस्यन्दान्निधनादपि ।

कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता हाशुचिं विदुः ।”

इत्युक्तदिशा स्वत एवाशुचितया परिग्रहात् पापिष्ठमिव, पुनश्च युष्माकं मध्ये यस्य विरहात् ततोऽप्यतिशयेन पापिष्ठमिव सम्पद्येत, स एव युष्माकं मध्ये श्रेष्ठत्वेन परिग्रहीतव्य इति स्वशरीर एव सुकरः स्वरूपग्रह इति ।

अथैवमभिधाय पितरि प्रजापतौ मौनमालम्बमाने, वागादयः प्राणा-स्तदुक्तिं युक्तिमत्तया सानन्दमभिनन्द्य तदुक्तदिशैव व्यापारमारेभिरे । तत्र वाचमैव प्रथममुत्क्रमणे न्ययोजयन् । ततश्च—

“सा ह वागुच्चक्राम, सा संवत्सरं प्रोष्य पर्य्येत्य उवाच—कथमशकत ऋते मज्जीवितुमिति ?”

वागिन्द्रियं हि देहमपहाय संवत्सरकालं बहिरवस्थाय पुनर्देहमनु-प्रविश्य यदा तत्रत्यान् प्राणान् समपृच्छत्—भोः प्राणाः, मद् ऋते—मां विना यूयं दैहिकं सर्वं कर्म सम्पादयितुं शक्ता अभवत न वेति । तदा ते सर्वे युगपदूचुः—

“यथा कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन, पश्यन्तश्चक्षुषा, शृण्वन्तः श्रोत्रेण, ध्यायन्तो मनसा, एवमिति ।”

यथा हि कला वागिन्द्रियहीना [मूकाः] जनाश्चक्षुरादिभिः करणैः सर्वानेव देहोचितान् व्यापारान् यथायथं निष्पादयन्ति—ऋते वाग्-व्यापारात् त्वदभावाद् वयमपि तथैव वाग्व्यवहारहीना अपि सर्वमन्यद् व्यवहारं परिनिष्पादयन्त आस्मेत्येवं प्राणैरभिधीयमाना पुनर्देहं “प्रविवेश ह वाक् ।” एवमेकैकशः सर्वेऽपि प्राणा ऋते पञ्चवृत्तेः प्राणाद् बहिर्निगन्त्य संवत्सरात् परं प्रत्यागत्य च तत्तद्व्यापारविधुरत्वेऽपि शरीरं तदवस्थ-माकलय्य सग्रीडा इव पुनः प्राविशञ्क्षरीरम् ।

अथैवं वागादिषु करणेषु प्रोष्य प्रत्यागत्य च शरीरमनुप्रविष्टेषु सत्सु पञ्चवृत्तेर्मुख्यप्राणस्य समुत्क्रमणावसरः समुपस्थितः । स चात्मनः कर्तव्यमनुपालयन् देहादुत्क्रमितुं मनो दधौ ।

“अथ ह प्राणोऽञ्चिकमिषन् स यथा सुहयः पङ्डीशशङ्क कून् संखिदेत्, एवमितरान् प्राणान् समखिदत् ।”

यथा हि अश्वपरीक्षणाय प्रवृत्तैरश्वारोहिभिः कशाभिहतः शोभनोऽश्वः प्रचलिष्यन् पादबन्धनकीलान् युगपदेव समुत्पाटयेत्, तथायं मुख्यः प्राणोऽपि देहमपहाय यावद् ऊर्ध्वं क्रमितुं प्रावर्त्तत, तावदेव खलु वागादयोऽपि प्राणास्तदनुविहिता इव समुत्क्रमणोद्यता बभूवुः, न पुनर्देहे स्थातुमलमासन् । अथ ते तत्र स्थातुमशक्नुवन्तः कातरतराः “तं ह समेत्योचुः—भगवन् एधि, त्वं नः श्रेष्ठोऽसि, मोत्क्रमीरिति ।”

एवं कार्य्यतो लब्धप्रबोधा वागादयः प्राणाः प्रत्यक्षतो मुख्यप्राणस्य माहात्म्यमधिगत्य मिलित्वा समीपमुपगम्य प्राणं सम्बोध्य—हे भगवन्, एधि—त्वमेवास्माकं प्रभुर्भव, यतस्त्वमस्माकं मध्ये श्रेष्ठः, अतोऽत्रैव तिष्ठ, मा उत्क्रमीः—देहादस्मादुत्क्रमणं मा कार्षीरित्युचुः ।

अथैवमुपदर्शितविभवो महाप्रभावः पञ्चवृत्तिः प्राण आत्मनः प्राधान्यानुगुणं किमपि प्राप्तुकाम इतरान् प्राणानाह—यदि नाम देहेऽस्मिन् ममैव मानमहिमानमधिगता यूयं, तर्हि तदुचितं किमपि विधत्त, येन मे स्वामित्वमन्वर्थं स्यादिति । अथैवं विदिताशयाः सदाशया वागादयः प्राणाः स्वगतगुणगणसमर्पणेन स्वामिनं प्राणमपूजयन्, प्राणोऽपि लब्धमानतया तान् वागादीन् प्राणान् प्राणानिव पातुं त्रातुञ्च प्रतिशुश्राव । ततः सर्व्वे प्राणानुगता देहरक्षायै सङ्गता बभूवुरिति ।

सुभाषितम्

यो मानुष्यं कुशलविभवं प्राप्य कल्पैरणल्पै-
र्मोहात् पुण्यद्रविणमिह न स्वल्पमप्याचिनोति ।
कोऽस्माल्लोकात् परमुपगतस्तीव्रमभ्येति लोकं
रत्नद्वीपाद् वणिगिव गतः स्वं गृहं शून्यहस्तः ॥

इस्य
उभयः
व्यः
गगा-
वर्द्धे
“तं

गस्य
घन,
उन्नैव
गानु-
मान-
त्व-
णाः
तया
सर्वे

तन्त्रचर्चा

[निबन्धकः—श्रीप्रभातचन्द्र-चक्रवर्ती काव्यतीर्थः एम्-ए, पी-एच्-डी]

[उपोद्घातः]

तन्त्रशास्त्रे तावद् भारतीयानामार्याणामुपासनाया गुरुपरम्परागतः कश्चन प्राचीन आदर्शः संरक्षितो वर्तते । तान्त्रिकी हि साधना वेद-प्रतिपादितस्य धर्मस्य विशिष्टाङ्गत्वेनैव प्रसिद्धिं समधिजगाम । प्राचीन-तमदेव कालादारभ्य धर्मक्षेत्रेऽस्मिन् भारतवर्षे ये तावद्धर्मा उपासना-पद्धतयो वा प्रवृत्तास्तेष्वेवायमन्यतमस्तन्त्रोक्तः साधनमार्गः । वेदस्य कर्मज्ञानात्मककाण्डद्वितयेनैव साकं तन्त्रमतस्य सविशेषं सादृश्यं सन्नुद्भूयते । यद्यप्यापाततो वेदबोधिताद् धर्मात् तन्त्रोक्तस्य धर्मस्य पार्थक्यं प्रतीयते तथापि मूलतस्तन्त्रमतं वेदानुमोदितमेव न तु लेशतोऽपि वेदबाह्यम् । मन्वादिस्मृतीनामिव तन्त्रशास्त्रस्यापि वैदिककर्मकाण्डानुवर्ति-त्वेऽपि, देवादिदेवमहादेववदनारविन्दविनिःसृते तन्त्रशास्त्रे वेदप्रति-पादिताया ब्रह्मविद्याया एवं प्रभावः स्फुटतरं परिलक्ष्यते । तथाचोक्तं प्रामाणिकप्रवरेण भास्कररायेण ललितासहस्रनामस्तोत्रवृत्तौ—तन्त्राणां स्मृतित्वाविशेषेऽपि मन्वादिस्मृतीनां कर्मकाण्डशेषत्वं तन्त्राणां तु ब्रह्म-काण्डशेषत्वमिति । श्रद्धापूर्वकं तन्त्रशास्त्रमालोचयन्तः सर्व एव प्रति-पद्येरन् भारतीयोपासनायाः प्रस्थानत्रितयं कर्ममार्गो ज्ञानमार्गो भक्तिमार्ग-श्चातिमात्रं मनोहरया रीत्यात्रोपप्रदर्शितमिति । न खलु केवलं लौकिकाना-मेव सम्मतमिदं शास्त्रं परं योगिनामपि बहुमतम् । हिरण्यगर्भाद् दत्ता-त्रेयाद्वा प्रारब्धं सम्प्रदायकमागतं योगतत्त्वमपि तन्त्रशास्त्रे विस्तरेण सन्निविष्टम् । उक्तञ्च त्रिपुरारहस्ये—

इति तद्वचनं श्रुत्वा भार्गवः परिचिन्तयन् ।

सस्मार तत् पुरा प्रोक्तं दत्तात्रेयेण विष्णुना ॥

त्रिपुराया रहस्यं यत् साक्षाच्छिवमुखागतम् ॥

त्रिपुरारहस्ये १।६०

इति । पातञ्जलदर्शनप्रतिपादितानि ध्यानधारणासमाधिप्राणायामप्रभृतीनि निखिलान्यपि योगाङ्गानि तन्त्रशास्त्रे व्याख्यातानि । तन्त्रोक्तमेव योग-मार्गमवलम्ब्यादिनाथः, अष्टाङ्गयोगे समाधिगतसिद्धिरिति प्रथितो मतस्येन्द्र-नाथः, गोरक्षनाथप्रभृतयश्च महात्मानः सिद्धिमुपगता इति प्रसिद्धिः । वङ्गेष्वपि सर्वानन्दपूर्णानन्दब्रह्मानन्दरामप्रसादकमलाकान्तप्रभृतयो बहव-स्तान्त्रिकाः प्रादुर्बभूवुः । वेदान्तमार्गप्रवर्तकस्य भगवतः शङ्कराचार्यस्यापि तन्त्रोक्तसाधनायां (शाक्तोपासनायाम्) आसक्तिरासीदिति तद्विरचिता-दानन्दलहरीसौन्दर्यलहरीगङ्गास्तवान्नपूर्णास्तवप्रपञ्चसारादिप्रबन्धतो विस्पष्ट-तयावगम्यते । ब्रह्मविद्यायोगतत्त्वव्यतिरिक्तान्यपि ज्योतिष-वर्णशब्द-तत्त्वानि पृथिव्याः संस्थानं षट्कर्माणि यागहोमौ भूतशुद्धिपूजाप्रकरण-न्यासदीक्षापद्धतिप्रभृतीनि बहुविधानि श्रद्धाशीलजनज्ञातव्यानि विषय-जातानि तन्त्रेषु प्रतिपादितानि ।

एकतस्तावत् तन्त्रशास्त्रं साधकस्य कण्ठहारः, अपरतश्च तान्त्रिकाचारो हिन्दुधर्मस्याध्यात्मिकजीवनस्य च प्रधानमवलम्बनम् । तन्त्रशब्दस्य निर्वचनदर्शनमेव शास्त्रस्यास्य गुरुत्वं विस्पष्टयति । तथाचोक्तम्—

तनोति विपुलानर्थास्तत्त्वमन्त्रसमन्वितान् ।

त्राणं च कुरुते यस्मात्तन्त्रमित्यभिधीयते ॥

संस्कृतसाहित्ये तन्त्रशास्त्रग्रन्थाः सुविपुला एव । परन्त्वधन्यतया भारतवर्षीयाणां बहूनामेव विलोपः सञ्जातः, बहवश्च नाममात्रशेषाः संवृत्ताः । अहो कति नामानर्घ्याणि रत्नानि भारतवर्षस्येत्यमेव कालगर्भे चिराय न विलीनानि ? तथाप्यद्यापि तेषु तेषु प्रदेशेषु तन्त्रशास्त्रीयाणि मुद्रितानि हस्तलिखितानि च यानि पुस्तकान्युपलभ्यन्ते तेषां संख्यामाकलयतां मानसे विपुलतरेण विस्मयेन पदं क्रियते, अहो ! कीदृशी वा चर्चा तन्त्रशास्त्रस्य भारते न सञ्जातेति । साधनासाम्राज्यस्य वर्त्तमानायां शोचनीयतमायामपि दशायामार्याणां धर्मानुष्ठानस्य ज्ञानानुशीलनस्य चान्तस्तन्त्रस्य प्रभावो विस्पष्टमेवानुभूयते । प्रतिगृहमेवार्याणामद्यापि शक्तिपूजा शाक्ताभिषेकश्च

निर्वर्त्यते । अस्माकं प्रदेशे बहुषु स्थानेषु दुर्गापूजा कालीपूजा चानुष्ठीयेते । एतत्त्ववश्यमभ्युपगन्तव्यं यथाविधि शक्तिपूजानुष्ठानमतीव कठिनमिति । मानस्याः पूजायास्तदुपचाराणां वर्णनं वैशद्येन तन्त्रशास्त्रे समुपलभ्यते । स्वहृत्पद्मासने स्वाभीष्टदेवं समुपवेश्य मनःप्राणैर्निखिलैश्च करणग्रामैः कीदृश्या प्रणाल्या साधकेन तस्योपासनं विधेयं तद् यथा तन्त्रशास्त्रे विस्पष्टमुपदिष्टं न खलु तथान्यत्र कुत्राप्युपलभ्यते । तन्त्रशास्त्रे भूतशुद्धि-प्रकरण उक्तम्—देहस्थानि चित्यादिभूतानि संशोध्य, शरीरस्थं पापजातं ज्ञानाग्निना दग्ध्वा, गुरूपदिष्टेन च वर्त्मना कुलकुण्डलिनीत्यपरनाम्नीं चिच्छक्तिमुद्बोध्य किं बहुना सर्वथा निर्मलो भूत्वा साधक आत्मानं परमात्मतोऽभिव्यक्तिं विभावयेत् इति । एवञ्च स्वयं शिवसाम्यं समासाद्य महाशक्त्याः पूजायामधिकारी सञ्जायते (“शिवो भूत्वा शिवां यजेत्”) ।

भारतवर्षस्येतरेष्वपि धर्ममतेषु तन्त्रमतमनुप्रविष्टं वर्तते । कालिका-पुराणेऽपि देवीतन्त्र-कामाख्यातन्त्र-शारदातन्त्र-कामेश्वरीतन्त्रप्रभृतीनि संख्यातीतानि तन्त्राणि समुल्लिखितानि । किञ्च, शैव-शाक्त-वैष्णवबौद्धभेदेन बहुविधानि तन्त्रशास्त्राणि तान्त्रिकाचाराश्चोपलभ्यन्ते । न केवलं भारते वर्षे दूरतरप्रदेशवर्तिषु महाचीनेष्वपि तान्त्रिकाचारः पदं लेभे, एतस्य निदर्शनं प्रसिद्धेष्वेव बौद्धतन्त्रेषु सन्दृश्यते । ब्रह्मयामलतन्त्रे हि वामाचारवीराचारकौलाचाराणामिव चीनाचारस्यापि समुल्लेखो दृश्यते । तद् यथा—

नात्र शुद्धाद्यपेक्षास्ति न चामेध्यादिदूषणम् ।

सर्वदा पूजयद्देवीमन्नतः कृतभोजनः ॥

महानिश्चयशुचौ देशे वर्ति मन्त्रेण दापयेत् ।

स्त्रीद्वेषो नैव कर्त्तव्यो विशेषात् पूजनं स्त्रियाः ॥

सर्वमेतदिदमेव स्फुटीकरोति यत् आसीत् स कालो यदा योगचर्चया—ज्ञानचर्चया भारतं वर्षं तथा प्रतिष्ठां समभ्यगमत् यथा भारत-तद्वहिर्भूतानां च बहुतराणामेव प्रदेशानां धर्म्माणां न्यूनाधिकतया तन्त्रोक्त-

धर्माश्रयणमावश्यकमासीत् । काश्मीरेषु दाक्षिणात्ये च तन्त्रशास्त्रस्य प्रगाढमालोचनमासीत् । काश्मीराणां चतुःषष्टितन्त्रम् दाक्षिणात्यस्य चाष्टविंशतिकामिकागमशास्त्रमत्र प्रकृष्टं प्रमाणम् । आचार्यशङ्करभगवत्पादैरपि “आनन्दलहरीस्तोत्रे” चतुःषष्टितन्त्राणामुल्लेखो विहितः —

चतुःषष्ट्या तन्त्रैः सकलमभिसन्धाय भुवनं

स्थितस्तत्तत्सिद्धयै प्रसवपरतन्त्रः पशुपतिः ।

पुनस्तन्निर्बन्धादखिलपुरुषार्थकघटना

स्वतन्त्रं ते तन्त्रं त्रितितलमवातीतरदिदम् ॥ इति ।

किञ्च, अश्वक्रान्तविष्णुकान्तरथकान्तप्रदेशेषु च विभिन्नानि तन्त्रशास्त्राणि प्रचलितानि । पूर्वाद्याम्नायभेदेनापि तन्त्रशास्त्रस्य विभाग उपलभ्यते । महेश्वरस्य सप्तम्य आननेभ्यः सप्तविधा आम्नाया वेदादि-शास्त्रसमष्टिरूपा विनिर्गताः । तेषां च सप्तानामाननानां नामानि यथा— तत्पुरुषः, अघोरः, सद्योजातः, वामदेवः, ईश्वरः, नीलकण्ठः, चैतन्यश्च । एषु चान्तिमं मुखद्वितयं गूढमेव, तेन मुखपञ्चकस्य स्फुटत्वान्महादेवः पञ्चवक्त्र इति निर्दिश्यते । कुलार्णवं तन्त्रमूर्ध्वाम्नाय इति व्यपदिश्यते ।

तन्त्रशास्त्रमतीव विशालं दुरवगाहश्च । सम्प्रदायविच्छेदात् तन्त्रोक्ता बहव एव विषया इदानीं रहस्यजालसमाच्छन्नाः प्रतीयन्ते । तन्त्रशास्त्रेषु च तथाविधं बहुतरं प्रतिपाद्यं वर्तते यत् खल्वन्तरेण सद्गुरुपदेशं स्वप्रतिभया नैवावबोद्धुं शक्यते । सद्गुरुलाभश्च पूर्वजन्मार्जितसुकृतिफलेनैव केषाञ्चिदेव सङ्कटते । ये हि परमार्थत एव साधकाः शास्त्रोक्तकर्मानुष्ठान-पराश्च प्रायेण ते विजने एव वसन्ति, प्राकृतजनैः साकं सम्बन्धं विच्छिन्दन्त्येव ते । एतस्मादेव कारणाद् बहुषु स्थानेषु तन्त्राणां निगूढं तात्पर्यमिदानीमपरिज्ञातमेवास्माकम् । अपरिज्ञानाच्चास्मात् तन्त्रशास्त्रे तान्त्रिका-चारे चास्माकं श्रद्धा शैथिल्यमुपगता । परं तन्त्राणां रहस्यमभ्यात्म-तत्त्वं वा यथायथं व्याख्यायते चेत्, तान्त्रिकाचाराणां च पारमार्थिकमुद्देश्यं सम्यगधिगम्यते चेत्, तन्त्रेषु शिञ्जितजनानां श्रद्धा पुनरपि दृढतरं पद-

६म-संख्या]

तन्त्रचर्चा

३४५

मासादयेदित्यस्माकं द्रव्यीयान् प्रत्ययः । तन्त्रोक्ता ब्रह्मविद्या तन्त्रानुशिष्टं
सेवातत्त्वं तन्त्रकथितं पञ्चतत्त्वं तन्त्रप्रतिपादिता च शक्तिपूजापद्धतिः सर्वा-
ण्येतानि सुमनोहराणि परमोपादेयानि च साधनमार्गावलम्बिनाम् ।
प्रबन्धेऽस्मिन् तन्त्रोक्तं बिन्दुतत्त्वमधिकृत्यालोचनं प्रवर्त्तय प्रदर्शयिष्यामः—
तन्त्रप्रतिपादिता विषयविशेषाः कीदृशदार्शनिकचिन्ताप्रसूता अध्यात्मजीवन-
रक्षणं च कीदृशमुपयोगमावहन्तीति ।

यथा त्रिकसिद्धान्तापरनामनि काश्मीरीये शैवागमे पतिपशुपाशाः
प्रधानतत्त्वत्रयत्वेनोपवर्णितास्तथा दक्षिणात्यशाम्भवागमे शिवशक्ति-
विन्दवो मुख्यपदार्थत्रयत्वेन परिगृहीताः । तथाचोक्तं रत्नत्रये—

विन्दुशक्तिशिवाख्यानि त्रीणि सिद्धान्तसागरात् ।

समुद्भूत्य सतां धर्तुं हृत्कण्ठश्रवणे सदा ॥

पदार्थत्रितयश्चेदमागमै रत्नत्रयसंज्ञयाऽभिधीयते । तदुक्तम्—

रत्नानीशविधानाच्च विन्द्वाद्याः शिवशासने । इति ।

षष्ठांशुपरि सर्वेषामेव तत्त्वानां प्रतिष्ठा । तथाचोक्तम्—

रत्नत्रयं समाश्रित्य वर्त्तते तत्त्वसंहतिः । इति ।

मूलभूतानाममीषां पदार्थानामभ्युपगममन्तरेण न खलु विश्वस्य
समुत्पत्तेर्न वा तद्गतस्य वैचित्र्यस्य निदानं निर्देष्टुं शक्यते । तत्त्वदृष्ट्या तु
प्रोक्तपूर्वेषु त्रिषु रत्नेषु शिवः सर्वज्ञो विश्वस्य कर्त्ता (creator), शक्तिः
[शिवसमवायिनी शक्तिः] करणम् (instrumental potency),
विन्दुश्च उपादानं वा महामाया वा (matter) । यथा स्थूलदृष्ट्या दृश्यते
चेन्मृत्तिकाद्युपादानं विना घटादिकार्यजातस्योत्पत्तिर्न सम्भवति
तथा विन्दुलक्षणं मायिकोपादानमन्तरेण जगतः सृष्टिव्यापारः कथमपि न
सङ्गृह्यते । विन्दुस्तावज्जडात्मा महामाया । यावच्चेतनेन नाधिष्ठीयते
चिच्छक्त्या वा न प्रेर्यते तावज्जडः कदापि न प्रभवति कर्म्मणि
सम्पादयितुम् । अत एव शैवसिद्धान्तेषु चिन्मयी शक्तिः कारणतयोप-
न्यस्ता । “यद् यत् कार्यं तत् तत् सकर्त्तृकम्”—राद्धान्तमिम-

मनुसृत्य नैयायिकैरपि क्षित्यादिकार्यजातस्य कर्त्तृतयेश्वरो निरूपितः । शिवः शक्तितो न भिद्यते, अभिन्नकलेवरावेवमौ । मायायाः साहाय्येन तेन सृज्यते विश्वम्, वैष्णवशास्त्रीया ह्लादिनी शक्तिः [राधा] परम-पुरुषाच्छ्रीकृष्णादाकृतितो भिन्नापि परमार्थतोऽभिन्नैव । बिन्दोर्विन्नोभा-देव प्राकृतसृष्टेः प्रारम्भः । परिदृश्यमानमिदं जगन्मण्डलं कलादीनां षण्णां शुद्धाध्वनां परिणामः, बिन्दुश्च षडध्वनामपि तेषामुपादानकारणम् । किं तावदयं बिन्दुर्नाम ? यस्माद्धि मन्त्र-वर्ण-पद-कला-तत्त्व-भुवना-ख्यानि षट् तत्त्वानि प्रादुर्भूय पुनस्तस्मिन्नेव विलीयन्ते स एव बिन्दुर्नाम ।

उक्तञ्च—

जायतेऽध्वा यतः शुद्धो वर्त्तते यत्र लीयते ।

स बिन्दुः परनादाख्यो नादबिन्दुर्णकारणम् ॥

इति । बिन्दोश्च व्यक्ताव्यक्तभेदेनावस्थाद्वितयम् । प्रथमावस्थातः सृष्टिः द्वितीयस्यां सर्वेषां विलयः । बिन्दोरेव जीवानामभिव्यक्तिर्भवति । जीव-स्तावदणुलक्षणो बिन्दुलक्षणो वा । द्वैतवादिभिर्निम्बार्कामानुजवल्लभा-चार्यजीवगोस्वामिप्रभृतिभिः सर्वैरेव जीवोऽणुरिति निर्दिष्टः । प्रायेण पर-माणव एव पाञ्चभौतिकस्य जगतः सूक्ष्मकारणत्वेन नः सम्मताः, बिन्दुस्तु तेभ्योऽपि सूक्ष्मतरः । का कथा इतरेषां, लिङ्गशरीरात् कारणशरीराद्वा अपि बिन्दुः सहस्रगुणं सूक्ष्मतरः ।

यद् यदेव जगति परिदृश्यतेऽस्माभिस्तस्य सर्वस्यैव सूक्ष्मं वैन्दवं रूपं वर्त्तते । बिन्दो रूपादेव सर्वेषां रूपाणां प्रकाशः सञ्जायते । मूले चेद्रूपं सौन्दर्यं वा नाभविष्यत्, किमपि वस्तु सुन्दरत्वेन द्रष्टुं नैव प्राभविष्याम वयम् । यत् खलु रमणीयं निसर्गत एव च समाकर्षत्यस्माकं नयन-युगलं नूनं तस्य मूलकारणमतीव रम्यम्, अतीव मनोहारि । यस्य रूपेणैव जगतो रूपम्, यस्य भास्वरया दीप्त्या सर्वं समुज्ज्वलम्, “यस्य भासा सर्वमिदं विभाति,” वर्णनाविषयमतिक्रान्तं तस्य रूपज्योतिर्ध्यान-नेत्रेण प्रत्यक्षीवकुर्त्तव्यः । यत् खलु पुष्पं पुरतः पश्यामि तस्यापि चरम-कारणमन्विष्यता मयान्ततोऽस्मिन्नेव बिन्दुतत्त्वे विश्रमितव्यम् ।

आन्दस्य

६म-संख्या

तन्त्रचर्चा

३४७

पितः ।

हाय्येन

परम-

रत्नोभा-

लादीनां

रणम् ।

भुवना-

दुर्नाम ।

ः सृष्टिः

जीव-

बलभा-

पेण पर-

विन्दुस्तु

शरीराद्वा

द्वं रूपं

ले चेद्रूपं

मविष्याम

नयन-

। यस्य

, “यस्य

तिर्ध्यान-

पि चरम-

यद्यपि प्रायेण मृतपिण्डं पार्थिवघटस्योपादानमिति मन्यते, तथापि मायापरनामा बिन्दुरेव सर्वेषां वस्तूनां चरममुपादानम् । यद्यपि च मृतपिण्डादीनामनित्यत्वमेवाभ्युपगम्यते तथापि शैवागमे बिन्दोर्नित्यत्वमेव प्रतिपादितम् । तथाचोक्तम्—“पृथिव्यादितत्त्वानां परस्परयोपादानं मायाख्यं नित्यं परमकारणमभ्युपगन्तव्यम्” । अपरं च—

“पार्थिवोऽपि भवेत् कुम्भो मायोपादानकारणः ।”

स्वायम्भुवतन्त्रेऽपि जगतो बीजरूपं मायातत्त्वमिदमव्ययमविनाशि चेत्युक्तम् । यत् किञ्चिज्जगति समुत्पद्यते सर्वमेव बिन्दोर्विकाशः यद्वा मायायाः परिणामः । स्वयं महेश्वरेणापि जगत उत्पत्तिविनाशाबुधौ मायायाः परिणामत्वेन निर्दिष्टौ । तथाचोक्तं रत्नत्रये—

यद् यदुत्पद्यते वस्तु तन्मायेयं यथा कला ।

उत्पत्तिनाशौ मायेयधर्मावाह महेश्वरः ॥

इति । आत्मैव बिन्दुरप्यच्छेद्योऽदाह्यो नित्यश्च । न खलु पार्थिवोऽग्निः कदापि बिन्दुं नाशयितुं निःशेषयितुं वा प्रभवति । अयमेव बिन्दुः कलादिषु परिणतो मलादिसद्भावाजीवापरनाम्नोऽणोराकरं परिगृह्णाति । जीवतत्त्वस्य सूक्ष्मं कारणं बिन्दवेवान्तर्लीनं वर्तते । सति विशुद्धज्ञानस्याविर्भावे जीवाः सर्वविधमायीयमलविनिर्मुक्ताः शिवसाम्यं मोक्षपदवीं प्रतिपद्यन्ते । उक्तञ्च—

एतदेव पराः काष्ठा मोक्षाख्याणोर्विचारतः ।

मुक्तिविषये काश्मीरीयदाक्षिणात्यतन्त्रयोर्मतविभेदो वर्तते । काश्मीरीयशैवदर्शने शिवत्वप्राप्तिरेव परमा मुक्तिरिति निर्दिष्टा, दक्षिणागमे पुनः शिवसाम्यं परमशिवस्य सादृश्याधिगतिरेव वा परो मोक्षः । न खल्वीश्वरानुकम्पामन्तरेण मुक्तिर्घटते । शुद्धचिन्मयपरमेश्वरात् समुत्पन्ना अपि जीवाः स्वस्वकर्मवशेन शिवाद् वैसादृश्यमापन्ना बन्धनमुपयान्ति । परमेश्वरस्तावल्लीलाभिनयार्थं स्वीयस्वतन्त्रशक्तिसहायेन जीवभावप्रस्तः—आणवमलयुक्तः सम्पद्यते, अर्थात् स्वीयविभुत्वनित्यत्वसर्वज्ञ-

त्वादिशक्तिजातं संहृत्य पञ्चप्रकारकञ्चुकावृतः सम्पद्यते । उक्तञ्च त्रिपुरारहस्ये—

सर्वेषां प्राणिनामात्मा साक्षाद्देवः परः शिवः ।

स्वमायावैभववशात् स्वात्मानमविन्दन् परम् ।

सङ्कोचे सर्वशक्तीनां स्वयं सङ्कुचितस्ततः ॥ इति ।

बिन्दुरुपिण्या मायाया ईश्वरस्य च योगेन मायाया गर्भाज्जीवः प्रकाशते उत्पद्यते वा । मायाया मध्ये बीजस्य प्रक्षेप एव गर्भाधानम् । अयमेव प्रकृतेराविर्भावः (Evolution of Nature). यावद् बिन्दुतत्त्वा-पराख्यं मायाजालमिदं न भिद्यते तावन्मुक्तिलाभो न सम्भवति, शिवतत्त्वं नासाद्यते । अत एवोक्तं भगवता—‘मामैव ये प्रपद्यन्ते मायामैतां तरन्ति ते । अत एव दीक्षारूपं तीव्रशक्तिपातमन्तरेण मुक्तिर्न सम्भवति । मायीयकर्मणाणवमलत्रितयापसारणाय दीक्षां विनान्य उपायो नास्ति । विशुद्धेन कर्मणा कर्ममलो विशुद्धेन ज्ञानेन मायामलो विशुद्धया च भक्त्या-णवमलः समुत्सार्यते । शिवभूष्यपरनामाद्वैततत्त्वासादने भक्तिरेव भक्तस्य प्रधानं सहकारिणी । दीक्षाया उपयोगस्तन्त्रशास्त्रे बहुधा प्रपञ्चितः । तथाचोक्तं षट्साहस्रिकायाम्—दीक्षैव मोक्षदा पुंसां विदभिर्व्यक्ति-कारिणी । दीक्षयानुरूपा शिवस्य शक्तिर्जीवे निपतति (“शैवी शक्तिः पतत्यसौ) तेन सर्वत्र तत्त्वादिगुणगणमासाद्य जीवः साक्षाच्छिवत्व-मधिगच्छति । तथाच किरणतन्त्रम्—

“तीव्रशक्तिनिपातेन गुरुणा दीक्षितो यदा ।

सर्वज्ञः स शिवो यद्वत्—” इति ।

दीक्षामात्रेणैव मुक्तिः ।

तदैव हि विमुक्तोऽसौ यदाघ्रातः शिवेच्छया ।

इत्थं मन्त्रसंस्कारबलेनाभिनवकलेवराधिगमः यद्वा शरीरगर्भात् समुत्पत्तिरेव साधकस्य पारमार्थिकं जन्म । न खलु मायाबन्धन-मोक्षस्योपायान्तरं नास्तीति जीवेन भेतव्यम् । यथा श्रुतिः “शृण्वन्तु

अदस्य

उक्तञ्च

जीवः

ज्ञानम् ।

तत्त्वा-

वत्त्वं

तरन्ति

वति ।

ास्ति ।

भक्त्या-

भक्तस्य

श्रितः ।

व्यक्ति-

शक्तिः

उवत्व-

६म-संख्या]

तन्त्रचर्चा

३४६

विश्वे अमृतस्य पुत्राः” “तरति शोकमात्मवित्” इत्यादिका उदात्ततरा
वाणीर्विघोष्य जीवानाममरत्वं शोकमोहयोश्च प्रभुत्वं विनिर्दिश्य मनुजानां
दैव्यं कर्षणं च दूरीकृतवती, तथैव जीवः शिवसदृशो यद्वा साक्षाच्छिवः
(जीवः शिवः शिवो जीवः स जीवः केवलः शिवः) इत्यादिका अभयवाचो
महता कण्ठेन समुदघोष्य तन्त्रशास्त्रेणापि प्रभूतो न उपकारः साधितः ।
भगवान् कारुण्येन मायापाशाज्जीवं मोचयति—तन्त्रशास्त्रे सावधारणमिद-
मुक्तम् । निसर्गनिर्मलः करुणार्द्रचित्तः परमेश्वरोऽनादिकालगतेन मलादिना
शिवाद् वैसादृश्यप्रस्तानां बद्धानां जीवानां बन्धननिदानानि पाशजालानि
कृपया दूरीकृत्य तान् सर्वथा स्वीयान्येव विदधाति । तथाचोक्तं
मृगेन्द्रतन्त्रे—

अथानादिमलापेतः सर्वकृत् सर्वविच्छिवः ।

पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपोहति ॥ इति ।

बहुष्वेव तन्त्रेषु बिन्दुतत्त्वमालोचितम् । बिन्दुरेव सांख्यानानां
प्रकृतिः । सांख्यनये प्रकृतेः प्रथमाभिव्यक्तिर्बुद्धितत्त्वम्, तन्त्रोक्तस्य च
बिन्दोः प्रथमः प्रकाशः सर्वाभिधेयबुद्धेः प्रयोजको नादः । “तत्र नादो
नामाभिधेयबुद्धिहेतुर्बिन्दोः प्रथमप्रसररूपः सूक्ष्मो नादः ।” तन्त्रमतेनान्त-
रुदितादस्मादव्यक्तान्नादबिन्दोरेव महत्तत्त्वापराख्यः शब्द उत्पद्यते । तथा-
चोक्तं शङ्कराचार्यपादैः प्रपञ्चसारे—

अव्यक्तादन्तरुदितत्रिभेदगहनात्मकात् ।

महन्नाम भवेत्तत्त्वं महतोऽहङ्कृतिस्तथा ॥ इति ।

सृष्टिकाले प्रकृतिर्घनतामापन्ना बिन्दुरूपतां प्रतिपद्यत इति तन्त्र-
ोक्तम् । “विचिकीर्षर्धनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम् ।” कालक्रमेण
च विभेदं गतो बिन्दुरेव स्थूलसूक्ष्मपराभिधानमवस्थात्रितयमधिगच्छति ।
तथाचोक्तं प्रपञ्चसारे—

कालेन भिद्यमानस्तु स बिन्दुर्भवति त्रिधा ।

स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन तस्य त्रैविध्यमिष्यते ॥ इति ।

अयमेव तन्त्रशास्त्रे प्रायेण बिन्दुरिति नाद इति बीजमिति च

रगर्भात्

बन्धन-

पृण्वन्तु

३५०

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[पञ्चदशाब्दस्य

व्यपदिश्यते । ‘स बिन्दुनादबीजत्वभेदेनापि निगद्यते ।’ स्वतन्त्रशक्तेः परमेश्वरस्येच्छया बिन्दुर्भिद्यते, ततश्च तस्मात् समुत्तिष्ठत्यव्यक्तो ध्वनिः । इदमेव वैयाकरणानां सर्वार्थप्रसु स्फोटतत्त्वम् । अयमेव ध्यानगम्यः सूक्ष्मो ध्वनिर्ब्रह्मवादिभिरागमिकैश्च शब्दब्रह्मेति व्यपदिष्टम् । तथाचोक्तं प्रपञ्चसारे—

विन्दोस्तस्माद् भिद्यमानाद्रवोऽव्यक्तात्मको भवेत् ।

स एव श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति कथ्यते ॥ इति ।

शारदातिलकेऽपि—

भिद्यमानात् पराद् बिन्दोरव्यक्तात्मा ततोऽभवत् ।

शब्दब्रह्मेति तां प्राहुः सर्वागमविशारदाः ॥ इति ।

नागेशभट्टे नाप्युक्तम्—

“अस्माद् बिन्दोः शब्दब्रह्मापरनामधेयं वर्णादिविशेषरहितं ज्ञानप्रधानं सृष्ट्यपयोग्यवस्थाविशेषरूपं चेतनमिश्रं नादमात्रमुत्पद्यते । एतज्जगदुपादानं खपरादिशब्दैर्व्यवहियते ।”

स्वातन्त्र्योपेतेनापि परमेश्वरेण न खलु शक्तेर्मायाया वा साहाय्य-मन्तरेणैकाकिना सृष्टिरूपाया लीलाया अभिनयो विधातुं शक्यते । सृष्ट्यर्थं तस्य मायापरनाम्न्या इच्छायाः समुद्रेको भवति, मायाविर्भाव-मात्रेणैव चासौ शिवशक्तिरूपेण द्वैतभावापन्नो भवति । ईदृशेन शिव-शक्तिसंयोगेनैव बिन्दुतत्त्वस्य विकासः सञ्जायते ; तथाचोक्तं स्कन्दपुराणा-न्तर्गते काशीखण्डे—

यदेकलो न शक्नोति रन्तुं स्वैरश्वरः प्रभो ।

तदिच्छा तव योत्पन्ना सेव्या शक्तिरभूत्तव ॥

त्वमेको द्वित्वमापन्नः शिवशक्तिप्रभेदतः ॥ इति ।

बिन्दोस्तावद् द्विविधं रूपम्—शब्दोऽर्थश्च । बिन्दोर्नादो नादाच्च वाच्यवाचकभावापन्नौ शब्दार्थौ नामरूपे वा प्रकाशेते । प्रमाणप्रमिति-प्रमातृप्रमेयाणि सर्वाण्येव नामरूपाभ्यामेव ग्रथितानि । नामरूपाभ्यां यद्वा शब्दार्थाभ्यामेव परमेश्वरः स्वात्मानं विविधं व्यञ्जयामास । एतदभि-प्रायेणैव वैदिकैर्मृषिभिः “नामरूपे व्याकरोत्” इत्युक्तम् । मीमां-सकैर्वैयाकरणैश्च शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य नित्यत्वमास्थितम् । कैश्चित् पुनः

६म-संख्या]

तन्त्रचर्चा

०४०५१६

३५१

शब्द-तत्प्रतिपाद्यार्थयोऽयं शब्दः सोऽयमर्थ इत्येवं रूप इतरेतराभ्यास उपलक्षितः । प्रथितयशसा ग्रीकतत्त्वज्ञेनास्ति तलनापि शब्दार्थयो-
रभिन्नरूपप्रदर्शनार्थमेव प्रयतितम् । [Concepts and words are interchangeable.] महाकविना कालिदासेनापि “वागर्थाविव सम्पृक्तौ” इति ब्रुवाणेन प्रायेण शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव प्रतिपादितम् । शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकभावं विचारयतां प्रथममेव समुदेति मनसि प्रश्नः— कया प्रणाल्याऽस्मदुच्चरितः शब्द ईप्सितमर्थं श्रोतुः पुरत उपस्थापयतीति । घटशब्दं श्रुत्वा सर्व एव मृन्मयं पात्रविशेषमेव प्रतिपद्यते न त्वपरं किञ्चित् ; किं तावद् रहस्यं निगूढमस्य नियन्त्रितस्य वाच्यवाचकभावस्य मूले ? तन्वशास्त्रीयमन्वार्थपर्यालोचनेनास्माभिरस्य प्रश्नस्यातिमात्रं समीचीनं समाधानमुपलभ्यते । वस्तुमात्रस्यैव किमपि नाम संज्ञा वा विद्यते । यो जनो येन नाम्ना प्रसिद्धस्तस्य तेन नाम्ना साकं कश्चनाविच्छिन्नः सम्पर्को वर्तते । एतच्च सर्वदैव प्रत्यक्षीक्रियतेऽस्माभिर्यात् ‘हरे’ इत्याह्वाने यस्य नाम हरिस्तेनैवोत्तरं दीयते न त्वपरेण केनापि । नामनामिनोः सम्बन्ध-स्तावदतीव घनिष्ठः । कालीदुर्गाहरिप्रभृतीनां शब्दानां तदभिधेय-देवतानां चेदृश एवाविच्छिन्नः सम्बन्धः । वैष्णवा नामनामिनौ सर्वथाऽ-भिज्ञावित्येव सिद्धान्तयन्ति । केनापि चेदेकाग्रेण चेतसा ‘हरे’ इत्याहूयेत तत्क्षणमेव हरिस्तस्य सविधे प्रादुर्भवेदित्येव तेषां द्रढीयान् प्रत्ययः । भक्त-चूडामणेः प्रह्लादस्याह्वानेन स्फटिकस्तम्भाद् भगवतः प्रादुर्भाव एवात्र प्रकृष्टं प्रमाणम् । न च तन्वोदिता वर्णात्मका बीजमन्त्रराशयः कदापि निरर्थकाः शक्तिविकला वा । तेषां प्रत्येकेन साकं देवताविशेषस्याभि-सम्बन्धो वर्तते । ब्रह्मादिदेवतानां सिद्धानां च साधकानां वदनैः समुच्च-रणेन बीजमन्वास्तथा सुसंस्कृताः शक्तिमन्त्रश्च सञ्जाता यथा श्रद्धया समुच्चारणमात्रेणैव मूर्त्तयास्तदेवतायाः प्रादुर्भावो भवति । अनेनैव प्रकारेण साधनराज्य इष्टदेवतासाक्षात्काररूपा जपसिद्धिर्जायते । गुरूप-दिष्टस्य बीजमन्त्रस्य ध्यानेन यदा तस्याभ्यन्तराद् वाच्यदेवताया मूर्त्तिः

स्फुटतामापद्यते तदैव शब्दार्थयोः पारमार्थिको वाच्यवाचकभावोऽनुभू-
यते । अत एव पातञ्जलदर्शने तन्त्रशास्त्रे च मन्त्रजपो मन्त्राक्षरभावना
मन्त्राधिष्ठितदेवतारूपचिन्तनं च विशेषत उपदिष्टानि । देवतैव सूक्ष्मा-
कारेण बीजमन्त्रेष्ववतिष्ठते । मन्त्रस्य चैतन्ये सलुप्तमेषिते देवतायुद्बुद्धा
साधकस्याभीष्टं पूरयति । बीजानि देवतानां नामान्येव न त्वपरं
किञ्चित् ।

यद्यपि दक्षिणात्यागमे नादो बिन्दुतत्त्वमध्ये परिगणितस्तथापि
काश्मीरीयशैवागमैऽयं सदाशिवतत्त्व एवान्तर्भावितः । तथाचोक्तं तत्त्व-
प्रकाशे—“नादो बिन्दुः सकलौ सदाशिवतत्त्वमाश्रित्य कथितौ” इति ।

प्राप्तं पत्रम्

माननीय-संस्कृतसाहित्यपरिषत्सम्पादक-महोदयसमीपे

प्रणतिततिपुरःसरमावेदनम्,

महाभागाः, माधवमहोदयेन धावकादिकादयपरिगणनप्रस्तावे मदीयं
नाम कथं नोल्लिखितं न जानामि । इदानीं क्षेमैन्द्रस्य समालोचनसहितं
मदीयं पद्यमैकं प्रेष्यते । अवश्यमिदं प्रकाशनीयमचिरादेव पत्रिकायाम् ।

तथाचौचित्यविचारचर्चायां क्षेमैन्द्रः—“करणौचित्यं यथा गौड-
कुम्भकारस्य—

लांगूलेन गभस्तिमान् बलयितः प्रोतः शशी मौलिना
व्याधूता जलदाः सटाभिरुडवो दंष्ट्राभिरुत्तम्भिताः ।
प्रोत्तीर्णो जलधिर्दृष्टैव हरिणा स्वैराट्टहासोर्मिभि-
र्लङ्केशस्य च लङ्घितो दिशि दिशि प्राज्यः प्रतापानलः ॥

अत्र हरिणा हनुमता जलनिधितरणे तरणिर्लाङ्गूलेन बलयितः
किरीटप्रान्तेन शशी प्रोतः, सटाभिर्मघा व्याधूतास्तारा दंष्ट्राभिरायासिता-
स्तीर्णोऽधिर्दृष्टैववाट्टहासतरङ्गैर्लङ्केशस्य विस्तीर्णः प्रतापान्निः शमितः इति
बहुभिः करणपदैरुत्साहाधिवासितैर्विस्मयशिखरारोहणसोपानैरिव रघुपति-
प्रभावारम्भविजयध्वजायमानस्य पवनसूनोरौचित्यातिशयः प्रकाशितः ।”

इति गौडकुम्भकारस्य त्रिदामचन्द्रपालस्य ।

विद्याप्रस्थानम्

[पूर्वतोऽनुवृत्तम्]

[निबन्धकः कालीघट्टवास्तव्यः श्रीगुरुपदशर्महालदारः ।]

इहैव खलु चिन्त्यते—वाक्यस्य वाक्यार्थबोधकत्वं युक्तम्, उत वा पदोपस्थितानामर्थानामन्वयेन वाक्यार्थबोधे सम्बन्धग्रहसम्भव इति । अभिधावृत्त्या शब्दानां पदार्थानां च सम्बन्धबोधने प्रकारद्वितयं वर्तते—अन्विताभिधानमभिहितान्वयश्चेति । तत्राद्यं गुरुतार्किकाणां मतम् । त एवमाहुः—शब्दानां व्यवहारादेव प्रथमं गृह्यते व्युत्पत्तिरितरोपायानां तदधीनत्वात् । तथा हि प्रयोजकस्य वाक्योच्चारणान्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालकः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमवधारयति, न तु तद्वाक्यजन्यं प्रवृत्त्यनुकूलं कार्य्यताज्ञानं कल्पयति । स्वप्रवृत्तौ बालकेन कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः कार्य्यताज्ञानाधीना प्रवृत्तित्वान्मदीयप्रवृत्तिवदित्यपि तेनानुमीयते । तत्र कारणान्तरानुपस्थितेः शब्दस्य चैवोपस्थितेस्तस्य शब्दस्यैव कार्य्यताज्ञानहेतुत्वमवधार्य्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति, ततस्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्य्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं गृह्णाति पूर्वगृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात् । ततश्च पदं कार्य्यान्वितज्ञानशक्तं पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः स्वार्थः, विशेषस्तु परत उत्तरकाले शिक्षकोपदेशादिभिरवगम्यते । अतः प्रवृत्तिपराणां वाक्यानां प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वं सम्भवति, न तु तद्गतानां पदानामेव । तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचिच्च परम्परया कार्य्यान्वितं भवति । तत्र साक्षात् 'घटमानये'त्यादिवाक्ये, परम्परया तु विधिशेषीभूतार्थवादादविति विशेषः । एवं पदार्थमात्रे शक्तिग्रहमपजानाना गुरुतार्किका वाक्यार्थे हि शक्तिज्ञानमवधारयन्ति ।

अभिहितपदोपस्थितानामर्थानामन्वयः संसर्गः । तन्मय्यादया वाक्यार्थ-
बोधविषय एवाभिहितान्वय इति भट्टतार्किकाः । तन्मते प्रत्येकं
तत्तदर्थेषु गृहीतशक्तिकान्येव पदान्याकाङ्क्षादिसहकृतया तत्तत्पद-
वृत्त्यैव लक्षणया वा परस्परेणान्वितं विशिष्टमेकमर्थं बोधयति । विशिष्टार्थ-
बोधने तत्रातिरिक्ताया वाक्यशक्तेरपेक्षा नाभ्युपगता । तथा हि सर्व-
दर्शनसंग्रहकारेण जैमिनिदर्शने—“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र
तत्प्रत्ययः प्रकृत्यर्थोपरक्तां भावनामभिधत्त इति सिद्धे व्युत्पत्तिमभ्युप-
गच्छतामभिहितान्वयवादिनां भट्टाचार्याणां सिद्धान्तः” इति । उक्तं च—

वाक्येनैव हि वाक्यार्थः साक्षादेवाभिधीयते ।

उपलक्षणतश्चास्य संबन्धग्रहसम्भवः ॥

वाक्यं गोपदयुक्तं यत्तत् साक्षादिमदन्वितम् ।

वाक्यार्थं वदतीत्येवं व्युत्पत्तिः सुकरैव हि ॥

सत्यं व्युत्पत्तिरेवं स्यात्तथापि तु न वाक्यतः ।

वाक्यार्थावगतिर्युक्ता तिरोभावेऽपि दर्शनात् ॥

पूर्वभागेषु वाक्यस्य विस्मृतेष्वपि दृश्यते ।

वाक्यार्थावगतिः पुंसां पदार्थस्मृतिशालिनाम् ॥ इति ।

भाट्टमते खलु पदार्थैः सह शब्दानां ज्ञानं जायते । अभिहितानां च
पदानामाकाङ्क्षाद्यनुसारेणान्वयबोधजनकत्वम् । आकाङ्क्षादिकमर्थधर्म
इति अन्वयशक्तिरपि पदार्थव्यापारे युक्ता । तदुक्तम्—

पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनमिति ।

अपि च, तन्मते प्रमाणान्तरेणोपस्थितानां पदार्थानामन्वयबोधः शब्दं
विनैव भवति, प्रभाकरमते तु न तथा । तदुक्तम्—

पश्यतः श्वेतिमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ।

खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥ इति ।

अभिहितान्वये प्राकृतस्य मन्त्रविशेषस्य विकृतावतिदेशेन प्राप्तस्य
पदविशेषस्थाने पदान्तरनिक्षेपात्मक ऊहो यो नवमाध्याये निरूपितः स

नापेक्षित इति गुरुतार्किकाणामन्विताभिधाने महानाग्रहः । भाष्यकारैस्तु तर्कपादेऽभिहितान्वयवादः समादृतः । अतो भट्टतार्किका आहुः । “प्रकृतौ यः पदार्थो यथा स्मृतस्तथैव विकृतावपि स्मर्त्तव्यः । प्रकृतौ तु देवतायाः पदमूलकं स्मरणमासीदिति विकृतावपि पदविशेषाभ्याहारपक्ष आवश्यकः” इति । एवं पदार्थं शक्तिज्ञानमुभयसम्मतम् ।

पक्षद्वयेऽपि फलसाध्ये मीमांसकानामभिहितान्वये विशेषत आग्रहे किं निमित्तमिति चेत् ? प्राचीनानां मतेऽवयवातिरिक्तं समुदायाभिधं वस्तु नरशृङ्गप्रायं भवति । एवं च पदे विजातीयशक्तिद्वयकल्पनाऽपेक्षया विजातीययोः पदपदार्थयोरेव शक्तिद्वयाङ्गीकारो युक्तः । तथा हि भाष्ये “न च पदार्था एव वाक्यार्थः । सामान्ये हि पदं प्रवर्त्तते, विशेषे वाक्यम् । अन्यच्च सामान्यमन्यो विशेष” इति । अत एव ‘तद्भूतानां क्रियार्थेन सामान्यायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रमप्युपपद्यते । अत्र ह्यर्थस्य तन्निमित्तत्वादित्यर्थ एव वाक्यार्थं प्रति निमित्तमिति स्पष्टमुक्तम् । अन्यथा पूर्वपक्षप्रथानुसारेण पूर्ववर्णसंस्कारसहितान्वयवर्णस्य पदार्थज्ञानसहकृतस्यान्वयबोधकत्वेऽन्वयस्य कृत्रिमत्वं व्यामोहत्वं वा दुर्वारमिति वेदप्रमाण्यमपि मीमांसकानां न सिध्येत् । तदुक्तं भाष्यकारेण— तद्भूताधिकरणपूर्वपक्षग्रन्थे ‘तस्मात् कृत्रिमो वाक्यार्थो व्यामोहो वे’ति ।

प्राभाकराणामन्विताभिधानवादो न सूत्रारूढो न च भाष्यारूढः किन्तु स्वकल्पित एव । तथा च स वादोऽद्वैतिनां ‘तत्त्वमसी’त्यादिवाक्यसाधारणो न भवति । अभिहितान्वयवादस्तु न तादृशः । स हि सूत्रादिरूढ इति प्रागेव दर्शितः । स च वादो नाद्वैतिनां प्रतिकूलः साधारणत्वात् । तदेवाद्वैतिनो “व्यवहारे भाट्टनय” इति व्यवहारनिर्वाहं सर्वमपि ततः कुर्वन्ति । अपि च मन्त्राणां विनियोगविधिदृष्ट्या धर्मप्रामाण्यमभिहितान्वये सम्भवत्येव । पाश्चात्यास्तु तदीयधर्मग्रन्थव्याख्यावसरे गुरुमतमिव मतविशेषं समाश्रयन्ति, व्यवहारविधौ पुनस्ते भाट्टमतमिव मतविशेषमङ्गीकुर्वन्ति न तु गुरुमतमिति चित्रम् ।

शब्दस्वरूपादिप्रतिपादनानन्तरं वेदस्वरूपं निरूप्यते । प्राग्वर्णिताना-
मृगादीनां मध्ये ऋग्वेदस्य शाकलादयो दश शाखाभेदाः सन्ति ।
यजुर्वेदस्य चरकादयः षडशीतिर्भेदाः । तत्र वाजसनेयानां जावालादयः
सप्तदश भेदास्तैत्तिरीयाणां तु द्विभेदाद्यौक्ष्यखाण्डिकेयाविति । खाण्डि-
केयानां तु पञ्च भेदा आपस्तम्बी बौधायनी हिरण्यकेशी (सत्याषाढी वा)
भारद्वाजी बाधूली चेति । सामवेदस्य किल सहस्रं भेदा आसन्
राणायनीयाः कौथुमा इत्येवमादयः । तत्रोक्तं विशेषानध्यायेष्वधीयानास्ते
शतक्रतुवज्रेणाभिहताः प्रनष्टा इति । अथर्ववेदस्य पैप्पलादयो नव भेदाः
सन्तीति ।

इदानीं पुनश्चिन्त्यते वेदस्य पौरुषेयत्वमपौरुषेयत्वं वा किं युक्तम् ?
तत्रापौरुषेयं वाक्यं वेद इति मीमांसका मन्यन्ते । शब्दस्य नित्यत्वेन
वेदानामपौरुषेयत्वं सेत्स्यतीति । तदपौरुषेयत्वे प्रमाणं च—‘वाचाऽ-
विरूपनित्यये’ति श्रुतिः । भवति च तदनुवादिनी स्मृतिः “अनादिनिधना
नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवे”ति । अपौरुषेयत्वं खलु प्रमाणान्तरेणार्थ-
मुपलभ्य विरचितं यद् भारतादिवत् तद्भिन्नत्वमेव । वेदानामपौरुषेयत्वे
शङ्कापि कल्पिता सन्निकृष्टकाला वेदा कृतका इदानीन्तना इति । तदेव
सूत्रितं ‘वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः’ इति । तदर्थश्च पुरुषेण हि
समाख्यायन्ते वेदाः काठकं कलापकं पैप्पलादकं मौद्गलं चेति । केषां-
चित्तु शङ्का “बवरः प्रावाहणिरिति”त्येवमादिजन्ममरणवत्पुरुषाणां
समुल्लेखसद्भावाद् वेदस्य नित्यत्वं न सेत्स्यतीति । तदेव शङ्कासूत्र-
‘मनित्यदर्शनाच्चे’ति । अत्र सूत्रत्रयेण समाधत्ते जैमिनिमुनिः ‘उक्तं तु
शब्दपूर्वत्वम्, आख्याप्रवचनात्, परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति ।
अयमभिप्रायः । “वाचाऽविरूपनित्यये”त्यादिश्रुतिभ्यो वेदानामपौरुषेयत्वं
गम्यते । अपि च यदुक्तं कर्त्तृलक्षणा समाख्या काठकाद्येति, तत्र
प्रवचनात् कठेनाधीतं प्रोक्तं वेत्यतः काठकं न तु कृतमिति बोद्धव्यम् ।
यच्चोक्तं बवरः प्रावाहणिरिति तत्र प्रशब्दः प्रकर्षं वहतिश्च प्रापणे न त्वस्य

[६५-संख्या]

विद्याप्रस्थानम्

३५७

समुदायः कश्चित् सिद्धः । तस्माद् यः प्रवाहयात स प्रावाहणिः । एवं भूते तत्त्वे ववर इति शब्दानुकृतिः स्यात् । एतत् सर्वं मनसि निधाय सूत्रितं 'परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति ।

नैयायिकास्तु वेदानामीश्वरकर्तृत्वं मन्यन्ते । तत्कर्तृत्वे प्रमाणं चानुमानम् । अनुमानं खलु वेदवाक्यरचना वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वा ग्रामेऽस्मिन् पञ्च ब्राह्मणाः सन्तीत्यस्मदादिवाक्यवद् रचनेति । अत्र तु मीमांसकाः श्रूयमाणकर्तृत्वं स्मर्यमाणकर्तृत्वं चोद्भावयन्ति । तदुक्तम्—“न कश्चिद् वेदकर्त्तास्ति वेदस्मर्त्ता चतुर्म्मखः” इति । एतदपि केचिन्नैयायिका न सहन्ते । तन्मते वेदानामीश्वरकर्तृकत्वे प्रमाणं “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यद्ग्वेदो यजुर्वेद” इत्यादि । “तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे” इत्यपि च । अतः “ऋग्वेद एवाग्ने- रजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्याद्” इत्यादिश्रुतेरीश्वरस्याश्यादि- प्रेरकत्वेन वेदानां पौरुषेयत्वमनुमीयते । तत्रापि केचिन्मीमांसका मन्यन्ते सजातीयोच्चारणनिरपेक्षोच्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वमिति । तदेव भारतादीनां सजातीयोच्चारणमनपेक्षोच्चारणमिति तेषां पौरुषेयत्वं सिध्यति । परमेश्वरस्तु सर्गाद्यकाले प्राणिनां भोगभूतये लीलाविग्रहं परिगृह्य पूर्वसर्गसिद्धवेदानुपूर्वीकं वेदमालोचितवान् न तु विजातीयं वेदमिति पौरुषेयत्वं वेदस्य कदाचिदपि न कल्पनीयम् । एवं हि मीमांसा- दर्शने वेदपौरुषेयत्वं परास्तं कर्तृनुपलम्भात् । तदुक्तं तन्त्रवार्तिके भट्टपादैः—

प्रपाठकचतुःषष्टिनियतस्वरकैः पदैः ।

लोकेष्वप्यश्रुतप्रायै ऋग्वेदं कः करिष्यति ॥ इति ।

द्विविधो वेदः—मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चेति । मन्त्रा ऋग्यजुः- सामाख्याः, ब्राह्मणं तु विध्यादिरूपम् । एतत् सर्वं प्रागेव दर्शितम् । स च वेदः पुन विप्रपरिव्राजकन्यायेन विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादभेदात्

पञ्चविधो भवति । तत्र विधिः पूर्वं वेदप्रस्थाने सामान्यत उक्त इदानीम् अवान्तरभेदेन स विस्तरशो वितन्यते ।

द्विविधो विधिः प्रत्यक्षः कल्प्यश्चेति । प्रत्यक्षभेददर्शनेन प्रत्यक्ष-विधिभेदाः प्रायश उपलभ्यन्ते । अतस्त इह न पृथगुच्यन्ते । कल्प्यो-प्यनेकधा विधिकल्प्योऽर्थवादकल्प्यो मन्त्रकल्प्य इत्येवमादिः । तत्र विधि-कल्प्यो यथा विशेषणविधिः । अर्थवादकल्प्यस्तु द्विविधः स्वतन्त्रार्थवाद-कल्प्यो विध्यन्तरशेषार्थवादकल्प्यश्चेति । आद्यस्त्रिविधः फलार्थवादकल्प्यः सिद्धवत्कीर्तनार्थवादकल्प्य उपाख्यानार्थवादकल्प्यश्चेति । अन्त्य उपा-ख्यानार्थवादकल्प्योऽपि द्विविध एककर्त्तृकोपाख्यानरूपपरकृतिकल्प्यो-ऽनेककर्त्तृकोपाख्यानरूपपुराकल्पकल्प्यश्चेति । तत्र विध्यन्तरशेषार्थ-वादकल्प्यो यथा “उपरि हि देवेभ्यो धारयतीति । फलार्थवादकल्प्यो यथा “यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति, न स पापं श्लोकं शृणोती”ति । सिद्ध-वत्कीर्तनार्थवादकल्प्यो यथा “त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्य-नुष्टुप् च । अत्र होवावपन्त्यत पयोद्वपन्ती”ति । एककर्त्तृकोपाख्यान-रूपपरकृतिकल्प्यो यथा—“ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदि”ति । अनेककर्त्तृकोपाख्यानरूपपुराकल्पकल्प्यश्च यथा “तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव.....पौर्णमास्यां यजन्ति”ति । मन्त्रकल्प्यो-ऽपि द्विविधो मन्त्रगताख्यातस्यैव लेट्त्वकल्पनाद् विधियुक्तवाक्यान्तर-कल्पनाच्च । तत्राद्यो यथा—“वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत” इति । द्वितीयो यथा—उपांशुयाजादौ याज्यानुवाक्यासूक्तवाकादिमन्त्रकल्प्यो देवतादिविधिर्यथा वा “उच्चादिवि दक्षिणावन्त” इत्याद्यश्वदानफल-विधिः । एतत् सर्वं तत्रभवता सोमेश्वरेण विरोधाधिकरणभङ्गटीका-व्याख्यावसाने व्याख्यातम् ।

(क्रमशः)

दस्य
उक्त
यत्त-
प्यो-
धि-
वाद-
लप्यः
उपा-
यो-
र्थ-
लप्यो
सिद्ध-
इत्य-
यान-
मासे
यथा
लप्यो-
न्तर-
ति ।
लप्यो
फल-
तीका-

सर्वप्रत्ययमाला

[शङ्करार्यविरचिता]

धातवोऽकर्मकाः प्राहुः क्रियां कर्मानपेक्षिणीम् ।
 आस्ते शेते भवत्यस्ति तिष्ठतीत्यादयो हि ते ॥ ६ ॥
 भूवाद्याः शब्धिकरणा भवतीत्येवमादयः ।
 शपो नाशस्तु लुक्संज्ञस्तदक्षीत्यादिषु भवेत् ॥ १० ॥
 शपो नाशः श्लु-संज्ञश्चेज् जुहोत्याद्या विलक्षणाः ।
 तत्र द्विर्वचनेनापि रूपभेदः स्फुटो भवेत् ॥ ११ ॥
 दीव्यति श्यन्, श्नुः लुनोति, शस्तुदत्यादयो मताः ।
 रुणद्धीत्यादिषु श्रम् स्यादुस्तनोत्यादिधातुषु ॥ १२ ॥
 क्रीणातीत्यादिषु श्रा स्याद्, वा प्यन्ताश्च चुरादयः ।
 लटो लङो लिङो लोटो यग् भवेद् भावकर्मणोः ॥
 अकर्मकेषु यग् भावे, भवत्यन्यत्र कर्मणि ॥ १३ ॥
 भूतमात्रं लुङोऽर्थः स्याद्, भाविमात्रं लटो भवेद् ।
 अनद्यतनभूते लङ्, भाव्यनद्यतने तु लुट् ॥ १४ ॥
 पदप्रयोक्त्रा चादृष्टे भूतानद्यतने तु लिट् ।
 क्रियान्तरातिपत्तौ तु भाव्यनद्यतने तु लङ् ॥ १५ ॥
 वर्तमानो लटोऽर्थः स्यादाशीर्विध्यादिवाचकौ ।
 लिङ्-लोटौ, लेट्प्रयोगस्तु वेदेष्वेवावगम्यताम् ॥ १६ ॥
 सनादिप्रत्यये रूपं भवेद् भूवादिधातुषु ।
 चुरादिषु स्वतन्त्रे णिचि चोरयत्येवमादयः ॥ १७ ॥
 भू-वादिसर्वधातुभ्यः स्यात् प्रयोजककर्तरि ।
 भोजयत्यतिथिं विप्रो भावयत्यात्मजान् पिता ॥ १८ ॥
 जटी भीषयते बालानिति हेतावपीष्यते ।
 णिचि प्रातिपदिकेषु चर्णयत्येवमादयः ॥ १९ ॥

वर्तमानार्थसामीप्ये भूतार्थे स्मोत्तरे तथा ।
 भाव्यर्थ-यावद्-योगे च पुरा-योगे लङ्घ्यते ॥ २० ॥
 इति श्रीशङ्करार्यविरचितायां सर्वप्रत्ययमालायां
 तिङन्तपरिभाषा नाम नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

दशमोऽध्यायः

भवत्याविर्भवत्यस्ति प्रादुर्भवति विद्यते ।
 उत्पद्यतेऽवतरति वंशे पुत्रोऽस्य जायते ॥ १ ॥
 प्रादुरस्त्याविरस्त्येवं पुत्रः संपद्यते पितुः ।
 निपद्यते कल्पते च श्रीमान्निवर्तते ततः ॥ २ ॥
 निर्वर्तयति जनयत्यवतारयति क्षितौ ।
 भावयत्युत्पादयति पिता पुत्रानथो णिवि ॥ ३ ॥
 प्रसूते सूयते सूते निर्मिमीते सृजत्यसौ ।
 प्रादुष्करोति रचयत्यन्यान् रचयते सुतान् ॥ ४ ॥
 उत्पितृस्तेऽर्भको गर्भाद् बुभूषति स निश्चयम् ।
 उद्भिभावयिषत्यन्यानुत्पिपादयिषत्यसौ ॥ ५ ॥

(क्रमशः)

उद्भटश्लोकौ

भूसत्तायां विनष्टायां धनधान्ये गतेऽपि च ।
 गते च तनुविस्तारे वदस्थैर्येऽत्र का गतिः ॥ १ ॥
 क हरिः शेते का च निरुष्टा को बहुलार्थः किं रमणीयम् ।
 वद कातन्त्रे कीदृक् सूत्रं शेषे—से वा पररूपम् ॥ २ ॥

मीमांसादर्शनम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

प्रसङ्गे प्रतिषेधो नित्यानुवादः । यच्चानित्यदर्शनम्—“ववरः प्रावाहणिरकामयत” इति, तत्, परिहृतम् अर्थवादात्तेपेण पुनरुत्थितम्, इदानीमर्थवादप्रामाण्ये तेनैव परिहारेण परिहरिष्यत इति ॥ १८ ॥

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वादमात्रं ह्यनर्थकम् ॥ १९ ॥

इह ये विधिवन्निगदा अर्थवादास्त उदाहरणम् । “औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्गं वा उदुम्बर ऊर्क् पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशुनाप्नोत्यूर्जोऽवर्क्यै”

तच्छेपत्वं तत्राह—असतीति । असत्यामपि प्राप्तौ नित्यानुवादो दृष्टान्तार्थश्च ; यथाऽन्तरिक्षे दिवि वा चयनमनुमितम्, एवं शुद्धायामपि पृथिव्यामित्यर्थः । अनित्यसंयोगपरिहारार्थमपि यथोक्तमिति सूत्रावयवं व्याचष्टे—यच्चेति । अनित्यदर्शनम् अनित्येन संयोगदर्शनं तत् परिहृतम् । “परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्” इत्यनेनेति शेषः । प्रकर्षेणावाहयतीति प्रावाहणिशब्दस्य नित्ये वायौ व्युत्पत्तेः, ववरशब्दस्य च शब्दानुकृतित्वात् प्रावाहणाख्यपुरुषासिद्धिर्वा प्रावाहणेन्यस्यासम्भावान्नानित्यस्य संयोग इत्युक्तमित्यर्थः । स्यान्मतम्—नित्यार्थाभ्युपगमोऽनर्थकः ; नित्यार्थानामपि “आपो वै शान्ताः” इत्यादीनामानर्थक्यादित्युक्तमिति, तत्राह—अर्थवादेति । “आपो वै शान्ताः” इत्यादीनां स्तुत्यर्थेन प्रामाण्यस्य प्रतिपादितत्वात्तेनैव प्रामाण्यस्य प्रतिपादनेन परिहृतमित्यर्थः ।

नन्वर्थवादभावाभावयोर्विधेरेव प्रवर्तकत्वात् किमर्थवादप्रामाण्याभ्युपगमेनेत्याशङ्काभ्युपगम्याप्यार्थवादिकफलकल्पनादेरर्थवादप्रामाण्याधीनत्वात् प्रयोजनवदेवार्थवादप्रामाण्यमिति मत्वाधिकरणार्थमुपसंहरति—इतीति ॥ १९ ॥

सामान्येनार्थवादानामानर्थक्यनिरासेन स्तुतिलक्षणया विध्येकवाक्यत्वेन प्रामाण्ये साधिते तेष्वेव केपुचिद् विधित्वेनैवार्थवत्त्वसम्भवे किमिति स्तुत्यर्थत्वेनार्थवत्त्वमाश्रीयत इत्याशङ्क्यार्थवादत्वमेवानेन स्थिरीक्रियते इति सङ्गतिं मत्वा विषयं विविच्य दर्शयति—इहेत्यादिना । “ये विधिवन्निगद्यन्तेऽर्थवादाश्च ते तथा ।” चिन्ताप्रयोजनं तु फलविधिसरूपाणां स्तुत्यर्थत्वेनार्थवादत्वसिद्धिः । अत्रापूर्वत्वेकवाक्यत्वाभ्यां संशयमाह—

[तै. सं. २।१।१] इति । किमस्य विधिः कार्यम् उतास्यापि स्तुति-
रिति ? किं तावत् प्राप्तम् ? “विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वामात्रं ह्यनर्थकम् ।”
विधिवन्निगदेष्वेवंजातीयकेषु फलविधिः स्यात्, फलं ह्यवगम्यते ।
तथाह्यपूर्वमर्थं विधास्यति । इतरथा स्तुतिवामात्रमनर्थकं स्यात् ।
स्तुतश्चास्तुतश्च तावानेव सोऽर्थः । अपि च “ऊर्जोऽवरुण्यै” इति
प्रयोजनं श्रूयते । न च प्रशस्तोऽयमर्थ इति कश्चिच्छब्दोऽस्ति । लक्षणाया
तु स्तुतिर्गम्यते । श्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसीति ॥ १६ ॥

किमिति । अस्येति जातावेकवचनम् । अथवा, अस्य उदाहरणस्य विधिः अज्ञातज्ञापनम् ।
अस्यापीति “वायुर्वै क्षेपिष्ठा” इत्यादिवदित्यर्थः । कतरदत्र युक्तिमदिति जिज्ञासमानं
प्रति पूर्वपक्षसूत्रमादत्ते—किमित्यादिना । “विधिः स्याद्” इति सामान्यदर्शनेन
फलविधिसरूपाणां सर्वेषामप्युदाहरणत्वमभिमतमिति सूचयन् व्याचष्टे—विधिवदिति ।
अवधारणार्थेन ‘वा’शब्देन सूचितं हेतुमाह—फलं हीति । यथा हि गम्यमानत्वात्
स्तुतेस्तत्परत्वं तथा फलस्यापि गम्यमानत्वात् तादर्थ्यमेवैषामित्यर्थः ।

ननु फलस्य गम्यमानत्वं स्तुत्यर्थतयापि स्यादित्याशङ्क्य “अपूर्वत्वाद्” इति
व्याचष्टे—तथेति । तथा सति ‘पूर्व’ प्रमाणान्तरम् अस्य न विद्यत इत्यपूर्वम्
अनन्यलभ्यम् अर्थं विधास्यति प्रतिपादयिष्यति स्तुतेर्विध्युद्देशादप्याक्षेपात् फलस्य
चानन्यलभ्यत्वात् तद्विधित्व एव प्रमाणान्तरापूर्वार्थत्वमित्यर्थः । स्तुतिश्च सिद्धार्थ-
कथनरूपत्वाद् वादमात्रम्, नाज्ञातज्ञापकम् ; तच्च अनर्थकम् इत्यर्थः । आनर्थक्ये हि-
शब्दसूचितं हेतुं व्याचष्टे—स्तुतश्चेति । न हि “पर्णमयी” इत्यादौ स्तुतत्वेन
स्तुतिमभ्युपगच्छतापि(प्य)पूर्वार्थत्वमपि नेष्यत इत्याशङ्क्य न स्तुतत्वेन कश्चिदति-
शयोऽस्तुतत्वेन वा निकर्षो दृश्यते ; तेन प्रवृत्तावपि न विशेष इति भावः । अपूर्वत्वा-
दिति सूत्रावयवं, प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन् हेत्वन्तरमाह—अपि चेति । एवं काम-
पदभावेऽपि तादर्थ्यचतुर्थ्या स्फुटं फलावगमादित्यर्थः ।

ननु “वायुर्वै” इत्यादौ प्रशस्तोऽयमिति पदभावेऽपि स्तुतिस्तद्वत् किं न स्यादत
आह—लक्षणयेति । इह च श्रुत्यर्थसम्भवात् न लक्षणा युक्तेत्याह—श्रुतिश्चेति ।
अनेन लक्ष्यमाणस्तुतेर्वीच्यार्थपूर्वकत्वाद् वाच्यार्थस्य फलस्यानन्यपूर्वत्वादपूर्वशब्देन
पूर्वम् अर्थान्तरमस्य न विद्यते इति श्रोतार्थलभोऽभिसंहित इति सूत्रं व्याख्यातम्
॥ १९ ॥

अब्दस्य

१०म-संख्या]

मीमांसादर्शनम्

३६३

स्तुति-

कम् ।"

गम्यते ।

स्यात् ।

' इति

क्षणया

लोकवदिति चेत् ॥ २० ॥

इति चेत् *पश्यसि—स्तुतिरनर्थिका न च शब्देनावगम्यत इति ।
लौकिकानि भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु । तद् यथेयं गौः क्रेतव्या देवदत्तीया, एषा
हि बहुक्षीरा स्रज्यपत्यानष्टप्रजा चेति । क्रेतव्येत्युक्ते गुणाभिधानात्
प्रवर्तन्तेतरां क्रेतारः । बहुक्षीरेति च गुणाभिधानमवगम्यते । तद्वद्
वेदेऽपि भविष्यति ॥ २० ॥

न पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

नैतदेवम् । लोके विदितपूर्वा अर्था उच्यन्ते बहुक्षीरादयः । तेषां
विज्ञानमेव न प्रयोजनम् । अतः प्रशंसा गम्यते, अविदितवादे न श्रद्धधीरन्
पूर्ववचनादिव । विदितत्वादेव च प्ररोचयन्ते । वैदिकेषु पुनर्यदि विधि-

पानम् ।

ज्ञासमानं

यदर्शनेन

दिति ।

मानत्वात्

" इति

यपूर्वम्

फलस्य

सिद्धार्थ-

कये हि-

स्तुतत्वेन

स्थिति-

पूर्वत्वा-

वं काम-

स्यादत

चेति ।

वृक्षब्देन

ख्यातम्

यदुक्तं "वाद्मात्रमनर्थकम्" इति तत्र चोदयति—लोकवदिति । स्तुतेरर्थवत्त्वं
प्रतिजानान इति चेदिति व्याचष्टे—इति चेदिति । इतिशब्दार्थमाह—*दृश्यत
इत्यादिना । ऊर्जोऽवरुध्या इत्यादिना शब्देन या स्तुतिर्गम्यते सा अनर्थिकेति न
दृश्यते युज्यते, अर्थवत्तैव युक्त्यर्थः । कुत इत्याशङ्क्य "लोकवदिति" भागं व्याचष्टे—
लौकिकानीति । विदाङ्कुर्वन्तु विचारयन्तु । कानि तानीत्यपेक्षायां विवेच-
स्तावकतया सार्थकं लौकिकं वाक्यमुदाहरति—तद् यथेति । लौकिकस्यापि स्तुति-
पदस्यानर्थक्यात् साध्यविकलो दृष्टान्तस्तत्राह—क्रेतव्येति । क्रेतव्येत्युक्ते प्रवर्तमानाः
क्रेतारो गुणाभिधानात् प्रवर्तन्तेतरां प्रवृत्त्यतिशयवन्तो दृश्यन्त इत्यर्थः । गुणाभिधानं
चेह स्फुटमित्याह—बहुक्षीरेति । अतः प्रवृत्त्यतिशयाय वेदेऽपि स्तुतिरर्थवतीत्याह—
तद्वदिति ॥ २० ॥

"न पूर्वत्वात्" इत्यत्र नञर्थं दर्शयन् दृष्टान्तवैपम्यं प्रतिजानीते—नैतदिति ।
वैपम्यं दर्शयन् "पूर्वत्वात्" इति व्याचष्टे—लोक इति । मानान्तरावगतार्थत्वेन बहु-
क्षीरादिवाक्यानामप्रमाणकत्वात् प्रशंसार्थता युक्त्यर्थः, वेदे त्वविदितवादत्वाद् "ऊर्जोऽवरुध्या"
इत्यादेन प्रशंसार्थता इत्याह—अविदितेति । पूर्ववचनादिव वैदिकविध्युद्देशादि-
वेत्यर्थः । न च "वसन्तादि"वाक्ये विध्युद्देशादेव स्तुतेरङ्गीकारात् फलमश्रद्धेति वाच्यम्,
तत्रापि कल्पितेनैव स्तुतिपदेन प्ररोचनाङ्गीकारादिति भावः । विदितत्वाद् बहुक्षीरादयः
प्ररोचयन्ति इत्येतदुपपादयति—विदितत्वादेवेति । नोक्तिमात्रेण, तथा सति
विसंवादेऽपि प्ररोचनाप्रसङ्गादिति भावः ।

* "दृश्यते.....गम्यते" इति टीकाकृतः पाठ इति प्रतिभाति ।

३६४

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[पञ्चदशाब्दस्य

शब्देन न प्ररोचयन्ते, नतरामर्थवादेन । जातशङ्को हि विधिशब्दे स तदानीम् । अथ विधिशब्देन प्ररोचितः, किमर्थवादशब्देन ? अपि च वेदे व्यक्तमसंवादः, “ऊर्जोऽवरुध्यै” इत्यप्रसिद्धं वचनम् । “ऊर्ग वा उदुम्बर” इति हेतुत्वं चाप्रसिद्धम् । यस्मादूर्गदुम्बरस्तस्मात्तन्मयो यूपः कर्तव्य इत्यूर्गदुम्बर इत्यनृतवचनादन्यदस्यानृतमिति परिकल्प्येत ॥ २१ ॥

उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥ २२ ॥

उक्तमस्माभिर्वाक्यशेषत्वम्—विधिना त्वेकवाक्यत्वात् [१।२।७] इति । ननूक्तम्—फलवचनमिह गम्यते न स्तुतिरिति [१।२।१६ भा] ? यदिह

ननु वेदेऽपि विधितः प्रवृत्त्यवगमात् तत्समभिव्याहृतानामर्थवादानां तादर्थ्येन विधिसम्भवादेव प्ररोचनार्थत्वं सम्भवति इत्यत आह—**वैदिकेष्विति । नतरामर्थवादेन प्ररोचयिष्यते इत्यत्र हेतुमाह—जाताशङ्को हीति ।** यो हि मोहात् प्रवर्तकं विधिमुलङ्घ्यार्थवादं प्रवृत्त्यङ्गतया प्रार्थयते स कथं विधावविस्मव्योऽर्थवादे प्रत्ययं कुर्यादिति भावः । यदि विधेरेव प्रवर्तकत्वसिद्धये प्ररोचकत्वमपीष्यते तत्राह—**अथेति ।** एवमविदितपूर्वत्वादूर्गवरोधादीनां प्रशंसार्थत्वमिति सूत्रं व्याख्यायान्यथा विदितपूर्वत्वादपि न तदर्थेतेति व्याचष्टे—**अपि चेति ।** संवादविरुद्धः **असंवादः** विसंवाद इति यावत् । विसंवादमुपपादयति—**ऊर्जोऽवरुध्या** इति । **अप्रसिद्धत्वं** योग्यानुपलब्धिविषयत्वम् । वर्तमानेनोर्गवरोधेन हि स्तुतिः, तस्य चानुपलब्धेरनुपलब्धिविरोध इति भावः । स्तुतिवाक्ये विसंवादमुक्त्वा हेतुवाक्येऽपि तमाह—**ऊर्गदुम्बर इतीति ।** न ह्यूर्कलब्धाभिधेयमन्त्रत्वमभक्ष्ये वृक्षे पक्षधर्मेत्वेन प्रसिद्धम्, नापि यत्रान्नत्वं तत्र यूपत्वमिति अन्वयप्रसिद्धिः, तेन हेतुत्वाप्रसिद्धिरित्यर्थः । हेत्वसिद्ध्या साध्यासिद्धिमाह—**यस्मादिति ।** “ऊर्गदुम्बर इत्यनृतवचनाद्” यत् “अन्यत्” साध्यं “यस्माद् ऊर्गदुम्बरस्तस्मात्” “तन्मय” उदुम्बरमयो “यूपः कर्तव्य” इति तदपि “अनृतं परिकल्प्येत” इति योजना ॥ २१ ॥

यदुक्तं “वादमात्रं ह्यनर्थकम्” इति तत्राह—**उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ।** तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः “विधिना त्वेकवाक्यत्वात्—” [१।२।७] इति सूत्रेणार्थवादानां स्तुतिद्वारक-प्ररोचनया विधिवाक्यशेषत्वस्यास्माभिरुक्तत्वात् । नानर्थक्यमिति सूत्रं योजयति—**उक्तमस्माभिरिति ।** एवं स्तुतिद्वारा विध्यङ्गत्वप्रतिपादनेनापूर्वत्वहेतोराद्यं व्याख्यानं दूषयित्वेदानीं स्तुतिद्वारा विध्यङ्गत्वं युक्तं फलस्य श्रूयमाणत्वादिति व्याख्यान्तरमनुवदति—**ननक्तमिति ।** गम्यमानमपि फलवचनमानर्थक्यभयादन्यविषयं वक्तव्यमिति दूषयति—

१०म-संख्या]

मीमांसादर्शनम्

३६५

फलवचनं तदौदुम्बरस्य यूपस्य, न च विहित औदुम्बरो यूपोऽस्ति । तत्र फलवचनमेवानर्थकम् । स्तुतिवचनः शब्दो नास्तीति चेत्, इह फलवचनेन फलवत्ता प्रतीयते फलवांश्च प्रशस्त इति ।

तत्र फलवत्तायामानर्थक्यमिति यो द्वितीयोऽर्थः प्रशंसा नाम सम्भवति । लक्षणेति चेत्, न । लक्षणायामर्थवत्ता भवत्येव, लक्षणापि हि लौकिकी । ननूक्तमसंवादो वेदे—न ह्यर्गुदुम्बर इति ? गुणवादेन प्रोचनार्थतां ब्रूमहे । गौणत्वात् संवादः । किं सादृश्यम् ? यथान्नं प्रीतेः साधनमेवमिदमपि प्रीतिसाधनशक्तियुक्तं प्रशंसितुं प्रशंसावाचिना

यदिहेति । ततः किमत आह—न चेति । पशुयागाङ्गतया विहितयूपविशेषत्वादौदुम्बरस्य यूपस्य नासावविहितोऽस्तीत्यर्थः ।

ननु तर्हि विहितस्यौदुम्बरयूपस्योत्सर्गविरोधः फलं भविष्यतीत्यत्राह—तत्रेति । प्रकरणादेव यागोपकारप्रयोजनलाभात् फलान्तरोक्तिरनर्थिकेत्यर्थः । यदि वा न चेत्यादेरयमर्थः—“औदुम्बरो यूपो भवति” इति वक्तव्यमात्रपदेऽन्वयेन विधिर्नैतद्व्यतिरेकः । अनर्थवादत्वे त्वविहितत्वान्नास्त्येव यूपस्तथा सति फलवचनमेवानर्थकमिति ।

ननु स्तुतिरप्यश्रूयमाणत्वादानादेयेति शङ्कते—स्तुतीति । वाचकशब्दाभावेऽपि स्तुत्यवगतिं दर्शयन् फलवचनसिद्धयर्थं कथयति—इहेति । फलवत्ता औदुम्बरयूपस्य प्रशस्त इति ‘प्रतीयत’ इत्यनुपपन्नः । ननु फलवत्ताप्राशस्त्ययोरवगमे किमिति प्राशस्त्यपरत्वाग्रहः तत्राह—तत्रेति । द्वितीयोऽर्थः फलवत्तया लक्ष्यमाणः अवगम्यते तात्पर्येण प्रतिपद्यते, नाभिनिवेशमात्रात् प्राशस्त्यपरत्वाभ्युपगमः किन्तु आनर्थक्यभयादिति भावः ।

नन्वेवमपि लक्षणया स्तुतिर्गम्यते, श्रुतिश्च लक्षणाया गरीयसीत्युक्तमनुवदति—लक्षणायेति । लक्षणयाप्यर्थवत्त्वसम्भवेन श्रुतिलोभादानर्थक्यमाश्रयणीयमिति दूषयति—लक्षणायामिति । वृष्टा च मुख्यार्थासम्भवे गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षणेत्याह—लक्षणापीति । एवमूर्जोऽवरुध्या इत्यादेः प्रधानफलानुवादेनौदुम्बरयूपस्तुत्यर्थत्वेनाप्यविदितपूर्वत्वं दूषयित्वा “न पूर्वत्वात्” इतिष्वत्रद्वितीयवर्णकोक्तमनुवदति—ननूक्तमिति । ऊर्जोऽवरुध्या इति तावदङ्गे प्रधानगामिफलोपचारस्तुत्यर्थत्वेनाभिमतः, तेनानुपलब्धिविरोधः पूर्णाहुतिन्यायेन परिहृत एवेत्याह—न चेति । यदुक्तम् “ऊर्गुदुम्बरः” इति हेतुत्वं

* १।२।१८ सूत्रभाष्ये ।

३६६

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[पञ्चदशाब्दस्य

प्रीतिसाधनशब्देनोच्यते । शक्यते हि तत् पक्वफलसम्बन्धादूर्गिति
वक्तुम् ॥ २२ ॥

विधिश्चानर्थकः क्वचित्तस्मात् स्तुतिः प्रतीयेत

तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम् ॥ २३ ॥

“अप्सुयोनिर्वा अश्वो अप्सुजो वेतसः” [तै. सं. ५।३।१२] इति
‘अप्सुयोनिरश्वः कर्त्तव्यः’ इति विधेरशक्यत्वादनर्थक्यम् । तत्रावश्यं
स्तुतिः कल्पयितव्या—शमयित्रीभिरद्भिरश्वस्यावकानां च सम्बन्धो
यजमानस्य कष्टं शमयतीति । तत्सामान्यादितरेषु तथात्वं तथेति

चाप्रसिद्धम्” इति* तदपि न, गौणतया तत्सिद्धेरित्याह—**ऊर्गिति । गुणः सादृश्यम् ।**
नन्वग्निमाणवकवदन्नयूपयोर्न सादृश्यमिति योजयति—**किमिति ।** प्रीतिसाधनत्वं
सादृश्यम् इत्याह—**यथेति । इदमपि उदुम्बरवस्त्वपि ।** प्रीतिसाधनत्वमप्युदुम्बर-
वृक्षस्याभक्ष्यत्वान्नास्तीत्याशङ्क्याह—**तदिति ।** प्रीतिसाधनोदुम्बरफलोत्पादनशक्ति-
युक्तत्वादुपचारात् प्रशंसावाचिना प्रीतिसाधनवाचिनाशब्देनोच्यते प्रशंसितुमित्यर्थः ।
सोऽयं विवृतः—**शक्यते हीति ॥ २२ ॥**

सम्बन्धद्विधेकवाक्यत्वानामपि पृथग्विधित्वाभ्युपगमे तुल्यन्यायतयान्यत्रापि प्राप्ति-
मभिप्रेत्याह—**विधिश्चेति । “क्वचित्” इत्युक्तं विषयं दर्शयन् “विधिश्च” इत्यादि व्याचष्टे—**
अप्स्वित्यादिना । अश्वस्य प्रयत्ननिष्पाद्यत्वात् तद्विधेरशक्यत्वं वेतसादेस्तु स्वभाव-
सिद्धत्वादिति मन्तव्यम् । तथापि किमित्याशङ्क्य तस्मादित्यादि व्याचष्टे—**तत्रेति ।**

आनर्थक्यमेवास्त्वित्याशङ्क्य तन्निरासाय **अवश्यम्** इत्युक्तम् । स्तुतिममिनयति—
शमयित्रीभिरिति । अवकानां चेति च-शब्दो वेतसविषयः, तेनैवमन्वयः—
अश्वस्य वेतसानां च शमयित्रीभिरद्भिः सम्बन्धो यजमानस्य कष्टं शमयति, अवकानां
वेतसानां च ताभिः सम्बन्धो यजमानकष्टं शमयतीति स्तुतिः कल्पयितव्येति ।
यद्यप्यवकानां नोदाहरणे श्रवणमस्ति, तथाप्यव्योनित्वाविशेषाद्वेतसपदेनैवोपलक्षिताः । न
च “स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति” इत्यनेनाप्सु जाते वेतसेऽश्वस्य चयने कृते प्रकृतिविका-
रयोरभेदोपचारेण वेतसप्रकृतिभूतास्वप्सु चयनात् स्वे योनौ प्रतिष्ठापनं कृतं भवतीति
स्तुतिप्रतीतिः शमयित्रीत्वस्य चापामश्रवणात् तद्वद्वारा स्तुतिरिति वाच्यम् । स्वयोनौ
प्रतिष्ठापनमालोक्या प्ररोचनानुपपत्तेः “वेतसशाखयावकामिश्रामि विकर्षति, आपो वै

* २।२।२१ भाष्ये ।

१०म-संख्या]

मीमांसादर्शनम्

३६७

यावत्, तावत्तथात्वमिति । किं तत्सामान्यम् ? विध्यसम्भवः स्तुति-
सम्भवश्च ॥ २३ ॥

**प्रकरणे च सम्भवन्नप्रकर्षो न कल्प्येत विध्यानर्थक्यं
हि तं प्रति ॥ २४ ॥**

इतश्च पश्यामः स्तुतिरिति । कुत ? इदं समामनन्ति “यो विदग्धः
स नैर्ऋतो योऽश्रुतः स रौद्रो यः श्रुतः स दैवतः । तस्मादविद्वहता
श्रपयितव्यः स दैवतश्चाय” [तै. सं. २.६.७] इति । यदि श्रुतिः, दर्श-
पूर्णमासयोरेव श्रुतः स्ताविष्यते । तथा सम्भवन्नप्रकर्षो न कल्प्येत ।

शान्ताः, शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयति” इति वाक्यान्तरगतार्थवादमणितशमयित्रीत्वस्य
यजमानकष्टशमनसाधनत्वोपपादनार्थत्वेनोपादानत् । न च वेतसवाक्येन सहचारादुप-
लक्षितानामप्यवकानामविधेयत्वान्न स्तुत्यपेक्षेति वदितव्यम् । अवार्थवादान्तरेणापां
शमयित्रीत्वे गदिते तत्राग्निविकर्षणसाधनत्वेन विहितयोर्वेतसावकयोः स्तुत्यभाव-
शङ्कानिरासायावकानाम् अङ्घ्रिः सम्बन्धेन स्तुतिप्रदर्शनोपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । “तत्-
सामान्यात्” इति सूत्रावयवमादाय व्याचष्टे—**तथेति** । यावत्सु फलविधिसरूपेषु
अर्थवादेषु **तथेति** अप्सुयोन्याद्यर्थवादसमानाकारता तावत्सु **तथात्वं** स्तुतित्वमित्यर्थः ।
प्रश्नपूर्वकं “तत्सामान्यात्” इति व्याकुर्वस्तथेत्युक्तं प्रपञ्चयति—**किमित्यादिना ॥ २३ ॥**

फलविधिसरूपाणामर्थवादत्वे हेत्वन्तरं दर्शयितुं “प्रकरणे च” इति सूत्रम् । तत्र
चशब्दार्थमाह—**इतश्चेति** । न केवलमप्सुयोन्याद्यर्थवादसामान्यादितरेषां स्तुतित्वं
वाक्यान्तरसामान्यादपीत्यर्थः । किं तावद् वाक्यान्तरमिति मन्वानः पृच्छति—**कुत इति** ।
वाक्यमुदाहरति—**इदमिति** । कथमस्य वाक्यस्य स्तुतित्वं येन तत्सामान्यादितरेषु तथात्वं
स्यादित्याशङ्क्य “प्रकरणे च सम्भवन्” इति व्याचष्टे—**यदीति** । श्रुतः पुरोडाशादिः
स्ताविष्यते स्तुतो भाविष्यते, प्रकरणनिवेशाय स्तुतित्वाश्रयणं युक्तमिति भावः ।

ननु मा भूतिर्वेशः पूषानुमन्त्रणमन्त्रवदुल्लेख्यतामत आह—**तथेति** । प्रकरण-
विनिवेशितया सम्भवन्नित्यर्थः । नन्वयमपकृष्यमाणः कल्प्यतेऽर्थवाद नापकर्षस्तत्राह—
अपकृष्यत इति । ननु विधित्वेऽयनपकृष्यमाणोऽस्तु इत्याशङ्क्य तत्र किं यथाश्रुतैव
वचनव्यक्तिः—यो विशेषेण दग्धः स निर्ऋतिदेवताकः कार्य्य इति ? किं वा यो नैर्ऋतः
स विशेषेण दाह्य इति व्यत्ययेन ? तत्राद्ये कल्पेऽनेन दर्शपूर्णमासप्रकरणगतेन विध्युद्देशेन
देवतान्तरविधानात् उत्पत्तिवाक्यशिष्टाग्न्यादिदेवतापकर्षणं स्यात्, तच्च **सम्भवत्**
प्रसजद् **अपकर्षणं** सति गत्यन्तरे न कल्पनीयमिति सूत्रयोजनया दूषणं वक्तव्यमिति मत्वा

३६८

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[पञ्चदशशब्दस्य

अपकृष्यत इत्यपकर्षः । विधिपक्षे तु यत्र नैर्ऋतस्तत्र विदग्धता नीयेत ।
तथा सति प्रकरणं बाधितं भवेत् । दर्शपूर्णमासकर्म प्रति नैर्ऋताभावाद्
विदग्धविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात् स्तुतिरेव ॥ २४ ॥

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् ॥ २५ ॥

“औदुम्बरो यूपो भवति” इति विधावेतस्मिन्नाश्रीयमाणे “ऊर्जोऽवरुद्ध्या”
इत्येतस्मिन्श्च, वाक्यं भिद्येत । इत्यमौदुम्बरो यूपः प्रशस्तः स चोर्जो-
ऽवरुद्ध्या इति । तस्माद् विधिवन्निगदानामपि स्तुतिरेव कार्यमर्थ-
वादानामिति ॥ २५ ॥

हेतुर्वा स्यादर्थवादोपपत्तिभ्याम् ॥ २६ ॥

अथ ये हेतुवन्निगदाः “शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते”

द्वितीये दोषमाह—विधीति । नयने दोषमाह—तथेति ।

ननु किमिति नीयते येन प्रकरणान्नानविरोध इत्याशङ्क्य “विध्यानर्थक्यम्” इत्यादि-
सूत्रावयवं व्याचष्टे—दर्शेति । सूत्रे “तम्” इति प्रकरणिनोऽर्थस्य परामर्शः । दर्शपूर्ण-
मासयोर्निर्ऋतिदेवताभावान्नैर्ऋतानुवादेन विदग्धताविधानमनर्थकमित्यर्थः । तेन प्रकरणे
निवेशाय विदग्धवाक्यस्य स्तुतित्वे फलविधिसरूपाणामपि तथैव स्तुतित्वमिति मत्वोप-
संहरति—तस्मादिति ॥ २४ ॥

एवं फलविधिसरूपाणां विधित्वनिराकरणेन स्तुतित्वमुक्त्वा विधित्वे दोषान्तर-
माह—विधौ वेति । सूत्रं व्याचष्टे—औदुम्बर इति । एतस्मिन्श्च
“विधावाश्रीयमाणे” इत्यनुपङ्गः । वाक्यभेदमभिनयति—इत्थमिति । “औदुम्बरो यूपो
भवति” इत्यस्यैव तावद् वर्तमानापदेशत्वसन्देहान्न विनार्थवादं पञ्चमलकारत्वेन विधित्वा-
वसाय इति प्रथमं तावदर्थवादतया सम्बन्धनीयम् “ऊर्जोऽवरुद्ध्यै” इत्यन्तेन, पुनश्च
तस्यैवोर्जोऽवरुद्ध्यै यूपः कार्य इति विध्यन्तर्भावे वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । अधिकरणार्थ-
मुपसंहरति—तस्मादिति । वायुर्वेत्तादि समुच्चयार्थः अपिशब्दः ॥ २५ ॥

अधिकरणस्य विषयमाह—अथेति । श्रेयःसाधनत्वप्रतिपादकविधिविगत्यभावेन
विधित्वाभावेऽपि ‘हि’-शब्दादिभिर्हेतुत्वं भविष्यतीति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तहेतुप्रत्युदाहरणे-
नात्र पूर्वपक्षोत्थानादस्य तत्सङ्गतिरिति प्रकृतापेक्षित्वाचिना अथ-शब्देन सूचितं ये हेतु-
वन्निगद्यन्ते न तु “चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति । न ह्यन्नानुयाजा इज्यन्ते” इतिवत्
परमार्थहेतवः, ते हेतुवन्निगदास्तेन इति तृतीयया शूर्पकरणमुच्यते करणमात्रं वा इत्यपि

Some of the Publications in the SANSKRIT SAHITYA PARISHAD SERIES

7. **Durgotsava-vivekah**—(दूर्गोत्सव-विवेकः)—A collection of five treatises on the Durga-puja festival by different ancient writers. Edited by **Pandit Satish Chandra Siddhantabhushana**. It brings together a considerable mass of information regarding the antiquity and nature of the great autumnal festival of Bengal.—Demy 8 vo, pp. 66. 1924. As. 8 & 6

8. **Karakollasah** (कारकोल्लासः)—by **Bharata Mallika**. An excellent metrical work on Sanskrit Syntax, Edited by **Pandit Janakinath Sahityashastri**.—Demy 8 vo, pp. 20. 1924. As. 2

9. **Introduction to the Rigveda** (ऋग्वेद-भाष्योपक्रमणिका)—by **Sayanacharya**. Edited by **Dr. Pashupatinath Shastri** M.A., B.L., Ph.D. with an Introduction and short notes.—Demy 8 vo, pp. 100. 1925. As. 12 & 10

10. **Grahayaga-tattvam** (ग्रहयाग-तत्त्वम्)—by **Raghu-nandana**. Edited by **Pandit Satish Chandra Siddhanta-bhushana**. It deals with rituals for the propitiation of the *Grahas* (planets).—Demy 8 vo, pp. 62. 1925. As. 7 & 5

11. **Prabhakara-vijayam**—(प्रभाकरविजयम्)—A short but illuminating exposition of the doctrines of the Prabhakara School of Mimamsa philosophy by **Nandisvara**. Edited by **Mahamahopadhyaya Pandit Anantakrishna Shastri** **Vedantavisharada** and **Pandit Pamanath Shastri**. It is published here for the first time—Demy 8 vo, pp. 123, 1926. Re. 1 As. 4 & Re. 1

12. **Tirthatattvam**—(तीर्थतत्त्वम्)—by **Raghu-nandana**. Edited by **Pandit Bamacharan Kavyatirtha**. It gives an idea as to the most important places of pilgrimage to a Bengalee of the time of **Raghu-nandana** and gives a detailed description of the rites to be performed at those places.—Demy 8 vo, pp. 49. 1926. As. 6 & 5

13. **Pavanadutam**—(পবনদূতম)—Of Dhoyi, a court-poet of Lakshmanasena of Bengal. Edited by Prof. Chintanarayan Chakravarti, M. A., with a critical and historical introduction, variants, Sanskrit notes, etc. It will be of interest alike to students of History and Sanskrit literature. The edition has received universal praise.—Demy 8 vo, pp. 88. 1926. As. 12 & 10

14. **Nala-damayantiam**—(নলদময়ন্তীয়ম) (নাটকম)
শ্রীকালীপদ-তর্কচাৰ্য্যকৃতম—The book is an example of how even a modern Pandit can express all kinds of thought and reveal the poet in him, through the medium of Sanskrit which, according to the prevailing opinion, is but a dead language.—Demy 8 vo, pp. 150. 1926. Re. 1 As. 4 & Re. 1

15. **Prasastapada-bhashyam**—(প্রশস্তপাদভাষ্যম)—Edited by Prof. Kalipada Tarkacharya with an unpublished commentary called Sukti by the famous Naiyayika Jagadisa Tarkalankara, and a new commentary and Bengali elucidation by the editor.—Demy 8 vo, pp. 250. 1926.

Rs. 2 & Re. 1 As. 8

16. **Yatratattvam**—(যাত্রাতত্ত্বম)—by Raghunandana. It deals with the twelve *Yatras* (festivals of Visnu like Rathayatra, etc. Edited by Pandit Dwarikanath Nyaya-shastri.—Demy 8 vo, pp. 104. 1927. Re. 1 & As. 12

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ-পত্রিকায় বিজ্ঞাপনের হার

কভার ২য়, ৩য় বা ৪র্থ পৃষ্ঠা (সম্পূর্ণ) মাসিক	...	...	...	৫৯
" (অর্দ্ধেক) "	...	...	...	২৯
" (এক-চতুর্থাংশ) "	...	...	...	২৯

Reg. No. C. 1073.

Vol. XV, No. 10.]

[February, 1933.

१८५४ शकीये माघे

१५१-वर्षस्य १०म-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

भारते भानु भारती

सम्पादकः—

श्रीक्षितिशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

सह-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,

वर्तमानमूल्यम्—३ रूप्यकत्रयम्

५ श्यामबाजार, कलिकाता ।

Foreign price—7s.

Printed and Published by

Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M.A.

The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.

Printed at

Metropolitan Printing and Publishing House, Limited,
56, Dhurumtalla Street, Calcutta.

Opinions on some of the Publications in the SANSKRIT SAHITYA PARISHAD Series

KAILITANTRAM

Modern Review—(August, 1928) :—

.....The editor is to be congratulated for the useful edition of the text with notes and translations.....

Forward—(12-8-28)—

.....The present book gives an authentic version properly edited and annotated by Pandit Satish Chandra Siddhantabhushan.....

SANKARI-SANGITAM

Modern Review—(June, 1928) :—

.....Perhaps the most interesting portion of it is the *rasakrida* of Siva and Parvati.....

.....This poem conclusively shows that Sanskrit style of Bengal at its best was remarkable for its rich melody....

Forward—(12-8-28) :—

.....It has been very deservedly rescued out of the obscurity.....

DURGOTSAVA-VIVEKAH

Modern Review—(August, 1928) :—

.....These will surely be of use to the orthodox community as well as to the scholars interested in the subject....

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावालोकेर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

February,
1933

१८५४ शक्ये माघे
१५१-वर्षस्य १०म संख्या

Vol. XV.
No. 10.

वङ्गेषु वेदचर्चा

(२)

[निबन्धकः—श्रीदुर्गामोहनभट्टाचार्यः काव्य-सांख्य-पुराणतीर्थः एम् ए]

वङ्गीया वेदव्याख्यातारः

ख्रिस्तीये दशमशतके तदुत्तरवर्तिनि च काले समुदपद्यन्त वङ्गेषु कतिचन वेदभाष्यप्रणेतारः । एकतमेनाप्येतेषां समग्रो वेदो व्याख्यात इति न श्रूयते, नापि सर्वेषाममीषां व्याख्यानान्युपलभ्यन्ते । केचन व्याख्या-कृतो नाममात्रशेषाः संवृत्ताः, द्वित्राणि व्याख्यानानीदानीमध्यमुद्रितान्येव वर्तन्ते, केवलं व्याख्याद्वितयमेवावतीर्णं मुद्रणपथम् । अमीषां व्याख्यानानां विरचयितृभिर्गृहस्थानां दैनन्दिनधर्मानुष्ठानोपयोगिनो मन्त्रान् समाहृत्य तदुपरि भाष्यं निरमायि, न पुनः समग्रो वेदो व्याख्यायि ।

१ । नुगडाचार्यः

स्वर्गतहरप्रसादशास्त्रिमहोदयेन तत्र तत्र विलिखितम्—नुगडाचार्य एव वङ्गीयेषु वेदव्याख्यातृषु प्रथमः । तेन हि वेदव्याख्याया यः सम्प्रदायः

प्रवर्तितस्तदुत्तरवर्तिभ्यां भाष्यकृद्भ्यां गुणविष्णु-हलायुधाभ्यां स एवानुसृत
इति(१) । प्राचीनहस्तलिखितपुस्तकानामालोचने सर्वथाऽप्रतिद्वन्द्वी एवासी-
च्छास्त्रिमहाभागः, परं वङ्गमण्डलात् प्रकाशितं ब्राह्मणसर्वस्वं वर्जयित्वा कस्मिन्नपि
प्रामाणिके पुस्तकान्तरे नुगडाचार्यस्य समुल्लेखः परिचयो वा तेन लब्धो
वा न वेति नैव विज्ञायतेऽस्माभिः । तेजश्चन्द्रविद्यानन्दसंशोधितस्य
ब्राह्मणसर्वस्वस्यैकस्मिन्नल्लोके “किं तस्मिन्नुगडेन वर्तम् रचितम्” इति पाठो
मुद्रितः । अत्र ग्रन्थकृता हलायुधेन कस्यचन प्राचीनस्याचार्यस्य
नामोल्लिखितमिति व्यक्तमेव । परं श्लोकस्यायमंशो विभिन्नेषु ग्रन्थेषु
विभिन्नतथोपलभ्यते, तेन “किं तस्मिन्नुगडेन वर्तम् रचितम्” इत्येव स्वारसिकः
पाठ इति प्रतीयते । वाराणसीतः सम्मुद्रिते ब्राह्मणसर्वस्वेऽप्ययमेव पाठः
स्वीकृतः(२) । ‘इण्डिया अफिस्’-पुस्तकालयस्थपुस्तकेऽप्ययमेव पाठो
दृश्यते(३) । उवटविरचितं यजुर्वेदभाष्यं तावत् सुप्रथितम् । हलायुधेन हि
यजुर्वेदीयान् मन्त्रान् व्याचक्षाणेन पूर्वाचार्यरूपेण उवटस्यैव नामोदलेखीति
सम्भाव्यते । उवटेन स्वीयभाष्यस्यान्ते स्वपरिचय उपनिबद्धः । ततश्च
विज्ञायते भोजे राज्यं प्रशासत्यवन्त्यां तेन भाष्यं निरमायीति(४) । अतो
वङ्गैः साकं तस्य लेशतोऽपि सम्बन्धो नासीदिति स्फुटमेव ।

१ वर्धमानसाहित्यसम्मेलनस्य सभापतेरभिभाषणम्, (वङ्गीय) साहित्य-परिपत्-पत्रिका,
२१३ भागः, पृ: २६८ ; *Journal of the Bihar and Orissa Research Society*,
vol. v, p. 173 ; *Indian Historical Quarterly*, vol. vi, p. 783.

२ ब्राह्मणसर्वस्वम्, वाराणसीतः प्रकाशितम्, पृ: ४, श्लो: २१ । पुस्तकेऽस्मिन् “व्याख्यातो
मतिशालिनायमुवटाचार्येण वेदः परम्” इति पूर्वश्लोकस्य तृतीयचरणेऽपि उवटाचार्यस्य
नामोपलभ्यते । तेजश्चन्द्रविद्यानन्दसम्पादिते पुनर्ब्राह्मणसर्वस्वे तत्रैव “व्याख्यातो न हि केनचित्
युगपदाचार्येण वेदः परम्” इति पाठो दृश्यते । १९४३ विक्रमार्कवत्सरे पाषाणाचरैर्मुद्रितं
ब्राह्मणसर्वस्वे ‘नुगड’ इत्येतस्य स्थाने ‘सुगड’ इति पाठः ।

३ *Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Library of the India
Office*, 1640, (vol. III, p. 520.)

४ उवटीय-मन्त्रभाष्यस्यान्तिमः श्लोको द्रष्टव्यः ।

गान्धर्व

१०म संख्या]

वङ्गेषु वेदचर्चा

३७१

वानुसूत

एवासी-

स्मिन्नपि

लब्धो

धितस्य

ति पाठो

चार्यस्य

ग्रन्थेषु

ारसिकः

व पाठः

पाठो

धेन हि

इलेखीति

ततश्च

अतो

२। भट्टगुरुवमिश्रः

येषां तावद् वङ्गीयानां वेदव्याख्यातृणां नामान्युपलभ्यन्ते तेषु प्रथम-
मेवोल्लेखमर्हति भट्टगुरुवमिश्रः। स खल्वेतेषु प्राचीनतमः। एतद्विरचितं
वेदव्याख्यानं वा ग्रन्थान्तरं वा नैवोपलब्धमस्माभिः। तेन कतमो वेदः
क्रियान् वा वेदभागो व्याकृतस्तदपि दुःशकमेव विज्ञातुम्। दिनाजपुर
आविष्कृतायां गरुडस्तम्भलिप्यां (२५१-२६१पंक्तयोः) वर्णितमस्ति—
'कलियुगवाल्मीकि'रयं 'धर्मेतिहासपर्वसु श्रुतीव्यावृणोत्' इति।
तथा तस्य 'वाणी प्रसन्नगम्भीरा धिनोति च पुनाति च' इति। नारायण-
पालदेवस्य तान्त्रशासनतोऽप्येतस्य वेदावधिपारगत्वं विविधयज्ञानुष्ठान-
परायणत्वं ब्रह्मतत्त्वाधिगन्तृत्वश्चावगम्यन्ते। तथाचोक्तम्—

वेदान्तैरप्यसुगमतमं वेदिता ब्रह्मतत्त्वं

यः सर्वासु श्रुतिषु परमः सार्धमङ्गैरधीती।

यो यज्ञानां समुदितमहादक्षिणानां प्रणेता

भट्टः श्रीमानिव स गुरवो दूतकः पुण्यकीर्तिः ॥

(गौडलेखमाला पृ: ६२)

वेदव्याख्याताऽयं गुरुवमिश्रः ख्रिस्तीये दशमशतके पालवंशीयनरपते-
नारायणपालदेवस्यामात्य आसीत्। अस्य च प्रपितामहो दर्भपाणिः पिता
च केदारमिश्र उभावेव वेदविदावास्तां यथाक्रमं च देवपालस्य शूरपालस्य
चामात्यपदवीमधिष्ठितवन्ताविति पूर्वमेव प्रतिपादितम्।

३। भट्टगुणविष्णुः

यानि तावद् वङ्गीयविद्वद्ब्रह्मविरचितानि वेदव्याख्यानान्यधिगतानि तेषु
भट्टगुणविष्णुप्रणीतं छान्दोग्यमन्त्रभाष्यमेव प्राचीनतमम् (५)। न खलु

५ १८२८ शके महामहोपाध्याय-परमेश्वरभा-महोदयेन दारभाङ्गातः पुस्तकमिदं
प्रकाशितम्। परं तत्र सर्वेषां मन्त्राणां व्याख्यानं नोपलभ्यते। तत्र विगुह्यादर्शनामभाव
एव बीजमिति प्रतिभाति। वङ्गेष्वपि भवदेवविरचित- 'कर्मानुष्ठानपद्धतेः' पादटीकारूपेण

ग्रन्थेऽस्मिन् भाष्यकृतः परिचयो लेशतोऽप्युपलभ्यते (६) । गुणविष्णुस्तावत्
गौडाधिपत्योर्वल्लालसेन-लक्ष्मणसेनयोः सभासङ्घासीदिति किंवदन्ती सुप्रचारा
वङ्गेषु (७) । ख्रिस्तीयसप्तदशशताब्द्यां समुद्भूतेन वङ्गीयवेदव्याख्यात्रा राम-
नाथविद्यावाचस्पतिना केषाञ्चन मन्त्राणां पाठान्तरं पर्यालोचयताऽभिहितम्—
मन्त्राणाममीषां विनियोगोऽनिरुद्धभट्टेन निरदेशि व्याख्या च गुण-
विष्णुना व्यधायीति (८) । अनिरुद्धस्य पितृदयितायामुद्धृता मन्त्रा गुणविष्णो-
र्मन्त्रभाष्ये व्याख्याता दृश्यन्ते । रामनाथस्य च वाचोयुक्तिः प्रतीयते यद्
वल्लालगुरुरनिरुद्धो मन्त्रभाष्यकारश्च गुणविष्णुः समानकालिकावेव परस्परं
मन्त्रयित्वा 'पितृदयितां' 'छान्दोग्यमन्त्रभाष्यं' च विरचितवन्ताविति ।
संस्कृतसाहित्यपरिपत्तः प्रकाशितस्य छान्दोग्यमन्त्रभाष्यस्याङ्गलभाषामय-
भूमिकायां प्रतिपादितमस्माभिः प्रमाणोपन्यासपुरःसरं गुणविष्णोरस्य
ख्रिस्तीयद्वादशशतके वल्लालसेनस्य सभायामवस्थानम् (९) ।

छान्दोग्यानामर्थात् सामवेदीयानां जातकर्मत आरभ्य आर्द्धं यावत्
तत्तद्गृह्यकर्मसु ये मन्त्रा विनियुज्यन्ते ते खलु तत्तत्संहिताब्राह्मणादिभ्यः
समाहृत्य गुणविष्णुना व्याख्याताः ।

खण्डाष्टकात्मकेऽस्मिन् भाष्ये विवाह-गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-

छान्दोग्यमन्त्रभाष्यस्य किर्याचन भाग एकाधिकवारान् सुदृग्पथमारोपितः । साम्प्रतं तु
संस्कृत-साहित्यपरिषदा समगो गत्यो सुद्रापितः । बहुसंख्यकानां सुद्रितासुद्रितपुस्तकानां
साहाय्येन मूलवेदादिसंवादनपुरःसरं मयैव संशोधितोऽयं गत्यः ।

६ 'इण्डिया अफिस' इत्यत्र संरचित एकस्मिन् छान्दोग्यमन्त्रभाष्य-पुस्तके गुणविष्णो-
र्भट्टदासकस्य पुत्रत्वेनोपवर्णितः ।—Julius Eggeling, *Catalogue of Sanskrit
Manuscripts in the Library of the India Office*, vol. I, p. 47.

७ महामहोपाध्याय-परमेश्वरभासस्यादितस्य छान्दोग्यमन्त्रभाष्यस्य १७४ पृष्ठं द्रष्टव्यम् ।

८ रामनाथविरचितं 'धार्मिककर्मरहस्यम्' (संस्कृतसाहित्यपरिषदो हस्तलिखितं पुस्तकम्
पृ: ५८ क—“अनिरुद्धलिखितो गुणविष्णु धृतः ।” पृ: ५८ ख—“अनिरुद्धलिखित
गुणविष्णु ना व्याख्यातम् ।”—“तेन लिखितं व्याख्यातञ्च गुणविष्णु ना ।”

९ छान्दोग्यमन्त्रभाष्यम्, Introduction, xxiii, xxxv.

१०म-संहया]

वङ्गेषु वेदचर्चा

३७३

जातकर्म-निष्क्रामण-नामकरण-चूडाकरणोपनयन-समावर्तनादिसंस्कारोप-
योगिनः स्नानसन्ध्याश्चाद्वप्रभृतिविविधानुष्ठानोपयोगिनश्चाधिकचतुःशता
मन्त्रा व्याख्याताः । कामं नातिविस्तृतेऽस्मिन् मन्त्रभाष्ये वेदचतुष्टयभाष्यकृतः
सायणाचार्यस्य सर्वतोमुखी विद्यावत्ता नैव प्रत्यक्षीक्रियते तथापीह भाष्य-
कर्तुर्भट्टगुणविष्णोः प्रगाढं पाण्डित्यं प्रतिपदमेवोपलक्ष्यते । भाष्यमिदं मितं
च स्वरं च सम्पूर्णं च । अत्र खलु संहिता-ब्राह्मण-निघण्टु-निरुक्त-पुराण-
स्मृतिग्रन्थेभ्यो वचनान्युद्धृतानि पदसाधनार्थं च सर्वत्र पाणिनीयं
तन्त्रमनुसृतम् ।

ख्रिस्तीये पौडशशतके प्रादुर्भूतेन स्मार्तशिरोमणिना रघुनन्दनभट्टाचार्येण
स्मृतितत्त्वेष्वसकृदुल्लिखितं गुणविष्णोर्नाम, सप्तदशशतकेऽपि रामनाथविद्या-
वाचस्पतिना धार्मिककर्मरहस्य-सामगमन्त्रव्याख्यानप्रभृतिषु ग्रन्थेषु गुण-
विष्णोर्मन्त्रभाष्यमनुसृतम् (१०) । अनयोश्च ग्रन्थकृतोर्वचनानां पर्यालोचनया
स्फुटमेव प्रतीयते यदनयोः प्रादुर्भावकाले गुणविष्णुरतिप्राचीनः प्रामाणिकश्च
वेदव्याख्यातेति परिगणित आसीदिति । अस्मिन्नेव च समये वङ्गनां
विभिन्नप्रदेशोपलब्धेषु छान्दोग्यमन्त्रभाष्य-पुस्तकेषु विभिन्ना एव पाठाः
पर्यलक्ष्यन्त । अत एव रामनाथेन राठदेशीयं पुस्तकं राठीय-गुणविष्णु-
रिति नाम्ना व्यपदिष्टम् ।

षट्कर्मव्याख्यानचिन्तामणिप्रणेत्रा नित्यानन्देन मन्त्रार्थदीपिकाप्रणेत्रा
च शत्रुघ्नेन स्वस्वग्रन्थप्रारम्भे गुणविष्णोः सकाशे स्वीयमाधमर्ण्यं ख्यापितम्
(११) । सर्वात्मना प्रयतमानेनापि मया न प्राभावि नित्यानन्दस्य प्रादुर्भाव-
कालो वाऽवस्थानप्रदेशो वा निर्णेतुम् । शत्रुघ्नेन पुनः स्वयमेवोक्तम्—त्रि-
गर्ताधिपतेर्धर्मचन्द्रस्य निर्वन्देन 'मन्त्रार्थदीपिका' प्राणायीति (१२) । धर्म-

१० तत्रैव पृष्ठं xxi द्रष्टव्यम् ।

११ षट्कर्मव्याख्यानचिन्तामणिः (कलिकातास्थित-राजकोयसंस्कृतविद्यालयस्य हस्त-
लिखितं पुस्तकम्) पृः १ ; मन्त्रार्थदीपिका (युगलकिशोरशर्मादिता) पृः १.

१२ मन्त्रार्थदीपिका, पृः १ ।

चन्द्रश्चायं षोडशशताब्द्याः प्रथमे भागे पञ्चनदेषु जालन्धरप्रदेशं शशा
सेत्यैतिहासिकाः (१३) । एतस्मान्च विस्पष्टं प्रतीयते काले तस्मिन् गुण-
विष्णोर्वेदव्याख्यानस्य ख्यातिः पञ्चनदप्रान्तपर्यन्तं प्रसूतेति ।

सायणाचार्येण स्वरचितग्रन्थेषु कुत्रापि गुणविष्णोर्नाम नोल्लिखितं प-
यत्तावत्तत्कृते 'मन्त्रब्राह्मण'-भाष्ये स्थलद्वितये 'केचिद्' इति व्यपदेशेन पूर्व-
वर्तिनो भाष्यकृतो व्याख्यानमुदाहृतं तद्व्याख्यानं गुणविष्णोर्भाष्ये तथैवोप-
लभ्यते (१४) । तेन च सायणाचार्येणात्र गुणविष्णोर्वा तत्सम्प्रदायस्यैव
परस्य कस्यापि भाष्यकृतो वा व्याख्यानभुङ्क्तमित्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्
किञ्च मन्त्रब्राह्मणस्थमन्त्रपट्टकस्य सायणीयं भाष्यं गुणविष्णुभाष्येण सर्व-
संबदति (१५) । सर्वमेतत् प्रत्याययति न खलु नासीत् परिचयो सायणा-
चार्यस्य गुणविष्णुभाष्येणेति ।

हलायुधभट्टस्य ब्राह्मणसर्वस्वेऽपि बहूनां मन्त्राणां व्याख्यानानि गुणविष्णु-
व्याख्यानतोऽभिन्नान्येव दृश्यन्ते (१६) । वेदमन्त्रस्यैकस्य पाठ-
भेदान् विचारयता रामनाथविद्यावाचस्पतिनोक्तम् — "गुणविष्णुपुस्त-
छान्दसः अस्तेरादिलोप इति पाठो न तु हलायुधादिशिष्टपरिगृहीतः" (१७)
अत्र खलु हलायुधादपि गुणविष्णोः प्राचीनतरत्वं रामनाथस्याभिमतमिति
प्रतीयते । रामनाथस्य पंक्तिमिमामितराणि चाभ्यन्तरीणानि प्रमाणाणि

१३ Cunningham, *Archaeological Survey of India Reports*, vol
v, p. 152.

१४ मन्त्रब्राह्मणस्य १।२।२८ मन्त्रस्य २।६।१ मन्त्रस्य च सायणीयेन भाष्येण गुणवि-
३।४।६ मन्त्रस्य २।२।५ मन्त्रस्य च भाष्यं तुलनीयम् ।

१५ मन्त्रब्राह्मणस्य १।२।५, २।४।१-४, २।४।६ मन्त्राणां सायणीयभाष्यैर्यथाक्रमं गुणवि-
३।३।१, १।६-८, १।२८ मन्त्राणां भाष्याणि तुलनीयानि ।

१६ मत्सम्पादितस्य छान्दोग्यमन्त्रभाष्यस्याङ्गभाषामय्या मूमिकायाः xxxi प-
ट्टव्यम् ।

१७ रामनाथरचितं 'सामगमन्त्रव्याख्यानम्' (संस्कृतसाहित्यपरिषदो हस्तलि-
पुरुकम्) पत्रम् १८ क ।

शाब्दस्

१०म संख्या]

वङ्गेषु वेदचर्चा

३७५

शं शशा

न गुण

समवलम्ब्य मया छान्दोग्यमन्त्रभाष्यभूमिकायां सिद्धान्तितं यद् हलायुधेन किल बहूनि स्थलान्यक्षरशो गुणविष्णोर्भाष्यादुद्धृतानीति (१८) ।

खितं प

शेन पूर्व

तथैवोप

ऋष्यस्यैवा

न्तव्यम्

ग सर्वथ

सायणा

एवञ्च हलायुध-सायण-नित्यानन्द-शत्रुघ्न-रामनाथा गुणविष्णोरधमर्णा इति सिद्धम् । नूनमेतद् गुणविष्णोर्भाष्यस्योपादेयत्वमेव प्रतिपादयति ।

गुणविष्णु

य पाठ

ष्णुपुस्तं

”(१७)

भेमतमिति

प्रमाणानि

ports, vo

ण गुणविष्

मं गुणविष्

XXxi १

हस्तलिखि

बडोदाप्रदेशस्थे Central Library-नामके राजकीयपुस्तकगारे गुणविष्णुविरचितस्य छान्दोग्यमन्त्रभाष्यस्य हस्तलिखितमेकं पुस्तकं वर्तते (१९) । तद्वि सामवेदीयमन्त्रब्राह्मणस्य भाष्यम् । ग्रन्थोऽयं छान्दोग्यमन्त्रभाष्यात्रातिभिद्यते । दारभाङ्गापत्तनतः प्रकाशितस्य छान्दोग्यमन्त्रभाष्यस्य भूमिकायां (पृ: १७४) महामहोपाध्याय-परमेश्वरभा-महोदयेन विलिखितम्—मिथिलयां चन्दनपुरग्रामे कस्यचिच्छ्रोत्रियस्य सविधे तेन गुणविष्णुविरचितस्य पारस्करगृह्यसूत्रभाष्यस्य पुस्तकमेकं प्रत्यक्षीकृतमिति । एतेनैतत् सिध्यति यद् गुणविष्णुना गृह्यकर्मसु विनियुक्तानां मन्त्राणां भाष्यत्रितयं व्यरचीति ।

४ । हलायुधभट्टः

हलायुधेन हि ‘ब्राह्मणसर्वस्वे’ काण्वशाखिवाजसनेयानां गार्हस्थ्यकर्मोप-योगिनामधिकत्रिशतानां मन्त्राणां व्याख्या व्यधायि । येषु तावदनुष्ठानेषु मन्त्रा इमे विनियुज्यन्ते ग्रन्थादौ ग्रन्थकृता तेषां सूचिरुपनिबद्धा । श्लोक-प्रथितायामस्यां सूच्यां दन्तधावनमारभ्यान्त्येष्टिं यावच्चत्वारिंशतो कर्मणां नामान्युल्लिखितानि ।

बहुष्वनुष्ठानेषु सामवेदीयैर्यजुर्वेदीयैश्चैक एव मन्त्रः पठ्यते, तादृशानां मन्त्राणां गुणविष्णोर्हलायुधस्य च व्याख्यानं प्रायेणाभिन्नमिति पूर्वमेव प्रोक्तमस्माभिः । इतरेषां मन्त्राणां व्याख्यानावसरे हलायुधेन स्वीयसहज-पाण्डित्यस्य परिचयः प्रकटीकृतः । गुणविष्णोर्भाष्यं सरलं संक्षिप्तं च ।

१८ छान्दोग्यमन्त्रभाष्यम्, Introduction, p. xxxiii.

१९ *Descriptive Catalogue of Mss. in the Central Library*, vol. I, p. 112.

हलायुधस्य व्याख्यानं सरलमपि पुराणादिनानाशास्त्रप्रमाणोपबृंहितं स्मृतिनिबन्धनमिव च कर्मानुष्ठानविषयकप्रमाणप्रयोगबहुलम् ।

ब्राह्मणसर्वस्वस्य भूमिकायां ग्रन्थकृता स्वपरिचय उपनिबद्धः (२०) । तेन किल वातस्यमुनेर्वशे परिगृहीतं जन्म । पिता तस्य धनञ्जयो माता चोज्ज्वला । पित्राऽग्नौ प्रास्तानामाहुतीनां धूमलेखा नभोमण्डलं समाक्रामन्ती विशेषतस्तृप्तिं व्यदधात् स्वाहाभुजाम् । तस्य च ज्येष्ठभ्रात्रा पशुपतिना 'आद्धकृत्यपद्धति'- 'पाकयज्ञपद्धति'समाख्यानं ग्रन्थद्वितयं प्राणायि । ईशानाख्येनापरेणापि भ्रात्रा 'द्विजाह्निकपद्धति'व्यरचि । आद्ये वयसि हलायुधोऽयं लक्ष्मणसेनस्य सभाषण्डितपदं मण्डयामास, ततश्च धर्माध्यक्षपदं तेनालङ्कृतम् । तस्य चावस्थितिकाले सर्वैरेव कालं कञ्चिच्छ्रुतिविद्या कण्ठेऽध्रियत, परं स एव विशेषतो विद्यायास्तस्याः प्रेमास्पदत्वमविन्दत ।

हलायुधस्य स्योक्तिर एवावगम्यते यत्तेन 'ब्राह्मणसर्वस्व'व्यतिरिक्तं 'शैवसर्वस्व'- 'वैष्णवसर्वस्व'- 'पण्डितसर्वस्व'- 'मीमांसासर्वस्व'भिधानं ग्रन्थचतुष्टयं संग्रथितमिति । राजेन्द्रलालमित्रेण हलायुधप्रणीतस्य 'द्विजनयना'ख्यस्यापरस्यापि ग्रन्थस्य विवरणं प्रकटितम् (२१) । पट्सु चैतेषु ग्रन्थेषु ब्राह्मणसर्वस्वमसकृद्वङ्गेषु च वाराणस्यां च मुद्रापितम् । साम्प्रतं पुनर्विहारोत्कलप्रव्रततत्त्वसमितेः पत्रे 'मीमांसासर्वस्व' मुद्राप्यमाणमास्ते ।

हलायुधेन तदानीन्तनवङ्गीयवेदाध्यायनशैली विनिन्दिता । तथाचोक्तं ब्राह्मणसर्वस्वे (पृ: ७)— "कलावायुःप्रज्ञोत्साहादीनामल्पत्वादुत्कल-प्राश्नात्यादिभिर्वेदाध्ययनमात्रं क्रियते । राढीयवारेन्द्रैस्त्वध्ययनं विना कियदेकवेदार्थस्य कर्ममीमांसाद्वारेण यज्ञोत्तिकर्तव्यताविचारः क्रियते ।" उभयपि शैली गर्हणीया । यथाविध्यध्येयो वेदः, अर्थादावृत्तिपूर्वकमर्थ-विचारः प्रवर्तयितव्य इत्येव हलायुधस्य मतम् (२२) । तेनोक्तम्—अथ चेत्

२० ब्राह्मणसर्वस्वम् (श्लोकाः ५-२४)

२१ *Notices of Sanskrit Mss.*, vol. II, p. 66.

२२ ब्राह्मणसर्वस्वम् (वाराणसीतः प्रकाशितम्) पृ: ८ ।

१०म-संख्या]

वङ्गेषु वेदचर्चा

३७७

समग्रवेदकण्ठेकरणपूर्वकस्तदर्थविचारो न सम्भवेत् तर्हि केवलक्रिया-
काण्डोपयोगी मन्त्रभाग एवोक्तन्यायेनाध्येयः । अन्तरेणाध्ययनमर्थाव-
बोधोऽपि व्यर्थ एवेति । अस्य च वेदाध्ययनशैलीविगानान्महाराजलक्ष्मण-
सेनस्य राज्यावसरेऽपि वङ्गेषु वेदविद्याया यथावत् प्रचारो मन्दीभाव-
मापद्यमान आसीदित्यनुमीयते ।

गुणविष्णोश्छान्दोग्यमन्त्रभाष्यमिव हलायुधस्य ब्राह्मणसर्वस्वमपि
रघुनन्दन-रामनाथ-नित्यानन्द-शत्रुघ्नानां निबन्धेषु प्रमाणतयोद्धृतं वर्तते ।
किञ्च, दाक्षिणात्यस्यानिरुद्धभट्टस्य 'छान्दोग्यमन्त्रकौमुद्यां' वर्धमानस्य
'गङ्गाकृत्यविवेके' रामकृष्णभट्टाचार्यस्य 'मन्त्रकौमुद्यां' रामकृष्णभट्टस्य च
'आह्वसंप्रहे' हलायुधस्य नामोल्लेखो दृश्यते ।

५। रामनाथविद्यावाचस्पतिः

तत्तद्देशेषु संरक्षितानां हस्तलिखितपुस्तकानां सूचिभ्यो रामनाथ-
विरचितानां पण्णां प्रबन्धानां नामान्यवगम्यन्ते । ते च यथा— संस्कार-
पद्धतिरहस्यम्, स्मृतिरत्नावली, काव्यप्रकाशरहस्यम्, त्रिकाण्डविवेकः,
अभिज्ञानशकुन्तलाविवृतिः, लिङ्गादिसंप्रहटिप्पणी, लीलावतीरहस्यञ्च ।
साम्प्रतञ्च संस्कृतसाहित्यपरिपदः पुस्तकशालायामेतद्व्यतिरिक्तं पुस्तकद्वयं
संगृहीतम् । तत्र च धार्मिककर्मरहस्यमेकं, सामगमन्त्रव्याख्यानं च
द्वितीयम् । पुस्तकद्वितयस्य पर्यालोचनेन गुणविष्णुगतानि बहूनि तथ्यानि
मयाऽवगतानि । 'धार्मिककर्मरहस्ये' ग्रन्थकृतः परिभाषाभिधानस्य समय-
रहस्याभिधानस्य च स्वरचितस्य प्रबन्धद्वितयस्य 'त्रिकाण्डविवेके' च
वर्णविवेकधातुचिन्तामणिटीकाया नामान्युपलभ्यन्ते ।

गुणविष्णोर्हलायुधस्य च मन्त्रभाष्यमिव रामनाथस्य सामगमन्त्र-
व्याख्यानमपि क्रियाकाण्डोपयोगिनां मन्त्राणां व्याख्यानरूपम् । ग्रन्थेऽस्मिन्
सामवेदीया मन्त्रा व्याख्याता इति नामत एवावबुध्यते । व्याख्याताश्च
मन्त्राः शतसंख्यां नातिक्रामन्ति । व्याख्यानस्य चास्येदमेव वैशिष्ट्यं यदत्र

362

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[पञ्चदशाब्दस्य

प्राचीनानां भाष्यकृतां पाठान् पर्यालोचयता ग्रन्थकृताऽन्तरान्तरा स्वीय
सूक्ष्मतया विषया प्रकटीकृता, स्थानस्थानेषु च गुणविष्णु-हलायुध-सायण-
प्रभृतिभाष्यकृतां मतान्युद्धृत्य खण्डितानि, तत्तद्देशप्रचलितपाठांश्च संवा-
दत्रत्या गुणदोषा विचारिताः ।

संस्कारपद्धतिरहस्यस्य समाप्तौ रामनाथेन ग्रन्थपरिसमाप्तिसमये
निर्दिष्टः । तत्रत्याच (२३) —

वेदवेदेषुशीतांशु(१५४४)गणिते शाकवत्सरे ।

भवदेवीयटीकेयं रामनाथेन निर्मिता ॥

इति वचनात् तस्य ख्रिस्तीयदशमशतकस्य प्रारम्भ एवावस्थितिरवगम्यते
धार्मिककर्मरहस्यस्य प्रारम्भेऽपि ग्रन्थकृतोक्तम्—

[श्री ना]रायणदेवशर्मनृपतिर्गन्धर्वराजाह्वयो

[यो] नारायणदेव एव सुकृतस्थित्यै प्रयातः क्षितौ ।

तेने तेन महाकुलीनकृतिना श्रीरामनाथद्विज-

द्वाराऽऽचारपरम्पराविधिनिधिः प्रेक्षावतां प्रीतये ॥

(धार्मिककर्मरहस्यम्, संस्कृतसाहित्यपरिषदः पुस्तकम्, पृ: ६)

एतस्माच्च स्फुटीभवति गन्धर्वरायाख्यस्य नरपतेर्निर्वन्धाद् रामनाथं
विलिखितोऽयं ग्रन्थ इति । एतद्विरचितमेकमपि पुस्तकमद्यापि मुद्रणं
नावतीर्णं नाऽपि पर्यालोचितं विपश्चिद्वृन्दवृन्दारकैः । ग्रन्थेष्वे
यथायथं पर्यालोचितेषु ग्रन्थकृतो रामनाथस्यानुपमं ज्ञानगौरवं सर्वपापे
चेतःसु विस्मयमुत्पादयेत् ।

६। रामकृष्णभट्टाचार्यः

रामकृष्णविरचितानां बहूनामेव ग्रन्थानां प्रतिलिपय उपलभ्यन्ते
परमेक एव रामकृष्णः सर्वेषां ग्रन्थानां रचयिता वा ना वेति निर्धारयि-
न शक्यते विनिगमनाभावात् । पूर्ववर्णिता भाष्यकारा इवायमपि

१०म संख्या]

वङ्गेषु वेदचर्चा

३७६

स्वरचितायां मन्त्रकौमुद्यां धर्मानुष्ठानमात्रोपयोगिनामेव मन्त्राणां व्याख्यानमुप-
निववन्ध । स्वरूपा एव मन्त्रा अनेन व्याख्याताः, सर्वत्र च पूर्व-
व्याख्याकृतां सरणिरनुसृता ।

अस्य खलु भाष्यस्य बहुषु स्थलेषु स्मृतिशास्त्रोचितमालोचनमुपलभ्यते,
मन्त्राणां च व्याख्याप्रसङ्गेन कर्मानुष्ठानपद्धतिगता विषया विस्तरेणा-
ऽलोच्यन्ते । राजेन्द्रलालमित्रेण तर्कपञ्चाननभट्टाचार्यकृतायाः कस्याश्चन
मन्त्रकौमुद्या विवरणं प्रकाशितम् । ग्रन्थोऽयं रामकृष्णस्य मन्त्रकौमुदीतो
न भिद्यत इति प्रतीयते । एतेन रामकृष्णोऽयं तर्कपञ्चाननविरुदेन विभूषित
आसीदित्यवगम्यते ।

रामकृष्णस्याऽविर्भावकालो दुरुल्लेय एव । व्याख्यानशैली पुनरेतस्य
नातिप्राचीनत्वमेवावबोधयति ।

पूर्वमुपवर्णितासु सर्वास्वेव वेदव्याख्यासु तेषां तेषां ग्रन्थकृतां किमपि
वैशिष्ट्यं परिलक्ष्यते । याः पुनरल्पीयसां मन्त्राणां विवृतिमादधत्यो
वङ्गीयविद्वद्विरचिता इतरा व्याख्या उपलभ्यन्ते, ता लेशतोऽपि
वैशिष्ट्यं नावगाहमाना नैवात्रोपवर्ण्यन्ते । व्याख्यास्वमूषु ग्रन्थकृद्भिः
केवलं पूर्वभाष्यकृत एव सर्वत्र समनुसृताः (२४) ।

२४ संस्कृतसाहित्यपरिषदः पुस्तकशालायां संरचिता कंसारिमिश्र—‘प्रतिष्ठामन्त्र-
व्याख्या’, ‘सविता-सेनोरियल् कलेक्शने’ च रचिता रुक्मिणीचक्रवर्तिपुत्रेण नन्दकिशोर-
सिद्धान्तिन विरचिता ‘मन्त्रबोधिनी’ चैवविधेर्वैव ग्रन्थेष्वन्तर्भवतः ।

गौरचन्द्रः

(ऐतिहासिकं नवाख्यानम्)

प्रथमः परिच्छेदः

[गरीयस्याः सामाजिकसमस्यायाः समाधानम्]

कुमारावार्तस्य मध्यमपौत्रस्य प्रपितामही जुलुभूमितोऽनुचार्यनामानं वन्यं सत्त्वमानाज्य विज्ञानस्य परिधिं परिवर्धयतीति सन्दृश्य विराट्पाटराज-प्रतिनिधिः पुण्यभूमाचार्यभूमौ कावुलीविग्रहमेकं प्रतिष्ठाप्य तस्य सुष्ठुतया परिचर्यादिप्रबन्धमकरोत् । ईदृशाश्च बहुविधा ऐतिहासिकवृत्तान्ताः पृथिव्यास्तेषु तेषु स्थानेषु विभिन्ना एव भूमीः परिगृह्य नैसर्गिकनियम-जालस्यावैकल्यं प्रतिपादयन्ति । काले चास्मिन् ख्रिस्तीयस्य एकाशीत्युत्तरा-ष्टादशशततमাব्दस्य एप्रिलमासस्य प्रथमे दिवसेऽपराह्णे पड्वादनादनन्तरं गौरचन्द्रस्य गृहे पूर्णा गोष्ठी सञ्जाता ।

कोमलप्राण पाठक ! वीरप्रसविनि पाठिके ! प्रथमपरिच्छेदस्य प्रथमं प्रकरणं कथञ्चित् कठिनं संवृत्तमिति मर्षयितव्योऽयमपराधः । यदा विद्याया वेगः संवरीतुं न शक्यते तदैव लेखकाः प्रवर्तन्ते प्रबन्धप्रणयने, अतो भाषायाः स्रोतसो मुखेऽवकराः सन्दृश्येरन्निति किमिवात्राश्चर्यम् । शपामि तावत् पाठकमहोदयस्य स्वजातिवात्सल्येन देव्याश्च पाठिकाया गुरुभक्त्या— इत ऊर्ध्वं यद्विलेखिष्यते तत् सरलनिर्मलभाषयैव विलेखिष्यते । दन्तविकलानां जनानां स्वल्प एव स्वादबोध इति प्रथमतस्तावत् मुष्टिमितेन भृष्टतण्डुलेन मुष्टिमितेन च भृष्टचणकेनाभ्यर्थिता यूयम् । अहं तावदरिद्रः कुतो वा परार्थानि मृष्टान्नानि लभेय । यद्यामुख एवाप्रीतिर्न सञ्जाता, आगच्छन्तु भवन्तः, मदीयेऽस्मिन् चणकापणे यद् यद् वर्तते सर्वमेव प्रदर्शयिष्यामि ।

* सर्गतस्य इन्द्रनाथवन्द्योपाध्यायमहोदयस्य वङ्गभाषामयस्य प्रबन्धस्याचरानुवादः ।

१०म-संख्या]

गौरचन्द्रः

३८१

वाग्वाजारस्य घोषपल्लवाः सङ्कीर्णं पन्थानमेकं प्रविश्य सूर्यदेवोऽद्यतन-
रात्रियापनार्थं स्थानमन्विष्यन्नासीत् । तद्दर्शनेन च विशालस्यैकस्य
नालिकेरपादपस्य प्रतीच्यानि पत्राणि हसन्ति स्म । प्राच्यानां पत्राणां प्रकृतिः
कथञ्चिन्नम्रा । शनैः शनैरल्पाल्पं मस्तकं सञ्चाल्य मृगानेन मुखेन
निवारयन्ति स्म तानि हासात् । इत्यादि । सर्वमेतत् कविकल्पना-
विजृम्भितम् केवलं रचयितुर्वर्णनशक्तेः परिचायकम् । प्रकृतं तूपरिष्ठाद्
वक्ष्यते ।

यन्नासीत् स नालिकेरपादपस्तत उत्तरेण इष्टकामयी भित्तिः । ततोऽप्युत्तरेण
सङ्कीर्णा रथ्या । ततश्चानन्तरवर्तिना द्वारेण प्रविश्यते चेद् गौरचन्द्रस्य
गृहम् । न खलु गृहमुपवर्णय्यासयिष्यामि पुनरपि पाठकम् । किं बहुना
गृहं तद् द्विविभागम् निःशङ्कचित्तं मया साकमन्तःपुरं प्रविश्य
पश्येयुर्भवन्तः पूर्वद्वारस्य प्रथमभूमिकस्य कक्षस्यालिन्दे सम्मिलिता
महिलानां गोष्ठी । आमुखे हि गोष्ठीमेतामुपवर्णयिष्यन्नेव वर्णनकण्डूत्या
व्याकुलीकृतोऽहमासम् ।

रामी, वामी, श्यामी, अलका, तिलका, मेनका, विमलमणिः,
कमलमणिः, सूर्यमणिः, हेवोर्माता, पुँटेर्माता, खोकाया माता एवमादयोऽ-
ल्पमध्यमविपुलवयसो बहव एव महिला गोष्ठ्यामस्यां समवेताः । कापि
वोर्ध्वगात्रमनावृत्य, अपरा पुनः पादौ प्रसार्य, तदन्यार्धावगुण्ठनेन वदनं
प्रावृत्य एवं विविधाभिर्भङ्गिभिर्विविधाः सुन्दर्यः समुपविष्टाः । किञ्च,
कापि द्वारस्थं शृङ्खलं धारयन्ती, अपरा कुड्यमवलम्ब्य पादेनैकेन तिष्ठन्ती,
तदन्याञ्चलप्रान्तवद्धकुञ्चिकाधारगोलकं शून्यमनस्कतया धूर्णयन्ती—
कति वा कतिभिर्भङ्गिभिर्न दण्डायमानाः स्थिताः ? कापि वरवधूकौतुक-
गृहस्य गीतं विचिन्तयति, कापि वाभिनवापेराया अभिनवप्रेमगीतिकां
मनसि आवर्तयति, कापि वा परस्या नवीनरीत्या वेशविन्यासं मनसैव
गुणदोषविचारपूर्वकं समालोचयति, कापि गौरचन्द्रस्य वन्तितां प्रोत्-
साहयति, कापि वात्मन्यारोपितालीकबहुदर्शिताबलेन तदीयामाशङ्कां

३८२

संस्कृत-साहित्य-परिपत्र

[पञ्चदशाब्दस्य

वर्धयति । किं बहुना बहुभिर्बहुयैव जरुष्यते । हास्यस्योपद्रवेण, निषेधस्य ताडनेन, मन्त्रगाया गास्मीर्येण, रोदनस्य शान्तेनाभिनयेन न खलु नितान्ततोऽकिञ्चित्करः कश्चित् कोलाहलस्तत्र प्रादुर्भूतः । गोष्ठ्यास्तु साम्प्रतिको विषयः—गौरचन्द्रस्य पत्नी आसन्नप्रसवा इति ।

यशोहरप्रदेशस्य पूर्वस्मिन् प्रान्तेऽप्रसिद्धनाम्नि कस्मिंश्चिद् ग्रामे गौरचन्द्रस्य वनितायाः पित्रालयः । तस्याश्च नाम वसुमतीति । न खलु नामधेयमिदमूनविंशशताब्द्या अनुरूपमिति गौरचन्द्रः स्वमुत्तमार्धं वसनीति वा वसनमिति वा वसीति वा सम्बोधितवान्, न खलु व्यपेक्षेव्यपि प्राणेषु तां वसुमतीनाम्नाह्वयत् । मया पुनर्न खल्वात्मा नियमस्यास्य पारतन्त्र्यं प्रतिपादयिष्यते, यत्र यादृशं सौकर्यं तत्र तेनैव नाम्ना गौरचन्द्रगृहिण्याः परिचयः प्रदास्यते ।

वसुमत्या वयस्तावदूनविंशतिर्त्रिपाणि, वर्णो गौरः, केशा अपि नातिकृष्णाः । शरीराकृतिर्दीर्घा क्षामा च, साम्प्रतं तु स्थूलेवावभासते । ललाटं ह्रस्वमेव नेत्रे विशाले, परं किञ्चित् कोटरप्रविष्टे, नासिका सुदीर्घा, क्षीणा, सूक्ष्मप्रान्ता च । कपोलद्वितयं क्षामक्षामम्, ओष्ठोऽस्तीव क्षीणः, अधरः पुनर्मांसलः, चिबुकं ह्रस्वमेव । स्वर उदात्तोऽपि मृदुः, स्वरूपेनैव कारणेनानुनासिक्यं स्पृशति । ईदृशी नाम वसुमती प्रत्यासन्नप्रसवा गोष्ठ्यामस्यामुपविष्टा, कदाचिच्चैकद्वान्छब्दानुच्चारयति । परमीदृशे कोलाहले तस्या वचनं ग्रहीतुं न शक्यते । यास्तावद् द्रष्टुं वा साक्षात्कर्तुं वा स्वदर्शनं प्रदातुं वा समुपागतास्ता हि स्वयमेव वचनान्युच्चारयन्त्याः सन्तोषमधिगच्छन्ति, अतो वसुमत्या वाक्यानामग्रहणेऽपि न खलु किमपि परिहीयते तासाम् ।

गौरचन्द्रस्तु गृहे नासीत् । सन्त्युत्तोलिन्याः सभाया अद्य विशिष्टमधिवेशनम् । तेन च सभापतिर्गौरचन्द्रोऽद्यैकवादनकाले तत्रैव गतः । न खलु स्मृतिपथमुपारूढास्य पत्न्याः समवस्था, न वा गृहगताया गोष्ठ्या उपलब्धा वार्त्ता, तेन सन्ध्यां यावननैव प्रत्यावृत्तोऽसौ गृहम् । पल्लिललना बलवद्

१०म-संख्या]

गौरचन्द्रः

३८३

विभ्यति स्म गौरचन्द्रात्, तेनाद्य गौरचन्द्रस्यागमने विलम्बः स्यादिति विज्ञाय सर्वास्तास्तस्य गृहमागत्य मिलिताः । एवं गते, सायं गेहमुपागत्य गौरचन्द्रो गोष्ठ्याः किमपि चिह्नं नापश्यत् ।

इदानीं तावद्ब्रवीम्यो गौरचन्द्रस्य परिचयप्रदानावसरः । अतः पाठकपाठिकाभिः साधं तस्य परिचयः क्रियते । वर्णचोराणामाम्राणामयं दोषो वा गुणो वा यदन्तःपरिपाकातिशयेन विनष्टकल्पानामपि तेषां बहिः श्यामताक्षुण्णैव विलसति । वयोदृष्ट्या गौरचन्द्रोऽपि वर्णचौर-माम्रम् ; पञ्चविंशतित ऊर्ध्वं पञ्चपञ्चाशतं यावत् सर्वमेव वयो गौरचन्द्रस्योप-पद्यते । केवलं बृद्धाया मातुः सद्भावेन प्रातिवेशिकैर्गौरचन्द्रस्य वयसश्चत्वारिंशतो न्यूनतयावस्थापनमपेक्षितमासीत् । नवदूर्वादलश्यामः— अस्य तात्पर्यं यत् किमपि भवतु— विलक्षणं खर्वाकृतिः, प्रशस्तचतुरस्र-ललाटः, स्थूलनासः, प्रबलहनुः, वर्तुलाक्षः, गुम्फविभीषितः, निष्पिष्टोष्ठाधरः, दीर्घविरलश्मश्रुशोभितचिबुकः, धूसरकाश्मीरशिरस्त्राणभूषितशिराः, किष्कु-द्वितयसम्मितागलबन्धवेष्टितगलः, अर्धचैनिकार्धाङ्गलालपाकाकोटमण्डित-गात्रः, श्वेतजिनवस्त्रविनिर्मितकञ्चुकसंलभकायः, धृतपीचनिर्मितस्थूलयष्टिः, गराणहाटाविनिर्मितस्त्रीङ्द्वयोपेतोपानद्बूढपादो गौरचन्द्रः प्रविश्य भवनाभ्यन्तरमपश्यत्— तदीयदृढयाकाशचन्द्रमाः (वसनः) कातरवदना कातरभावेन चोपविष्टैकाग्र्येण चेतसा स्वदक्षिणपदस्य नखान् प्रेक्षमाणा स्थितेति । तद्दर्शनेन न खलु स भीतेश्चिन्ताया विस्मयस्य वा वशमगमत्, नापि गृहिणीं किमप्यवदत्, न वा किमप्यपृच्छत् । समुपसृत्य चागृहात् वसुमत्याः पाणिम्, केवलेन च हस्तबलानुरोधेन तां शयनगृहं नेतुमुपचक्राम् । वसुमती समुन्नमस्य वदनकमलं तमपश्यत् परं किमपि नावदत् ।

गौरचन्द्रस्य जननी महानसे व्यावृतासीत् । उपानच्छब्देन विदित-पुत्रागमनवृत्तान्ता ससम्भ्रममुपस्थाय पुत्रं पुत्रवधूं च तदवस्थावद्वाक्षीत् ।

जननीं दृष्ट्वा व्यरज्यत गौरचन्द्रः । वसुमत्याः पाणिं किञ्चित् प्रसार्य ऋजु साचिकृताननं स्थित्वा गौरचन्द्रोऽवदत्, “अपसर महानसमेवापसर ।

३८४

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[पञ्चदशाब्दस

आदौ तावत् कर्तव्यपालनम्, तत् ऊर्ध्वं विश्रमो वा विनोदो वा । रोति
सम्पन्ना ? न सम्पन्ना । द्विदलं सम्पन्नम् ? न सम्पन्नम् । व्यञ्ज
सम्पन्नम् ? न सम्पन्नम् । शृष्टा मत्स्याः सम्पन्नाः ? न सम्पन्नाः
जानाम्येवाहं—वलवत् खलु जानामि—न खल्वेतेषु किमपि सम्पन्नम् । तथा
भवत्या विहाय कर्मजातं विनोदार्थं मत्सविधमागतम् ? अहो ! कि
धिक !” एतावत् खलु मातरं सम्बोध्य । ततश्च स्वगतमेवातीव विस्पष्टमुवाच
“माता मन्यते—मातेति तस्याः सप्त प्राणिहत्या अपि मर्पयितव्याः
इदानीमेव कर्माणि कृत्वागतोऽस्मि यावन्मधुरस्य वदनस्य मधुराणि
वाक्यानि श्रुत्वा मानसं परितर्पयामि, परिश्रमजनितमवसादं चापनयामि
तावदागत्य जरतिका पुरतः स्थिता । किमेतासां लेशतोऽपि विवेकित
नास्ति ?”

माता तावत् किं कर्तव्यतामूढा, भीतिविह्वला, सङ्कुचिता उवाच, “म
मेवं वत्स ! वधूस्तावदस्वस्था । अत एव तुभ्यं निवेदयितुमागता, कस्यच
भिषगादेराह्वानं चेदपेक्ष्येत । तर्हि—”

“तर्हि तव सप्त सपिण्डानां पिण्डं मम च पितुर्मस्तकम् । तर्हि पु
किम् ?”

“अहो परार्थं वत्सस्याहारनिन्दे न स्तः । परिश्रमं कृत्वा समायातः
एवमस्फुटं जल्पन्ती गौरचन्द्रस्य जननी स्वकर्तव्यपालनस्थानं महानस
माशिश्नाय ।

तदानीं गौरचन्द्रः पुनरपि पूर्वभावं प्रतिपद्य प्रेयस्याः पाणिमवलम्ब्य
सोत्कण्ठालेशं साग्रहं चोवाच, “अस्वास्थ्यं सञ्जातम् ? किमस्वास्थ्यं
वसन ? तवास्वास्थ्यम् ? तव ?”

वसनस्तावद् व्यलम्बतोत्तरयितुम् । गौरचन्द्रो वसनस्य पाणिं गृहीत्व
वसनमाकृष्य गृहाभ्यन्तरं निनाय, प्रसह्य च पर्यङ्कोपरि तां समुपावेशयत् ।
वसुमत्या धैर्यस्य केदारं भग्नम्, नयननदस्य च पङ्क्तिः सलिलेन प्रावि
कपोलतलम्, “अपि न ज्ञायते त्वया तव वस्याः किं संवृत्तम् ?” स्वल्पभाषिणी

शब्दसंख्या]

गौरचन्द्रः

३८५

वसुमती एकैकस्य शब्दस्यानन्तरमेकैकं दीर्घश्चासं कण्ठरोधसूचकमव्यक्तं ध्वनिं वा समुच्चार्य शब्दानिमान् प्रयोज्य विरराम । गौरचन्द्रो मस्तकस्थं शिरस्त्राणं भोचयन्नासीत्, नेदानीं प्रवभूव मोचयितुम्, शिरस्त्राणे सुदृढं संसक्तः पाणिः ।

“न खलु मया ज्ञायते त्वं लेशतोऽप्यस्वस्था इति । किमहं तथाविधो जन्तुर्यस्तवास्वास्थ्यं ज्ञात्वाप्येवं स्थिरस्तिष्ठेत् । तव कृतेऽहं नद्याः सलिलानि, पादपस्य पत्राणि, नभसश्च नक्षत्राणि, एकैकशो विचिनुयाम्, स्वर्गमर्त्यं आन्दोलयेयम्, मम पुनस्तादृशस्य वसनस्य, मम मनोरथप्रियतमाया वस्या मम तादृश्यास्तवास्वास्थ्यं जानन्नप्यहं हिमाचल इव स्थिरोऽचलश्च तिष्ठेयम्, एतदपि श्रद्धयास्त्वम् ?”

वसुमत्यपश्यत्, महाननर्थः । न खलु तस्यास्तादानीं तादृशी शरीरस्थितिर्यया प्रणयसरोवरस्यैतस्य लङ्घरीलीलासन्दर्शनेन सा सुखमनुभवेत् । अतएव वागाडम्बरं परित्यज्य ऋजुकमेवावदत्, अद्य मे पुत्रः सञ्जायत इव प्रतिभाति । स्वल्पा प्रसववेदनानुभूयते ।

गौरचन्द्रः । इदं नामास्वास्थ्यम् ।

वसुमती । दत्तगृहस्य स्त्रीणां वाक्यश्रवणादधिकतरं भवति मे भयम् । हन्त मातः ! किं तर्हि मया करणीयम् ?

वसुमती पुनरपि रुरोद । दत्तगृहनारीभिर्भातिः प्रदर्शिता । आदौ तावत् ता रक्षाधिकृतेभ्यो निवेदनीया वा, वसुमत्या प्रसववेदनोपक्रान्ता भिषगेव प्रथमतः समानेयो वा, यदर्थं—यत्स्त्रीपुंससाम्यसंस्थापनार्थमुत्सृष्टं जीवनं तस्य व्रतस्य सार्थक्यसन्पादनस्येदृशे शुभावसरे स्वकार्यं साधनीयं वा—एवं दोलाचलचित्तवृत्तिरसौ किंकर्तव्यतामृढो मुहूर्तं तूष्णीं स्थितः । क्षणादूर्ध्वमन्तिमा चिन्तैव परा चिन्तेति स्थिरीकृत्य प्रफुल्लवदनः सहासमवदत् “सम्यक् सञ्जातम् । यत्तवास्वास्थ्यस्य वार्त्तां वदसि तदतीव शोभनमापतितम् । न खलु त्वया क्लेशोऽनुभवनीयः । मयैव स्वयं सन्तानः प्रसोष्यते । त्वं तान्निश्चितं परिसमाप्य भोजनादिकं स्वपिहि । अहमत्रावस्थितः, पुत्रप्रसवभारो ममैव ।”

विस्मयातिरेकेण वसुमत्या वागेव नास्फुरत् ।

“कथं नाम तत् ? कथं वा त्वं प्रसविष्यसे ? तच्चेत् समभविष्य
का तर्हि चिन्ता ?” अतिमात्रं क्लेशमनुभवन्त्यपि ईषत् स्मित्वा वसुम
इदमुक्तम् ।

“तच्चेत् समभविष्यत् ! चेदिति किम् ? अवश्यमेव तेन भाग्य
यत्त्वमसम्भाव्यतया सम्भावयसि न खलु तल्लेशतोऽप्यसम्भवि । वा
मयाभ्युपगम्यतेऽद्यापि कुत्रापि पुरुषेण नैव प्रसूतम् । परं किमत्र कारणम्
कारणं केवलं पुरुषाणामुत्पीडनम् स्त्रीजातेर्विडम्बनम् युष्माकं अथ
स्त्रीजनानां कदभ्यासश्च । पुरा नासीद् बाष्पीयशकटस्तावत्ता किमिदानीम्
बाष्पीयशकटा न प्रादुर्भूताः । पुरा पुरुषा एव केवलमधीयते स्म स्त्रि
पाकादिकं कुर्वन्ति स्म, किमिदानीं तन्न विपर्यस्तम् ? कदभ्या
सर्वमेव कदभ्यासश्चोत्पीडनञ्च कुसंस्कारश्च । पितरावपि परित्यजे
बाग्वाजारमपि परित्यजेयम्, त्वां तु कथमपि प्रसोतुं न दास्यामि । अ
फरासडाङ्गापत्तनं गत्वा गृहं क्रीत्वा तत्रैव पुत्रं प्रसोष्ये तथापि त
क्लेशं सोढुं स्त्रियश्च विडम्बनामनुभवितुं न दास्यामि ।

एवं वाचोयुक्तिं वितन्वन् गौरचन्द्रः प्राङ्गणं प्रापत् । पुत्रस्थावस्था
सन्दर्शनेन गौरचन्द्रस्य मातोच्चैरारदितवती । तदीयहस्ताद्भ्रष्टं रोटिक
गुच्छं चुल्लं निपतितं दृश्यमानमासीत्, पल्लीस्थाश्च जना एकैकशस्त
समुपस्थिताः । गौरचन्द्रस्तु न विरराम, न निववृते । वस्तुत ए
वाग्मिनां सुकवीनां प्रतिभावतां चायं धर्मो यत्ते तदेकतानमानसा बाह्यज्ञा
विरहिताः सम्पद्यन्ते । अन्यथा का वा प्रतिभा ? किं नाम वैशिष्ट्यम् ?

बहोः कालादनन्तरं व्यपगतो गौरचन्द्रस्य मोहः । तदानीं सोऽप्यु
बहवो जनाः समुपस्थिताः, अगुह्यं स्वयं वाग्जालं वितनोति, किं
स्वगौरवायैवेदमिति स्वल्पसंशयानन्तरमगुह्यं केवलं तदीयेनैव वाचोयुक्तीनां
जालेनाविष्टाश्च विमोहिताश्चैतावन्तो जनाः समवेताः । गौरचन्द्रो हि स्मि
वाग्मी, भाषणमेव तस्य गृहारामौ, भाषणमेव तस्यास्थिमांसम् । मत्स्यस्यै

सलिलम्, नक्षत्राणामिव गगनम्, अप्रेरिवेन्धनम् गौरचन्द्रस्य जनसंमर्दः ।
 अतो न विसिष्मिये गौरचन्द्रः, सस्मितवदनोऽसौ किंकर्तव्यतामूढां
 जननीमवदत्, मातः किञ्चिन् सलिलमानयेति । एवमुक्त्वा स्त्रीबहुले
 तस्मिन् जनसागरे नेत्रे सञ्चार्य्य तत्र कोऽपि वृत्तपत्रस्य लेखकः प्लवते वा
 न वेत्यपश्यत् । सोऽपश्यत्, परं व्यर्थं तस्य दर्शनम् यतः वृत्तपत्रसंपृक्तो
 नरो वा नारी वा कोऽपि तत्र नासीत् । अयं तावत् संसारे महान् दोषो
 यच्छिरसि यथाकालम् इतिवृत्तरचयिता न वर्तते इति कति नाम सुवर्णमयाः
 स्वप्नाः स्वप्नेष्वेव विलीयन्ते ।

जननी तु जलानयनार्थं गृहं प्रविश्यापश्यद् वधूं शय्यायां शयानां
 स्फुरन्तीं कातरं चारटन्तीम्, इन्त मातरहं श्रिये, नाहमितः परं जीवामीत्यादि ।
 अतो विस्मृत्य सलिलानयनं वध्वाः शुश्रूषामारेभे । अभ्यासदोषेण वा
 भवतु कुलधर्मगुणेन वा भवतु यद् वसुमती तदानीं निरतिशयां यन्त्रगामनु-
 भवन्त्यासीत् तत्र नास्ति संशयलेशोऽपि । गौरचन्द्रस्य मातापि
 यत् तां यन्त्रगामवबुद्धवती तदपि निःसन्देहम् । अतः प्रियपुत्रस्य
 पिपासावृत्तान्तं विस्मरन्त्या तया गरीयानेवापराधोऽनुष्ठित इति वक्तुं
 नोत्सहामहे ।

न खलु जलमानीतमिति भृशमसन्तुष्टोऽभूद् गौरचन्द्रः । वाग्मि-
 त्व-प्रकटनस्य द्वे एव प्रधाने अङ्गे—वृत्तपत्रस्य लिपिकरः सलिलपात्रं च—
 ते चानुपस्थिते वीक्ष्य गौरचन्द्र उपस्थिताया महिलामण्डल्या उपरि
 कटूक्तीर्वर्षितुमुपचक्रमे ।

यूयमेव स्त्रियो निखिलदोषाणां गुरवः—न खलु यूयं स्वयं साधवो
 भवेत न वापरान् साधुत्वं स्वीकृतुं दद्यात्, यूयं स्वनासां छिन्त परेषां
 च यानामङ्गं विधत् । दूरे तावदास्तां सत्कर्मणि सहयोगिता, स्वोपकार-
 वार्तासूत्रसाहप्रकटनं वा, पितृपितामहानामाचरितानामुल्लेखपुरःसरमस्माकमेव
 परिहासाः क्रियन्ते । अत्र नमर्थिमेव समागता इमाः, मम चतुर्दशपुरुषाणां
 श्राद्धसन्दर्शनायैव समागताः । अपसरत मे गृहात्, अपसरत, ननु

३८८

संस्कृत-साहित्य-परिपत्र

[पञ्चदशाब्दस

ब्रवीमि अपसरत, इदानीमेवापसरत । अन्यथैकेनैव मुष्ट्याघाते
युष्माकं नासिकां चूर्णपेपं पिनष्मि, न खलु जानीथ यूयम् ?

स्त्रीणां हि गौरचन्द्राद् भोतिरेवासीदिति पूर्वमेवोक्तम् । कथम्
तस्मादविभयुत्तदिदानीं बुद्धम् । तिरस्कारस्य ताडनेन समवेता रमण्य
कान्दिशीकतां जग्मुः ।

अस्यैव क्रोधस्य वशेन गौरचन्द्रेण गृहं प्रविश्याविगणय्य जनन्या-
स्तत्रावस्थानं ह्निधगम्भीरनिर्वोषमवोचि वसन, इदमेव तावदन्तिमवा
पृच्छामि त्वाम्, मां पुत्रं प्रसोतुं दास्यसि वा न वा ?

“वसन” स्तावन्निरुत्तरः । पूर्ववदेव पुनःपुनः पार्श्वविवर्त्तनं हाहाका
चाकरोत् ।

“तात गौरचन्द्र” इत्युक्त्वा यावज्जननी वचनार्थं व्याददाति वदनं तावदेव
सङ्कटं रोषाकपायितां दृष्टिं निक्षिप्य गृहाद् विनिर्गतो गौरचन्द्रः । तदानीं
च रात्रौ नववादनकाले पत्न्या दुरभिसन्धेः प्रतिकारार्थं सभागृहमुद्दिश्य
प्रस्थितः । मनसा च सङ्कल्पितवान् स्त्रीपुरुषयोः साम्यसम्पादनार्थं सति
प्रसङ्गे बलप्रयोगोऽपि विधेय एवं सभायामवधार्य सभायाः कार्यविवरणं
तद्विलेखनीयमिति । अन्यथा समस्याया अस्याः पूरणस्योपायान्तरं न दृश्यते ।

द्वितीयः परिच्छेदः

[पाठकपाठिकयोर्जीवितमरणे ग्रन्थकृदायत्ते]

व्यतीतस्तदानीं रात्रेर्द्वितीयः प्रहरः । कोलाहलमयं कलिकातानगरमपि
निस्तब्धप्रायं सञ्जातम् । विपुलमपि जनस्रोतः शुष्कमिव शीर्णमिव
सङ्कुचितमिव सदन्तर्हितं सिकतास्तूपे । (पाठकमहाशयसमीपेषु, जनस्रोत-
सोऽनुरोधो मयावश्यं परिपाल्यते, परमत्र सिकतास्तूपं कस्य पदार्थस्यो-
पमानमिति नैव विज्ञायते मया ।) केवलं कदापि कुत्रापि भाटकशक्यम्
अथौ भीषयितुं विकटध्वनिपुरःसरं मृतप्रायौ घोटकावनुधावति ।

१०म-संख्या]

गौरचन्द्रः

३८६

अध्वयुगलमपि प्राणभयादेकाग्रेण चेतसा सममेव धावति । बहवस्तावद्वेतालाना-
मस्तित्वे न श्रद्दधते परं वेतालेभ्योऽतीव विभ्यति । रात्रौ
सन्दिग्धस्थलेन गच्छन्तो भयाद्भावितुं न शक्नुवन्ति नापि प्रत्यावृत्य
पश्चाद्गुप्तमुत्सहन्ते । भाटकघोटकानामवस्थापि प्रायेण तादृश्येव । अन्तरा-
न्तरा वृत्तिमवलम्ब्य भित्तिमवलम्ब्य लौहशलाकामयीं वेष्टनीं बावलम्ब्य
एकैको रक्षिपुरुषो निमोलिताक्षः प्रदोषहस्तः परमतस्त्वद्वितयस्य ध्याने निमग्नो
वर्तते । तत्र प्रथमं—मा तावत् सार्जनमहोदयोऽनेन पथा गच्छतु, द्वितीयं—
कश्चन चोरो वा मत्तो वा स्वयमागत्यात्मानं ग्राह्यतु । ये तावलम्बमानं
व्यजनं समाकृष्य सञ्चालयन्ति ये च रक्षाविधिं निर्वर्तयन्ति उभये एते
इहकालं परकालं च युगपदेव संरक्षन्ति—न खलु ध्यानं विजहति, न
वा कार्यं विस्मरन्ति । एतद्व्यतिरिक्तं च कुत्रापि पथिपार्श्वे वा द्विभूमस्थे
गृहे वा मृदङ्गध्वनिर्मनुष्यकण्ठविनिःसृतेन ओयाक् ओयाक् ध्वनिना मिश्रितः
मदमत्तस्य कलिकातानगरस्य विरक्तिमेवोत्पादयति । सुप्तप्रायमपि स्वप्नं न
प्रभवति कलिकातानगरम् ।

वस्तुतस्तु नाहं कलिकातां वर्णयितुमुपविष्टो नापि बालेख्यमङ्कयितुम् ।
गौरचन्द्रो हि सभास्थलाद् गृहं प्रत्यावर्तते इति—ऐतिहासिकनवाख्यानस्य
सार्थक्याय एतानि वाक्यानि व्ययीक्रियन्ते । न खल्वेतद् विस्मरणीयं
भवद्भिः ।

तावत्यां रजन्यां सभां समुपस्थाय गौरचन्द्रोऽपश्यद् रुद्धं तावत्
समागृहस्य द्वारं न खलु तत्र प्रवेशः सम्भवति इति । प्राकृतजनो हि
एतावतैव नैराश्यमुपगत इति एव पणाद्विमुखः पलायिष्यति । परं
गौरचन्द्रस्याध्यवसायोऽप्रतिवध्यः, सङ्कल्पोऽविचाल्यः, साहसं च दुर्जयम् ।
असाध्यमपि कदापि साध्येत गौरचन्द्रस्त्वभीष्टान्न विचलेत् । प्राभविष्य-
महं बहुभिर्मनोहारिणीभिरुपमाभिर्वाच्यमिदं समुज्ज्वलीकर्तुं परं तत्र
प्रयोजनाभावः । यो ह्यसम्भवमपि वास्तवं विधातुं विनिबद्धपरिकरस्तस्य
प्रतिज्ञाविषये उपमाप्रयोगो न केवलं धृष्टता किन्तु पूर्णवातूलतैव ।

३६०

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[पञ्चदशाब्दस्य

स्वयं तावद् गौरचन्द्रः स्त्रुयत्तोलिन्याः सम्पादकस्य गृहमुपस्थितः
तेन साकं च सभ्यानां गृहेषूपस्थायापेक्षितसभ्यसंख्यां पूरयित्वा समवेतः
सर्वे सभास्थलं प्रापुः ।

असाधारण्याः सभाया इदमधिवेशनमतीव सार्थकमभूदिति नैतत् पृथक्
वक्तुमावश्यकम् । क्रमेण च प्रस्तावो भाषणं वादः अनुवादः प्रतिवादः
वितर्कः विनण्डाः — क्रियद् वा वर्ण्येत । अहं तावत् क्षुद्रबुद्धिः क्षुद्रो मातुः
कथङ्कारं नाम वाक्यसागरं तं मसीरेखयाङ्कयेयम् । साहारामरुभूमिश्च
पत्रमभविष्यत्, मिशरस्य शिखामन्दिरम् (Egyptian pyramid)
च लेखनी भूमध्यसागरश्च मसीभाजनं तथापि रजन्या अस्याः कार्यविवरणं
लिखितमुदसहिष्ये वा न वेति यथार्थया वक्तुं न शक्यते । मदीयाया
मिदानीन्तन्यामवस्थायां वर्तमानेन चोपकरणजातेन तु कथमपि नोत्सहे
इदमत्र भवद्विरवधेयम्, यानि तावदुदाहरणानि समुल्लिखितानि सर्वाणि
तानि भारतवाह्यान्त्येव । पाण्डित्यं चेदस्ति, पाण्डित्यं चेत् प्रकटनीयं
तर्ह्यवश्यमेवमेव विधेयम् । किं बहुना न खल्वहं तत् कार्यविवरणमात्रं
प्रकाशयितुमुत्सहे । सद्यस्तस्यापठने यस्य संसारयात्रा न निर्वहेत् स
सभासम्पादकस्य पुस्तके पठतु यदि पठितुमिच्छेत् । प्रतीक्षणं चेत् सम्भवेत्
तर्हि श्वः प्रातः सम्पादकस्याभिमतं साकं वृत्तपत्रेषु वाचनीयम् ।

स्त्रीपुरुषयोः सम्यक् साम्यविधानाय गौरचन्द्रेण यथारीति प्रस्तुतम् ।
यथाविधि च गौरचन्द्रस्य प्रस्तावोऽसौ परिगृहीतः, अनुमोदितोऽवलम्बितः
सभापुस्तके च लिखिताकारेण विपरिणमितः । किञ्चित्त्वत्र वक्तव्यम् ।
सत्यस्य जयस्तावद् ध्रुवः, जयात् पूर्वं युद्धमप्यवश्यम्भावि, अन्यथा कुतः
वा जयः । अत एव गौरचन्द्रस्य प्रस्तावं प्रतिहत्य तस्य च विरोधः
प्रयासमास्थाय केचन स्वां दुर्बलतां साहसिकतां च प्रकटयामासुरिति नैतत्
पृथक् वक्तुमावश्यकम् ।

तेन च जयेन प्रोलसितः, सभाभङ्गत ऊर्ध्वं रजन्या द्वितीयं प्रहरमतिवाह्यं
कर्णवालिशरथ्याम् (Cornwallis Street) अवलम्ब्य गृहं प्रत्यावर्तमानं

शाब्दस
स्थित
समवेत
पृथ
प्रतिवा
मान
भूमिश्च
amid
विवा
दीया
सोत्सह
सर्वा
कटनी
वरणम
वैह
सम्भवे
स्तुत
लम्बित
क्तव्य
यथा कु
विरोध
नैत
मतिवा
वर्तमान

१०म-संख्या]

गौरचन्द्रः

३६१

आसीद् गौरचन्द्रः । एतस्यैव ज्ञापनार्थं मदीयोऽयं प्रयासः । बहव एव विषया विस्मृता मया वर्णयितुम् । तेषु चैको यथा—मिर्जापुररथ्यायाः कुत्रचित् स्थाने स्त्रुयत्तोलिन्या निर्माणशालासीत् प्रतिष्ठिता । विचित्रसमावेश-समाच्छादितो गौरचन्द्रस्ततो गृहं गच्छन्नासीत् । अपरञ्च, शकट-शुल्कोपयोगि द्रविणं पार्श्वे नासीदिति गौरचन्द्र एकक एव पादचारेणा-गच्छत् । अनेन चार्थाभावेनेतिवृत्तस्यास्यादृष्टं सुप्रसन्नम् । गौरचन्द्रश्चे-च्छकटं परिचाल्यागमिष्यत्, नैव प्राभविष्याम वयं तमनुगन्तुम् । अत एव समवलम्ब्य धैर्यं निरुध्य च निश्वासं निःशब्दपदसञ्चारं मया गौरचन्द्रेण च साकमागच्छन्तु भवन्तः ।

येषां मानसक्षेत्रस्य परिसरः खलपः तादृशाः क्षुद्रप्राणा मनुजाः ग्रस्यन्त उन्मादेन । गौरचन्द्रस्तु विराट् पुरुषः, नाध्यगच्छदुन्मत्तताम् । तथापि न खल्वसावाभ्यन्तरीणतरङ्गविक्षोभेण न विचलितः । न खलु प्राकृतिकबलसंघर्षः सर्वथा शक्यते परिहर्तुम्, भूधरोऽपि भूकम्पेन विचलति । अत एव गौरचन्द्रः पथि गच्छन्नन्तरान्तरा तिष्ठेत्, अन्तरान्तरा च विविधाभिरङ्गभङ्गिभिः प्रसभं दक्षिणहस्तस्य सञ्चालनं विदध्यात्, वामकरतले च दक्षिणेन करमुष्टिना सशब्दमाघातं कुर्यात् इति नैतच्चित्रम् । एकपार्श्वस्थ-पादपथादपरपार्श्वस्थपादपथम्, पुनरपि तस्मात् पार्श्वान् पार्श्वान्तरम्—मुहुर्मुहुर्गौरचन्द्र इत्थमेवाचलत् एतदपि नैव नाभ्युपगम्यते मया । मतेरस्थैर्येण पदविक्षेपोऽप्यस्थिरः सञ्जात इत्यपि स्वीकरोम्येव । परम् अत्र बीजमासीत् ।

सभायां गौरचन्द्रः कृतकृत्यः सिद्धकामः सञ्जातः । न खलु सभायां निर्धारितां प्रतिज्ञामवगत्य पुनरपि वसुमती प्रत्यवस्थातुं प्रभवेत्, विनैवायासं पुरुषत्वलाभमनुमन्येत, निखिलमपि नारीकुलमुपायान्तराभावेनानिच्छदपि तस्या एव सरणिमनुसरेत्—न हि प्रमोद ईदृशो निरोद्धुं शक्यते । कामं गौरववार्त्तयं मोदवार्त्तयं प्रतिदेशं प्रतिनगरं प्रतिग्रामं च घण्टाघोषं घोषयिष्यते, तथाप्यद्यैव रात्रौ वङ्गप्रदीपाख्ये पत्रे एतद्विषयकः प्रबन्धस्तत्सम्पादकेन विले-खनीयो न वेति दोलायमानमतिरासीद् गौरचन्द्रः । अत एव तेन सर्पगतिर-

वलम्बिता, अत एव चान्तरान्तरा सहसा निश्चलतयावस्थितम्। कदाचिच्चिन्तयति
वङ्गप्रदीपस्य गृहं गच्छेयम्, तदात्व एव रथ्याया दक्षिणं पार्श्वमागच्छति
पुनरपि मन्यते अनेन समयेन प्रायेण निद्रितः स्याद् वङ्गप्रदीपः, स
एवावस्थाय सशिरःकम्पं चिन्ता। तदानीमेव सिद्धान्तयति स्वगौर
परमुखेण व्यक्तमेव शोभनम्, सिद्धान्तसमनन्तरमेव वेगेन रथ्याया वाम
पार्श्वं आगमनम्। क्षणाच्च युगपत् सर्वेषामेव भावानां समावेशो भवति
तस्य मानसे, तदानीमेकस्य पादस्योत्तोलनेनापरः पादः खलति, पद-
द्वयं यावदग्रे सरति पदमेकं प्रत्यावर्तते, स्वस्थानावस्थितयोरपि पदयोः
देहप्रतिमा द्विर्धामं द्विश्च दक्षिणतो विकम्पते। किं बहुना, गौरचन्द्रस्य
आपाततः परिदृश्यमानस्य तस्यास्थिरभावस्य कारणमासीदिति मया
प्रदर्शितम्। कारणञ्च तद् वङ्गप्रदीप एव। वङ्गप्रदीपो हि वङ्गदेशीय-
भाषयोपनिबद्धं वङ्गोन्नतिकेन्द्रीभूतं भुवनप्रथितं वृत्तपत्रम्—येन वृत्तान्तोऽयं
न विज्ञायते तस्य नाम महाराजराजा-बाहादुरप्रभृतीनां नामसूचितो निष्कास-
नीयम्। सति प्रसङ्गे, वङ्गप्रदीपगतमन्यदग्रे।

पूर्वमेवोक्तम्—न खलु मुधा किमप्युच्यते मया—पथिपार्श्वं स्थाने स्थाने
रक्षिपुरुषा अवर्तन्त। कश्चन च रक्षिपुरुष आलोकस्तम्भमेकं देह्यप्या-
वलम्ब्य निमीलितनयनोऽचिन्तयत्—ब्रजवासिनीनां गोपयुवतीनां भाण्डं
भक्त्या नवनीतं मुषित्वा किषणजी ता अतीव समुद्वेजयति। यशोदा-
मातुरनुरोधेन कयापि किमपि नोच्यते, किञ्च तदानीं मादृशः सावधानो
रक्षिपुरुषोऽपि नासीत्। इदानीं कोम्पानिराज्ये मम पुरतश्चेत् सङ्घटेतायं
वृत्तान्तस्तर्हि किषणजी नवनीतभाण्डतो यावद्वस्तमुत्तोलयेत् तावदेव—
भगवद्भयानमग्नेन रक्षिपुरुषेण परमार्थत एव यावत् प्रसारितो दक्षिणः
पाणिस्तावदेव—अहो देवी गतिश्चित्रा—गौरचन्द्रस्य शरीरयष्टिस्तस्य पाणेः
प्रान्तं प्राप्ता। ततश्च संस्पर्शस्ततश्चोभयोर्ध्यानभङ्गः। न खलु महान्तोऽपि
तत्त्वज्ञाः प्रभवन्ति भावाद् भावान्तरापत्तेः कारणं विनिर्देष्टुम्, अतः किषणजी
विचिन्तयता रक्षिपुरुषेण कथमकस्मात् ‘श्वशुरा’ इत्युक्तं तत् कथं मया

१०म-संख्या]

गौरचन्द्रः

३६३

विज्ञायेत, स त्ववोचत् 'श्वशुरा' इति । गौरचन्द्रोऽपि वङ्गप्रदीपं विचिन्तयन्नासीत् सोऽपि सहसावदत् - क्या हाय । चित्तवृत्तीनां घातप्रतिधातेनैव नाटकस्य समुत्पत्तिः, शब्दस्योपरि शब्दनिपातेनैव कोलाहलस्य समुत्पत्तिः, अयमेव नैसर्गिको नियमः । अत एवात्रापि तस्य कार्यं संबृत्तम् । रक्षिपुरुषेण पूर्वं केवलं श्वशुरा इत्युक्तम् इदानीमुक्तम्, "श्वशुरा वाओरा, मातोयारा" इति । अगतिकतया च गौरचन्द्रस्य मुखेन 'यओ' इत्युच्चरितम् । रक्षिपुरुषेण पुनरप्युक्तम् 'चल थानापर', सर्वाणि चाङ्गानि चञ्चलानि विहितानि । गौरचन्द्रोऽप्याङ्ग्याभाषया प्रत्युत्तरं प्रतिपद्य ततोऽप्यधिकतरं व्यधादङ्गसञ्चालनम् । फलञ्च - उभयोर्वेगेन गमनम्, पुरतो गौरचन्द्रः पश्चादारक्षिकपुरुषः, क्रमेण च परमार्थत एव नरधावनम्, आनुषङ्गिकश्च शब्दः - 'गृह्यतां चोरः' 'मातोयारा' इत्यादि ।

धावनम् धावनम् धावनम् । न खलु विजानाति गौरचन्द्रः कथं स धावतीति तथापि धावति । न खलु तस्य धीरताया असद्भावः, इयत्यां रात्रौ सभासंग्रहणं सभातश्चैकाकी वा प्रत्यागमनं न खलु कापुरुषः कर्तुं प्रभवेत् । नापि तस्य शरीरे बलं नासीत् ज्वरोच्छिष्टः प्लीहोदरो वङ्गाधिवासी प्रायेणेष्टम् वेगवान् न भवति, तथापि धावनं - भ्रमेण धावनम् । आरक्षिकपुरुषोऽपि धावति, तदपि भ्रमेणैव । कति वा संसारे प्रत्यावृत्य पश्यन्ति - इयमेव गतिः संसारस्य ।

धावतां तावदिमौ, परं पाठकपाठिका इदानीं सर्वथैव ग्रन्थकृदधीनाः । इदानीमहमिच्छामि चेन्मारयेयम्, इच्छामि चेत् परिरक्षेयमेताः । इदानीं मम करुणैकायत्ता इमाः संवृत्ताः । अत एव ग्रन्थकृतामीदृशः सम्मानः अत एवैवं विभ्यति जना ग्रन्थकृद्भ्यः । अपि न प्रत्यहमेव प्रत्यक्षीकरोषि दक्षिणाप्रदानेन स्मितमुखेन ग्रन्थकृत्करकवले उपनिपत्य सुशीलः सुबोधश्च पाठकोऽन्ते रुदन्नपि न लभते निस्तारम् । कोमलतमायामपि शय्यायां प्रसभं शयनेन यस्या अस्थिभङ्गस्य सम्भावना तामपि सुकोमलप्राणां पाठकस्य मनोरथप्रियतमां नायिकामारोप्य समुत्तुङ्गं गिरिशृङ्गम् "इदानीं पातयामि

इदानीं पातयामि” इति कृत्वैव विमुञ्चति ग्रन्थकारः । बहुतरमश्रुपातं बहुतरं विच्छेदं बहुतरं च दुःखमनुभाव्य आशायाः सुखप्रान्तं संस्पर्शं धीरं शान्तं च नायकं पितृपैतामहस्य वासभवनस्य पक्षद्वारे इष्टकावद्भजलावता-
रस्याधस्ताद्, अगाधे सागरगर्भे निमज्ज्य भद्रजनवत् किञ्चिदपसरति ।
एषैव रीतिर्ग्रन्थकाराणाम् । प्रभुत्वं वर्तत इत्येवेदं कौशलम् । अहमपि
तावद् ग्रन्थकार एव ।

गौरचन्द्रस्तावदनन्तक्षेत्रं व्याप्यानन्तकालपर्यन्तमारक्षिकपुरुषताडितो
धावेत्, मुहूर्त्तेन वा रक्षिपुरुषस्य कराले कवले कवलितः स्यात्, अथवा
विपत्प्रशान्तमहासागरे सन्तरणलीलां सन्दर्श्य अपरिलक्षितः पाठकै-
रवितर्कितश्च पाठिकाभिर्वेलाभूमिमासाद्य हास्यराशिं विकिरेत्—सर्वमेतत्
कुर्व्यात् परं मम सम्मतिस्त्वपेक्ष्यते । अत एवोक्तं मया—पाठकपाठिकयो-
र्जीवितमरणे ग्रन्थकृदायत्ते इति ।

साम्प्रतन्तु भवतां धैर्यं परीक्षितुं मया तावद्विश्रामः क्रियते । भवन्तश्च
तावद् चिन्तयन्तस्तिष्ठन्तु ।

शब्दस्य

मश्रुपातं

संस्पर्श

लावता-

सरति ।

अहमपि

ताडितो

अथवा

पाठकै-

नर्वमेतत्

ठकयो-

भवन्तश्च

आत्म-विनिग्रहः ।

[निबन्धकः—के. ए. रामलिङ्गशास्त्री]

अयि आत्मनीना गैर्वाणीप्रचारकाग्रण्यः ! मयि परमकृपयामुमात्म-विनिग्रहं साभिनवेशमाकर्णयत—यत एकैकेनाप्ययमासेवनीयः सर्वदा सर्वथा श्रेयोऽर्थितल्लजेन । कोऽयम् आत्म-विनिग्रहो नाम ? उच्यते—आत्मनः अन्तःकरणस्य विशेषेण निग्रहणम् नियमनम्, विषयाटवीषु अभीक्ष्णम् आहिण्डिण्डणोः मानस मर्कटस्य आत्मानन्दोऽरण्यानी निकुञ्ज-विहरणोन्मुखीकरणम् इत्येतत् । आत्म-शब्दार्थः अपरिमितः ; आत्म-शब्द उपलक्षणं दशेन्द्रियाणामपि । मन एव दशेन्द्रियाणाम् अध्यक्षायते ; 'मनो दशेन्द्रियाध्यक्षं तच्चाऽन्तर्गोलके स्थितम्' इति पञ्चदशी उपदिशति ।

'स्वस्मिन् निगृहीते स्वकुटुम्बकमपि सकलं निगृहीतं भवति'—इति द्वाविडाऽऽभाणकः कश्चित् प्रथते बहोः कालादारभ्य ।

'स्वभावतो विषयविषयाणि इन्द्रियाणि, न ब्रह्मविषयाणि' ; शब्द-स्पर्श-रूप रस गन्धादिविषयास्वादमोहितानि खलु अमूनि निकामं सज्जन्ते सकृच्चन्दन वनिता-गीत वादित्राद्युपभोगसातत्ये । विषयाः किल एते अन्वर्थनामधेयाः—विषिण्वन्ति=अवबध्नन्ति—स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्ति इति यावत्, विषयाकारतापन्नानि कुर्वन्ति इत्येतत् ।

'आत्मानात्माकारं स्वभावतोऽवस्थितं सदा चित्तम् ।

आत्मैकाकारतया तिरस्कृताऽनात्मदृष्टिं विदधीत ॥'

'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयाऽऽसक्तं मोक्षे निर्विषयं स्मृतम् ॥'

उच्चावचेषु अवाङ्मनसगोचरेषु अनिर्वचनीयेषु अवीच्यधःपातननिष्णातेषु तेषु तेषु भोगसाधनेषु इषुबद् मनःप्रवृत्त्यनुसारं सारासारविवेचनं विनैव

३६६

संस्कृत-साहित्य-परिपत्र

[पञ्चदशाब्दस

अनारतं स्वारस्येन व्याप्रियमाणानि च प्रीयमाणानि च क्षणम् अक्षणि
अमूनि खलु अन्तेऽतितरां निर्विण्णानि, नित्यानन्दघन-घन-निर्विशेषे पे
ब्रह्मणि विलयनम् अभिलष्यन्ति ; कैवल्यं च आसादयन्ति आदर-नैरन्तर्य-
सत्कारसंसेवनाद्यभ्युपायैः सद्गुरुप्रतिबोध-पुरःसरैः ;

वशीकृते मनस्येषां सगुण-ब्रह्म-शीलनात्
तदेवाऽऽविर्भवेज्ज्योतिरपेतोपाधिकल्पनम् ॥
निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।
ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेष-निरूपणैः ॥
‘यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याऽचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥’
‘शैवा वयं न खलु तत्र विचारणीयं
पञ्चाक्षरी-जप-परा नितरां तथापि ।
चेतो मदीयमतसी-कुसुमावभासं
स्मेराननं स्मरति गोपवधू-किशोरम् ॥’
‘ध्यानाभ्यासवशीकृतेन मनसा तन्निर्गुणं निष्क्रियं
ज्योतिः किञ्चन योगिनो यदि परं पश्यन्ति पश्यन्तु ते ।
अस्माकं तु तदेव लोचन-चमत्काराय भूयाच्चिरं
कालिन्दी-पुलिनाङ्गनेषु विहरन्नीलं महो धावति ॥’
‘वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्
पीताम्बरादरुण-विम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णन्दु सुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्
कृष्णात् परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥’
‘तवाऽमृतस्यन्दिनि पाद-पङ्कजे
निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति ?
स्थितोऽरविन्दे मकरन्द-निभरे
मधुव्रतो नेक्षुरकं हि वीक्षते ॥’

शाब्दस्य
अक्षाणि
शेषे परे
नैरन्तर्य-

१०म-संख्या]

आत्म-विनिग्रहः

३६७

‘मृद्वीका रसिता, सिता समशिता स्फीतं निपीतं पयः,
स्वर्गातेन सुधाऽप्यधायि, कतिधा रम्भाधरः खण्डितः ?
सत्यं ब्रूहि मदीय जीव ! भवता भूयो भवे भ्रास्यता,
‘कृष्णे’त्यक्षरयोरयं मधुरिमोद्गारः कचिल्लक्षितः ॥’
‘रमन्ते योगिनोऽनन्ते निर्गुणे परमात्मनि’ ।

तथा च, अयम् आत्म-विनिग्रहः श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

‘अमानित्वम् अदम्भित्वम् अहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यम् आत्म-विनिग्रहः ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् अनहङ्कार एव च ।

जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधि-दुःखदोषानुदर्शनम् ॥

... ..

इत्यादिना प्रबन्धेन,

एतज् ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥’

इति आत्मज्ञान-साधनतया उपदिष्ट इति अस्मदादिभिः सन्ततम् आत्म-
विनिग्रहणे प्रयतितव्यम् इति शम् ॥

ते ।

योषिद्धर्मः

प्रियपाठकमहाभागाः, उपहृतानि खलु भवद्भयः सहधर्मिणीचर्यामधिकृत्य भगवतो वात्स्यायनस्य सूत्राणि सोपस्काराणि, साम्प्रतं वेदस्मृतिपुराणेतिहासेभ्य आर्ययोषितां धर्माश्च समाचाराश्च प्रतिपादयिष्यामः । प्रथमतः पुनः प्राचीनभारते योषितो भृशमुत्पीडिताः पुरुषैः, तासां च दोषाणामेवोपवर्णनमार्यशास्त्रेषूपलभ्यते न पुनर्लेशतोऽपि गुणानाम्, तासामस्वातन्त्र्यमेव भारतवर्षस्य पराधीनतायां निदानमित्यादीन्याधुनिकानां संस्कृतस्मन्यानामुच्चावचानि प्रलपितानि प्रमाणोपन्यासपुरःसरं निराक्रियन्ते । प्रबन्धेऽस्मिन् स्त्रीप्रशंसापराणि वराहमिहिराचार्यपद्यान्युदाहृत्य व्याख्यायन्ते ।

जये धरित्रयाः पुरमेव सारं

पुरे गृहं सञ्चनि चैकदेशः ।

तत्रापि शय्या शयने वरा स्त्री

रत्नोज्ज्वला राज्यसुखस्य सारः ॥ १ ॥

धरित्रया वसुन्धरायाः जये विजये सति, पुरमेव नगरमेव सारं श्रेष्ठम् । सप्तद्वीपां वसुमतीं विजित्यापि स्वपुरमेव श्रेष्ठतयाकलयति वीरः । तत्र च पुरे गृहम् एव सारम् । पुरेऽपि मातेवा जन्मनः सुखदुःखयोः साक्षि गृहमेव श्रेष्ठम् । तत्रापि सञ्चनि गृहे च एकदेशः शयनकक्षः सार इति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । “सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवं वेत्रिषु” इत्यमरोक्तेः । तत्रापि तस्मिन्नपि शय्या सारा श्रेष्ठा, या किल कान्तेव समाश्रिष्य सादरमपनयति निखिलं खेदम् । तत्रापि शय्यायां रत्नोज्ज्वला विविधमणिमाणिक्याद्युचिताभरणसन्निवेशसमुज्ज्वलकान्तिः वरा रूपयौवनलावण्यसौशील्यादिगुणगणसम्पन्नतया स्पृहणीयतमा स्त्री कामिनी राज्यसुखस्य सारं ब्रह्मानन्दसहोदरविगलितवेद्यान्तरसर्वेन्द्रियसन्तर्पणालौकिकानन्दा

१०म-संख्या]

योषिद्वर्सः

३६६

तिरेकप्रदायित्वात् । को वा वरकामिनीप्रेमरसं निर्विशन राज्यसुखं न
तृणाय मन्येतेति भावः ।

उक्तञ्च—

राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरं सौधम् ।

सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥ इति ॥ १ ॥

रत्नानि विभूषयन्ति योषा भूष्यन्ते वनिता न रत्नकान्त्या ।

चेतो वनिता हरन्त्यरत्ना नो रत्नानि विनाङ्गनाङ्गसङ्गम् ॥ २ ॥

योषाः स्त्रियः रत्नानि मणिमाणिक्यादीनि विभूषयन्ति विशेषेण
शोभयन्ति । वनिताः स्त्रियः पुनर्न रत्नकान्त्या मणिमयूखेन भूष्यन्ते
अलङ्कियन्ते । एतदेव प्रतिपादयति—वनिताः स्त्रियः अरत्ना रत्नविवर्जिताः
चेतो मानसं हरन्ति आवर्जयन्ति, रत्नानि पुनरङ्गनाङ्गसङ्गं विना कामिनी-
गात्रसंसर्गम् अनवाप्य नो चेतो हरन्ति इत्यनुपङ्गः, 'यावत् स्त्रिया
अङ्गे न श्लिष्यन्ति तावच्चित्तहराणि न भवन्ती'ति भावः । असाधुदर्शिनः
खलु ते ये रत्नानां स्त्रीजनभूषकत्वमातिष्ठन्ते ये वा रत्नानामङ्गनागात्राणां
च साधारणभूषणभूष्यभावमभिप्रयन्ति । उत्सार्य मात्सर्यं निष्पक्षपातया
दृष्ट्या समीक्ष्यते चेदङ्गनागात्राण्येव परिवर्धयन्ति रत्नानां शोभामिति
प्रतिभायात् । सर्वथाहार्यशोभाविरहिता अपि तरुण्यं समावर्जयन्ति मानसा-
नीत्यनुभवसिद्धमेव सर्वेषाम्, मणयस्तु यावदङ्गनाङ्गसमुचितसन्निवेश-
सौभाग्यं नासादयन्ति तावद् विच्छाया इव प्रतिभासन्ते । तदुक्तं राज-
शेखरेण—

‘अङ्गं चङ्गं’ णिअगुणगुणालंकिअं कामिणीणं

पच्छाअन्तो उण तणुसिरिं भाइ णेवच्छलच्छी ।’

भारविणा च—‘न रस्यमाहार्यमपेक्षते गुणः’ इति । कविकुलचूडामणिनापि
कालिदासेन भङ्गयन्तरेण नारीगात्राणामेवालङ्कारत्वं प्रतिपादितं—‘किमिव
हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्’ इति । पश्चात्त्येनापि विपश्चिता कवयितम्—

Loveliness needs not the foreign aid of
ornaments,

But is, when unadorned, adorned the most.

विसृत्वरशिखासङ्घभासुराणां समग्रजगदुद्भासकानामपि मणिरत्नानाम-
ङ्गनाङ्गानां पुरतो निष्प्रभत्वं तदलङ्कार्यत्वं चेत्यहो विश्वातिशायि
रामणीयकमङ्गनागात्राणाम् ॥ २ ॥

आकारं विनिगूहतां रिपुबलं जेतुं समुत्तिष्ठतां
तन्त्रं चिन्तयतां कृताकृतशतव्यापारशाखाकुलम् ।
मन्त्रिप्रोक्तनिषेविणां क्षितिभुजाभाशङ्किनां सर्वतो
दुःखारम्भोनिधिवर्तिनां सुखलवः कान्तासमालिङ्गनम् ॥ ३ ॥

“वरा स्त्री राज्यसुखस्य सार” इति प्रथमश्लोकप्रतिपादितेऽर्थे युक्तिरुप-
न्यस्यते—आकारमिति । आकारं बहिराकृतिं विनिगूहतां प्रच्छादयताम् ।
यथा सुखदुःखभयक्रोधादयो मानसा विकारा अपरैर्मुखादिसन्दर्शनेन
नाभ्युद्घेरेन तथा बहिर्मुखादिविकारान् निपुणं प्रच्छादयताम् । आकारादयो हि
प्रायेण सूचयन्त्यान्तरं भावम् । तदुक्तम्—

आकारेणैव चतुरास्तर्कयन्ति परेङ्गितम् ।

गर्भस्थं केतकीपुष्पमामोदेनेव पट्टपदाः ॥

इति । किञ्च,

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥

इति । तथा च कौटिल्यः—‘आकृतिग्रहणमाकारः । तस्य संवरणमायुक्त-
पुरुषरक्षणमाकार्यकालात्’ इति । रिपुबलं शत्रुसैन्यं जेतुम् अभिभवि-
समुत्तिष्ठताम् प्रयतमानानाम् । राज्ञा हि निरन्तरमरिजयाय प्रयतनीयमिति
नीतिविदः । समुत्तिष्ठताम् इत्यत्र परस्मैपदं चिन्त्यम्, उदोऽनुर्ध्वकमणीति
सूत्रेणात्मनेपदप्रसङ्गात् । तन्त्रं स्वराष्ट्रगतं शुभाशुभम् । “तन्त्रं स्वराष्ट्र-

चिन्तायामावापः परचिन्तने” इति वैजयन्ती । चिन्तयताम् अनुध्यायताम् । कृताकृतशतव्यापारशाखाकुलम् । कृताश्च अकृताश्च कृताकृताः । व्यापाराणां कर्मणां शाखा विस्तारः व्यापारशाखाः । शतं व्यापारशाखाः शतव्यापार-शाखाः । “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” इति सूत्रस्यानित्यत्वाभ्युपगमादसंज्ञायामपि समासः । कृताकृताः शतव्यापारशाखाः ताभिः आकुलं व्याप्तम् । राज्ञः कर्तव्येषु स्वपरराष्ट्रचिन्ताया एव मुख्यत्वं सर्वेषां सम्मतम् । तत्र स्वराष्ट्रस्य मङ्गलार्थं बहव उपाया आस्थेया राजभिः । कृत्स्नमायव्ययजातं पर्यवेक्षणीयम्, विमार्गप्रस्थिताः प्रजा दण्डेन नियमनीयाः, विवादाश्च प्रशमनीयाः, इष्टापूर्तानि च प्रवर्तनीयानि एवमुच्चावचानि कर्माणि सदैवानुष्ठेयानीति नास्ति लेशतोऽपि सुखं नाम ।

तदुक्तं कालिदासेन [शा. ५।६]—

नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय

राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ इति ।

मन्त्रिप्रोक्तनिषेविणाम् । मन्त्रिभिः सचिवैः यत् प्रोक्तं कथितं नीतिशास्त्र-विहितं नियमजातमित्यर्थः, तन्निषेविणां सादरमनुतिष्ठताम्, मन्त्रिमतानु-सारेणैव व्यवहरताम् । यन्त्रपुत्रिकायाः कुतः सुखमिति भावः । सर्वतः सर्वस्मादपि, अङ्गादङ्गात् सम्भूतात् पुत्रादपि, इतरेषां तु कथैव नास्ति । तथाच कौटिल्यः—‘कर्कटकसधर्माणो हि जनकभक्षा राजपुत्राः’ इति । उक्तं च कामन्दकीये [७।१-२]—

प्रजात्मश्रेयसे राजा कुर्वीतात्मजरक्षणम् ।

लोलुभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः ॥

राजपुत्रा मदोन्मत्ता गजा इव निरङ्कुशाः ।

भ्रातरं वापि निघ्नन्ति पितरं वाभिमानिनः ॥

इति । अत एव दुःखाम्भोनिधिवर्तिनां निरन्तरं दुःखसागरे निमग्नानाम् अहर्निशं दुःखमेवानुभवताम् इति यावत् । क्षितिभुजां नृपाणां कान्ता-

४०२

संस्कृत-साहित्य-परिपत्र

[पञ्चदशाब्दस्य

१०म-

स्वर्गं व

दीनां

तद्वन्न

श्रुतं न

देशेन

आस्ता

दीर्घाभि

इति ।

स्पृष्टान्

पथमनु

रत्नं वे

मनःप्रह

स्वल्पं

मन्दम

अर्थाश्च

न्यायेन

तदर्थमे

धर्माथै

तदर्थम

पुत्राधि

अतः

पूज्याः

समालिङ्गनम् अनुरक्तसुन्दरीसमाश्लेषः सुखलवः सुखलेशः । उक्तञ्च
 दशकुमारचरिते—“अधिगतनीतिशास्त्रेण चादावेव पुत्रदारमपि न विश्वास्यम् ।
 आत्मकुक्षेरपि कृते तण्डुलैरियद्विरियानोदनः सम्पद्यते, इयत् ओदनस्य
 पाकायैतावदिन्धनं पर्याप्तमिति मानोन्मानपूर्वकं देयम् । उत्थितेन च राज्ञा
 क्षालिताक्षालिते मुखे मुष्टिमर्धमुष्टिं वाऽभ्यन्तरीकृत्य कृत्स्नम् आयव्ययजातम्
 अहः प्रथमेऽष्टमे वा भागे श्रोतव्यम् । द्वितीयेऽन्योन्यं विवदमानानां जनाना-
 माक्रोशाद्बह्वमानकर्णः कष्टं जीवति ।...तृतीये स्नातुं भोक्तुं च लभतेऽवसरम् ।
 भुक्तस्य यावदन्धसः परिणामस्तावदस्य विषमं न शास्वत्येव । चतुर्थे हिरण्य-
 प्रतिग्रहाय हस्तं प्रसारयन्नेवोत्तिष्ठति । पञ्चमे मन्त्रचिन्तया महान्तमायास-
 मनुभवति । तत्रापि मन्त्रिणो मध्यस्था इवान्योन्यं मिथः सम्भूय इति ।
 दोषगुणौ दूतचारवाक्यानि शक्याशक्यतां देशकालकार्यावस्थाश्च स्वेच्छया स्पृष्टान्
 विपरिवर्तयन्तः स्वपरमित्रमण्डलान्युपजीवन्ति । बाह्याभ्यन्तरांश्च कोपान् पथमनु
 गूढमुत्पाद्य प्रकाशं प्रशमयन्त इव स्वामिनमवशमवगृह्णन्ति । षष्ठे स्वैरविहारो रत्नं वे
 मन्त्रो वा सेव्यः । सोऽस्यैतावान् स्वैरविहारकालो यस्य तिस्रस्तिपादोत्तरा मनःप्रह
 नाडिकाः । सप्तमे चतुरङ्गबलप्रत्यवेक्षणप्रयासः । अष्टमेऽस्य सेनापति- स्वल्पं
 सखस्य विक्रमचिन्ताक्लेशः । पुनरुपास्यैव सन्ध्यां प्रथमे रात्रिभागे मन्दम
 गूढपुरुषा द्रष्टव्याः । तन्मुखेन चातिनृशंसाः शस्त्राग्निरसप्रणिधयोऽनुष्ठेयाः । अर्थाश्च
 द्वितीये भोजनानन्तरं श्रोत्रिय इव स्वाध्यायमारभेत । तृतीये तूर्यघोषेण न्यायेन
 संविष्टश्चतुर्थपञ्चमौ शयीत किल । कथमिवास्याजस्रचिन्तायासविह्वल- तदर्थमे
 मनसो वराकस्य निद्रासुखमुपनमेत् । पुनः षष्ठे शास्त्रचिन्ताकार्य- धर्माथै
 चिन्तारम्भः । सप्तमे तु मन्त्रग्रहो दूताभिप्रेषणानि च” [उः ८] इत्यादि ॥ ३ ॥ तदर्थम

श्रुतं दृष्टं स्पृष्टं स्मृतमपि नृणां ह्लादजनकं

न रत्नं स्त्रीभ्योऽन्यत् कचिदपि कृतं लोकपतिना ।

तदर्थं धर्माथौ सुतविषयसौख्यानि च ततो

गृहे लक्ष्म्यो मान्याः सततमवला मानविभवैः ॥ ४ ॥

लोकपतिना ब्रह्मणा स्त्रीभ्यो योषिद्भ्योऽन्यत् अपरं कचिदपि कुत्रापि

शाब्दस्य

१०म-संख्या]

योषिद्धर्मः

४०३.

उक्तञ्च

धास्यम् ।

भोदनस्य

च राज्ञा

यजताम्

जनाना-

वसरम् ।

हिरण्य-

तमायास-

सम्भूय

स्वेच्छया

कोपान्

रविहारो

पादोत्तरा

सेनापति-

रात्रिभागे

नुष्ठेयाः ।

नूर्यघोषेण

सविह्वल-

न्ताकार्य-

दे ॥ ३ ॥

स्वर्गे वा मर्ते वा रसातले वा रत्नं श्रेष्ठं वस्तु । वक्ष्यति च “द्विपहयवनिता-
दीनां स्वगुणविशेषेण रत्नशब्दोऽस्ति” इति । “जातौ जातौ यदुत्कृष्टं
तद्रत्नमिति कथ्यते” इति वैजयन्ती । न कृतं न सृष्टम् । स्त्रीरत्नं कीदृशम् ?
श्रुतं नाममात्रेणाकर्णितमेव । दृष्टं चक्षुर्गोचरीभूतमेव । सृष्टम् अवयवैक-
देशेन स्पर्शस्य विषयीभूतमेव । स्मृतं चिन्तितम्, प्रत्यक्षस्य वार्ता दूर
आस्ताम्, मनसा ध्यातमपि नृणां पुंसाम् । “नृ च” इति पाक्षिको
दीर्घाभावः । ह्लादजननं सुखकरम् । तदुक्तं कामन्दकीये [१।१२]—
नामापि स्त्रीति संज्ञादि विकरोत्येव मानसम् ।

किं पुनर्दर्शनात्तस्या विलासोल्लासितध्रुवः ॥

इति । इतरेषु रत्नेषु कानिचिद् दृष्टान्येव परितर्पयन्ति नेत्राणि कानिचिच्च
स्पृष्टान्येव शीतलयन्त्यङ्गानि, एकमपि तु नाम्ना न प्रीणयति न वा स्मरण-
पथमनुप्राप्तं ह्लादयति । स्त्रीरत्नं तु रत्नान्तरविलक्षणं लोकोत्तरमेव
रत्नं वेधसा विनिर्मितं यत् खलु नाम्ना श्रवणसरणिमनुप्रपन्नमपि जनयति
मनःप्रह्लादम्, चक्षुर्विषयमवतीर्णमपि स्नपयति ज्योत्स्नारसेन नयनयुगलीम्,
स्वरूपं स्पृष्टमपि पीयूषपूरेणाप्लावयति, स्मृतिपदमुपाखण्डमपि प्रतिपादयत्य-
मन्दमानन्दम् । तदर्थं तस्या एव कृते धर्मार्थौ धर्मा अनुष्ठीयन्ते,
अर्थाश्चोपाज्यन्ते । “प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते” इति
न्यायेन दिव्याङ्गनानङ्गरसलिप्सयैव यागादीननुतिष्ठन्ति विवेकिनः ।
तदर्थमेव चायासयत्यात्मानमर्थोपार्जनेन । कामिनीसम्मोगसाधनत्वेनैव
धर्मार्थयोरुपयोगः, अन्यथा तयोरकिञ्चित्करत्वम् । मोक्षस्त्वन्य एव
तदर्थमल्पीयांस एव प्रयतन्ते । ततः स्त्रीभ्य एव सुतविषयसौख्यानि
पुत्राधिगतिः इन्द्रियसौख्यं च । अवलाः स्त्रियः, गृहे भवने लक्ष्म्यः श्रियः
अतः सततं निरन्तरं मानविभवैः सम्मानप्रदर्शनेनार्थादिप्रदानेन च मान्याः
पूज्याः । तथाचोक्तं भगवता मनुना [६।२६-२८]—

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।

स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥

कुत्रापि

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
 प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥
 अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
 दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥

किञ्च,

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा
 पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥
 यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
 यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राऽफलाः क्रियाः ॥ [३१५५-५६]

किञ्च,

न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
 भगवती श्रुतिरप्याह—जायेदस्तम् । जायैव गृहमिति तदर्थः ॥
 वक्ष्यते चात्रैव—

स्त्रीणां गुणा यौवनरूपवेष-
 दाक्षिण्यविज्ञानविलासपूर्वाः ।
 स्त्रीरत्नसंज्ञा च गुणान्वितासु
 स्त्री व्याधयोऽन्या चतुरस्य पुंसः ॥

उक्तञ्च भगवता व्यासेन—

यस्य भार्या शुचिर्दक्षा मिष्टान्नप्रियवादिनी ।
 आत्मगुप्ता भर्तृभक्ता सा स्त्रीरित्युच्यते बुधैः ॥
 या च भार्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
 उत्तरोत्तरवक्त्री च सा जरा न जरा जरा ॥
 निर्विण्णे निर्विण्णा मुदिते मुदिता समाकुलाऽऽकुलिते ।
 प्रतिबिम्बसमा कान्ता संक्षुब्धे केवलं भीता ॥ ४ ॥

येऽप्यङ्गनानां प्रवदन्ति दोषान्

वैराग्यमार्गेण गुणान् विहाय ।

ते दुर्जना मे मनसो वितर्कः

सद्भाववाक्यानि न नाम तेषाम् ॥ ५ ॥

येऽपि नरा अङ्गनानां स्त्रीणां गुणान् उत्कर्षान् विद्यमानानपि विहाय परित्यज्य वैराग्यमार्गेण निर्वेदप्रतिपादनमुखेन दोषान् प्रवदन्ति कीर्तयन्ति ते दुर्जनाः मत्सरिणः खला इति मे मनसः चित्तस्य वितर्क आशङ्का । उक्तञ्च—
“यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः” इति । दृश्यन्ते हि केचन सन्न्यासमार्गमनुप्रपन्ना ये स्त्रीणां जाज्वल्यमानानपि गुणनिकरान् गज-
निमीलिकयाऽवधीरयन्तस्तासां दोषकीर्तने सहस्रजिह्वतामात्मनः प्रकटयन्ति । अहं तावदिमान् पिशुनत्वेन सम्भावयामि, सर्वथाऽश्रद्धेयमेतेषां वचनम् । तेषां तानि वाक्यानि न नाम सद्भाववाक्यानि परमार्थवचनानि न भवन्ति । दुराग्रहवशवर्तितयैव तैरेवं प्रलप्यते, न खलु भूतार्थव्याहृतिस्तेषां सम्भाव्यते ॥ ५ ॥

प्रब्रूत सत्यं कतरोऽङ्गनानां

दोषोऽस्ति यो नाचरितो मनुष्यैः ।

धाष्ट्येन पुम्भिः प्रमदा निरस्ता

गुणाधिकास्ता मनुनात्र चोक्तम् ॥ ६ ॥

हे वैराग्यमार्गपथिकाः, सत्यं प्रब्रूत परमार्थतः कथयत न तु दुराग्रह-
प्रहिलतया मिथ्या वदत, अङ्गनानां स्त्रीणां कतरो दोषोऽस्ति कः प्रधानो
दोषो विद्यते यो मनुष्यैः पुरुषैः नाचरितो नानुष्ठितः । प्रमदासु तावत्
पुरुषैर्दोःशील्यादयो बहवो दोषा उद्भाव्यन्ते, परं सत्यं कथयत इमे दोषाः
पूर्वं पुरुषैराचरिता वा न वा ? यथा पुरुषेषु साधवो दुष्टाश्च दृश्यन्ते प्रमदा-
स्वपि तथैव । एतावानत्र विशेषः—प्रमदासु यास्तावद्दुष्टास्ताभिर्गतानुगतिकतया
पुरुषकृष्टमेव वर्तमानुस्मियते, न त्विदं प्रथमतया किमप्यनुष्ठीयते । पुम्भिः
पुरुषैः धाष्ट्येन धृष्टतया निर्लज्जतया प्रमदाः स्त्रियो निरस्ताः लीलालया इमे

४०६

संस्कृत-साहित्य-परिपत्

[पञ्चदशाक्षर]

दोषनिकरस्य इति दोषदुष्टतया चित्रिताः । ताः स्त्रियो गुणाधिकाः ।
 दाक्षिण्यसौशील्यादिभिर्गुणैः पुरुषेभ्योऽधिका विशिष्टाः । अत्र अस्ति
 विषये मनुना महर्षिप्रवरेण च उक्तम् ॥ ६ ॥

किमित्यपेक्षायामाह—

सोमस्तासामदाच्छौचं गन्धर्वः शिक्षितां गिरम् ।

पावकः सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥ ७ ॥

सोमः चन्द्रमाः तासां नारीणाम्, सम्बन्धसामान्यविवक्षया पृष्ठं
 शौचं पावित्र्यम् अदात् प्रसादीकृतवान् । गन्धर्वः गानमेव क
 यस्य तादृशो देवयोनिविशेषः । शिक्षितां गिरं निखिलजनश्रवणसुभ
 समीचीनां वाचम् अदात् इति पूर्वतोऽनुपङ्गः । पावकः यः स
 निखिलानि वस्तुजातानि स्वतेजोमहिम्ना पवित्रीकरोति सोऽग्निः स
 मेध्यत्वं सर्वास्वप्यवस्थासु पावित्र्यं स्पर्शनयोग्यत्वं चादादिति शेषः
 तस्मात् निष्कसमाः स्त्रियः, एवं विविधगुणगणविशिष्टतया सदा पवित्रता
 च रत्नामालेव सदैव सादरं सानुरागं च कण्ठे धारयितुं योग्याः ।

यद्यपि मुद्रितपुस्तके ‘अग्निश्च सर्वभक्षित्वम्’ इति पाठस्तथापि स
 सम्यग् लगतीति याज्ञवल्क्यवचनानुसारेण “पावकः सर्वमेध्यत्व”मिति पाठः
 कल्पितः । यद्यपि श्लोकोऽयं मनुप्रणीतत्वेनोदाहृतं तथापि मुद्रितासु मनु
 संहितासु नैवोपलभ्यते । याज्ञवल्क्यसंहितायां [१।७१] पुनः किञ्चित्
 परिवर्तिताकार उपलभ्यते । तथाच तत्र पाठः—

सोमः शौचं ददावासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ।

पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितः सदा ॥ इति ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाः पादतो मेध्या गावो मेध्याश्च पृष्ठतः ।

अजाश्चा मुखतो मेध्याः स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः ॥ ८ ॥

ब्राह्मणाः पादतः पादयोर्मेध्याः पवित्राः । ब्राह्मणानां पादग्रहणं सर्व
 कर्तुं युज्यत इत्यर्थः । गावः च तथा गावः पृष्ठतः पृष्ठभागे मेध्या

ध्वदशालः

धिकाः क
त्र अस्मि

॥

या पष्ट

नमेव क

श्रवणसुभ

यः क

ऽग्निः स

इति शेष

॥ पवित्रत

थापि स

मिति पा

रतासु मनु

किञ्चित्

॥ ७ ॥

८ ॥

प्रहणं स

गो मेध्या

१०म-संख्या]

योषिद्धर्मः

४०७

पवित्राः । तासामार्द्रपृष्ठत्वविधानं सर्वथा युज्यत एव । अजाश्वाः छागा
घोटकाश्च मुखतः मुखे मेध्याः पवित्राः । तद्भुक्तावशेषनृणादिस्पर्शोऽपि
नोच्छिष्टत्वदोषशङ्केत्यर्थः । स्त्रियो योषितः तु सर्वतः सर्वेष्वङ्गेषु
स्पर्शालिङ्गनाधरपानादिष्वित्यर्थः, मेध्याः पवित्राः ॥ ८ ॥

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।

मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥ ९ ॥

स्त्रियो योषितः अनुलम् असमम् इतरवस्तुवैलक्षण्येन पवित्रम् ।
नपुंसकत्वमेकत्वं चार्षम् । एताः कर्हिचित् कदापि न दुष्यन्ति दुष्टता-
मापद्यन्ते । हि तथाहि मासि मासि प्रतिमासं प्रवर्तमानं रजः शोणितम्
आसां दुष्कृतानि पापानि मनसा सङ्कल्पितानि अपकर्षति विनाशयति ।
स्त्रियो हि स्वभावत एव पवित्राः संयतेन्द्रियाश्च, यदि कदाचित् कारणविशेष-
वशात् कापि पापचिन्ता समुदियादासां मानसे तर्हि समनन्तरया रजः-
प्रवृत्त्यैवामूर्निष्कल्मषतां नीयन्ते ॥ ९ ॥

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।

तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ १० ॥

“यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः । यत्रैता हि न पूज्यन्ते सर्वा-
स्तत्राकलाः क्रियाः” इत्युक्तवेदानां स्त्रीणामनादरकरणे दोषः प्रदर्श्यते महर्षिणा
मनुना—जामयः स्वसारः कुलस्त्रियश्च अप्रतिपूजिता असम्मानिता उत्पीडिता
इत्यर्थः । यानि गेहानि शपन्ति आक्रोशन्ति तानि कृत्याहतानीव
आभिचारिक्रिया क्रियया समाक्रान्तानीव समन्ततः सर्वतो विनश्यन्ति
नाशं प्राप्नुवन्ति । यथाभिचारक्रियया समूलमुन्मूल्यन्ते वंशास्तथा स्त्रीणा-
माक्रोशेनापि, अतः सर्वथा सम्माननीया एव नार्य इति फलितम् ॥ ११ ॥

जाया वा स्याज्जनित्री वा सम्भवः स्त्रीकृतो नृणाम् ।

हे कृतघ्नास्तयोर्निन्दां कुर्वतां वः कुतः सुखम् ॥ ११ ॥

जाया भार्या वा भवतु जनित्री जनयित्री माता वा भवतु, नृणां
मनुजानां सम्भवः समुत्पत्तिः स्त्रीकृतो नारीमूलक एव । हे कृतघ्नाः

४०८

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[पञ्चदशाब्दस्य

यस्याः प्रसादेन समधिगतं युष्माभिर्जन्म, या च कुलानां वः प्रतिष्ठापिका
तयोर्जननीभार्ययोः निन्दां कुर्वतां कुत्सां प्रचारयतां वः कुतः सुखम्
श्रेयो भवेत् । उक्तञ्च :—

ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरैः भग्नव्रते शठे ।

निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥

इति । अहो युष्माकं कृतघ्नतायाः प्रकारः । यया खलु दशमासानरुन्तुदां
वेदनां विपद् ययं गर्भे धृताः, यया च निरययन्नगामनुभूय ययं प्रसूताः,
यया चाविगणितशरीरपातं ययं परिरक्षिताः स्तन्यपीयूषदानेन च
लालितास्तामेव निखिलगुरुश्रेष्ठां मातृदेवीं विनिन्दथ । किमेवं कुर्वतां
वः सहस्रधा न विदीर्यते रसनया । यया च युष्माकं बीजं ध्रियते यया
च युष्मदर्थमपत्यानि प्रसूय युष्मतकुलस्य स्थितिः सम्पाद्यते सर्वथा यन्मूलं
युष्माकं वंशगौरवम् तामपि कुलप्रतिष्ठां शरीरार्थभूतां सहधर्मचारिणीं
विनिन्दथ ! ॥ १२ ॥

दम्पत्योर्व्युत्क्रमे दोषः समः शास्त्रे प्रतिष्ठितः ।

नरा न तमवेक्षन्ते तेनात्र वरमङ्गना ॥ १२ ॥

दम्पत्योः जायापत्योः व्युत्क्रमे व्यभिचारे—पुरुषस्य परस्त्रीगमने
स्त्रियाश्च परपुरुषसंसर्गे, यो दोषो दुष्टता स शास्त्रे धर्मशास्त्रादौ समः
प्रतिष्ठितः तुल्यतया व्यवस्थापितः । यथा मनुना परपुरुषरतां नारी-
मुद्दिश्योक्तम्—

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।

शृगालयोनिञ्चाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ ६१३०

तथा परदारगामिनं पुरुषमप्यधिकृत्योक्तम्—

न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।

यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ ४१३४ ।

राब्दस्य

प्रापिका

सुखम्

नरुन्तुदां

प्रसूताः

न च

कुर्वतां

यते यया

यन्मूलं

वारिणीं

प्रीगमने

समः

नारी-

१०म-संख्या]

योपिद्वर्गः

४०६

विष्णुपुराणेऽप्युक्तम् [३।११।१२२-२३] —

परदारान्न गच्छेच्च मनसापि कदाचन ।

किं वाचास्थिवन्धोऽपि नास्ति तेषु व्यवयिनाम् ॥

मृतो नरकमभ्येति हीयतेऽत्रापि चायुषः ।

परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥

ब्रह्मवैवर्तपुराणेऽप्युक्तम् —

इहातिनिन्द्यः सर्वत्र नाधिकारी स्वकर्मसु ।

परत्रैवान्धकूपे च यावद्वर्षशतं वसेत् ॥

इत्यादि । “यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्वृतम्” इति धर्मशास्त्रवचनमप्यत्र साक्षिभूयमावहति । नराः शास्त्रेषु बहुशो विधोषितं दोषं न अवेक्षन्ते परदारोपसेवननिषेधं न प्रतिपालयन्तीत्यर्थः, स्त्रियः पुनरवेक्षन्ते इति शेषः । निवर्तन्ते च परपुरुषसंसर्गात् । तेन कारणेनात्र व्यभिचारविषये अङ्गनाः स्त्रियो वरं नरापेक्षया श्रेयस्यः । व्यभिचारो हि स्त्रिया वा भवतु पुरुषस्य वा भवतु तुल्यतया दोषभाक् । परं पुरुषैः शास्त्रमर्यादा विभज्यन्ते, स्त्रीभिस्तु न तथा इति स्त्रिय एव श्रेयस्यः । अत्रेदमपरमपि द्रष्टव्यम्, कदाचित् कस्याश्चित् स्त्रियाः सञ्जाते स्वल्पेऽपि शीलभ्रंशे पुरुषैः सहस्रचक्षुष्कत्वमात्मनः प्रकटय्य महता दण्डेन योज्यते वराकी, स्वयं पुनर्निर्विशङ्कमेवाचर्यते परदारगमनम् । सुष्ठु खलूक्तम्—

खलः सर्पपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।

आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ इति ॥ १२ ॥

बहिल्लोम्ना तु षण्मासान् वेष्टितः खरचर्मणा ।

दारातिक्रमणे भिक्षां देहीत्युक्त्वा विशुध्यति ॥ १३ ॥

न केवलं स्त्रीणां व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं विहितं स्मृतिकारैः, पुरुषाणामपि धर्मपत्नीव्यतिक्रमे गरीय एव व्यधायि प्रायश्चित्तमिति प्रायश्चित्तशरीरं प्रदर्शयति—बहिल्लोम्नेति । दारातिक्रमणे परस्त्रीनिषेवणे बहिल्लोम्ना

खरचर्मणा यस्य खलु गर्दभचर्मणो बहिर्लोमानि न शातितानि प्रत्यु
देदीप्यमानानि गर्दभत्वमेवावबोधयन्ति परिदधानस्य, तादृशेन गर्दभचर्मणा
षट् मासान् अर्द्धसंवत्सरं न त्वेकद्वानि दिनानि वेष्टितः समाच्छादितशरीर
भिक्षां देहीति द्वाराद् द्वारं भिक्षां याचमानः ततः गुरुपातकात् विशुध्यति
विमुच्यते। अत्र प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वमेवापराधस्य गुरुत्वमनुष्ठान
खरकल्पत्वं गमयति ॥ १३ ॥

न शतेनापि वर्षाणामपैति मदनाशयः ।

तत्राशक्त्या निवर्तन्ते नरा धैर्येण योषितः ॥ १४ ॥

मदनाशयः कामभोगाभिलाषः वर्षाणां शतेनापि पुनः पुनश्चरित-
थोऽपि न अपैति नापगच्छति न शास्यतीत्यर्थः । उक्तञ्च—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शास्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्धते ॥

तत्र कामविषये नराः पुरुषाः अशक्त्या इन्द्रियसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वं
निवर्तन्ते विरमन्ति न तु वशीकृतेन्द्रियतया । योषितः पुनः धैर्येण संयमेन
निवर्तन्ते । “मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु” इति कोपः । इतो-
ऽपि पुरुषापेक्षया श्रेयस्त्वं नारीणाम् । कामभोगाभिलाषस्य सर्वतो बलीय-
स्त्वेपि पुरुषावाद्धके गलितेन्द्रिया असामर्थ्यात् स्त्रीसङ्गान्निवर्तन्ते, स्त्रियः पुन-
स्तस्यपि सामर्थ्येऽनितरसाधरणेन संयमबलेन निवर्तन्ते पुरुषसंसर्गात् ॥१४॥

अहो धाष्ट्र्यमसाधूनां निन्दतामनवाः स्त्रियः ।

मुष्णतामिव चौराणां तिष्ठ चौरैति जल्पताम् ॥ १५ ॥

अनवाः दोषलेशास्पृष्टाः स्त्रियः निन्दतां कुत्सयमानानाम् असाधूनां
दुर्जनानां धाष्ट्र्यं निर्लज्जता च साहसं च अहो ! अहो इत्याश्चर्यं । केपामिव
मुष्णतां प्रसह्य पथिकजनस्य सर्वस्वम् अपहरताम्, तिष्ठ चौरैति जल्पतां यस्त-
स्वमपहरति तमेव पलायमानम् उद्दिश्य तिष्ठ चौर तिष्ठ रे तस्कर तिष्ठ ति-
क्क यासि, इति जल्पताम् आक्रोशतां चौराणां लुण्ठाकानाम् इव । अहो
औत्तराधर्म्यम् ! स्वयं पापं समाचरन्तः पुरुषा न केवलं नापत्रपन्ते नारीभ्यः

१०म-संख्या]

योषिद्धर्मः

४११

प्रत्युत सर्वथा शुद्धशीलासु स्त्रीषु अविद्यमानानेव दोषानुद्भाव्य ता विनिन्दन्ति ।
स्वयं स्त्रीष्वपराध्यन्तः स्वापराधांस्तास्वारोपयन्तीति किमतः परं विस्मयास्पदं
स्यात् । तथाचाङ्गलानामाभाणकः—“Attack is the best defence”
इति । इमे हि दुरात्मानस्तेषां दस्यूनां सरणिमनुसरन्ति ये प्रसह्य पथिकान्
मलमल्लकशेषान् विधाय कण्ठगतान् प्राणानादाय कथञ्चित् पलायमानांस्तान्
उद्दिश्य चौरङ्कारमाक्रोशन्ति ॥ १५ ॥

पुरुषश्चटुलानि कामिनीनां

कुरुते यानि रहो न तानि पश्चात् ।

सुकृतज्ञतयाङ्गना गतासू-

नवगुह्य प्रविशन्ति सप्तजिह्वम् ॥ १६ ॥

पुरुषः कामिनीनां जातकामानां रमणीनां रहो निर्जने यानि चटुलानि
प्रियाचरितानि कुरुते । कुरुते इत्यात्मनेपदेनात्मन एव परितृप्त्यै तत्तद्
विदधाति तासां तृप्तिस्त्वानुषङ्गिकीति प्रतीयते । पश्चात् किञ्चित्कालादूर्ध्वं
प्रौढप्रायतामुपागतायां तस्यां तानि न कुरुते । अहो दौर्जन्यं जनानां यत्ते
कुसुमितयौवनानां कान्तानां प्रियं विधाय स्वयञ्च स्वर्गसुखं निर्विशय
व्यतिगतायं कियत्याचित् कालकलायां दुःस्वप्रविस्मरं विस्मृत्य तं ब्रह्मानन्द-
सहोदरं सुखातिशयमौदासीन्यमेवावलम्बन्ते । अङ्गनाः स्त्रियः पुनः सुकृतज्ञ-
तया कृतवेदित्वातिरेकेण पूर्वानुभूतं प्राणवल्लभप्रतिपादितं सुखलवं स्मरं स्मरं
गतासून् व्यपेतप्राणानपि प्रियान् अवगुह्य सानुरागं समालिङ्ग्य सप्तजिह्वं
चित्तानलं प्रविशन्ति, पत्युनुरोधान्निरययन्त्रणासदृशीं दाहयन्त्रणामपि न
गणयन्ति, मृत्युमपि तृणीकुर्वन्ति ॥ १६ ॥

स्त्रीरत्नभोगोऽस्ति नरस्य यस्य

निःस्वोऽपि सम्प्रत्यवनीश्वरोऽसौ ।

राज्यस्य सारोऽशनमङ्गनाश्च

तृष्णानलोद्दीपनदारु शेषम् ॥ १७ ॥

यस्य नरस्य स्त्रीरत्नभोगः वरकामिनीसम्भोगः अस्ति, असौ सुभगः निःस्वोऽपि अकिञ्चनोऽपि सम्प्रति सम्भोगकाले अवनीश्वरः पृथिवीपतिः । 'सम्प्रति' इत्यत्र 'माम्प्रति' इति कैश्चित् पठ्यते, मम मतेनेति च व्याख्यायते । यद्यपि तस्य काणवराटिकापि नास्ति तथापि यथेच्छं दिव्याङ्गनानङ्गरसमनुभवन्नसौ राज्यसुखमेवानुभवति । तथाहि, राज्यस्य सारः स्थिरांशः श्रेष्ठांश इति यावत् । अशनम् रसनातर्पणविधिधानपेयोपयोगः, अङ्गनाश्च वरवनितासम्भोगश्च । शेषम् अवशिष्टं वैभवादि तृष्णानलोदीपनदारु आकाङ्क्षानलसमुत्तेजकमिन्धनमेव । धनरत्नादिना कदापि कस्यापि तृप्तिर्नोपजायते, केवलं यथाधिकाधिकं वैभवमुपनमेत् तथैव प्रयत्नो भवति । परार्थभोजनेन वराङ्गनानिषेवणेन च सौख्यं प्रत्यक्षसिद्धमेव सर्वेषाम् । अनयोरपि भोजनसुखमङ्गनोपभोगसुखस्य शततमीमपि कलां न स्पृशति, तस्य केवलं रसनेन्द्रियतर्पकत्वात् तदितरस्य पुनः सर्वेन्द्रियसन्तर्पकत्वात् स्वर्गसुखतोऽपि स्वादीयस्त्वाच्च । तेन सर्वथाङ्गनैव राज्यसुखस्य प्रधानमुपकरणं तच्च यस्य स्वायत्तं किं तस्याकिञ्चित्करेण विभवेन ॥ १७ ॥

कामिनीं प्रथमयौवनान्वितां

मन्दवल्गुमृदुपीडितस्वनाम् ।

उत्तनीं समवलम्ब्य या रतिः

सा न धातृभवनेऽस्ति मे मतिः ॥ १८ ॥

प्रथमयौवनान्विताम् अभिनवतारुण्यविमण्डिताम् । मन्दः अल्पः वल्गुः रम्यः मृदुः मधुरः पीडितः स्तब्धः स्वनः शब्दः यस्याः ताम् । कान्तेन शनैः सोपचारं समालिङ्गिता मृदुमन्दमनोहराव्यक्तभाषिणीम् उत्तनीम् उद्गतस्तनां समुद्भिद्यमानकुचां कामिनीं जातमन्मथां योषितं समवलम्ब्य परिष्वज्य या रतिः निरतिशया प्रीतिः सञ्जायते सा धातृभवने वेधसो गृहे ब्रह्मलोकेऽपीत्यर्थः नास्ति न विद्यते इति मे मतिः इत्यहं मन्ये । ब्रह्मलोकप्राप्त्यर्थं कति वा शास्त्राणि न परिशील्यन्ते, कति वा व्रतानि न परिपाल्यन्ते कियद् वा तपो न तप्यते, कियान् वा क्लेशो न सह्यते, परं सर्वमेतन्मूषक-

१०म-संख्या]

योषिद्धर्मः

४१३

ग्रहणाय शिखरिखननायासमेवानुहरति । अहो जनानां व्यामोहः, अहो
तेषां बल्मीके हिमाद्रिभ्रमः यत् ते मुग्धकान्तास्तनसङ्गतोऽपि केलिविश्रान्त-
कान्तावदनकमलवल्गत्कान्तिसान्द्रनकारादपि वेदाभ्यासजडस्य विषय-
व्यावृत्तकौतूहलस्य ब्रह्मणो लोकं सातिशयं मन्यन्ते । वस्तुतस्तु
वामलोचनाविलासस्य पुरतो ब्रह्मलोकसुखं नितान्तत एवाकिञ्चित्करम् ॥ १८ ॥

तत्र देवमुनिसिद्धचारणै-

र्मन्यमानयितृसेव्यसेवनात् ।

ब्रूत धातृभवनेऽस्ति किं सुखं

यद्रहः समवलम्ब्य न स्त्रियम् ॥ १९ ॥

तत्र धातृभवने ब्रह्मलोके देवमुनिसिद्धचारणैः देवैर्मुनिभिः सिद्धाख्यै-
र्देवयोनिविशेषैः कुशीलवैश्च मान्यानां पूज्यानां मानयितृणां पूजयितृणां
सेव्यानां सेवनार्हाणां च सेवनात् परिचर्यातः अन्यत् किं सुखम् अस्ति यत्
रहः निर्जने स्त्रियं कामिनीम् अवलम्ब्य आश्रित्य न अधिगम्येत ।
ब्रह्मलोके केवलं स्वापेक्षया समुन्नतानां स्तुतिगीतय एव अनवरतं प्रवर्तन्ते ।
किं ततः सहृदयानां सुखलेशोऽपि जायते ॥ १९ ॥

आब्रह्मकीटान्तमिदं निबद्धं

पुंस्त्रीप्रयोगेण जगत् समस्तम् ।

ब्रीडात्र का यत्र चतुर्मुखत्व-

मीशोऽपि लोभाद् गमितो युवत्याः ॥ २० ॥

निगमयति—आब्रह्मेति । इदं प्रत्यक्षतः परिदृश्यमानं समस्तं समग्रं
जगत् आब्रह्मकीटान्तं सर्वलोकपितामहाद् ब्रह्मण आरभ्य निकृष्टतमं कीटं
यावत् पुंस्त्रीप्रयोगेण स्त्रीपुरुषसम्प्रयोगेण निबद्धं संग्रथितम् । अत्र स्त्री-
पुरुषसमागमे का ब्रीडा का लज्जा यत्र ईशोऽपि योगिनामग्रगण्यो वृन्दारक-
वृन्दानामपि वन्दनीयः संयमिनां धुरि कीर्तितो देवदेवोऽपि युवत्या लोभात्
त्रिमुवनललनाकुलललामायमानायास्तिलोत्तमायाः सौन्दर्यसन्दर्शनलालसय
चतुर्मुखत्वं गमितः मुखचतुष्टयोपेतत्वम् आपादितः । विचार्यतां तावत्

कथं बोद्धवच्चप्राणिजातसमाकुलं जगदिदं समुत्पन्नम् । ब्रह्मण आरभ्य
सरीसृपं यावत् समग्रं प्राणिजातं मैथुनधर्मेणैव सृष्टमित्यत्र सर्वश्रुतिस्मृति-
पुराणेतिहासानामैकमत्यम् । तर्हि यत् खलु सर्वैः समाचर्यते, यः खलु
धर्मः समुच्छ्रितनीचनिर्विशेषं सर्वैरेव प्राणिभिः परिपाल्यते तत्र का
लज्जा सचेतसाम् ? “का वा गणना सचेतनेषु, अपगतचेतानान्यप्यायास्यन्ते
मदनेन । तथाहि कुमुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति, कमलिन्यपि
शशिकरद्वेषमुज्झति, निशापि वासरेण सह मिश्रतामातनोति, ज्योतिस्त्वा-
प्यन्धकारमनुवर्तते । छायाऽपि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते । तडिदपि जलदे
स्थिरतां व्रजति । जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति ।” * दृश्यतां यस्य
धैर्यस्य तुला नास्ति, यस्य संयमस्यौषम्यं नोपलभ्यते सोऽपि योगीश्वर-
स्तिलोत्तमासन्दर्शनलाम्पट्येन मुखचतुष्टयं प्रादुष्कृतवान् । गीतायामपि
श्रीभगवता प्रोक्तम्—

“धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ” इति । अतएव सर्वैरेव
धर्माविरुद्धेन मार्गेण तृतीयः पुरुषार्थोऽर्जनीय इति सिद्धम् ॥ २० ॥

* कादम्बरो ।

समालोचनम्

अर्थसंग्रहः । महामहोपाध्यायलौगाक्षिभास्करप्रणीतः । परमहंस-
रामेश्वरभिभुक्तार्थसंग्रहकौमुदीसहितः । बी-ए विरुदविमण्डितेन डि. मि.
गोखलेमहोदयेन परिष्कृतः आङ्ग्लभाषामयेणानुवादेन च संयोजितः ।
पुण्यपत्तनस्थ-ओरियेण्टाल्-बुक-एजेन्सीसंस्थातो डाक्टर एन्. जी.
सर्देशाइमहोदयेन प्रकाशितः । मूल्यं सार्धं रुप्यकम् । (Published
by Dr. N. G. Sardesai, Oriental Book Agency,
Shukrawar Peth, Poona)

पूर्वमीमांसाशास्त्रं हि पारिभाषिकशब्दबाहुल्याद् यागाद्यनुष्ठानज्ञान-
सापेक्षत्वाच्च सुतरामेव दुर्वोधं जिज्ञासुभिर्विशेषतश्च शास्त्रेष्वकृतपरिश्रमै-
र्बालैः । अत एव च शास्त्रस्यास्य सुगमत्वसम्पादनाय विरचितानि सुबहूनि
प्रकरणपुस्तकानि तैस्तैः पण्डितप्रकाण्डैः । एष्वेव च प्रकरणग्रन्थेष्वन्य-
तमोऽयमर्थसंग्रहो महामहोपाध्यायलौगाक्षिभास्करविरचितः । परमर्थ-
संग्रहोऽप्ययमन्तरेणाध्यापकव्याख्यानं नैव सुकरमवबोद्धमित्यस्यापि
विरचिताष्टीका मीमांसाशास्त्रपारङ्गमैर्विपश्चिद्भिः । टीकास्त्विमा मूलग्रन्थतः
सुतरामेव दुरवबोधा भवन्तीति नैतत् परोक्षं प्रेक्षावताम्, एषा
पुना रामेश्वरभिभुविरचितार्थसंग्रहकौमुदी विविधापेक्षितविषयविन्यास-
भासुरापि सारख्यातिशयेनातिमात्रं मनोरमा संवृत्तेति प्रमोदते नश्चेतः ।
सम्पादकेन च गोखलेमहोदयेनाधुनिकीमेव शैलीं समवलम्ब्य महतायासेन
परिष्कृतं मूलं च टीका च, छेदादिसन्निवेशेन, समुद्धतानामंशानामाकरस्थल-
प्रदर्शनेन विषयविभागादिनिर्देशेन पाठान्तराद्युपनिबन्धनेन चातिमात्रं
हृदयङ्गमत्वं नीतोऽयं सटीकोऽर्थसंग्रहः । अन्ते च सन्निविष्टा विषमतम-
शब्दानां सव्याख्यानाकारादिक्रमेण सूचिः सर्वथा संवर्धयत्येवोपयोगितां
ग्रन्थस्य । अर्थसंग्रहस्य बहून्येव मुद्रणानि प्रत्यक्षीकृतान्यस्माभिः परं

४१६

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[पञ्चदशाब्दस्य

तेषामेकमप्येतस्य समशीर्षिकां नारोहतीति सावधारणमुच्यते । ईदृशमतिमनोहरमपि पुस्तकमन्तरान्तरा परिदृश्यमानैर्मर्द्रणप्रमादैर्नितरामुद्वेजयति हृदयानि सहृदयानाम् । तथाच चुलुकीकृतमीमांसारहस्यानां पण्डितप्रवराणां किञ्चवडेकरशास्त्रिमहोदयानां प्रस्तावनायामपि बहवोऽक्षरविच्युता उपलभ्यन्ते । आशास्यते च पुनर्मर्द्रणावसरेऽवश्यमत्रावदध्यात् सर्वे शास्त्रमहाभा इति । अवश्यं संग्रहमिदं पुस्तकं दर्शनतत्त्वबुभुक्षुभिरिति शिवम् ।

श्रीश्रीरामगीता ।

टाकीनिवासि-काव्यतीर्थ-स्मृतिविनोद-विद्या

भूषणोपाधिक-श्रीइन्दीवरकृष्णदेवशर्मकृतया सान्त्रयसारसङ्कलनीसमाख्यया टीकयोपेता तत्कृतानुवादसहिता (वङ्गाक्षरैर्मुद्रिता) च । मूल्यमाणकपट्कम् ।

ब्रह्माण्डपुराणान्तर्गतस्याध्यात्मरामायणस्योत्तरकाण्डस्थेयं परमोपादेयोपदेशपरस्पराप्रतिपादिनी रामगीतावश्यमेवानुशीलनीया संसारतापसन्तप्तान्तरैर्मोक्षमार्गं प्रपित्सुभिर्मुजैः । अत्र च मूलग्रन्थस्य द्वापष्टिश्लोका अतीव विपमा अपि श्रीमत इन्दीवरकृष्णविद्याभूषणमहोदयस्य व्याख्यानकौशलेनातिमात्रं सुखबोध्याः सञ्जाताः । येषां च संस्कृतभाषायां तादृशी व्युत्पत्तिर्नास्ति तेषां कृते सन्निविष्टे विस्तृते वङ्गाभाषामयेऽनुवादे प्रसङ्गक्रमेण बहवो विषयाः समीचीनया सरण्या विचारिताः । आशास्यते च समग्रमप्यध्यात्मरामायणं विस्तृतटीकानुवादादिभूषितं प्रकाश्यानुग्राह्यपक्षे स्थापयिष्यन्ति स्वदेशवासिनो विद्याभूषणमहाभागा इति शिवम् ।

EXTRACTS FROM OPINIONS

ON

Chhandogyamantrabhashya

EDITED BY

DURGAMOHAN BHATTACHARYYA, M. A.,

Kavya-Sankhya-Puranatirtha

With a Foreword

BY

Mm. Dr. GANGANATH JHA

(Published by the Sanskrit Sahitya Parishad.

Price—3-12 ; for Members—Rs. 3 only)

1. Mahamahopadhyaya Dr. Haraprasad Shastri
(Wrote in the Indian Historical Quarterly) :

It has all the excellences of a commentary—clear, concise, expressive and lucid. The editor's work has been done with great care, accuracy and thought. The Samavedin will certainly be thankful to Durgamohan Bhattacharyya for his numerous appendices and indices.....he has done a scholar's work.....and therefore deserves thanks from every one who has any pretence of scholarship.

2. Prof. F. W. Thomas (Boden Professor of Sanskrit, Oxford) :

You have produced a good edition with careful citation of various readings and useful Indexes.....your Introduction contains a valuable account of the work and its

author whose date is satisfactorily settled. Your discussion show that you have carefully studied the writings of earlier scholars including Winternitz, Oldenberg and Stenning and that you bring critical ability to bear on them.

3. Prof. M. Winternitz (Prague):

This is a highly interesting Vedic text, the commentary and the Indices are very useful.

4. Prof. A. B. Keith (Regius Professor of Sanskrit
Edinburgh):

I am glad the work is now adequately edited and provided with the necessary indices which are indispensable for the utility of texts of this kind. The work seems to have been carefully and competently executed and to serve a useful purpose.

৫. **বসুমতী**—“...এই সর্বাদ্বন্দ্বের পুস্তকখানি যেমন আনুষ্ঠানিক হিন্দু পক্ষে পরমোপযোগী হইবে, তেমনই বেদবিদ্যানুশীলন-তৎপর ইতিহাস-সিদ্ধান্ত পক্ষে আদরণীয় হইবে। ভাষ্যকারের বদ্বীষত্ব-হেতু এই গ্রন্থ বাঙ্গালীর গৌরবে বস্তু। তথ্যপূর্ণ ভূমিকা-রচনা, অত্যাবগুক অনুক্রমণিকা-সন্নিবেশ এবং সুনিপুণ গ্রন্থ-সম্পাদনের দ্বারা সম্পাদক মহাশয় তাঁহার বিদ্যাবত্তা, শ্রমশীলতা ও সাবধানতা পরিচয় দিয়াছেন।”

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ-পত্রিকায়
বিজ্ঞাপনের হার

কভার ২য়, ৩য় বা ৪র্থ পৃষ্ঠা (সম্পূর্ণ) মাসিক	...	...	...
" (অর্ধেক) "	...	...	...
" (এক-চতুর্থাংশ) "	...	...	...

Kangri

Reg. No. C. 1073.
Vol. XV, No. 11.]

[March, 1933.

१८५४ शकीये फाल्गुने

१५१-वर्षस्य १११-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

भारते मातु भारती

सम्पादकः—

श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

सह-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—३, रूप्यकत्रयम्
Foreign price—7s.

Printed and Published by

Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M.A.

The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.

Printed at

Metropolitan Printing and Publishing House, Limited,
56, Dhurrumtalla Street, Calcutta.

(२)

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्थाः*

	साधारणानाम्	मूल्यम्	सदस्यानाम्
२। काव्योत्तमम्—सटीकानुवादम्	"	॥००	"
३। शङ्करीसङ्गीतम्	"	॥००	"
४। मुक्तिवादः—गदाधर-भट्टाचार्य विरचितः, सटीकादय-भाष्यानुवादसहितः	"	२)	"
५। शृङ्गीशुत्तमम्—ब्रह्मन्मनउद्घोषार्थकृत्म्, श्रीब्रह्मेश्वरगोप्तमवधमार्गश्रीशङ्करभट्ट	"	१।०	"
६। पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीय-सम्प्रदाय- आज्ञादिपद्धतिरूपा	"	१।००	"
७। शृङ्गीशुत्तमविवेककर्मणम्—शृङ्गीशुत्तमविवेककर्मि- शङ्करभट्टकृत्	"	॥०	"
८। कारकोक्तासः—भरत-मल्लिककृतः, सोदाहरण- कारकनिर्णयरूपः	"	१००	"
९। ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका—सायणकृता, आङ्गल- भाषाटिप्पणसमेता	"	॥००	"
१०। शृङ्गीशुत्तमम्—ब्रह्मन्मनउद्घोषार्थकृत्म्	"	१००	"
११। प्रभाकरविजयम्—नन्दीश्वरविरचित-प्रभाकर- सम्प्रदायानुसारि-मीमांसाग्रन्थः	"	१।००	"
१२। शृङ्गीशुत्तमम्—ब्रह्मन्मनउद्घोषार्थकृत्म्	"	१००	"
१३। पवनदूतम्—लक्ष्मण-सेन-सभाकवि-धोयौकविकृतम्	"	॥००	"
१४। नलदमयन्तीयम्—(सप्ताङ्गनाटकम्) श्रीकालीपद-तर्काचार्यकृतम्	"	१।००	"
१५। प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीश-सुक्तिसहितम्, नवीनया सुक्तिदीपिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्	"	२)	"
१६। शृङ्गीशुत्तमम्—श्रीब्रह्मन्मनउद्घोषार्थ-कृत्म्, विष्णो ब्रह्मशास्त्रि- श्रीनारायणशङ्करभट्टकृत्	"	१)	"
१७। ऋक् प्रातिशाख्यम्—उपट-भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम् २॥०	"	२॥०	"
१८। प्रमेयब्रह्मलौ—बलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थः	"	१।००	"
१९। कान्दोग्यमन्त्रभाष्यम्—गुणविष्णु-विरचितम्	"	३॥००	"

* देवनागराक्षर-मुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण तथा बङ्गाक्षरमुद्रितनामानि बङ्गाक्षरेण मुद्रापितानितीति बोध्यम् ।

“भारते भातु भारती”

संस्कृतसाहित्य-परिषत्

श्यामबाजार, कलिकाता ।

१८५४ शकाब्दे

सौरचैत्रस्य द्वाविंशदिवसः

सबहुमानमावेदनम्—

महोदयाः, आगामिनि सौरचैत्रस्य अष्टाविंशदिवसे
कुजवासरे सायं सप्तमहोरायां परिषदो मासिकाधिवेशने
भवितारौ । तत्र भवतामुपस्थितिः साग्रहं प्रार्थ्यते इति ।

विनीत—

श्रीअमरेश्वरठाकुर-वेदान्तशास्त्रिणः

श्रीसत्येन्द्रनाथ-वसुजस्य च

सम्पादकयोः ।

आलोच्यविषयाः—

- १ । नूतनसभ्यनामप्रचारः ।
- २ । विगतसभाकार्यविवरणम् ।
- ३ । निबन्धयोः पाठः—

(क) ‘लौकिकनिर्वचनम्’ इतिशीर्षकस्य

निबन्धकः—श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः ।

(ख) ‘गुणाः पूजास्थानं गुणिषु’ इतिशीर्षकस्य च

निबन्धकः—के. ए. रामलिङ्गशास्त्री ।

- ४ । विविधाः ।

१९७९

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

— संस्कृत —

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

— संस्कृत —

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

— संस्कृत —

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत

M

1

तन्त्रोत्

शायते

स्यापि

विशेषे

शैवाग

शैवाग

धर्मस

भूतापि

वहोः

पौरा

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावालोकेर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

March,

1933.

१८५४ शकीये फाल्गुने

१५१-वर्षस्य १११-संख्या

Vol. XV.

No 11.

तन्त्रस्य प्राचीनता

[निबन्धकः—श्रीप्रभातचन्द्रचक्रवर्ती काव्यतीर्थः, एम, ए,

पि, आर, एस्, पि, एच्, डि ।]

सुप्राचीनं तन्त्रशास्त्रम् । प्रचलितां तन्त्राणां प्राचीनता नातिगभीरापि तन्त्रोक्तानां कर्मकलापानामुपासनाविधेश्च वैदिकयुगादेव प्रवृत्तिरिति ज्ञायते । मनुसंहिताटीकाकर्त्ता कुल्लूकभट्टेन श्रुतिं द्विधा विभज्य तन्त्रस्यापि श्रुतिरित्याख्या चक्रे । अद्यत्वे शाम्भवीविद्यापरपर्याये शास्त्रविशेषे निरूढमपि तन्त्रं पुरा प्रायेण सर्वेषामेव शास्त्राणां प्रतिपादकमासीत् । शैवागमः शाक्तागमश्च प्राधान्येन तन्त्रनाम्नैवाभिधीयते । काश्मीरीयः शैवागमोऽपि तन्त्रमित्येवाख्यायते । वेदाः सर्वधर्ममूलम्—वेदोऽखिलो धर्ममूलम् । वेदेभ्य एव भारतीया आर्यास्तेषाम् अग्रात्मचिन्तामूलीभूतानि सूत्राण्युपलेभिरे । चर्चिते धर्मानुष्ठानस्येतिवृत्ते इदमेव ज्ञायते यद् वक्ष्यते कालाद् वेदोक्तैः सन्ध्यावन्दनादिभिः सहैव वृद्धिरे भारते वर्षे पौराणिक्यस्तान्निवयश्च विविधानां देवानामर्चापद्धतयः । अविशेषेण

प्रतिष्ठितानामपि वैदिकधर्मवेद्यां मन्वादिस्मृतीनां पुराणानां तन्नाण्ड
सीत् किञ्चन प्रातिस्विकं वैशिष्ट्यम् । यथाहि पुराणे ब्रह्मविष्णुमहेश्वर
प्रधानदेवतात्वेनोपवर्णितास्तथा तन्त्रेऽपि शिवशक्ती प्राधान्येनोपा
देवते । पुराणविशेषे च शक्तिमाहात्म्यं शक्तिपूजाप्रकरणञ्च विशेषेण
लोचिते । पुराणेषु देशीपुराणकालिकापुराणप्रभृतीनि सन्ति च भूयः
शाक्तपुराणान्यपि । अद्यापि तान्त्रिकः पौराणिकश्चेत्युभयविधिर्नैवा
मज्ञायताम् । तान्त्रिका मन्यन्ते—शिवशक्तिसंयोगाद्दर्शनारोश्वरविग्रहाद
विश्वस्य जगतः सृष्टिर्जातेति, सांख्योक्ताभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यां सहा
साम्यं तन्त्रोक्तस्य शिवशक्तितत्त्वस्य । परं साङ्ख्यीया प्रकृतिरचेत
जगत्कारणीभूता तान्त्रिकी महाशक्तिः पुनश्चेतनेत्यस्ति च भेदोऽपि
अनुष्ठानदिशा वेदपुराणतन्त्रोक्तासु क्रियासु सञ्च भेदः परिलक्ष्यते; आचम
घटस्थापने, अङ्गन्यासे जपादौ च भिन्न एव विधिर्वेदे पुराणे तन्त्रे च
सत्स्वपि प्रकारभेदेषु यावत्प्रास्थानिक्या उपासनायाश्चरमं लक्ष्यमे
मेवेत्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽपि । ये नाम देवाः पुराणेषूपलभ्यन्ते
तेष्वनेकेषामेव बीजमन्त्रा ध्यानानि पूजापद्धतयश्च तन्त्रेष्वप्यवलोक्यन्ते
वैदिकयज्ञकर्माङ्गीभूतानि पशुह्रननादीन्याथर्वणिकानि च मारणोच्चार
वशीकरणादीनि पुनस्तान्त्रिकधर्मानुष्ठानेष्वन्तर्भवन्ति परिलक्ष्यन्ते । वैदि
गायत्रीय तन्त्रेऽपि बहुदेवतानां गायत्र्यः समुपलभ्यन्ते । एतद्व्यतिरिक्त
च यमादीनि योगाङ्गानि योगसाधनप्रणालयश्च तन्त्रे विशेषेणोपदिदिशि
तदेतत् पश्यतः स्वत एव मनसि जागर्ति यदस्तु नाम नाम
मिश्रो वैदिकः पौराणिकस्तान्त्रिको वा धर्मः, मूलन्तु सर्वेषामेकमेव, मे
परमाचारे प्रस्थाने च । तदनेन प्रघट्टकेनानुमीयते—यत् पुराणपराय
भारते आसीत्तन्त्रस्याप्यलक्ष्यः प्राधान्यम्, वेदपुराणयोरानुगत्ये
तस्य स्वकीयं किञ्चन स्वरूपम् । तन्त्रस्य स्वातन्त्र्यं तावन्न केवलं भूतशु
षट्कर्मसु पञ्चतत्त्वसाधनायां वा निबद्धं, परं प्रवृत्तिवर्तमानापि यत्
वृत्तिकौशलं ब्रह्मानन्दापरपर्यायमुपलब्धुं क्षमेत तद्विघोषणमेव तन्त्र

११श-संख्या]

तन्त्रस्य प्राचीनता

वैशिष्ट्यमिति जानीमः । अत एवाभ्युपगन्तव्यं यदार्थाणां धर्म्यकर्मणि न खलु हीयते पुराणात् तन्त्रप्रभाव इति ।

ऋग्वेदे शक्तेर्मूर्त्तिभेदाः कालीताराप्रभृतयः समुल्लिखिता दृश्यन्ते । ऋग्वेदे प्रधानाः स्त्रीदेवताः उषा इला सरस्वती शची मही अग्नयी इत्येताः । यद्यपि वैदिकयुगे ऋषयो जलाग्निप्रभृतीनां प्राकृतशक्तीनां तदधिष्ठातृदेवताविशेषाणां बोधासनायामासन् प्रवृत्तास्तथापि विशिष्य शक्तिरिति नास्मा नास्ति कस्या अपि देवतायाः समुल्लेखः । ऋग्वेदस्य परिशेषे विष्णुपत्न्या लक्ष्म्या नामोल्लेखो दृश्यते । यदि च ऋग्वेदे शक्ति-तत्त्वं सुस्पष्टं न भासते तथापि महाशक्तेर्नामान्तरं मायापदमसकृदुल्लिखितं दृश्यते । उक्तञ्च—‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते (ऋग्वेद) इति, अश्विनीयुगलञ्च मायामाशिश्नाय । अथेदानीं प्रष्टव्यं मायेति कः पदार्थः, यच्छक्त्या बहुरूपं धत्तुं शक्नुयात्, यत्प्रभावेण च लौकिकमलौकिकञ्च सर्वं साधयितुं प्रभवेत् न तन्मायातिरिक्तं किमपि । शास्त्रे माया भगवच्छक्तित्वेनोपवर्णितास्ति । पुराणेषु तन्त्रेषु वा शक्तेरेव नाम माया वा महामाया वा । मार्कण्डेयपुराणे सृष्टिस्थितिलय-कारणीभूताया महामायाया लोकोत्तरं रहस्यमुपवर्णितम् । साङ्ख्यीया प्रकृतिरपि मायात्वेनोपवर्णिता—‘मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्’ इति । वेदान्तेषु सदसद्भ्यामनिर्वचनीयस्वरूपाया अविद्या-परपर्यायाया मायाया विशेषेण समुल्लेखः प्राप्यते । मायावादं विवृ-ण्वद्भिर्बैदान्तिकैः मायोपहितमिति मायोपाधीति मायाकल्पितमिति च बहुधैव मायाशब्दो व्यवहारि । माया शक्तिश्चेत्यभिन्नौ पदार्थौ । न खलु निर्गुणं ब्रह्म मायामनाश्रित्य प्रभवति सृष्ट्यादिकर्मणि । श्रूयते—वेदान्तमार्गप्रवर्त्तकैः श्रीशङ्करभगवत्पादैरपि शक्तेरलौकिको महिमा स्वीकरणीय इति तत्कृतं दक्षिणामूर्त्तिस्तोत्रमेवात्र प्रकृतं प्रमाणम् । ‘प्रपञ्चसार’भिधस्तन्त्रग्रन्थोऽप्याचार्य्यपादकृत इति मन्यन्ते बहवः ।

ऋग्वेदे शिवः शिवा चेति शब्दद्वयं दृश्यते ; परं मन्यते—नेदं

परमस्य पुंसः परायाः शक्तेश्च वाचकत्वेन व्यवहृतमिति । ऋग्वेदे
 देवीसूक्तं (ऋग्वेद—१०।१२५) मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यमिव महाशक्ति
 स्तुतिरूपमित्यत्र मन्ये सर्वेषामविसंवाद एव । या नाम वस्वादित्यादि
 देवानां चराचरब्रह्माण्डस्य च प्राणशक्तित्वेन व्यराजत सा एव शाक्त
 शक्तिर्वैष्णवानां नारायणी शैवानां शिवा विश्वस्य जगतस्त्वाद्या शक्ति
 मूलं कारणं वेति सर्वत्र कीर्त्यते । ब्राह्मण उपनिषदि च अम्बा अम्ब
 लिका अम्बिका उमा हैमवती अन्नपूर्णा काली कराली दुर्गेति च महाशक्ति
 प्रचरन्ति नामानि दृश्यन्ते(१) । तैत्तिरीये शतपथे च ब्राह्मणे अम्बिका
 रुद्रस्वसेत्युक्तम्(२) । माया विद्या अविद्या प्रकृतिः शक्तिश्चेत्यनर्थान्तरा
 भेदः पुनरभिधाने । शक्तिं वियोज्य शक्तं शाक्तं वा पदार्थं याथाार्थ्येनात्र
 बोद्धं न वयं प्रभवामः । विश्वान्तर्विश्राजमानां शक्तिमिमां मानवा चिर
 यैव पूजितवन्तः । शक्तितत्त्वं वा शक्तिवादो वा न तावन्नूतनं वस्तु
 शक्तिवादमालम्ब्य विश्वस्य तावतां पदार्थानां विश्लेषणे कृते सर्वाण्ये
 वस्तूनि शक्तेः कणरूपाणीति प्रतिपश्यामः । उपनिषदां परा विद्या (य
 तदक्षरमधिगम्यते) तथा तन्त्रस्य परा वाक् परा शक्तिर्वा वस्तुतोऽभिधे
 सर्वा विद्यास्तस्या एव महाविद्यायाः स्फुरणमात्रम् । मानवानां ज्ञात
 विज्ञाने च बुद्धिप्रज्ञे च स्मृतिमैथे च सर्वा कार्य्यकरी शक्तिश्च महाशक्ति
 रेवांशरूपाणि । शक्तितत्त्वमिदं देवीमाहात्म्ये विशेषतो विवृतमस्ति
 सूक्ष्मदृष्ट्याऽवलोकयतां विश्वस्य जगतो बहिरन्तः सर्वत्रैव शक्तेर्विलास
 परिस्फुरेत् । अत एव शास्त्रकृद्भिर्ब्रह्माण्डं शक्तिमात्रासमूहात्मकमिति
 निरदेशि(३)—‘शक्तिमात्रासमूहस्य विश्वस्यानेकवर्त्मनः’ इति ।

ऋग्वेदसंहितायां देवविशेषत्वेन शिवनामनि स्पष्टमनुलिखिते
 रुद्रस्तावद् विशेषेणोल्लिखितः । रुद्रस्य रुद्ररूपता रौद्रकर्माणि च बहु
 वर्णितानि । मन्ये अयमुग्ररूपो रुद्र एवोत्तरकाले तन्त्रादौ भैरवनाम
 प्रसिद्धिमगमदिति । ब्राह्मणानां निरुक्तिदर्शनादेतदेव मनस्यापतति

१ । दक्षिणामूर्तुप्रणिषत्, अन्नपूर्णाप्रणिषत्, देव्युप्रणिषत् त्रिपुरोपनिषच्च द्रष्टव्या
 २ । तै. ब्रा. १।६।१०।८ । ३ । वाक्यपदीय ३।२ (साधनसमुद्देशः) ।

११श-संख्या]

तन्त्रस्य प्राचीनता

४२१

रोदनाद् भीमगर्जनाद् वा रुद्रस्य रुद्रसंज्ञा (यदरोदीत्तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्) । ऋग्वेदस्य किञ्चन सूक्तं रुद्राध्याय इति प्रसिद्धम् । वेदेषु प्रधानदेवतात्वेन रुद्रोऽपूज्यत इत्यत्र नास्ति संशयलेशः । रुद्रयागो रुद्रपूजा च वैदिकयुगादेव भारते वर्षे प्रवृत्ते । यथा हि पुराणोक्तेषु पञ्चसु देवेषु शिवः प्राथम्यमधिकार तथा प्राचीनकाले रुद्रपूजा रुद्राध्याय-पाठश्च यज्ञादीनां प्रधानमङ्गमासीत् ।

यजुर्वेदस्य वाजसनेय्यां संहितायां—शिवस्यम्बकः कृत्तिवासाः पिनाकहस्तश्चेति पुराणप्रसिद्धानि शिवस्य नामान्युपलभ्यन्ते (१) । व्याघ्रकृत्तिः पिनाकी वा पिनाकपाणिर्वेति नामनी पुराणेषु तन्त्रेषु च बहुत्रोपलभ्येते । शिवनाम्नो मङ्गलमयतामवबुध्यमानाः प्राचीना ऋषयः श्रद्धया तस्मै नेमुः त्वमस्मान् मा हिंसीः (मा मा हिंसीः) इत्युक्ता काले काले च सकरुणमस्तुवन् । 'व्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्', इत्यादिसंहितांशमवलोक्य सुस्पष्टं प्रतीयते यत् तदानीं यथा कथञ्चनापि शिवपूजा नियतं प्रचलितासीत् ।

शतपथब्राह्मणे (२) शिवस्य रुद्राद्यष्टौ नामानि (रुद्रः, सर्वः [शर्वः] , पशुपतिः, उग्रः, अशनिः, भवः, महान् देवः, ईशानश्च) दृश्यन्ते । अथर्ववेदे शिवशक्त्योर्विविधानि नामान्येव केवलं नोपलभ्यन्ते, तत्र विविधा-स्तान्त्रिका आचारा विशेषेण तन्त्रोक्तानां षट्कर्मणामपि बहूनि निदर्शना-न्युपलभ्यन्ते । आथर्वे भवशर्वमृडपशुपतिभूतपतिप्रभृतीनि सर्वाण्येव शिवनामानि सन्ति । (३)

तदेवं ज्ञायते यत् तन्त्रोक्ता शिवशक्त्युपासना नाधुनिकी परं स्मरणा-तीतकालादेवेयं धर्मभूमौ भारते वर्षे प्रचलिता वर्तते । कौलाचार्या-स्तन्त्रशास्त्रं वेदात्मकमिति प्रत्यपादयन् (४) । वैदिकस्य दिधेरवि-रोधेनैवंभूतोपासना प्रावर्तत ; कालक्रमेण च यज्ञानुष्ठानादिषु वैदिका-

१ । यजुर्वेद (वाजसनेयी संहिता) ३।६०-६३ । २ । शतपथ ६।१।१।२८ ।
३ । अथर्ववेद, १।१।२२ । ४ । कुलाण्व २।८।३ ।

चारेषु क्षीणां दशामनुप्रपञ्चेषु पौराणिकधर्मानुष्ठानानीव तान्त्रिकानुष्ठानान्यपि काश्मीरात् कुमारिकापर्यन्तं समग्रे भारते स्वं प्रभावं वितन्ति कल्पान्वासन् । तान्त्रिकी दीक्षा तान्त्रिकविधानेन शक्तिपूजा चाद्यधर्मस्य प्रधानवैशिष्ट्यविधया बहोः कालात् समाद्रियेते । अद्यापि बहूनां गेहे महामाया कुलदेवतेति पूज्यते । इष्टलाभार्थं वा शत्रुदमनार्थं वा भवोच्छेदाद्यर्थं वा चिरादेव नरा येन केनापि रूपेण महाशक्तिमर्चयन्तो वर्त्तन्ते । अर्चनया भगवतीं परितोष्य रामो दुर्जयं रावणं जेतुमलमासीत् ब्रजाङ्गनाश्च कात्यायनीव्रतमनुष्ठाय भगवन्तं गोविन्दपतित्वेनाविन्दन् । ईदृशी शक्तिपूजा मातृरूपेण साधना चान्यासमाप्तिजातीनां प्राचीनेष्वितिहासेषूपलभ्येते ।

वैदिके साहित्ये न केवलं शिवशक्तयोर्भिन्नाकाराणि नामान्येवानलोक्यन्ते परं बहुत्र तन्त्रविहितानुष्ठानानां केषाञ्चन तान्त्रिकाचाराणां प्रतिच्छायाऽपि स्पष्टं दृश्यते । तन्त्रस्य वामाचारवीराचारप्रभृतिषु प्रसिद्धेष्वचारेषु प्रचरत्स्वपि यत्तदा तान्त्रिकानुष्ठानस्योपकरणानि मद्यमांसादीनि यज्ञाङ्गत्वेन साधनाया वैधोपायत्वेन वा परिगृहीतानीत्यत्र नास्ति संशयः । वयमिह कौलाचारप्रधानाङ्गस्य सुरापानस्यैव विशेषेणालोचनमिच्छामः । वेदस्यैकाधिकस्थले सोमरसस्य मधुनो मद्यस्य वपानप्रसङ्गमवलोक्य मन्यामहे यत्तदा मद्यमेकान्ततोऽपेयमदेयमप्राप्तनासीत् । किं बहुना तदानीमपि मद्यपानं मन्वाद्यनुशिष्टानां पञ्चतन्त्रमहापातकानामन्यतमत्वेन नागण्यत । ऋग्वेदस्यानेकत्र सोमरसपानवृत्तान्तो वर्त्तते । देवा ऋषयश्च (प्रधानतो यज्ञस्य ऋत्विजाश्रद्धया यथाविधि सोमरसं पपुः । एतस्मादेवैतेषां 'सोमपा' इति नामान्तरमासीत् । सोमरसस्य च प्रसिद्धसोमलतानिर्याससम्भूतमद्यविशेषत्वे वा तेजस्करपानीयत्वे वा नास्ति सन्देहव्यं किञ्चित् ; अमृतमिति शब्दद्वयी सोमरसस्य नामान्तरमिति कृत्वा तत्र तत्र व्यवहृता रागात्मकत्वेन पुनरयं क्वचित् 'राजा' इत्युच्यते ("सोमं राजानम्") ।

सोमरसस्यौग्रं च वर्णयन्त ऋषयः सुरापानवार्तामपि स्पष्टमुद-
लिखन् । तदुक्तम् ऋग्वेदे—यथा हि दुर्मदः सुरां निपाय महता विक्रमेण
युष्येतैवमेव हृदयस्यः सोमरसोऽपि जनान् वीर्यवत्तरान् करोतीति । (१)
वैदिके सौत्राजणीयागे सुरापानं विधीयते । अनेन यज्ञप्रसङ्गेन सुरापानस्य
दोषोद्घाटनं कुर्वाणेन कात्यायनर्षिणा स्फुटं किमप्युपहसितम्—घटशः
पीयमानापि या न पिवतः स्वर्गमुपदिशेत् सा सुरा लवशः पीता यज्ञादौ
ऋत्विजः कथमपि न स्वर्गं गमयेत् । (२) अथर्ववेदे विविधविधया
सुरापानस्य विशेषेणातिथये सुरादानस्य समुल्लेखो वर्तते । (३) तैत्तिरीय-
ब्राह्मणे सोमरसः सुरा च क्रमेण देवानां मनुष्याणाञ्च श्रेष्ठं पानीयं
वस्तिवति कृत्वा निर्देशोऽस्ति । यथा मानवानां सुरा प्रधानं पानीयम्
एवं देवानां सोमरसः परममदनीयं वस्तु । (४) सुराया नामान्तरं रसः ।
सम्भाव्यते—मधुनः पुष्पस्य गुडस्य पर्युसितान्नस्य गलितफलादेश्च
रसात् समुत्पन्नमिति सुरा साधारण्येन रसनाद्वाऽभ्यधायि । शतपथ-
ब्राह्मणे सुरा अन्नजलौषधीनां रसत्वेनाभिहिता । (५)

सुराया मध्वित्यन्यन्नाम । ऋषयो मेनिरे—समुद्रवनस्पतिगो-
प्रभृतयः सर्वे पदार्था एव मधु त्तरन्तीति । किमन्यत् पार्थिवो धूलिकणो-
ऽपि मधुमयः (“मधुमत् पार्थिवं रजः”) । इदञ्च मधु अमृततुल्यं जीवन-
शक्तिप्रदञ्च । जगदस्वाऽसुराणां शुद्धे परिश्रान्ता मधु पीत्वा शक्ति-
मार्ज्जयदिति सप्तशत्यामपि प्रतिपादितम् (६) । तदेतज्ज्ञायते—यतो रसो
मधु वा निःसरति, यस्य चोपयोगेन शरीरे शक्तिः संक्रामति तदेव
केनचनार्थेन सुराशब्दवाच्यम् । अत एव तान्त्रिका रसस्त्राविणं यावन्तं
पदार्थं मयमिति, पदार्थानां कठिनांशं मांसमिति च निर्दिदिशुः । तेषां
युक्तिबलेन येऽन्नपानादीनपि गृह्णन्ति तेऽपि सुरापानिणः ।

१। ऋग्वेद—१०।८६।१ । २। यदुद्वरवर्षाणां घटीनां मण्डलं महत् । पीतं न
गमयेत् स्वर्गं किं तत् क्रतुगतं नयेत् ॥ भाज्या श्लोकः । ३। अथर्व १०।२।५ ; ४। तै,
ब्रा, १।३।३।३, ५। शतपथ १२।७।१।७, तथा १२।८।१।३ । ६। गजं गजं चणं मूढं मधु
यावत् पिवामहे (चण्डी) ।

यैर्वैदिकस्मार्त्तैर्वचनैः सुरापानं निषिद्धत्वेन व्यवस्थापितम् तान्त्रिकेषु तत्तात्पर्यमन्यदेव । ते ब्रुवन्ति—अविधिपूर्वकं सुरापानमेव शास्त्रप्रतिषिद्धं लोकगर्हितञ्च । परं देवताविशेषोद्देशेन निवेद्य क्रियाङ्गतया वैधभावेन यदि सुरां पिबेयुस्तर्हि न तन्निन्दितं न निषिद्धम् प्रत्युत श्रेयस्करमेव । तान्त्रिकाः सुरापानस्याध्यात्मिकं व्याख्यामप्यामनन्ति—

ब्रह्मरन्धात् क्षरेद् या तु सोमधारा वरानने ।

पीत्वानन्दमयीं तां यः स भवेन्मद्यसाधकः ॥ इति ।

अस्य तात्पर्यञ्चेतत्—ब्रह्मरन्धाद् या चिदानन्दमयी सोमधाराऽमृतविन्दुर्वा विनिर्गच्छति—योगशक्त्या यस्तां पिबेत् स एव वस्तुतो मद्यसाधकः । इदमवलोकयतां किं न मनस्युद्दिष्टात्—यत् साधकपेक्षया सुरा न शौण्डिकालयविक्रियम् मद्यं परमानन्दमयस्यात्मनोऽमृतवर्षणमिति । अस्यामृतकणस्य स्वादमनुभवतैव गीतं साधकोत्तमेन रामप्रसादेन—‘सुरापानं करिने आमि सुधा खाइ जय काली बले’ (नेदं मद्यसुरापानं जय कालीति वदतः सुधापानमिदं पुनः) ।

विधानतः सुरापानं कदापि निन्दितं धर्मविगर्हितञ्च नासीत् । देवासुराणां मध्येऽनेकेषामेव सुरापानवार्त्ता श्रूयते । आचारचिन्तामणितन्त्रे लिखितम्—कौलचूडामणिना रावणेनानुष्ठिते भैरवीचक्रे निमग्नितं रामलक्ष्मणौ यथाविधि पात्रादिकमगृह्णताम् । रावणस्य शक्तिर्यथाऽसीमा मद्यपानशक्तिरपि तथाऽद्भुता । एतदप्युक्तं तन्त्रे—अतिरिच्यमानेन पानदावेण हतबुद्धिर्लङ्केश्वरो विननाश (अतिपानफलाद् यस्मात् रावणा निधनं गतः) । रेवतीरमणस्य बलरामस्य सुरापानोन्मादवात् बहुष्वेव पुराणेषूपलभ्यते ।

मद्यपानवर्जं पशुबलिमांसाशनस्त्रीसम्मोगाद्याचाराश्च (तान्त्रिकाचाराः) प्राचीने काले धर्म्यकार्यस्य वैधाङ्गरूपेणानुष्ठिता अभूवन्तित्यत्र प्रमाणम् उपलभ्यते । तान्त्रिको यथा—‘वामे रामा रमणकुशलो दक्षिणे पानपात्रम्’ आदाय कौलाचारमनुतिष्ठति वैदिकयुगे यज

११श-संख्या]

तन्त्रस्य प्राचीनता

४२५

मानोऽपि तथा सपत्नीक एव वेदविहितं यज्ञादिकं पानाहारांश्च समपादयत् । एवंभूतयज्ञसंयोगादेव स्त्रियाः पत्नीति नाम बभूव (१) । यज्ञादौ स्त्रिया अपि प्रभूतं प्राधान्यं प्रभूता च प्रतिष्ठाऽऽसीत् । पत्नीं विरह्य कृतो यज्ञः किलाफलोऽभवत् (२) । भैरवीचक्रलतासाधनादीनां वृत्तान्तेऽनालोचितेऽपि बहुष्वेव तान्त्रिकाचारेषु स्त्रीसाहचर्यं विशेषेण परिलक्ष्यते । एतद्वर्जं योनिपुष्पस्य योनिमुद्राया योनिपीठपूजायाश्च वार्त्ता तन्त्रशास्त्र आलोचिता । शतपथब्राह्मणे योनिरुत्तरवेदित्वेन (३) यज्ञपात्र-त्वेन चाभिहिता । अन्यत्र निषिद्धोऽपि परस्त्रीसम्भोगः सामवेदीयवाम-देव्योपासनाया अङ्गत्वेनोपवर्णित उपनिषदि (छा० उ० १३।२) ।

वैदिकयागे पशुबधस्य कर्त्तव्यताऽश्वमेधादियोगानां संज्ञात एव स्पष्टं ज्ञायते । देवताविशेषस्य तोषाय तदानीमपि पशुर्व्यशस्यत । वरुणस्य वृत्तये नरबलीकरणस्य (शुनःशेफस्य) आख्यानम् ऋग्वेदे वर्त्तते । तदन्यस्य पाकवलिशाकवलिप्रभृतेर्वलेर्वार्त्ताऽथर्ववेदे समुल्लिखितास्ति (४) । अभ्यागतानामृषीणां भोजनार्थं मधुपर्केण सह मृगादिपशुमांसस्यापि दानविधिरासीत् । दैवे पैत्रे च कर्मणि मांसभोजनस्य व्यवस्थाऽऽसीत् । मांसेन पितृषुरुपाणां श्राद्धक्रियाऽपि तदानीमप्रथत ।

अन्यच्च, अथर्ववेदे तन्त्रोक्ताभिचारिकी क्रिया बाहुल्येन दृश्यते । पान-पात्रस्य, चक्रस्य, वामदेव्योपासनाया रक्तवसनाया योषितः सुभगादेव्या मधुमतीदेव्याश्च विवृतिरथर्वणे परिदृश्यते । तन्त्र उक्तममध्यमादिभेदेन पानपात्रं विचारितम्, वामदेव्यसाधनाऽप्युक्ता । 'लोहितवाससो योषितो' लोहितवसनां तान्त्रिकसाधनावतीं भैरवीं स्मृतिपथमारोपयन्ति । संहितातो ब्राह्मणाच्च यानि तावत् प्रमाणान्युल्लिखितानि तत एव स्पष्टं ज्ञायते यत् तान्त्रिकाचारनाम्नाऽप्रथितापि शिवशक्तिसाधनपद्धतिर्वहोः कालाद् भारते वर्षे प्रचरतीति । यैरुपकरणैर्यन्त्रमन्त्रादिभिश्च कौलाः

१ । पतुर्नां यज्ञसंयोगे (पा. ४।१।३३) २ । तै० ब्रा० २।२।२।६, ३ । शत० ब्रा० ७।३।२-२८, ४ । अथर्वं कुत्तापसूक्त १३१।११-१२ ।

शक्तिसाधनामादधति तेष्वनेकान्येव वैदिकयुगादागतानि । ईश्वरमु
 च्चारितत्वेन यदि वेदस्य प्रामाण्यमविसंवादि (तद्वचनादास्नायस्य प्रामा
 तदा स्वयं शिवमुखाद्विनिर्गतं तन्त्रशास्त्रमप्यभ्रान्तत्वेन परिगणनीयं
 ऋग्वेदीयदेवीसूक्तस्य सप्तशत्याश्च विना भाषावैषम्यं नास्त्यर्थगतः को
 भेदः । यस्य योगमार्गस्य हिरण्यगर्भः प्रवर्त्तयिता यश्च पातञ्जल
 योगदर्शनेषु विस्तरेणोपनिबद्धः तन्त्रेऽपि तस्यैव साधनप्रणाली समुपति
 तान्त्रिकाश्च तान्येव योगाङ्गानि साधनभेदेनानुतिष्ठन्ति । एभिः का
 स्तन्त्रोक्तो धर्मो योगसाधनप्रणाली च वेदविरुद्धाविति वा
 विरुद्धाविति वा न मन्तव्यम् ।

उपनिषदां ब्रह्मविद्या यथा रहस्याख्यया प्रथते एवं तन्त्रोक्तं
 प्रक्रियापि महारहस्यसंज्ञयाभिहिता । उपनिषदां जीवब्रह्मणोस्तादात्म
 भिन्नेनाद्वैतसिद्धान्तेन मुक्तितत्त्वेन च सह तान्त्रिकसाधनायाश्चरमलक्ष
 नास्त्यणीयोऽपि वैलक्षण्यम् । अत्र च तन्त्रस्यैकद्वानि वचनान्युद्भूयन्ते

‘जीवः शिवः शिवो जीवः स जीवः केवलः शिवः ।’ कुलार्णव

‘न वेदाध्ययनान्मुक्तिर्न शास्त्रपठनादपि ।

ज्ञानादेव हि मुक्तिः स्यान्मान्यथा वीरवन्दिते ॥’ कुलार्णव ११७

‘देहान्ते शाश्वती मुक्तिरिति शङ्करभाषितम् ॥’ कुलार्णव १४७

‘ऐक्यं जीवात्मनोराहुयोगं योगविचक्षणाः ।’ कुलार्णव ६३०

तन्त्रे प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चेत्युभयविधमार्गस्य विधानमेव प्रदर्शितम् ।
 ह्यीमद्यमांसादिपदार्थानामुपभोगेन प्राकृतानामास्तां धर्मलाभः
 मेव भवति नियतम्, तान्त्रिकास्तमेव प्रवृत्तिमार्गं द्वारीकृत्य चरमां सि
 लिसन्ते—

‘यैरेव पतनं द्रव्यैः सिद्धिस्तैरेव चोदिता ।’ कुलार्णव

तथा—‘यैनैव नरकं याति तेनैव मोक्षमाप्नुयात् ॥’

परमिदमत्र स्मरणीयम्—स्थूलद्रव्या प्रवृत्तिमार्गोपासका
 कौलाचार्याः केवलं भोगार्थम् इन्द्रियवृत्तेः कृतार्थतार्थं वा कदापि मन्त्रतान्त्रिक

११श-संख्या]

तन्त्रस्य प्राचीनता

४२७

पशुहिंसां स्त्रीसम्मोगादिकं वा वैधृतया धर्माङ्गतया च न निरदिशन्
 (आत्मार्थं प्राणिनां हिंसा कदाचिन्नोदिता प्रिये) । एकतो लघीयसे स्वार्थाया-
 भिवारिकीं क्रियामनुष्ठाय अपरतश्च भोगायावैधं मद्यपानादिकमाश्रयीकृत्य
 साम्प्रतिकाः कौलमार्गावलम्बिनः पवित्रं तन्त्रोक्तधर्मं लोकेष्वधन्यं
 निन्दनीयञ्च प्रत्यपादयन् । महदिदं परितापपदं नाम । यस्याः साधनाया
 उन्नतायादर्शाय बौद्धधर्मयाजका अपि शिरो नमयास्वभूवुः, यस्या निदर्शनं
 तिव्रत-चीन-प्रभृतिषु जनपदेष्वद्यापि परिलक्ष्यते, या वैष्णवेषु शैवेषु
 चानालक्षितमनुप्रविष्टा (अन्तःशाक्ता बहिः शैवाः सभायां वैष्णवा मताः ।
 नानारूपधराः कौला विचरन्ति महीतले ॥) यथा साधनया प्रदर्शितेन
 पवित्रेण मातृभावेनोपास्य रामप्रसादकमलाकान्तरामकृष्णप्रभृतयो महान्तः
 पुरुषा अक्षयपद्माभेन धन्याः समभवन् तस्याश्चिरप्रवृत्तायास्तान्त्रिक-
 साधनायाः कथामात्रेणापि जना जुगुप्सया नासाकुञ्चनं विदधति ।
 किमतः परं परितापपदं स्यात् । आपाततः प्रवृत्तिमूलतया प्रतीयमानाया
 अपि तान्त्रिकसाधनायाश्चरमं लक्ष्यं निवृत्तिमार्गस्य त्यागो वैराग्यञ्च ।
 विना निवृत्तिं शान्तिर्नास्ति (त्यागाच्छान्तिर्निरन्तरम्) । अत एव शास्त्र-
 काराः प्राहुः—

‘न मांसभक्षणो दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥

केवलभोगेन परमार्थरूपा निवृत्तिर्नैव लभ्यते प्रत्युतोत्तरोत्तरं

कामना वर्द्धते एव—

‘न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥’

भारतीया उपासका त्यागस्येवं महोपदेशं जगत्युच्चैः प्राचारयन् ।

यदि केऽपि तान्त्रिकाचारं दृष्ट्वा मन्यन्ते इत्थं प्रवृत्तिमार्गमुपास्य न केऽपि

परमार्थं लभेरन् तदा वयमुत्तरयामः प्रवृत्तिद्वारा निवृत्तेरनुमार्गणमेव

तान्त्रिकाचार्याणां मुख्यमुद्देश्यम् । यत्र बहूनामाचाराणां बहूनाञ्च

साधनानुष्ठानानां प्रवृत्तिरुद्दिष्टा—तत्रैव तन्त्रशास्त्रे 'अक्रियैव परा
इत्युक्त्वा सर्वविधानत्याग एव परमो धर्म इति जोषुष्यते ।
आगमोक्तेन विधिना साधनानुष्ठानमेव मुमुक्षुभिः कर्तव्यमिति
महादेवेनोक्तम् (महानिर्वाण २।७) । सन्नद्यासग्रहणं विरजाहोमो
दीक्षा च तन्त्र उक्तानि । तत्त्वमसीत्यादीन्युपनिषदां महावाक्यानि
तन्त्रेऽपि परतत्त्वविषयाणि बहून्येव वचनान्युपदृश्यन्ते । तन्त्रोक्तं
कुण्डलिनीशक्तिर्ध्यानं लययोगः षट्चक्रभेदः सहस्रारस्थदिव्यग्रन्थः
साधनासाम्राज्येऽपूर्वाणि वस्तूनि । एतदनुरूपा साधनाप्रणाली नान्यत्र
लभ्यते ।

कालस्येङ्गितम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[निबन्धकः—स्वर्गततारकनाथस्मृतिरञ्जनः]

भो दुर्योधनस्यान्तश्चरसहचर दातृशिरोमणे कर्ण, त्वय्यप्यशेषां
सत्कर्माणि नियतमेवावर्तन्त । त्वं तावदमरस्य पुत्रः, शूरः, कृतात्मा
तथापि जनन्या अपराधेन—अबलायाः स्त्रिया अपराधेन सहिष्णुता
प्रथितस्य महाशयस्य ते महति मानसे, धार्मिकस्य वीरस्य ते धर्मात्मा
मानसे एवं क्रोधायाश्रयं दत्त्वा न खलु त्वया शोभनमनुष्ठितम् ।
कर्ण, ब्रूहि तावत्, अपि नाम सहिष्णुप्रवरस्य ते मातुरपराधसहनक्षमं
नासीत् । अथवा कोऽत्र तवापराधः, कालस्य क्लृप्तापातः सञ्जातः,
कालस्याधिकाराभिमुखं प्रसरति स्म, अत एव तवापि पदस्खलनं समजा
त्वं तावन्मातृद्वेषी संवृत्तः । भवतु तद् यथा तथा वा, किमिति भ्रातृ
मप्युपरि विद्वेषस्ते जातः ? न खलु विजानद्भिरेव तैर्वञ्चितस्त्वय
एवन्तु सुविदितमेवासीत्त्वया । तत् किमिति त्वं भ्रातृद्रोही सञ्जातः

११श-संख्या]

कालस्येङ्गितम्

४२६

तव बुद्धिभ्रंश एव संवृत्तः । कालस्य साहाय्यार्थमेवावतीर्ण आसीत्स्वम् ।
जन्मनो व्यभिचारादेव तपःसम्पन्नस्यापि सर्वत्रैव प्रतिहतास्ते प्रयत्नाः ।
पुनः पुनर्लक्ष्यभ्रष्टोऽसि जातः, न च स्वल्पेष्वपि कार्येषु दृष्टं त्वया साफल्यम् ।
मातृद्वेषिणः परिणाम ईदृश एव भवति । अतः खलु ब्रवीमि सूर्यपुत्रोऽपि
त्वं साक्षात् कलिकालांश एव । अहो दौर्भाग्यमस्माकम् ! अस्माभि-
रद्यापि त्वदीयकर्मसूत्रांशोऽच्छिन्न एव रक्ष्यते । अपि नामालक्षितेन
त्वया कायब्यूहावलम्बनेन अस्मदीयजीवभावेन साकमैकात्म्यं स्वीकृतम् ।
प्रभूतं ते तप आसीत्, परं भ्रातृद्वेषेणानुत्तमस्य जीवितस्य कीदृशः परि-
णामः सञ्जातः ! धरातलेन ग्रस्तं ते रथचक्रम्, चिराय खलु विलुप्तं त्वदभि-
शप्तहृदयाद् गुरुद्वं दिव्यास्त्रजालम्, कालस्य कठोरेणेङ्गितेन त्वदीयं
वीरहृदयमपि व्यथितम् । हृतसर्वस्वो दुःस्थः पथिक इव विभीषणसमर-
महाश्मशानेन विनष्टाशस्त्वं पञ्चत्वं गतः । विस्मयविमूढेन जगता दृष्टं
मातृद्वेषाशेषं पुण्यसम्भारं सञ्चित्वाप्यन्ततो विफलकाम एव संवृत्तः ।
पित्रादिगुरुजनावमानी तदनाश्रवश्च विद्युद्विलायमेव विलीयते महाशून्ये,
यद्वा तृणवद्वेधोर्ध्वशेषं विशुष्यति महाप्रान्तरे । भोः कर्ण, प्रज्ञावतापि
विदितवेदितव्येनाप्यन्तिमकाले स्वापराधस्मरणपराङ्मुखेण त्वया
विनिन्दितो धर्मः । एतत् सर्वथानुपयुक्तमेवासीत्तव । दुःखेनैव ब्रवीमि
तव क्रोधस्त्वां तपस्यायाः फलाद् वियोजितवान् ।

भोः शकुने ! अपि नाम त्वमेव त्रेतायाः कालनेमिः ? कलेः
कपटतालक्षणेनांशेन गान्धारेषु परिगृह्य जन्म सहोदरापतेरश्वेन तदीय
एवान्तःपुरे मन्ये तदीय एव चान्तर्हृदये संवर्धित आसीः, भागिनेयस्य
दुर्योधनस्य हितानुष्ठानमेव त्वदीयं नियतं व्रतमासीत् । गान्धारराज्यं
भारतवर्षस्य प्रान्तसीमन्येवावस्थितम् । तस्यामेव सीमनि कपटपाशकस्य
समुत्पत्तिः । अहो कुक्षणे एव श्मशानभूमाविव गृध्रसमागमः प्रान्त-
भूमितः शकुनिः पाशकहस्तो हस्तिनापुरस्यान्तःपुरेऽभ्यगच्छत् प्रवेशा-
वकाशम् । कलेः कर्मक्षेत्रे कपटताप्यपेक्षितमुपकरणम् । साम्राज्यस्य

४३०

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[पञ्चदशोऽध्यायः]

राजसभायां राज्ञोऽनुमताः पुत्राः, पित्रादिष्टा एव पुत्राः, पित्रादिगुरुजनानां पुरत एव द्यूतक्रीडायां प्रसक्ताः, अनुगतभ्रातृजनस्य पुत्रहितार्थिनो राज्ञो ज्येष्ठतातस्यादेशेन अभिप्रेतायां द्यूतक्रीडायां प्रसक्ताः । इच्छामय, त्वदीयसंसारलीलाभूमौ विचित्राभिनयसन्दर्शनमन्तरेण तदवबोधशक्तिं मातुः क्षुद्रो जीवः कुतो वाधिगच्छेत् ?

महाराजस्य शान्तनोर्द्वितीयदारपरिग्रहादारभ्य सुहृद्द्यूते पाशक्रीडायावत् कालप्रभावः शनैः परिवर्धमानः कुरुक्षेत्रमभिनीतवान् । कुरुक्षेत्राभिनयस्य सुसम्पत्तयेऽन्यत्र कृतानि कालायोजनानि शनैः कुरुक्षेत्राभिमुखान्यभवन् । राज्ञो गृहे आयोजनानां फलानि प्रजयावश्यमनुभूयितव्यानि—राजा कालस्य कारणम् ।

कालत्रयेऽप्यमितप्रभावो भगवान् व्यासः स्वावतारप्रयोजननिष्पन्नाय यथाविधि सामग्रीं समाहृत्य भूभारहरणानन्तरं भगवद्भवनारविन्दविगलितं कृष्णाज्जनसंवादरूपं गीताशास्त्रं प्रचारयामास ।

इत्थं च कलिकालशक्तौ प्रावलयं दृढमूलत्वश्चाधिगतायां तत्कालसमुत्पन्ना महापुरुषा अपि नैव प्रबभूवुः कालशक्तिं प्रतिहत्य सत्यं प्रतिष्ठापयितुम् । श्रीभगवान् नरनारायणरूपेणावतीर्य युगप्रलयमध्यत एव युगधर्मस्यानुकूल्यं स्वीकृत्य गीताया महावाक्यानि प्राचीचरत् । योग्यकर्षकेण योग्यक्षेत्रेषूत्तं बीजं स्वत एव यथाकालमङ्कुरितं क्रमेण पत्रपुष्पफलभारावनतमहामहीरुहे परिणमति । गीताया अप्युदात्तं वचनं भारतस्य कर्मक्षेत्रे यथाकालम् आर्त्तानामवसन्नानां च जीवानां हृदयाकांक्षे परिस्फुरत् कल्याणमेवावहेत्, निर्वाणोन्मुखो दीपः पुनः स्नेहसिक्तः पुनरपि प्रज्वलितोऽन्धकारं तिरयेत् । इत्थञ्च गीतायाः प्रयोजनोपलब्धिर्गीतायाः पठनपाठनादिकञ्च लुप्तप्रायस्यार्यवर्णाश्रमसमाजस्य विलोपं प्रतिबन्नीयात् । धर्मसमाजस्य चेदृशीं पौनःपुनिकीं प्रतिष्ठां मवसादमुखे जीवा अनुभविष्यन्ति । अवतीर्णस्य—युगधर्मस्थापनाय

अवशास्त्र

११श-संख्या]

कालस्येङ्गितम्

४३१

देगुरुजनान्
ार्थिनो यत्य, त्वदी
क्तिं माद्व

शाशक्रीड

न। कुरु

कुरुक्षेत्राभि

यमनुमति

ननिष्पाद

दनारविन्द

तत्काल

सत्यं प्रति

भयत एव

। योग्य

मेण पत्र

त्तं वचन

तां हृदया

नः स्नेहेन

याः प्रयो

समाजस्य

प्रतिष्ठा

स्थापनाय

नराकारेणावतीर्णस्य भगवतः कार्यं कदाप्यसाफल्येन नोपहन्येत यथा-
कालं नियतमेव साफल्यमधिगमिष्यति ।

अवतारस्य प्राथमिके कर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समरसम्भाराः सम्भूताः ।
समागताश्च वीराः स्वाभीष्टं पक्षं परिगृह्य सज्जेषु रथेष्वस्त्रायुपकरणैः
साकं दर्शनीयदिव्यसूर्या प्रकाशमविन्दन्त ।

युगे युगे नैमिषारण्यस्य पुण्यभूमौ गोष्ठ्यां समवेता महर्षयो जगतो
हितार्थं शास्त्रार्थान् प्रचारयन्ति । भगवान् नरनारायणो मरणराज्ये
द्वापरयुगावसानस्य परिचायकभूमौ पवित्रश्मशानस्थल्याः शस्त्रानल-
दग्धदीप्तवीरनिकरशरीरकान्तिपूरसमुद्भासितां दिङ्मण्डलीं प्रति भवि-
ष्यद्दृष्टिं विनित्तिष्य निर्वाङ् निश्चलश्च स्थितः । क्षणं च गजानां
वृंहितानि तुरगाणां हेषणानि वीराणां बाह्वास्फोटनानि रथचक्राणां
संकीडितानि रणतूर्याणां तुमुलारावः दिव्यानां च शङ्खानां गगनमेदिनी-
विदारी विषमो निनादः सर्वमैवैकपदे स्तब्धतामीयुः, मन्ये बलीयसोऽनेहसः
सर्वङ्मुखो वज्रनादः सर्वान् परिभूयात्मानं प्रत्यतिष्ठिपत् । तस्मिन्नेव च
मुहूर्त्ते—अवश्यम्भाविनो व्यतिकरस्य सम्भारसमावेशावसरे वीरश्रोतु-
वृन्दानां पुरतः कुलपतेरिव कालनियन्तुः कृष्णस्य वदनकमलाद्विनिः-
सृता मकरन्दविन्दयो दक्षिणानिलवीजिता योग्याधारे रक्षिताः । त
एव श्रीमद्भगवद्गीता—कलेः शास्त्रार्थप्रचारः ।

कालस्य प्रभावः—कालस्य गतिरव्याहतैव । श्रीमतोऽर्जुनस्यापि
चित्ताकाशे कालस्य क्लृयापातः समजनि । प्राक्तनसुकृतिप्रभावेण जगद्-
गुरोः सर्वज्ञस्य भगवतः सान्निध्यात् तस्य प्राग्दर्शनमभूत् । दृष्ट्वा
तेन—समरोऽयं वर्णाश्रमधर्मविलोपानुबन्धीति । एतेन च समाक्रान्त-
मस्य मानसं विषादेन । उक्तञ्च तेन—गोविन्द नाहं योत्स्ये । लब्धा-
वसरा धार्तराष्ट्रा मां रणे निहन्त्युश्चेन्निघ्नन्तु नाम इति ।

संशयाकुलमानस इदानीमर्जुनः । यदा तावद् युद्धस्यास्य परि-
णामेन जगति विस्तारमासादयेत् कालस्य प्रभावः तदा न खलु युद्धमिदं

४३२

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[पञ्चदशाक्षरम्]

वैधकर्मतया युज्यते विनिर्द्दष्टम् । यतो विधिबोधितं कर्म कदापि न
संसाधयत्यहितं जगतः, प्रत्युत हितमेव नियतं सम्पादयति, प्रकृतेन पु-
र्युद्धेन कथमपि कल्याणं नोपजन्यते । कुलस्त्रीणां च वैधव्येन व्यभिच-
ारोऽपि प्राबल्यात् समुत्पन्ना भविष्यत्कालीनाः प्रजाः, दूरे तावद् वा-
वर्णाश्रमधर्मपालनस्य—वर्णाश्रमधर्मोचितैः संस्कारैरपि हीयेरन् । क-
सङ्करोत्पन्नानां प्रज्ञा नैव प्रभवेत् पवित्रं वर्णाश्रमतत्त्वमवबोद्धुम् ।

वर्णसाङ्करोत्पन्ना जीवा बुद्धिमन्तोऽपि कुटिलमतयो भविष्यन्ति
यद्यपि ते राजनीत्यादिषु जागतिककर्मजातेषु सविशेषामेव योग्यतां प्रक-
रिष्यन्ति तथापि धर्मरहस्यविज्ञानाय नैव प्रभवेयुः । संशयदोष-
मधिरूढोऽर्जुन एवमेव विचिन्तयति, चिन्तयंश्च चिन्तावीजं भगवते विज्ञा-
यातनाव्यथितान्तःकरणस्य चाकाङ्क्षाः प्रकटय्य अनुमत्यपेक्ष-
सोत्कण्ठमुत्तरं प्रार्थयमानः स्थितः । इत ऊर्ध्वभाविनी प्रश्नोत्तरमाला
श्रीमद्भगवद्गीतेति प्रसिद्धा ।

कर्म-चोदना

[निबन्धकः—के. ए. रामलिङ्ग-शास्त्री]

केयं कर्मचोदना नाम, कर्मणः सुकृत-दुष्कृतात्मकस्य चोद-
नप्रेरणा प्रवर्तना इति यावत् । अस्वतन्त्रोऽसौ जन्तुर्जननान्तरसम्पादित-
शुभाशुभकर्मफलोपभोगानुगुणम् उत्तमं च शरीरम् उपाददानः प्रकृति-
परवशः प्रतिक्षणं स्वीयवयोऽवस्था-चित्तवृत्त्यनुरूपं क्रीडनम् आतनोतीत्ये-
दतिरोहितमेव ।

‘न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥

इति श्रीमद्भगवदुक्तेः,

‘अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाऽशुभम् ।

नाऽभुक्तं क्षीयते कर्म कल्प-कोटि-शतैरपि ॥’ इति स्मृतेश्च,

११श-संख्या]

कर्म-चोदना

४३३

किंच,

‘यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च

यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकर्म ।

तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तच्च

तावच्च तत्र च विधातृ-वशादुपैति ॥’ इति नीतिश्च,

यद्यपि, बुद्धिपूर्वकारी सकलश्चेतनवर्गः ‘सदा सुखं मे भूयात्’ ‘कदापि, दुःखं मा भूत्’ इति सुखमात्रमेव सर्वदा सर्वथा अभिलषति, तथापि, जन्मान्तरीयपुण्य-पापानुरूपं सुखं च दुःखं च क्रमेण वा व्युत्क्रमेण वा अचिन्तितमेव आपतति । अहो ! बलवती भवितव्यता—

‘प्रायः शुभं च विदधात्यशुभं च जन्तोः ।

सर्वदुष्ठा भगवती भवितव्यतैव ॥’

इति भवभूतिसुव्याहतेः ; ‘अलङ्घ्या भवितव्यता’ इति अभिनन्द-
सूक्तेश्च ;

‘अज्ञो जन्तुरनीशोऽयम् आत्मनः सुख-दुःखयोः ।

ईश्वर-प्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥’

इति अभियुक्तसुभाषितात् ; ईश्वरो न कमपि जीवं दुःखयति
सुखयति वा स्वातन्त्र्येण । किं तर्हि ? तत्तच्चेतनवर्गाणां प्रारब्धानु-
सारमेव सुखं च दुःखं च अनुभावयतीति न ईश्वरस्य वैषम्यं वा नैर्घृण्यं
वा जीव-वर्गेषु चिन्तनीयम् ।

‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥’

‘तत् सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशत्’ इति श्रुतिशीर्षोपदेशेन, ‘आत्मा स
भोक्तुः’ इति श्रीमद्भगवत्पादीय-भाष्येण च यद्यपि जीवो नाम अयं न
विदात्मनो भिद्यते, तथापि बीजाङ्कुर-सदृशानादिभयसम्पादितप्रारब्ध-
फलानुभवस्य मुक्तेषुबद् दुर्निवारत्वात्,

‘पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम्’

३

इत्युक्तरीत्या प्राणिजालानि जायन्ते च प्रियन्ते च, सुख्यन्ति
दुःख्यन्ति च ; शिशूनां शैशव-लीलायां सूक्ष्मैतिकया परिशीलिताया
सच्चिदानन्दमयत्वम् आत्मनः सम्यग् अवगम्येतैव । अपत्यपदवाच्यं
अमूनि जीवजालानि खलु द्वित्राणि सम्भूय दारुमयीः प्रतिविम्बमयी
देवताप्रतिमाः प्रतिष्ठाप्य भवनाङ्गने वा भवन-कुट्टिमै वा, स्तम्भ
विदुमादिमालाभिरलङ्कृत्य वाद्यानि वादयित्वा घण्टां नादयित्वा
गेयानि गायन्ति देवपूजां प्राह्णे च अपराह्णे च मध्याह्णे च
बहुना सर्वदा च कुर्वन्ति, कर्पूरारत्रिकं दर्शयन्ति, नृत्यन्ति
शकटी रथ्यासु जवेन धावयन्ति, मण्डलीकुर्वन्ति, एकेन कृतं व्याप्य
दृष्ट्वा अपरे च आरचयन्ति इति अनुभवसिद्धमिदं सर्वेषाम् । 'जल
क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा...' इत्यादिश्रुतिरपि अमुमर्थं विप्र
यत्येव । प्रतिसीरापिहिता नर्तक्यो नर्तकाश्च यथा किल हरिश्चन्द्र
नल-सनत्कुमारादिभूमिकाः चन्द्रवती-सीता-दमयन्त्यादिभूमिकाश्च धा
यन्तस्तत्तत्सन्दर्भानुगुणरसोचितभावविशेषैः साम्राजिकानां हृदयानि
कदाचिदाह्लादयन्ति, कदाचिद्रोदयन्ति, कदाचिद् विरञ्जयन्ति, कदा
चिन्मूर्च्छयन्ति, किङ्कर्तव्यतामूढानि च चमत्कुर्वन्ति, नन्वेवमेव अर्ध
वृन्दानि प्रतिसदनं बालकेलीः कुर्वन्ति मातापित्रादिबन्धुजनान् सर्वान्
प्रेक्षकान् परवशीकुर्वन्तीत्यहो अचिन्तनीयो भगवन्महिमा !

‘भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।

देवस्यैष स्वभावोऽयम् आप्त-कामस्य का स्पृहा ? ॥’

इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पादानां माण्डूक्यकारिकासूक्तेः ।

इमानि तोक-निकुरम्बाणि चैतन्यानुप्रवेशपूर्वकजन्मग्रहणात् प्रा
कथम् आसन् ? अव्यक्तान्येव । मध्ये कियन्तंचित् कालं कथम्
आसन् ? व्यक्तानि । येन केनचिन्निमित्तेन द्विहायनमात्रे त्रिहायणमात्रे
वा वयसि अपमृत्युना अपहृतजीवितानि एतानि कथम् आसन् ?
अव्यक्तान्येव । अत्र विविच्य वेदनीयं बहु विद्यते, तत्र का परिदेवना ?

१११-संख्या]

कर्म-चोदना

४३५

‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे नैवं शोचितुमर्हसि ॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय, नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

पुत्र-पौत्रादिवहुविधनामधेय-स्त्रीषु सादिरूपधेयहायनद्वितय-त्रितयमात्र-
प्राणधारणपर्याप्त-भागधेयभाजनानि अमूनि चिदानन्दमयस्य प्रतिबिम्बानि
कनकमयानि सहस्रैव विलीयन्ते च, यत्र कुत्रापि तत्क्षणादेव उत्पद्यन्ते
चेति वस्तुतत्त्वं परिशीलनीयं परीक्षकैः ।

‘यावद्यस्मिञ्छरीरे प्राणो वसति, तावदायुः’ इति श्रुतिशिखरव्याहृतेः
जीवानां जन्म-मरणकेशः सदैव सम्भवन्तीति विचिन्त्य, पेहलौकिक-
सुखसाधनतया परिगणितेभ्यः पुत्र-मित्र-कलत्र-पशु-धान्य-धनादिभ्यः
पण्डितैर्विरक्तैर्भवितव्यम् इत्युपदिष्टप्रायम् । दिगन्तरलसत्कीर्तिरनन्तकवि-
कुञ्जरो भारतचम्पाम्—

‘धर्मभूरनुजैः साकं तद्गिरा तत्पुरं ययौ ।

कर्म-चोदनया जीवः कायमन्यं विशन्निव ॥’

इति वर्णयामास ।

धर्मपुत्रो भीमादिभिः सोदरैः पितृव्य-वचनेन वारणावतंसं नाम
नगरं प्रविवेश । यथा धर्मभूः जीवः विद्या-कर्म-वासनाद्यैः सह तद्गिरा =
तस्य = परमात्मनः गिरा कर्म-चोदनया = कर्मणः सुकृत-दुष्कृतात्मकस्य
कर्मणः चोदनया प्रेरणया प्रवर्त्तनया अन्यं देहं विशति, तादृशं हि तत् ।

‘कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः शाश्वतं फलमुत्तमम् ।

रजसस्तु फलं दुःखम्, अज्ञानं तमसः फलम् ॥’

‘अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥

तेषामादित्यवज् ज्ञानं प्रकाशयति तत् परम् ।

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञान-निर्धूत-कल्मषाः ॥’

४३६

संस्कृत-साहित्य-परिपत्र

[पञ्चदश

“यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भाव-भावितः ॥”

‘क्लेश-कर्म-विपाकाऽऽशयैरपराभृष्टः पुरुष-विशेष ईश्वरः’ ; तस्य
मृष्टास्तु जीवाः ; अतोऽमीषां जीवानां कर्मबन्धोच्छेदार्थं ‘वासुदेवः सः’
इति भगवति वासुदेवे अनन्यभावनारूपिणी भक्तिः कर्तव्या सर्वैर्जीविनां
शुभम् अयनम् उपदिश्यते ।

‘न वासुदेव-भक्तानाम् अशुभं विद्यते क्वचित् ।

जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधि-भयं वाऽप्युपजायते ॥’

इति सर्वं समञ्जसम् ॥

समालोचनम्

सर्वलक्षणसंग्रहः । भित्तुगौरीशङ्करेण संगृहीतः । तृतीया
वृत्तिः । प्राप्तिस्थानम्—श्रीमती मनभरी देवी । ग्राम—पुट्टी, पो
जामालपुर, जिला—हिसार Vill. Puttri, P. O. Jamalpur
Dist. Hissar, Punjab. मूल्यम्—सार्धचतुराणकमात्रम् ।

“ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्कृशः । लक्षणेन तु सिद्धा
मन्तं यान्ति विपश्चितः ॥” इति “लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धि
इति च लक्षणानां महानेवोपयोगः प्रदर्शितः शास्त्रकृद्भिः । अत्र
सुमनोहरे ग्रन्थे तत्तत्तन्त्रप्रसिद्धानां पदार्थानामकारादिक्रमैपोपनिबद्धा
सुबहूनि लक्षणानि सन्निविष्टानि । अतिमात्रमुपकारकमिदं पुस्तकं सर्वै
मेव संस्कृतभाषानुशीलिनां विशेषतश्च दर्शनशास्त्रे सम्यगकृतश्रमा
व्युत्पितसूनाम् । ईदृशमुपयोगावहं स्वल्पमूल्यञ्च पुस्तकं नैवापरं प्रत्ये
कृतमस्माभिरिति निर्मायमेव ब्रूमः । न्यायकोशादयश्च व्युत्पन्नजनमात्र
पकारका बहुमूल्याश्च नैव पार्यन्ते संग्रहीतुं सर्वैः । इदं पुनः सारतत्

मिततमञ्च २७०० लक्षणसंग्रहात्मकं पुस्तकं केवलं सार्धचतुराणकमूल्य-
मिति सुशकमेव सर्वैरधिगन्तुम् । वाचकमहोदयानामवगमायात्रत्यानि
द्वित्राणि लक्षणानि प्रदर्श्यन्ते—

“उपलक्षणत्वम्—स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वम्,
स्वार्थबोधकत्वे सतीतरार्थबोधकत्वम् वा २ स्वासम्बन्धिविशेष्यकेतरबुद्धि-
जनकत्वम् ३ कादाचित्कत्वे सति व्यावर्त्तकत्वम्, यथा काकादिकं
देवदत्तगृहादेः ।”

“भाष्यम्—सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

सागरादिवर्णनस्य भाष्यत्वव्यावृत्तये सूत्रार्थैरिति पदवृत्तिव्यावृत्तये
वाक्यैरिति, वार्त्तिकस्य तत्वनिरासाय सूत्रानुसारिभिरिति, वृत्तेस्तत्त्व-
व्यावृत्त्यर्थमुक्तं स्वपदानीति ।”

एतावतैव शक्येत विस्पष्टमवबोद्धुं पुस्तकस्यास्य परमोपादेयत्वम् ।

यद्यपि कचिदत्र किञ्चित् खलितमुपलभ्यते (यथा—१०५पृष्ठस्थपाद-
टीकायां ‘रमिष्ये’ इति पदम्) तथापि न तावता ग्रन्थस्यास्य लेशतोऽप्यप-
कर्षः, प्रत्युत प्रतिपृष्ठं प्रोद्धासमानानामुत्कर्षनिकराणां समुज्ज्वली-
करणमेव सिध्यति । अतिमात्रप्रशंसनीयोऽयमुद्यमो भिक्षुश्रीगौरीशङ्करस्य
च श्रीमत्या मनभरीदेव्याश्च इति तौ सहस्रशः साधुवादानर्हतः । अवश्यं
संगृह्यतां पुस्तकमिदं वाचकमहाभागैरिति शिष्यम् ।

शम्भुचर्यापदेशः । बि, ए, वि, एल, विरुद्विभूषितेन श्रीमता
महालिङ्गशास्त्रिणा विरचितः । प्राप्तिस्थानम्—3, Madhavapuram,
Mylapore, Madras. मूल्यमाणकचतुष्टयम् ।

के, एम्, वेङ्कटरमणिमहोदयविरचितस्य A day with Sam-
bhuसमाख्यस्य पुस्तकस्य संस्कृतपद्यात्मकोऽनुवादोऽयम् । अत्र च
कस्यचन बालकस्य प्रत्युषसि शय्यात्यागत आरभ्य उपश्चर्या नदीचर्या
ज्ञानचर्या जपचर्या भुक्तिचर्या क्वात्रचर्या उद्यानचर्या रात्रिचर्या अहिंसा
सारम्

४३८

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[पञ्चदशोऽध्यायः]

चर्या च मनोहरतमया भङ्गाया समुपवर्णिताः । भाषाया माधुर्यं
उपदेशानां गुरुत्वेन भूमिकायाश्च गाम्भीर्येणातिमात्रं हृदयहारीदं पुस्तकं
मवश्यमेव पठनीयं बालकैरस्मद्देशीयैः । अत्रत्यस्य नदीवर्णनस्य समाप्त-
द्यतां रसः सहृदयैः—

एहि शम्भो नदीं यावः पुण्यां ग्रामविसर्पिणीम् ।
या नः पूरयते क्षेत्रवापीकूपजलाशयान् ॥
वन्दस्व सरितं देवीं सायं प्रातः समाहितः ।
पुनाति सा नः संहृत्य बाह्याभ्यन्तरमामयम् ॥
अस्याः शृणु कथां शम्भो मर्त्यधर्मानुसारिणीम् ।
नानाचित्रचरित्राढ्या दीव्यत्येषा हि भूतले ॥
जाता संलालिता येषा दरीपर्वतपालिषु ।
प्राप्तसंक्रमणा स्निग्धच्छायास्तु वनभूमिषु ॥
आदौ बुद्बुदमात्राभा कुतोऽप्यारब्धनिर्गमा ।
स्पन्दमाना नदीभूय शनैर्निर्याति सारणी ॥
लङ्घयन्ती ततो वेगाद् गिरीनपि दरीरपि ।
धावत्युत्पतति क्रीडत्यद्रिकूटात् पतत्यपि ॥
सा प्रगत्य प्रगत्यैव कटकैश्चवरोहणी ।
मध्येमार्गगतैरन्यैरासारैः समुपेयुषी ॥
विशालसुभगाकारा प्रवहन्ती भुवस्तले ।
प्रविशत्यध्वनि ग्रामान् क्रीडासक्तकुमारकान् ॥
एवं वितीर्य लोकानां जलं सस्यविवर्धनम् ।
नदी सिन्धुमवाप्नोति सुता मातुरिवाङ्कम् ॥
आढ्यं दरिद्रमथवा पूतं पातकिनं च वा ।
सा पुनात्यविशेषेण ग्रामे ग्रामे पुरे पुरे ॥
नद्याः शुभाया इव ते जीवयात्रा प्रवाहिणी ।
शम्भो परोपकारेण सार्थक्यं गन्तुमर्हति ॥

अतिमात्रं रमणीयेऽप्यस्मिन् वर्णने “प्रविशत्यध्वनि ग्रामान् क्रीडा-
सक्तकुमारकान्” “नदी सिन्धुमवाप्नोति सुता मातुरिवाङ्कम्” “उप-
स्युत्थानशीलं त्वामधिगन्तुं प्रियं मम” इत्यादीनि पदजातानि समुद्वेज्य-
न्त्येव मानसानि सहृदयानाम् । आशास्यते च संस्करणान्तरे सुदूरमुत्-
सारयेयुरिमान् महालिङ्गशास्त्रिमहाभागा इति ।

विषमपरिणयम् । श्रीमद्गजेन्द्रशङ्करलालशङ्करपाण्ड्ये एम्-ए,
बी टी विरचितं पञ्चाङ्गात्मकं नाटकम् । ग्रन्थकृतैव रेवाकाण्डा
एजेन्सी देवगड वारीयातः प्रकाशितम् । मूल्यं द्वादशाणकाः ।

नवीनामैव रीतिमनुसृत्य विरचितमिदं वियोगान्तं पञ्चाङ्कं नाटकं
पाण्ड्येमहाभागेन । यद्यप्यत्रत्यमाख्यानवस्तु वैचित्र्यावहं तथाप्या-
पादचूडं व्युत्संस्कृतिदोषदूषितत्वात् सर्वथानुपादेयमिदं सहृदयानाम् ।
यच्च ग्रन्थादौ ग्रन्थकृता विज्ञापितम्—“न वयं पाणिन्यादिव्याकरण-
स्याध्येतारः । न वास्माकमाधुनिकरूढ्यनुसारेण कृतसंस्कृतभाषाध्ययनेन
भाषासंस्कारः सुलभः । तथा ये केऽपि दोषाः पण्डितजनानां दृष्टिपथं
गता भवेयुस्ते तस्यैरन्नित्यत्र न कश्चित् संशयोऽस्माकं हृदये वर्तते” इति ।
अत्र प्रथमत एतदेव वक्तव्यं न खलु विशुद्धतया संस्कृतभाषया प्रबन्धादि-
विरचने पाणिन्यादिप्राचीनव्याकरणज्ञानमपेक्ष्यते । भाण्डारकर-
महोदयविरचितं ग्रन्थद्वितयमाप्तेमहोदयप्रणीतं च पुस्तकमधीत्यापि
बहुभिः संस्कृतभाषायां व्युत्पत्तिरधिगतेति बहुशः प्रत्यक्षीकृतमस्माभिः ।
किञ्च, रसापकर्षकत्वमैव दोषाणां दूषकताबीजम् । प्रतिपदं चेच्छन्दो-
भङ्गेन वा लक्षणाननुगतपदप्रयोगेण वा विधेयाविमर्शादिना वा रसस्यापायो
वापकर्षो वा तर्हि को वा व्युत्पन्नः पठिता तादृशप्रबन्धाध्ययने मनो बध्नी-
यात्, अव्युत्पन्नाः पुनर्बालाः प्रमादसहस्रदूषितस्येदृशस्य पुस्तकस्या-
ध्ययनेन प्रामादिकानेव प्रयोगान् साधुतयाऽऽकलयेयुरिति तेषां महती
हानिः । अत्रत्याश्च दोषा भूयांसश्च गरीयांसश्चेति न शक्यन्त उपे-
क्षितुम् । उक्तञ्च महाकविना माघेन—

मनागनभ्यावृत्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।

क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ॥

आशास्यते चेत् ऊर्ध्वं ग्रन्थकृता व्युत्पत्तिसमासादनाय प्रयास आस्यते केनापि वा संस्कृतभाषाभिज्ञेन सुदृढा शोधयित्वा ग्रन्था पयिष्यन्ते इति ।

यद्यपि लघीयस्यानया पत्रिकया न शक्यन्ते सर्वे दोषाः प्रकाशयन्ते तथापि ग्रन्थकृतस्तद्वान्धवानाश्च प्रत्ययार्थं केचनान्न प्रदर्श्यन्ते ।

तृतीयपृष्ठे “स अस्यां दृढवद्वभायः” इत्यत्र सोऽस्यामित्यपेक्षं पञ्चमे पृष्ठे “प्रवर्तत अहो” इत्यत्र प्रवर्ततेऽहो इति पाठ्यम् । सप्तमे “हस्तपादौ” इत्यत्र समाहारेण भाव्यम् । श्लोकानां प्रथमद्वितीययोस्तु चतुर्थयोश्च चरणयोः सति सम्भवे सन्धिः करणीय इति दिङ्गलप्रदर्शितम् ।

यद्यपि प्रायेण नोपलभ्यन्ते संस्कृतसाहित्ये वियोगान्तानि नाटका यद्यपि च जागर्ति भामहवचनम्—

नायकं प्रागुपन्यस्य वंशवीर्यश्रुतादिभिः ।

न तस्यैव वधं ब्रूयादन्योत्कर्षाभिधित्सया ॥

इति, तथापि प्राक्तनकर्मपरिपाकवशेन निखिलगुणगणोपेतानां जनानां क्लेशस्य पराभवस्य वधस्य च प्रत्यक्षासिद्धत्वात् प्रत्यक्षं च प्रयत्नसहस्रेणाप्यपलपितुमशक्यत्वात्, वियोगान्तनाटकानामेव दुष्टदुश्चेष्टितप्रदर्शनद्वारा पापाचरणेषु प्रद्वेषबुद्धिसमुत्पादकत्वात् मानसानां च निर्णेजकत्वाद् वियोगान्तनाटकविषये नास्माकं विप्रतिपत्तिः परं पित्रा स्वहस्तेन विषपायनेन पुत्र्या घातं खलु सम्भवकोटिं प्रवेष्टुमीष्ट इति नो बुद्धिरिति शिवम् ।

मीमांसादर्शनम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[तै. ब्रा. १।६।५] इत्येवमादयस्तेषु सन्देहः—किं स्तुतिस्तेषां कार्यम् उत हेतुरिति ? किं प्राप्तम् ? हेतुः स्यादन्नकरणं होमस्य ।

नन्वप्रसिद्धे कार्यकारणभावे न हेतूपदेशः । सत्यम् एवं लोके, विधायिष्यते तु वचनेन वेदे । शूर्पेण होमे कर्त्तव्येऽन्नकरणं हेतुरित्युप-

निगमात् संशयमाह—तेष्विति । विमर्शपूर्वकं हेतुरिति पूर्वपक्षप्रतिज्ञां व्याचष्टे— किमित्यादिना । होमस्य होमसम्बन्धस्य इत्यर्थः । अत्र च पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रात् “अपूर्वत्वात्” इति हेत्वाकर्षार्थः सौत्रो ‘वा’शब्दः, स च भाष्यकृता स्यात् इत्यनेनैव व्याख्यातः । यद्यपि “शूर्पेण जुहोति” इति वर्तमानापदेशस्यार्थवादविधुरस्याविधायकत्वात् अर्थवादतयोपयुक्तस्य च ‘तेन हि’ इत्यादेः पूर्वाधिकरणन्यायेन वाक्यभेदेन पुनर्हेतु-विधित्वासम्भवाद् अविहिते शूर्पहोमसम्बन्धे निर्विषयस्य हेतुविधानस्यासम्भवः, तथापि होमकर्तव्यताया वाक्यान्तरसिद्धत्वाच्छूर्पहोमसम्बन्धस्य शूर्पेणेत्यस्मादवगतेः, अनुष्ठानस्य च प्रयोगविधिनासिद्धेर्विध्यभावान्नार्थवादत्वम्, नाप्यानर्थक्यम् । “तेन ह्यन्नम्” इति शूर्पहोमसम्बन्धे अन्नकरणत्वरूपहेत्वपदेशान्यथानुपपत्त्या यद् यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमिति विधिवाक्यानुमापकत्वात् अस्येति भावः ।

ननु गृहीतव्याप्तिकस्य लोके हेतुत्वेन व्यपदेशात्, अन्नकरणत्वस्य च होमसम्बन्धेन सहागृहीतव्याप्तिकत्वात् कथं हेतुत्वमिति “स्यात्” इति सूत्रावयवं निरस्याशङ्कामाह— नन्विति । अत्र क्रियासामान्यवाचिना करोतिना ज्ञानाख्यः क्रियाविशेषो लक्ष्यते, तेन कार्यं गम्यं कारणं च गमकम् । गम्यगमकशब्दयोश्च कृदन्तत्वात् तत्परेण भावप्रत्ययेन सम्बन्धाभिधायिना भवितव्यम् “कृतञ्चितसमासेषु सम्बन्धाभिधानं त्वतल्भ्याम्” इति सरणात्*, सम्बन्धस्य च कारकाणां क्रियोत्पादनशक्तिरूपत्वात् तस्याश्च व्याप्यव्यापकव्यवहारहेतुत्वेन व्याप्तिरूपत्वात् कार्यकारणभावशब्देन व्याप्तिगीयते । तेन व्याप्तिरूपे तस्मिन्नसिद्धे कथं हेतुव्यपदेश इत्यर्थः । लोके हेतुव्यवहारात्

* “कृतञ्चितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रतीयनान्वय इत्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः” इति वार्त्तिकवचनमिति मीमांसकादीनां भ्रममपाकुर्वता दीक्षितसहाभागेन वचनस्यास्य भर्तृहरिनिर्मितत्वं प्रतिपादितं “कृतञ्चितसमासेभ्यः” इति कारिकायाम् ।

दिश्यते । किं प्रयोजनम् ? अन्यदपि दर्वीपिठराद्यन्नकरणं तेनापि नाम कथं होमः क्रियेतेति ? कुतः ? तस्याप्यन्नक्रियाया वत्ता । शक्यते च तेनाप्यन्नं कर्तुम् । एतद्धि क्रियत इत्युच्यते । न वर्तमानकालः कश्चिदस्ति यस्यायं प्रतिनिर्देशः । हेतौ च श्रुतिः श्रुतिः

पूर्वमेव प्रमाणान्तरेण व्याप्तिसिद्धिरपेक्ष्यत एव, वेदे तु सिद्धवद्धेतुत्वपदेशान्यथानुपपत्तिरिति कल्पितेन यद् यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यम् इति वचनेन कार्यकारणभावस्य साधनं विधायिष्यते प्रतिपादयिष्यत इति सूत्रावयवेन परिहरति—सत्यमित्यादिना ।

हेतुः स्यादित्यनेनोक्तमुपसंहरति—शूर्पेणेति । अत्र च समस्तस्य हेतुपरत्वात् तदन्यथानुपपत्तिकल्पितसर्वान्नकरणसाधनत्वविधिप्राप्तत्वेन शूर्पस्य तत्त्ववयुल्यानुवादत्वात् उपलक्षणार्थं शूर्पग्रहणम्, तेन शूर्पेणान्येन वा होमे कर्तव्य इत्यर्थः ।

ननु “शूर्पेण जुहोति” इति श्रुतं विधिं परित्यज्य शूर्पश्रुतेरुपलक्षणार्थत्वं चापि “तेन ह्यन्नम्” इति हेतुनिर्देशान्यथानुपपत्त्याऽश्रुतविधिकल्पने किं प्रयोजनमिति पृच्छति-किमिति । उत्तरम्—अन्यदपीति । शास्त्रस्य महाविषयत्वं तेन यस्य चिदन्नकरणस्य सर्वदा लाभात् पुरुषस्यानुष्ठानसौकर्यं प्रयोजनमिति भावः ।

ननु शूर्पश्रुतेरुपलक्षणार्थत्वेऽपि तेनेति साधकतमार्थया तृतीयया कथं दर्व्यान्नकरणत्वप्राप्तिस्तेशामसाधकतमत्वादिति चोदयति—कुत इति । “अर्थवत्त्व”पदव्याख्यानं परिहरति—तस्यापीति । दर्व्यादेरप्यन्नक्रियायामुपयोगमात्रमस्त्येवेत्यर्थः । तेनेति तृतीयोक्तसाधकतमत्वासिद्धिरित्याशङ्क्योपपत्तिपदं व्याचष्टे—शक्यते चेति नात्र तेनेति साधकतमत्वमभिप्रेतं किन्तु लाङ्गलाद्यपेक्षया दर्व्यादीनामन्तरङ्गसाधनत्वावन्मालेण तृतीयोपपत्तिरिति भावः । यद्वा पूर्वभाष्य एवार्थवत्त्वपदेनापेक्षितं कारणं तृतीयालम्बनमभिधाय क्रियत इति वर्तमानक्रियतयापदिष्टस्य कथं होमस्य हेतुत्वमुच्यते एकस्य युगपत् क्रियाद्वयायोगात् इत्याशङ्क्य “उपपत्ति”पदं व्याचष्टे—शक्यते चेति । अत्र क्रियत इति करोतिना तच्छक्तिमुपलक्ष्यैतस्यावर्तमानत्वमभिधीयते । अथवा लटा भूतभविष्यद्वाचिनोः लुङ्लटोः अर्थः क्रियायामेव लक्षणे उभयथापि तेनान्नं क्रियते कर्तुं शक्यत इति, अर्थवत्त्वोपपत्तिभ्यामित्युपपत्तिशब्देनोक्तमित्यर्थः ।

ननु करोत्यादेर्मुख्यार्थपरित्यागेन लाक्षणिकार्थत्वं कस्मादाश्रीयते, तत्रापि एतद्धीति । कर्तुं शक्यत्वम् । तत्र हेतुः—नहीति । ‘यस्मान्न वर्तमानक्रियाकालः कश्चिद्व्यादिहोमसाधनम् अस्ति यस्यार्थस्यायं क्रियत इति प्रतिनिर्देशो व्यपदेशः तस्माल्लक्षणाश्रयणम्’ इति योजना । यदा तु “वर्तमानः कालः” इति पाठः तदा न

११श-संख्या]

मीमांसादर्शनम्

स्तुतौ लक्षणा । यदि य दर्वीपिठरादि न साक्षादन्नं करोतीति नान्नकरण-
मित्युच्यते, व्यर्थं तस्मिन् शूर्पस्तुतिरनर्थिका स्यात् । शूर्पमपि हि न
साक्षादन्नं करोतीति तेन विनार्थेन शूर्पस्य स्तुतिर्नोपपद्यते ॥ २६ ॥

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना च तस्य ॥ २७ ॥

न त्वेतदस्ति शब्दपूर्वकोऽयमर्थोऽन्नकरणं हेतुरिति । शब्दश्चान्नकरणं
शूर्पहोमे हेतुस्त्याह, न च दर्वीपिठराहोमे, तेन शब्दपूर्वं शूर्पं न च
दर्वीपिठरादेऽचोदना ॥ २७ ॥

वर्तमानकालोऽन्नक्रियाया अस्मिन् प्रयोगे सम्भवति होमसाधनत्वानुपपत्तेः यस्य क्रिया
इति प्रतिनिर्देश इति योज्यम् । एवम् “अर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम्” इति व्याख्यातम् । “अर्थ-
वत्त्वम्” अन्यथा व्याचष्टे—**हेतौ चेति । शब्दो हि-शब्दः स्तुताविति ।** सर्वजनाभि-
मतेनान्नकरणत्वेन प्राशस्त्यं लक्ष्यत इत्यर्थः ।

ननु त्वत्पक्षेऽपि साधकतमार्थतृतीययापेक्षितसाधनत्वस्य कृत्वा शक्तिवर्तमानत्वस्य
लया वा भूतभविष्यत्वयोर्लक्षणापद्येत्याशङ्क्य सिद्धान्तेऽपि शूर्पविषये सा तुल्येति वक्तुं
“व्यर्थं स्तुतिः—” इति सूत्रं तस्यार्थं सकलपूर्वपक्षसंकलनायात्रैवाह—**यदि चेति ।**
व्यर्थं तस्मिन्निति दर्व्यादेः साधकतमत्वाद्यभावेनार्थशून्ये तस्मिन् हेतौ शूर्पेऽपि तद-
भावेन **स्तुतिरनर्थिका स्यादित्यर्थः ।** एतदेव विवृणोति—**शूर्पमपीति ।** तेन
साधकतमत्वादिना विनेत्यर्थः ।

स्तुतिस्त्विति । सिद्धान्तसूत्रम् । तत्र तु-शब्दार्थमाह—[न तु] एतदिति ।
हेतुपरत्वम् । “शब्दपूर्वत्वात्” इति व्याचष्टे—**शब्देति ।** अन्नकरणत्वस्य होमहेतुताया
मानन्तरागोचरत्वादिति भावः । ततः किमित्यत आह—**शब्दश्चेति । शूर्पहोमे** शूर्पेण
होमे कर्त्तव्य इत्यर्थः । शूर्पेणेति तृतीयाश्रुत्या शूर्पस्य होमकरणत्वावगमादानुमानिक-
दर्व्याद्यप्राप्तेः होमस्य च शूर्पेण निराकाङ्क्षत्वाच्छूर्पहोम एव हेतुत्वमित्यर्थः । * तथाप्यन्न-
करणत्वस्य शूर्पहोमसम्बन्धे हेतुत्वमेवेत्याशङ्क्य “शूर्पेण जुहोति” इति विधिसिद्धत्वेन
हेत्वनपेक्षत्वात् स्तुतित्वमेवेति **स्तुतिरिति** सूत्रावयवो योज्यः । निगमनतया सूत्र-
शेषं योजयति—**तेनेति ।** यस्माच्छब्दपूर्वकं शूर्पस्य करणत्वं यस्माच्च हेत्वपदेशस्य
स्तुतित्वेनोपपत्तिः तस्माच्छूर्पश्रुतिविरोधाद्धेतुत्वपदेशानुपपत्त्यभावाच्च न दर्वीपिठरादेर्होम-
साधनत्वचोदना तदनुमानमित्यर्थः । न च शूर्पश्रुतिरवयुत्थानुवादत्वान्न होमकरणत्व-
परेति वाच्यम्, विध्युद्देशपातिन्यास्तस्यास्तदपेक्षितहोमकरणसमर्पकत्वे सम्भवत्यनुवादत्व-
कल्पनानुपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

* शूर्पेणैति तावत् करणविभक्तिश्रुत्यैवावरुद्धी होमो नानुमानिकवाधविकल्पसमुच्चयान्
प्रतिपद्यते इति तन्त्रवार्त्तिकम् ।

व्यर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेत् ॥ २८ ॥

इति पुनर्यदुक्तं तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ २८ ॥

अर्थस्तु विधिशेषत्वाद् यथा लोके ॥ २९ ॥

अस्मत्पक्षेऽर्थोऽस्ति । वाक्यशेषो हि स विधेस्तदा भवति संवादश्च स्तुतिवचनत्वं तेन यथा वयं शूर्पेणाश्वं क्रियमाणं जानीमस्ते शूर्पेणाश्वं क्रियत इत्यवगम्यते । तदा चावर्तमानं स्तोतुं वर्तमानं मित्युपदिशति । त्वत्पक्षे एष दोषो यस्य ते हेतुविधिः । विधौ हि परशब्दार्थः* प्रतीयते । न च वर्तमानमुपदिशन् वेदः शक्यमर्थं विदित्वा

ननु शूर्पविषयेऽपि साधकतमत्वक्रियावर्तमानत्वाद्यथाभावात् कथं स्तुतित्वमिति “स्तुतिः” इति सूत्रार्थस्य पूर्वमुक्तत्वादनुभाषणार्थम् एतत् सूत्रमिति व्याचष्टे—**पुनरिति** । तस्य परिहारयोग्यतामाह—**तदिति ॥ २८ ॥**

सूत्रेण परिहरति—**अर्थस्त्विति** । “तु”-शब्दः शङ्काव्यावर्तकः । “अर्थ” शब्दं व्याचष्टे—**अस्मत्पक्ष इति** । अर्थोऽन्नकरणत्वादिरूपः । कुत इत्याशङ्क्य “विधिशेषत्वात्” इति व्याचष्टे—**वाक्येति** । तेन व्रीह्यादिः सर्वानामपरामृष्टः । सत्यपि विधिशेषत्वे कथमर्थसत्तेत्याशङ्क्याह **संवादश्चेति** विधिशेषतया स्तुतिवचनत्वे चानुवादत्वेन भवितव्यम्, अनुवादश्च मानान्तरसिद्धत्वेत्यर्थः । तथापि किमित्याशङ्क्य “यथा लोके” इति व्याचष्टे—**तेनेति** । “शूर्पं क्रियते” इति श्रुत्या संकीर्त्यत इति अवगम्यत इत्यर्थः । एवमुपयोगित्वमात्रं करणविक्त्यर्थमभिधाय वर्तमानान्नक्रियात्वाभिधानमुपपादयति—**तदा चेति** । तथा अस्मत्पक्षे **मानम्** अप्यन्नक्रियायोगित्वं शूर्पं स्तोतुं वर्तमानं व्यपदिशति श्रुतिरित्यर्थः । “अर्थस्तु विधिशेषत्वात्” इत्यस्य व्यतिरेकं दर्शयन् परपक्षे दोषमाह—**त्वत्पक्ष इति** । एतदिति । मुख्यत्वाद्यग्रह इति । तत्रापि कथं तदग्रहो दोषस्तत्राह—**यस्येति विधिरज्ञातज्ञापनं हेतुर्विधिवादित्वात् तवेत्यर्थः** ।

विधित्वेऽपि कुतो दोषापत्तिरित्यत आह—**विधौ हीति** ।

न परस्यान्यस्य शब्दस्यार्थः प्रयोजनतया प्रतीयत इत्यर्तः । लक्षणायां परशब्दार्थः प्रयोजनं भवति । विधिपक्षे त्वपूर्वार्थविषयत्वान्न लक्षणा युक्तेत्याशङ्क्य भवतु तर्हि मुख्यार्थत्वमत आह—**न हीति** । वर्तमानान्नक्रियं साधकतमं उपदिशन् वेद इत्यर्थः । एकक्रियाविशिष्टस्य शूर्पादेस्तदैव क्रियान्तरायोगात् साधकतमेन च पाकादिना होतुमशक्यत्वादिति भावः ।

* मुद्रितेषु पुस्तकेषु परः शब्दाय इति पाठः ।

११श-संख्या]

मीमांसादर्शनम्

४४५

अस्मत्पक्षे त्वेष परशब्दः परत्वं वर्तते यथा लोके बलवान् देवदत्तो यज्ञदत्तादीन् प्रसहति इति । प्रकृष्टबलेऽपि बलवच्छब्दो वर्तमानो न सिंहं शार्दूलं वापेक्ष्य प्रयुज्यते, ये देवदत्तात्तु निकृष्टबलास्तानपेक्ष्य भवति । एवं “तेन ह्यज्ञं क्रियते” इति प्रकृष्टात्रकरणेन संस्तवः शूर्पस्य निकृष्टान्यन्यान्यत्र-करणान्यपेक्ष्य भविष्यति ॥ २६ ॥

यदि च हेतुरवतिष्ठेत् त निर्देशात् सामान्यादिति चेद-
व्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ ३० ॥

यद्यपि च भवेदन्नकरणं हेतुर्द्वीपिठप्रकाराणां तथापि शूर्प एवावतिष्ठेत् । शब्दादन्नकरणं हेतुरिति विज्ञायते । शब्दश्च शूर्पस्याह न द्वीपिठरादीनाम् ।

ननु त्वत्पक्षेऽपि मुख्यार्थाभ्युपगमे विरोधः, लक्षणाभ्युपगमे तु स एव दोष इत्या-
शङ्क्य लक्षणिक एवार्थः स्वीकर्तव्यः विधिशेषत्वेनानुवादतया प्रमाणान्तरानुसारिण्या लक्ष-
णाया अप्यदोषत्वादित्य[न्यथा] सूत्रयोजनं मत्वाह—अस्मत्पक्ष इति । तत्रापि “यथा
लोके” इति व्याचष्टे—यथा लोक इति । “बलवच्छब्दः प्रकृष्टबले वर्तमानोऽपि” इति
सम्बन्धः । यद्यपि भूम्नोऽतिशयनस्य च मतुर्वर्धत्वाद् विशेषाभिधानाच्च सर्वेभ्यः प्रकृष्ट-
बलत्वं शब्दशक्त्या प्रतीयते, तथापि सिंहादीनामधिकबलत्वावगमान्न तदपेक्ष्यापि बलवति
प्रयुक्तः । किन्तु देवदत्तान्निकृष्टबलानपेक्ष्य अधिकबले देवदत्ते स्तुत्यर्थलक्षणया प्रयुक्त
इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । शूर्पस्यापि लाङ्गलाद्यपेक्षया प्रकृष्टस्यैवात्यन्त-
प्रकृष्टत्वेन स्तुतिः “तेन” इत्यादिना क्रियत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अभ्युपगम्यापि हेतुपरत्वं न दर्व्यादौ प्रसङ्ग इत्याह—यदि च हेतुरिति । “यदि
चे”त्यादिसूत्रभागं व्याचष्टे—यद्यपि चेति । द्वीपिठप्रकाराणां दर्वीपिठ-
जातीयानाम् अन्नकरणत्वं हेतुर्यद्यपि भवेत् तथापि स हेतुः शूर्प एव व्यव-
तिष्ठेतेत्यन्वयः । द्वीपिठप्रकाराणाम् इत्यनेनात्यन्तसाधकतमत्वाभावेऽपि दर्व्यादि-
साधारणं साधकतमत्वरूपं करणत्वं शूर्पस्य दर्शितम् ।

ननु कथं शूर्पगतमेवात्रकरणत्वं हेतुः स्यादित्याशङ्क्य “निर्देशात्” इति सूत्रभागं
व्याचष्टे—शब्दादिति । न त्वकरणत्वसत्तामात्रेणेत्यर्थः । हेतोः शब्दनिदिष्टत्वे
सत्यपि कथं व्यवस्थेत्यत आह—शब्दश्चेति । शूर्पगतस्यात्रकरणत्वस्यैव हेतुत्व-

तद्धि निर्दिश्यते यस्माच्छूर्पेणान्नं क्रियते, तस्माच्छूर्पेण जुहोतीति
यथा यस्माद्वलवदुपध्मातोऽग्निस्तेन मे गृहं दग्धमिति नानग्निरपि बलवत्
ध्मातो दहतीति गम्यते । अथ मतं येन येनान्नं क्रियते प्रणा
शूर्पादग्न्येनापि, तेन तेनापि होमः क्रियत इति । अन्यवस्था विधेः
स्यान्न केनचित् । प्रणाड्यान्नं क्रियते । तत्र यावदुक्तं स्याज्जुहोतीति
तावदेवान्नकरणेन जुहोतीति । अस्मत्पक्षे पुनः शूर्पं स्तूयते । तेन ह्य
क्रियते इति वृत्तान्तान्वाख्यानं न च वृत्तान्तज्ञापनाय, किं तर्हि प्ररोचनायै
तस्माद्धेतुवन्निगदस्यापि स्तुतिरेव कार्यमिति ॥ ३० ॥

माहेत्यर्थः । कथमिदमवगम्यते तत्राह—तद्धीति । शूर्पं हि होमसम्बन्धितया निर्दिश्य
प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । अन्यस्मिंश्च प्रतिज्ञाते अन्यगतस्य हेतुत्वायोगात् शूर्पगतमेवा
करणत्वं हेतुरिति भावः ।

तत्र सिद्धं वाक्यार्थमाह—यस्मादिति । “शूर्पेण जुहोती”ति इति ।
वाक्यार्थः सिद्धो भवतीति शेषः ।

ननु ‘यस्माद् धूमवान् पर्वतस्तस्मादग्निमान्’ इत्यादौ यथा न पर्वतगतत्वं विशेष
मादाय हेतुत्वं तद्वदिह किं न स्यादित्याशङ्क्य नेदं सामान्यतो दृष्टम्, किन्तु विशेषतो ह्य
अत उदाहरति—यथेति । न ह्यत्र बलवदुपध्मातत्वमात्रं गृहदाहकत्वे हेतुः, शङ्काते
प्रसङ्गात्, तेनाग्निगतत्वेन विशेषितत्वं तद्वदत्रापीति भावः । “सामान्यादिति के
इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—अथ मतमिति । अन्येन दर्व्यादिनेत्यर्थः । तेनै
तृतीया । सर्वनामार्थस्य शूर्पस्य बाधादन्नकरणत्वमात्रं हेतुः स्यादिति शङ्कार्थः ।
शेषेणोत्तरमाह—अन्यवस्थेति । ‘तथा सती’ति शेषः । अतिप्रसङ्गं विवृणोति
न केनचिदिति । सर्वेणापि यथाकथञ्चित् क्रियत इत्यर्थः । तत्र च विधिवैयर्थ्य
मित्याह—तत्रेति । जुहोतीत्युक्तेऽपि येन केनचिद्धेतुव्यमिति तावत् प्रतीति
अन्नकरणेनेत्युक्तेऽपि सर्वस्यान्नकरणत्वात् सर्वेण च हेतुमशक्यत्वाद् येन केनचिदिति
प्रतीयते, ततो विधिरनर्थकः स्यादिति प्रत्ययस्यैव बाधः । तस्माद्धेतुत्वाभ्युपगमे
शूर्पगतमेवान्नकरणत्वं हेतुरिति भावः । एवमभ्युपगम्यापि हेतुत्वं व्यवस्थामुक्त्वा
गमं त्यजन् स्वपक्षे हेत्वनभिधानात् हि-शब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति—अस्मात्
इति । प्रसिद्धान्नकरणत्वाभिधानेन स्तुत्यर्थो हि-शब्द इत्यर्थः ।

ननु कथमस्य स्तुतिपरत्वं वृत्तान्तपरत्वप्रतीतेरित्यत आह—वृत्तान्तेति । वृत्तान्त

११श-संख्या]

मीमांसादर्शनम्

४४७

तदर्थशास्त्रात् ॥ ३१ क ॥

अथेदानीं किं विवक्षितवचना मन्त्रा उताविवक्षितवचनाः ? किमर्थ-
प्रकाशनेन यागस्योपकुर्वन्ति, उतोच्चारणमात्रेणेति ? यद्युच्चारणमात्रेण,
तदा न नियोगतो “वर्हिर्देवसदनं दामि” इत्येष वर्हिर्लवने विनियुज्येत ।
अभिधानेन चेत्, प्रकरणेन विज्ञाताङ्गभावो नान्यतोपकर्तुं शक्नोती-
त्यन्तरेणापि वचनं वर्हिर्लवने एव विनियुज्येतेति । तदेवमवगच्छामः ।
उच्चारणमात्रेणैवोपकुर्वन्तीति । कुतः ? “तदर्थशास्त्रात्” ।

मानान्तरसिद्धतया तज्ज्ञानेऽनुप्रयोगात् स्तुतिपरत्वमेव वाक्यस्यावगम्यते इत्यर्थः । तस्माद्
विविधवन्निगदानामिवैषामपि स्तुतिपरत्वमेवेत्यधिकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । शूर्प-
स्यापि मुख्यकरणत्वाभावाद् विधौ च लक्षणायोगात् हेतुत्वानुपपत्तेरिति । इतिः अधि-
करणसमाप्तिं द्योतयति ॥ ३० ॥

सङ्गतिं वदन् विषयसंशयौ दर्शयति—अथेत्यादिना । इति-शब्दादूर्ध्वं ‘विचार्यते’
इत्याद्याहारः । अत्र धर्मप्रमाणभूतविध्येकवाक्यतयार्थवादप्रामाण्येऽभिहिते सति, अवि-
वक्षितार्थत्वेन मन्त्राणां तदन्तर्भाववादप्रामाण्यहेतुप्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षवादिना प्रत्यवस्थाना-
दस्यार्थवादविचारसङ्गतिः अथशब्देनोक्ता । “कोऽर्थवादः ? को वा न” इति
कोष्ठशोधनिकात्मकस्याधिकरणद्वयस्यार्थवादाधिकरणशेषत्वादव्यवधायकत्वम्—इदानीम्
इत्यनेन दर्शितम् । प्रकरणान्तरत्वाच्चास्य समनन्तरसङ्गत्यभावो न दोषाय । विवक्षितम्
अनन्यपरं वचनम् अर्थाभिधानं येषां ते तथा । अत्र चार्थवतामपि वाक्यानामुभयथा
प्रयोगदर्शनात् संशयः । विवक्षितवचनत्वमपि मन्त्राणां न विधित्वेन स्तुतित्वेन वा
किन्तु विहितार्थप्रकाशकतया अनुष्ठानाङ्गत्वेनेति दर्शयन् संशयं विवृणोति—किमर्थेति ।
विनानुष्ठेयार्थस्मृत्येति नात्र चोऽर्थः । पूर्वोत्तरपक्षप्रयोजनमाह—यद्युच्चारणेति । पूर्वपक्षे
सामान्यविनियोगस्य प्रकरणसिद्धत्वेऽपि यस्य “वर्हिर्देवसदनं दामि” इत्यादेर्विशेष-
विनियोगश्रुत्यभावस्तस्य नियोगतो वर्हिर्लवनादौ प्रयोगोऽप्रमाणमिति कर्मविशेषानादरेण
यत्र कचन प्रयोगप्रसङ्गः ।

सिद्धान्ते तु—सिद्धे सामान्यविनियोगे सामर्थ्यादेव विशेषविनियोगसिद्धेः, अन्तरेणापि
वचनं कर्मविशेषादरः फलमित्यर्थः । तत्र एवं विचारे सतीत्यर्थः । *एतदिति
मन्त्रोपकारकत्वम् । एवमित्युक्तमुपकारकत्वप्रकारमाह—उच्चारणेति । यद्यपि कर्म-
कालप्रयोज्यानामपि मन्त्राणामर्थाभिधानार्थता प्रतीयते तथापि ध्यानादिनापि अनुतिष्ठा-

यदभिधानसमर्थो मन्त्रस्तत्रैवैनं शास्त्रं निबध्नाति “उत्प्रथा प्रथस्व [वा-स० १।१२] इति पुरोडाशं प्रथयति” इति वचनमिदमन्यथा यदर्थभिधानेनोपकुर्वन्ति । अथोच्चारणमात्रेण, ततो वक्तव्यो विनियोगो उक्तश्च । अतो नार्थाभिधानेन । यथा साक्षः पुरुषः परेण चेन्नानूनमक्षिभ्यां न पश्यतीति गम्यते ।

नन्वर्थवादार्थं भविष्यतीति चेत्, न हि । येन विधीयते तस्य वा प्रयोऽर्थवाद इत्युक्तम् । न च निरपेक्षेण विहितेऽर्थवादेन किञ्चित् प्रयोजनं क्रियते । अतो नार्थवादार्थं वचनम् । तथाभ्यादानसमर्था मन्त्र

सितार्थस्मृतिसिद्धेरभिधानार्थत्वेऽपि अदृष्टकल्पनासाम्यादुच्चारणाभिधानार्थत्वसन्देहः उच्यते विनार्थप्रत्ययासिद्धेः प्राथम्यावश्यकत्वाभ्याम् उच्चारणार्थत्वं न्याय्येति भावः ।

एवं न्यायवलेन मन्त्रमात्रस्यादृष्टार्थतामुक्त्वा तद्विशेषेषु लिङ्गवलेनापि तद्वक्तुं पृच्छति कुत इति । सूत्रेणोत्तरमाह—तदर्थेति । यस्मिन्नर्थे मन्त्रस्याभिधानसामर्थ्यमत्रैव विनियोजकशास्त्रदर्शनाच्च सामर्थ्यं विनियोजकमिति व्याचष्टे—यद्विषयः यद्यपि परिहारसूत्रक्रमानुरोधेनास्मिन् सूत्रे अभ्यादानशास्त्रमारभ्योदाहृतव्यं तथा कथञ्चिदुदाहृतैरपि प्रकृतमन्त्रानर्थक्यसिद्धेः व्यत्यासेनोपन्यास इत्यवशान्तव्यम् ।

ननु सामर्थ्यस्यापि दर्शनात् कथं शास्त्रस्यैव विनियोजकत्वमत आह—वचनमिदमिदमिति वचनस्य प्रत्यक्षत्वाभिधानेनार्थाभिधानेनापकारस्य प्रतिपन्नत्वेनानादेयत्वं सूत्रोच्चारणोपकारत्वपक्षे तु विनियोजकान्तराभावात् शास्त्रमर्थवदित्याह—अथेति । विनियोगे विगानम् इति वदन् इदमित्युक्तं विवृणोति—उक्तश्चेति । नार्थाभिधाने कुर्वन्तीत्यनुपपन्नः । मन्त्ररूपालोचनायामपि परेण विनियोगं दृष्ट्वा तदभावं प्रत्येव्यत इदं दृष्टान्तमाह—तद् यथेति । साक्षत्वं च प्रतिभासतो न वस्तुतः । लिङ्गप्रकरणानुसारेण मन्त्रविधितुल्यत्वेनाप्यर्थवत्त्वान्नार्थक्यमिति चोदयति—नन्विति । परिहारमिदमिदमिति । तत्र हेतुर्थेति येनेति । विधिनैकवाक्यत्वमर्थवत्त्वे कारणमुक्तम् अर्थवाक्यकरणे इत्यर्थः । ततः किमत आह—न चेति । मन्त्रलिङ्गन प्रकरणेन वा कतिपयविनियोगविधेः स्वात्मसमीपे अर्थवादमपश्यतः स्वयमेव प्ररोचनाशक्त्याविर्भावेन निरपेक्षत्वाच्च दूरस्थया स्तुत्या प्रयोजनमित्यर्थः । फलितमाह—अत इति । शास्त्रस्यार्थवादत्वाभावेऽपि गुणविधित्वमस्त्विति शङ्कां निराकर्तुमस्यैव सूत्रस्योदाहरणमाह—तथेति । अभ्यादानसमर्था अभ्यादानाभिधानसमर्था इति

कलिकाता—ओरियेण्टाल सिरिज

१। युक्तिकल्पतरुः—सहाराजयौभोजविरचितः। पण्डितश्रीईश्वरचन्द्रशास्त्रिसांख्य-वेदान्त-न्याय-दर्शनतौथेन संशोधितः। अत्र राजनीतिः, गृह-दुर्ग-नगरादिनिर्माणम्, क्व-वज्रचामरालङ्कारादिनिर्णयः, मणिरत्नाश्रयजादिपरौचा, शस्त्र-नौका-यानादिलक्षणानि च सविशेषं निरूपितानीति तत्तद्विषयमनुसन्धित्पूर्णां सहोपयोगीऽयं ग्रन्थः—२॥०)

२। चाणक्यराजनीतिशास्त्रम्—विह्वर-जीहान् प्यान् स्यानेन-कृताङ्गलभूमिका-समेतम्—॥४०

३। मुक्ताफलम्—वोपदेवविरचितम् हेमाद्रिकृतटीकासहितम् वैष्णवानामनुपादेय-तथा परिगृहीतं भागवततत्त्वरत्नमिदं डाः श्रीनरेन्द्रनाथ-लाह्या, पि-एडच. डि. लिखित-ब्रह्माङ्गलभूमिकया समलङ्कृतम्, खण्डव्यात्मकम्—६)

४। चाणक्यकथा—रविनरत्नकविरचिता। विशाखदत्तकृत-मुद्राराक्षससंवादिनीयं कथा सुललितपद्यमयी (द्वितीयाङ्कावृत्तिः)—१)

५। वक्रोक्तिजीवितम्—श्रीराजानककुन्तलविरचितं खोपन्नवृत्तिसमेतमतिप्रमाणभूत-मलङ्कारशास्त्रम्, डाः श्रीमृगेशकुमार दे, डि. लिट्. सहोदयेन संशोधितम्—३॥०)

६। पद्मपुराणम्—वर्गखण्डस्य पञ्चाध्यायात्मक-शकुन्तलीपाख्यानम् पातालखण्डस्यैका-दशाध्यायात्मक-रघुवंशवर्णनञ्चात्र वल्लदेशीपलञ्चसलिखितमादर्शमाश्रित्य संशोधितसध्या-पक-श्रीहरदत्तशर्मेणा सुब्रह्माङ्गलभाषामयभूमिकायां प्रमाणीकृतञ्च कालिदासीयशकुन्तल-रघुवंशयोर्वीजभूतत्वं पद्मपुराणस्य—३)

७। जयमङ्गला—श्रीशङ्कराचार्यविरचिता। ईश्वरकृष्णकृतसांख्यसप्ततिग्रन्थस्य टीकयं डाः श्रीहरदत्तशर्मेणा संशोधिता—२)

८। योगचिन्तामणिः—श्रीशिवानन्दसरस्वतीकृतितरिप्राचीनो ग्रन्थोऽयं योगशास्त्रा-न्वुधिरिति शक्यते वक्तुम्—३)

९। वक्रमूत्रम्—श्रीमद्भागवतभाष्यसमेतम्। “अर्थोऽयं वक्रमूत्राणां श्रीमद्भाग-वतविधिः” इति गारुडवचनस्य वाथार्थ्यं प्रतिदर्शयित्वा पण्डित-श्रीहरिदास-विद्यावागीशेनात्र श्रीमद्भागवतग्रन्थकृता अष्टांशा वक्रमूत्रभाष्यतया निरूपिताः, वक्रमूत्राणि च वक्रभाष्या विशेषेण व्याख्यातानि—२॥०

प्राप्तिस्थानम्—ओरियेण्टाल प्रेस

६ नं पञ्चानन घोष लिन, कलिकाता।

ভট্ট-গুণাবলু-প্রণীত ছান্দোগ্যমন্ত্রভাষ্যম্

শ্রীদুর্গামোহন ভট্টাচার্য্য কাব্য-সাংখ্য-পুরাণতীর্থ,

এম.এ.-সম্পাদিত

(মহামহোপাধ্যায় ডাঃ শ্রীগঙ্গানাথ ঝা, এম.এ., ডি.লিট্.

মহোদয়-লিখিত মুখবন্ধ-সংবলিত

সামবেদীয় কর্ম্মানুষ্ঠানে পাঠ্য বৈদিকমন্ত্রসমূহের ব্যাখ্যাশ্রুত “ছান্দোগ্যমন্ত্র” “গুণাবলু-টাকা” নামে বঙ্গ ও মিথিলায় সুপ্রসিদ্ধ। এই ব্যাখ্যা এত প্রাচীন ও প্রামাণিক যে হলায়ুধ, সায়ণাচার্য্য প্রভৃতি বেদব্যাখ্যাতৃগণ তাঁহাদের ইহা হইতে অংশবিশেষ গ্রহণ করিয়াছেন। ইহাতে বিবাহ, অন্নপ্রাশন, চূড়াকরণ, উপনয়ন প্রভৃতি দশাবধ সংস্কার ও জ্ঞান, সন্ধ্যা, প্রভৃতি নানাবিধ গৃহকর্ম্মের উপযোগী মন্ত্রগুলি ব্যাখ্যাত হইয়াছে।

বহু আদর্শ পুথি অবলম্বনে এবং মুদ্রিত ও অমুদ্রিত নানাবিধ বৈদিক গ্রন্থসহায়তায় এই পুস্তক বিশুদ্ধরূপে এবং সমগ্রভাবে সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ দ্বারা প্রকাশিত হইয়াছে। প্রকাশের পর অল্পকাল মধ্যেই পুস্তকখানি ভারতবর্ষে ইউরোপে সর্বত্র পণ্ডিতগণের সমাদর লাভ করিয়াছে এবং বিভিন্নভাষার পত্রিকায় ইহার সুখ্যাতিমূলক সমালোচনা বাহির হইয়াছে।

অভিमत—

হিতবাদী—“কালের কুটিল গতিতে বেদাধ্যয়ন বিলুপ্তপ্রায়, ফলে বৈদিক বিকৃতিহেতু আমাদের ক্রিয়াকাণ্ডগুলি পণ্ডিতগণ হইতেছে।...এক্ষণে গুণাবলুর প্রকাশিত হওয়ায় অনেক সন্দেহের মীমাংসা হইল। যাহারা বিশুদ্ধরূপে মন্ত্র করিয়া বখাখভাবে শাস্ত্রীয় কর্ম্মের অনুষ্ঠান করিতে ইচ্ছা করেন, তাঁহাদের পক্ষে পুরোহিতগণের পক্ষে এই গ্রন্থ অবশ্য দ্রষ্টব্য।...”

সংস্কৃত সাহিত্য-পরিষৎ-পত্রিকায় বিজ্ঞাপনের হার

কভার ২য়, ৩য় বা ৪র্থ পৃষ্ঠা (সম্পূর্ণ) মাসিক	...	...	...
” (অর্ধেক) ”	...	...	...
” (এক-চতুর্থাংশ) ”	...	...	...

Reg. No. C. 1073.

Vol. XVI, No. 2]

[June, 1933.

१८५५ शकीये ज्येष्ठे

१६श-वर्षस्य २५-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

—सह-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—३) रूप्यकत्रयम्

Foreign price—7s.

Printed and Published by
Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M.A.
The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.

Printed at
CALCUTTA ORIENTAL PRESS
9, Panchanan Ghosh Lane, Calcutta.

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्थाः*

	सूत्र्यम्	साधारणानाम्	सदस्यानाम्
२। कालीतन्त्रम्—सटीकानुवादम्	"	॥=०	" ॥=०
३। शङ्करीसङ्गीतम्	"	॥=०	" ॥=०
४। मुक्तिवादः—गदाधर-भट्टाचार्यविरचितः, टीकाद्वय-भाष्यानुवादसहितः	"	२]	" १॥०
५। दूर्गापूजातन्त्रम्—ब्रह्मनन्दनल्लोचारीकृतम् श्रीब्रह्माष्टकदूर्गाष्टमवस्थागतयोगतत्त्वप्रकरणम्	"	१।०	"
६। पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीय-सन्ध्या- श्राद्धादिपद्धतिरूपा	"	१।०	"
७। दूर्गाष्टमविष्णुकथनम्—दूर्गाष्टमविवेकवि- ग्रहप्रश्नकोशकम्	"	१।०	"
८। कारकोल्लासः—भरत-मल्लिककृतः, सोदाहरण- कारकनिर्णयरूपः	"	=०	" =
९। ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका—सायणाकृता, आङ्गलभाषाटिप्पनीसमेता	"	॥०	" ॥=
१०। अष्टांगतन्त्रम्—ब्रह्मनन्दनल्लोचारीकृतम्	"	१।०	"
११। प्रभाकरविजयम्—नन्दीश्वरविरचित-प्रभाकर- सम्प्रदायानुसारि-मीमांसाग्रन्थः	"	१।०	" १
१२। तीर्थतन्त्रम्—ब्रह्मनन्दनल्लोचारीकृतम्	"	१।०	" १
१३। पवनदूतम्—लक्ष्मण-सेन-सभाकवि-धोयीकविकृतम्	"	॥०	" ॥=
१४। नलदमयन्तीयम्—(सप्तसङ्क्रान्तकम्) श्रीकालीपद-तर्काचार्यकृतम्	"	१।०	" १
१५। प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीश-सूक्तिमञ्जितम्, नवीनया सूक्तिदीपिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्	"	२]	" १॥०
१६। वाखातन्त्रम्—श्रीब्रह्मनन्दनल्लोचारीकृतम्, विष्णो ब्रथावालि- बाणेशवाखाप्रज्ञतिकरणम्	"	१।०	"
१७। ऋक्प्रातिशाख्यम्—उवट-भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम्	"	२॥०	"
१८। प्रमेयरत्नावली—बलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थः	"	१।०	"
१९। छान्दोग्यसन्त्रभाष्यम्—गुणविष्णु-विरचितम्	"	३॥०	"

* देवनागराक्षरमुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण तथा वङ्गाक्षरमुद्रितनामा वङ्गाक्षरेण मुद्रापितानौति बौद्धस्यम् ।

“भारते भातु भारती”

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

ग्रामवाजार, कलिकाता ।

१८५५ शकाब्दे

सौरश्रावणस्य द्वादशदिवसः

सबहुमानमावेदनम्—

महोदयाः. आगामिनि सौरश्रावणस्य द्वाविंशदिवसे
सोमवासरे सायं सप्तवादनतः परिषदो वर्त्तमानवर्षीयं प्रथमं
मासिकाधिवेशनं भविता, तत्र भवतां समुपस्थितिः साग्रहं
प्रार्थ्यत इति ।

विनीत—

श्रीअमरेश्वरठाकुर-वेदान्तशास्त्रिणः

श्रीसत्येन्द्रनाथ-वसुजस्य च

सम्पादकयोः ।

आलोच्यविषयाः—

१ । नूतनसभ्यनामप्रचारः ।

२ । १३४० वङ्गाब्दीयकार्यनिर्वाहकसमितेः सदस्यत्वेन
कार्यपरिचालकरूपेण च मनोनीतानां जनानां तथात्वेनानु-
मोदनम् ।

३ । निबन्धस्य पाठः ।

“कलापव्याकरणस्य वैशिष्ट्यम्” इतिशीर्षकस्य

निबन्धकः—श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः, एम्. ए. ।

४ । विविधाश्च ।

मिति
काण
खण्ड
विदु
भेदो
सम्य
वत्त्व
जात
कान्
दुर्वो

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत्-प्रतिभा रवेः

भावालोकेर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

June,
1933.

{ १८५५ शकीये जैष्ठे
१६श-वर्षस्य २य-संख्या

{ Vol. XVI
No. 2.

ज्योतिर्विदाभरणम्

[निबन्धकः—श्रीवदुआमिश्रो ज्योतिषाचार्यः]

ज्योतिर्विदां त्रिस्कन्धज्योतिःशास्त्रं जानतां विदुषाम् आभरणं भूषण-
मिति ग्रन्थनाम्नो व्युत्पत्त्या ग्रन्थप्रतिपाद्यविषयः संहितारूप एव ज्योतिषि-
काणामाभरणं मन्यते ज्योतिर्विदाभरणमिति नामकरणकारिणा ग्रन्थकारेण ।

वेदपुरुषस्य चक्षुरूपं ज्योतिषशास्त्रं गणितहोरासंहितानामभिस्त्रिभिः
खण्डैः स्कन्धाभिधानैर्विभक्तमिति त्रिष्वपि तेषु स्कन्धेषु निष्णातानामपि
विदुषां विशेषतः संहितास्कन्धस्यैव सर्वोपयोगित्वाद् गणितहोरादिविविध-
भेदोक्तविषयाणां सर्वेषामपि संक्षेपतः प्रतिपादकत्वाच्च उपादेयत्वं मत्वा तस्यैव
सम्यग् विवेचनमाभरणमिति । वस्तुतस्तु संहितास्कन्धस्यापि बहुभेद-
वत्त्वादतिविस्तृतत्वाच्च तत्सारभूतस्य सन्ततोपयोगिनः संहितान्तर्गतस्य
जातसंस्कारविवाहयात्रादिमुहूर्तविचारस्यैव आभरणत्वं मन्यमानः कविरयं
काव्यरूपं प्रायः काव्यवदेव छन्दोविन्यासादिना च ग्रन्थमिमं बुद्धिपूर्वकमेव
दुर्वोधतरं चकारेति नात्र कश्चित् संशयलेशोऽपि ।

अत्रोक्तेषु द्वाविंशत्यामध्यायेषु चतुर्विंशत्यधिकचतुर्दशशत-१४२४-
श्लोकेषु मुहूर्त्तोपयोगिनीर्नक्षत्रादिपरिभाषा उक्ता । मुहूर्त्तचिन्तामण्यादिषु
ग्रन्थवद् गर्भाधानादिसंस्काराणां मुहूर्त्ता यात्रागृहप्रवेशादिमुहूर्त्ताश्च बहु-
संयुक्तिवादं कुत्रचित् पराशरहारीतादीनां मुनीनाम् अन्येषां प्राचीनाचार-
च मतान्तरादिप्रतिपादनपुरःसरं प्रधानतो विवेचिताः सन्ति, मध्ये
वराहसंहितादिसंहितोक्तविषया मानवधर्मशास्त्राद्युक्तवैवाहिकविधिप्रतिपे-
विषयास्तथिद्वैधादिधर्मशास्त्रोक्तविषयाश्च सर्वोपयोगिनो बहवोऽपि विवेचिता-
ज्योतिर्विदाभरणस्यास्य सम्यक् पर्यालोचनेन स्फुटमेव प्रतिपद्यते
ग्रन्थकारः कविर्भूत्वाऽपि ज्योतिषशास्त्रस्य त्रीनपि स्कन्धान् सम-
जानाति स्म । यद्यप्ययं ज्योतिषशास्त्रमधिकृत्यैव प्रणीतो
तथाप्यत्रोक्तानां द्वाविंशत्या अध्यायानां सम्यक् पर्यालोचनयाऽवगम्यते
नीतिशास्त्रं धर्मशास्त्रं च संक्षेपतो वर्णितमस्ति ।

एतद्ग्रन्थसम्बन्धे ज्योतिषिकाणां मध्ये गुरुपरम्परातः प्रति-
किंवदन्ती चेयमस्ति यदुज्जयिनीश्वराणां वीरविक्रमादित्यमहाराज-
सभायां नवरत्नेषु परिगणितयोर्महाकविकालिदास-ज्योतिर्विद्वराहमिहिर-
रेकदा केनापि हेतुना विवादे जायमाने वराहमिहिरः “शास्त्रेषु
कवयो भवन्ति” इति वचसा महाकविकालिदासं निनिन्द । तदु-
कालिदासः—भवान् ज्योतिःशास्त्राभिज्ञतागौरवान्मामेवं वदतीति ज्योति-
शास्त्रस्यैवाहं तादृशं ग्रन्थं रचयिष्यामि यदथावबोधो भवतोऽपि स्त-
न भविष्यतीति प्रतिज्ञाय ज्योतिर्विदाभरणनामकं ज्योतिषसंहितास्क-
सम्बन्धिनं काव्योपमं ग्रन्थं रचयामासेति । यदुक्तमेतद्ग्रन्थस्येति
टीकाकृता भावरत्नेनापि—

“कस्मिंश्चित् समये नृपस्य सदसि श्रीविक्रमार्कस्य यो
विद्वद्भिः परिपूरिते च सुजनैरुक्तिं सदोषां जगौ ।

दैवज्ञस्य ततो वराहमिहिरस्यानेन मूर्खीकृतो

न ज्ञोऽस्यामिति कालिदासकविना दुर्बोधशास्त्रं कृतम् ॥”

[२४-संख्या]

ज्योतिर्विदाभरणम्

४३

श्रीविक्रमार्कसभायां कालिदासेन वराहमिहिरकृतशास्त्रे दूषणं दत्तं ततस्तेनासौ त्वं मूर्ख इति भाषितः, यतोऽस्मदुक्तौ त्वमज्ञोऽसि ज्योतिर्मर्गत्वात्। ततः कालिदासेनापि तन्मदापहरणाय इदं शास्त्रं कृतमिति ।”

अथ तत्र विक्रमार्के नृपतौ पृथिवीं शासति ज्यौतिषशास्त्रे वराहमिहिराचार्याणां मतस्यैव सर्वमान्यत्वात् स्वस्य च कविशेखरीभूतत्वात् तन्मतानुकूलमेव ज्योतिर्विदाभरणमिदं कालिदासो रचयावभूवेति ग्रन्थाद्युक्तश्लोकेन विदितं भवति ।

अन्यासदुक्तिविहितोद्गमपक्षराशीन्

व्यर्थान्हं विरचयामि वरोक्तियुक्तैः ।

मत्वा वराहमिहिरादिमतैरनेकै-

ज्यौतिर्विदाभरणमप्यनसन्मताहम् ॥

वरोक्तियुक्तैः सत्यवचनाश्रितैः अनेकैः वराहमिहिरादिमतैः अन्यासदुक्तिविहितोद्गमपक्षराशीन्, अन्याश्च ता असदुक्तयश्च ताभिर्विहितो निर्मायितोऽत एव उद्गमः प्रादुर्भूतो यः पक्षस्तस्य राशयो गणास्तान् व्यर्थान् मत्वा अनसन्मताहम् अनसन्मतं शुद्धमतं तस्मै अहम् योग्यमिति तथाभूतं ज्योतिर्विदाभरणं रचयामीति ।

अथायं ज्योतिर्विदाभरणनामा ज्यौतिषग्रन्थः कालिदासकृत इति ज्यौतिषोक्तविषयेऽपि काव्यकलाकौशलं दर्शयितुं ग्रन्थनिर्माणसमयं विवेक्तुं च ग्रन्थादस्मात् कतिचित् पद्यान्युद्धृत्य सुधियां कवीनां ज्योतिर्विदां च पुरत उपस्थापयामि ।

अथायने कीटमृगादिषट्के क्रमेण ते दक्षिणसौम्यसंज्ञे ।

तमीदिने सायनभागभास्वदुत्थे स्फुटे नाकसदामुभे स्तः ॥

सायनभागभास्वदुत्थे सायनांशेन रविणा समुत्पन्ने कीटमृगादिषट्के—कर्कादिराशिषट्कं मकरादिराशिषट्कं च—क्रमेण दक्षिणसौम्यसंज्ञे अयने स्तः । सायनं कर्कादिराशिषट्कं दक्षिणायनं सायनं मकरादि-

४४

संस्कृत-साहित्य परिपत्

[पौडशा

राशिषट्कं च सौम्यायनमित्यर्थः । ते उभे दक्षिणोत्तरायणे ना
देवानां तमीदिने रात्रिदिने स्तः ।

अत्रायनांशाः के नामेति तदानयनमाह—

शाकः शरास्मोधिगुणो ४४५ नितो हृतो

माने खतर्करयनाशंकाः स्मृताः ॥

शकाब्देभ्यः शरास्मोधिगुणानि ४४५ विशोध्य शिष्टाः सं
खतर्कैः ६० भक्ता अयनांशा भवन्तीति ।

अमाऽवसानं दिवसे रजन्या-

मन्तो यदि स्यात् सितपञ्चदश्याः ।

तदोपरागो गणितादरभ्यः

स्पष्टः शुभे कर्मणि चापि साध्यम् ॥

यदि चेत् दिवसेऽमावसानं अमावस्याया अन्तः स्यात् एवं रजन्यां
पञ्चदश्याः पूर्णिमाया अन्तः स्यात्तदा गणितमार्गात् उपरागो ग्रहणं स
किलक्षण उपरागः ? शुभे कर्मणि अरभ्यो निन्द्यः । अत एव च पुनः
कर्मणि साध्यं शान्तिकर्म कर्तव्यम् । अथवा निमित्तार्थं सप्तमी
निमित्तं तदवसरे दानं देयमित्यर्थः ।

ऐन्द्रे त्रिभागे च गते भवेत्तयोः

शेषे ध्रुवेऽपक्रमसाम्यसम्भवः ।

यद्ये करेखास्थितभेशचण्डगू

स्यातां तदाऽपक्रमचक्रवालके ॥

यदि एकरेखायां स्थितौ च तौ भेशचण्डगू च तौ सूर्यचन्द्रौ स
तदाऽपक्रमचक्रवालके क्रान्तिचक्रे तयोश्चन्द्रार्कयोः अपक्रमसाम्यसं
क्रान्तिसाम्यसम्भवः स्यात् । कस्मिन् सति ? ऐन्द्रे योगे त्रिभागे वि
घटीमिमे इत्यर्थः । च पुनर्ध्रुवे योगे शेषे त्रिभागे गते । चत्वारिंशद्व
उपरीत्यर्थः । अत्र सूर्याचन्द्रमसोः सायनयोर्योगः पट्टाशिमितो वा
राशिमितो वा विवक्षितस्तदेवं क्रान्तिसाम्यस्य संभवात् । रविचक्र

[पौडशा
पणे नाक
२५-संख्या]

ज्योतिर्विदाभरणम्

४५

योगकला अष्टशत्याः ८०० भक्ता लब्धितुल्या विष्कम्भादयो योगा भव-
न्तीति । 'क्रान्त्योः साम्यं नो शुभं मङ्गलेषु' इति हेतोः सूर्यचन्द्रयोरेतत्-
क्रान्तिसाम्यकथनं श्रीकेशवार्कोक्त विवाहवृन्दावने ग्रन्थे सप्तशमेवेति तदुपपत्ति-
भावनया द्वादशायनांशसामयिकं क्रान्तिसाम्यलक्षणं यतस्तत्रैव सायन-
योश्चन्द्रार्कयोः पट्टाशिसमो द्वादशराशिसमश्च योग ऐन्द्रयोगे तृतीयांशमिते
ध्रुवे तृतीयांशमिते शेषे च भवतीति ।

अथ राजसत्ताध्याये राजाभिषेकमुहूर्तनिर्णयः प्रकारैर्विविच्य कलियुगे
राजाभिषेकमुहूर्तं निर्णेतुं तत्र भाविनां नरपतिनां नामान्याह—

कलौ भविष्यन्त्यथ भारतावनौ
महीभुवो बाहुभुवोऽप्यनेकशः ।
शकास्तथैषामभिषेचनादिकं
हितं सदोदीरितकालसाधितम् ॥

अथ कलौ युगे भारतभूमौ अनेकशो बाहुभुवः क्षत्रिया महीभुजो राजानो
भविष्यन्ति । तथा शका स्लेच्छा राजानश्च भविष्यन्ति एषाम् उदीरितकाल-
साधितं पूर्वोक्तकालसाधितम् अभिषेचनादिकं हितं स्यात् ।

धराधिभूर्भिल्लशकादिजातिज-
स्तदासनस्थोऽभिजनैर्नमस्कृतः ।
स्तुतः स राजाऽधिजनैः प्रतिष्ठितो
न मन्त्रभेदाद्यभिषेचनोचितः ॥

भिल्लशकादिजातिजो धराधिभूः राजा तदासनस्थः पूर्वोक्तासनस्थः
अभिजनैर्योद्धृजैः नमस्कृतः स्तुतश्च अधिजनैरधिकारप्राप्तैर्विप्रैः प्रतिष्ठितः
मन्त्रभेदाद्यभिषेचनोचितो न स्यादिति ।

निहन्ति यो भूतलमण्डले शकान्
सपञ्चकोट्यब्जदल ५५००००००० प्रमान् कलौ ।
स राजपुत्रः शककारको भवेत्
नृपाधिराजो ह्युत शाककर्त्रृहा ॥

उक्ताङ्कप्रमितान् शकान् तदाख्यराजान् कलौ युगे यो निहन्ति स रा
पुत्रः शककारको नृपाधिराजश्चक्रवर्ती भवेत् । हि युक्तार्थे । उत पुनः शक
म्लेच्छानां नाशकालः शाकः शाककर्त्रृन् हन्तीति शाककर्त्रृहा सो
शाककर्ता चक्रवर्ती भवेत् ।

युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ

नराधिनाथो विजयाभिनन्दनः ।

इमेऽनु नागार्जुनमेदिनीविभु-

र्वली क्रमात् षट् शककारकाः कलौ ॥

युधिष्ठिराद्वेदयुगाम्बरामयः ३०४४

कलम्बविश्वे १३५ ऽध्रखखाष्टभूमयः १८००० ।

ततोऽयुतं १०००० लक्षचतुष्टयं ४००००० क्रमाद्

धरादृगष्टा ८२१ विति शाकवत्सराः ॥

युधिष्ठिरादय इमे कलौ युगे शककारका राजानः स्युः । युधिष्ठि
राज्यारम्भसमयात् ३०४४ कलिगतवत्सरपर्यन्तं युधिष्ठिरशाकः । त
१३५ वर्षपर्यन्तं विक्रमशाकः । ततः १८००० वर्षपर्यन्तं शालिवाहनशाकः
ततश्च १०००० वर्ष यावद् विजयाभिनन्दनशाकः । ततो लक्षचतुष्टय ४००००
वर्ष यावत् नागार्जुनशाकः । तदनन्तरं ८२१ वर्षाणि बलिशाक इति
एवं कलियुगादितः ३०४४+१३५+१८०००+१००००+४०००००+८२१
वर्षाणां योगः=४३२००० एतावदेव कलियुगमानम् ।

युधिष्ठिरोऽभूद्भुवि हस्तिनापुरे

तथोजयिन्यां पुरि विक्रमाह्वयः ।

शालेयधाराभृति शालिवाहनः

सुचित्रकूटे विजयाभिनन्दनः ॥

नागार्जुनो रोहितके क्षितौ बलि-

र्भविष्यतीन्द्रो भृगुकच्छपत्तने ।

२य-संख्या

ज्यातिर्विदाभरणम्

कृतप्रवृत्तिस्तदनन्तरं भवे-

तदा भविष्यन्त्यवनीभृतोऽर्कतः ॥

शालेयधाराभृति शालेरमोलेरनाम्नि गिरौ, रोहितके क्षितौ रोहितास-
भूमाविति टीकाकार आह ।

यात्राप्रकरणे कस्मिन्नृतौ यात्रा कर्तव्या कस्मिंश्च न कर्तव्येति
सामान्यत ऋतुशुद्धिं कथयति—

गतिर्नृणामृत्वनुकूलगामिनी

मुदि प्रधानेव सदैव भामिनी ।

सुशुद्धिगाशाश्रयसिद्धिकारिणी

समस्तयानोत्सवकार्यचेतसाम् ॥

समस्तयानोत्सवकार्यं चेतो येषां तेषां नृणां गतिर्गमनम् ऋत्वनुकूल-
गामिनी सदैव मुदि हर्षनिमित्तं प्रधाना वरा स्यात् । किंभूता गतिः ? सुशुद्धिगा
अतिशयशुद्धिं प्राप्ता चासौ आशा दिक् च तस्यामाश्रयो निवासो यस्या-
स्तादृश्या सिद्धेः कारिणी । केव ? भामिनीव । वधूरप्येवंविधा भवति,
ऋत्वनुकूलगामिनी ऋतुकालानुगमनशीला सती प्रधाना, सुशुद्धिगा ऋतु-
स्नानानन्तरं शुद्धिं प्राप्ता, आशाश्रयस्य इच्छाधारकस्य भर्तुः सिद्धि-
कारिणी ।

अथैवं वर्षासु तद्वर्णनव्याजेन प्रयाणनिषेधं करोति—

ईषत्तडिद्वासवतीमधिक्रियां

घनाम्बरामिन्द्रधनुःकटाक्षिणीम् ।

शिखिस्वनां वृत्तपयोधरां सुधीः

प्रावृड्वशामेत्य न यानमिच्छति ॥

सुधीः प्रावृड्वशां वर्षर्तुम् एत्य प्राप्य यानं प्रयाणं नेच्छति । किंभूतां
प्रावृड्वशाम् ? ईषद् वारं वारं तडितां विद्युतां वासो यस्यां ताम् । पुनः अधिक्रियाम्
अधिकाः क्रियाः कर्षणादिका बहूत्पन्नजन्तुर्हिसादिरूपा वा यस्यां ताम् ।
घनाम्बराम् घना मेघा एव अम्बराणि वस्त्राणि यस्याः ताम् । इन्द्रधनुरेव

कटाक्षं तदुपेताम् । अत्र कर्मधारयादपि मत्वर्थीयः सर्वधनीतिवत् । शिखि-
शिखिनां मयूराणां स्वनाः शब्दा यस्यां ताम् । वृत्तपयोधरां वृत्ताः स-
प्रसरणशीलाः पयोधरा मेधा यस्यां ताम् । स्त्रीपक्षेऽपि विशेषणान्ते
योज्यानि ।

शरदृतौ तद्वर्णनद्वारा प्रयाणं कथयति—

शरदृते मुक्तपयःपयोधरे

पयोनिधौ वर्पति शौक्तिकेयताम् ।

तद्विन्दवो वाऽथ विभूषयन्त्यतो

जगच्छरत् स्याद्गमनोचिता गुणात् ॥

शरदृते शरत्कालप्राप्ते मुक्तपयःपयोधरे मुक्तजले मेघे पयो-
समुद्रे वर्पति सति तद्विन्दवोऽपि तस्य मेघस्य जलकणा अपि जगद् वि-
पयन्ति । आधाराधेयोपचारात् जगज्जनानलङ्करोति । किं कृत्वा ? शौ-
केयतां मुक्ताफलत्वमवाप्य समुद्रे । अतो हेतुर्गुणात् शरत् गमनो-
चिता प्रयाणयोग्या स्यात् ।

केदारपात्रधृतशालिभिरिष्टगन्धैः

शुद्धाम्बरा विकचदम्बुजमञ्जुनेत्राः ।

सिद्धेः पुरः शरदि हीव नु लक्षमेतत्

तद्यायिनो दिगवलाः समवाकिरन्ति ॥

शरदि ऋतौ दिगवला दिग्बन्धस्तद्यायिनः तासु दिक्षु गमनशी-
लान् समवाकिरन्ति वर्धापयन्ति । कैः ? केदारेति । केदाराः क्षेत्राणि त-
पात्राणि तेषु धृताः शालयो ब्रीहयस्तैः कृत्वा । किंभूतैः ? इष्टगन्धैर्मनोहरगन्धैः
किंभूता दिगवलाः ? शुद्धाम्बराः शुद्धानि निर्मलानि अम्बराणि त-
यासु ताः । पुनः विकचन्ति विकस्वराणि च तानि अम्बुजानि कम-
तान्येव मञ्जुनि नेत्राणि यासां ताः । यथा स्त्रियोऽपि दिग्यायितं वर्धय-
केदारवत् पात्रे रौप्यादिभाजने धृतशालिभिः मनोहरगन्धैः । किं-
स्त्रियः ? शुद्धाम्बराः, विकचदम्बुजवत् मञ्जुनि नेत्राणि यासां ताः ।

पोडशा

। शिखि
वृत्ताः स
शेषणान्ते

२५ संख्या]

ज्योतिर्विदाभरणम्

४६

युक्तार्थे नु वितर्कं पुरोऽग्रे सिद्धेरभीष्टार्थस्य लक्षं चिह्नमिव । यतोऽप्रतः
शुभशकुनं कार्यसिद्धिं कथयति ।

वर्णनद्वारेण हेमन्तर्तौ प्रयाणमनिष्टदं दर्शयति—

मन्दं महोऽन्तकदिशं व्रजतोऽङ्गभाजो

हेमन्तमत्तहिमसम्पदसह्यवृत्ताम् ।

युक्तं भवेत्तिमिरनाशविधेरिवैनां

प्रोज्झयेतियानमतिमानपरम्पराशम् ॥

पयो
जगद्
त्वा ?
गमनो

अङ्गभाजः प्राणिनो महस्तेजो मन्दमतीक्ष्णं भवेत् । किंभूतस्याङ्गभाजः ?
अन्तकदिशं समीपकाष्ठां व्रजतो गच्छतः । किंभूतामन्तकदिशम् ? हेमन्तेन
शीतकालेन मत्ता पुष्टा चासौ हिमसम्पच्च तयाऽसह्यं सोढुमशक्यं वृत्तं शीलं
यस्यास्ताम् । कस्येव ? तिमिरनाशविधेः सूर्यस्येव । यथा अन्तकदिशं
दक्षिणाशां व्रजतस्तस्य महो मन्दं भवति । किंभूतं यानम् ? अतिमानपर-
म्पराशम् अतिक्रान्तमाना परम्पराशा दिक् यस्मिंस्तत् । यथा सूर्योऽपि
दक्षिणायने बृहत्पन्थानं त्यजतीति युक्तोऽयमर्थः । लघुप्रयाणेऽपि शीत-
पराभवत्वाद् बृहत्प्रयाणं सर्वथा निषिद्धमित्यर्थः ।

वर्णनद्वारेण शिशिरर्तौ प्रयाणमाह—

आशाविनीतगमने शिशिरेऽभ्युपेया-

त्रीहारपेलवकलास्यसरोजशोभाः ।

सर्वा वशा इव नरो गमनाभिलाषी

भाक्षीणभानुतनुतापपराः प्रियाशाः ॥

गमनशी
क्षेत्राणि त
र्वनोहरा
णि तम
गानि कम
यिनं वर्ध
ः । किं
सां ताः ।

आशया काष्ठया इच्छया वा विनीतं प्राप्तं गमनं यस्मिन् तस्मिन्
आशाविनीतगमने शिशिरे नरः गमनाभिलाषी सन् सर्वाः प्रियाशा ईप्सित-
काष्ठा अभ्युपेयाद् गच्छेत् । किंभूताः प्रियाशाः ? नीहारेण हिमेन पेलवं श्रृक्ष्णं
कृशं कं जलं तस्मिन् लास्यानि देदीप्यमानानि सरोजानि कमलानि तेषां
शोभा यासु ताः । पुनः किंभूताः प्रियाशाः ? भाभिः प्रभाभिः क्षीणश्चासौ भानुः

सूयश्च तस्य तनुः सूक्ष्मश्चासौ तापश्च तेन परा उत्कृष्टाः । का इव ? वशा इव
यथा नरः सर्वा वशा इयात् । किंभूता वशाः ? प्रियाः श्रेष्ठाः आशा इव
यासां ताः ।

वर्णनद्वारा वसन्तर्तौ सर्वदिक्षु प्रयाणमाह—

प्रेत्यानिलो मलयमद्रिमृतौ विधत्ते

पान्थश्रमं त्रिगुणभावमपोहितुं किम् ।

कर्तुं मधाविति पराभवमन्यसत्त्वं

शक्यं यियासुरखिलासु ककुप्सु तस्मिन् ॥

अनिलो वायुर्मलयमद्रिं मलयाचलं प्रेत्य प्राप्य मधौ वसन्ते तस्मि
ऋतौ त्रिगुणभावं शीतमन्दसौरभाख्यं विधत्ते विभर्त्ति । किं कर्तुम् ? उत्प्रेक्षते—
पान्थश्रमम् अपोहितुं निरसितुम् । किंभूतोऽनिलः ? अखिलासु ककुप्सु किं
यियासुर्गमनेच्छुः । किं कर्तुम् ? शक्यं समर्थमपि अन्यसत्त्वं विरहिणं
पराभवं कर्तुम् ।

अथोष्णकाले वर्णनद्वारेण प्रयाणं निषेधति—

अवकीर्णरसासु दिक्षु कामं

गमनं मानव ! वामलोचनासु ।

दवथुव्यथितासु घर्मकाले

स्वशिवं वाञ्छसि चेदिव त्यज त्वम् ॥

हे मानव चेद् यदि त्वं स्वशिवम् आत्मनो भद्रं वाञ्छसि तदा त्वं घर्मकाले
ग्रीष्मकाले काममत्यर्थं गमनं प्रयाणं त्यज मुञ्च । कासु ? दिक्षु । किंभूतासु ?
अवकीर्णरसासु अवकीर्णा अवध्वस्ता रसा भूमिर्यासु । पुनः दवथुना
दाहेन व्यथितासु पीडितासु । कासु इव ? वामलोचनासु इव । ग्रीष्मे एवं-
विधासु स्त्रीषु गाढं गमनं त्याज्यमिति । अत्र श्लोकानामेतेषां श्लेषोक्तिमतं
व्याख्यानानि कोषाद्युपन्यासेन बहुधा भवन्तीति कठिनकाव्योपमपदविन्या-
सेन स्फुटमेवावगम्यते ।

ग्रन्थोपसंहारे —

वर्षे श्रुतिस्मृतिविचारविवेकरम्ये

श्रीभारते खधृति १८० सम्मितदेशपीठे ।

मत्तोऽधुना कृतिरियं सति मालवेन्द्रे

श्रीविक्रमार्कनृपराजवरे समासीत् ॥

अशीत्यधिकशतसंख्यदेशानां पीठस्वरूपे, श्रुतिस्मृतिविचारविवेक-
रम्ये मत्तः कालिदासात् अधुना इयं कृतिः समासीत् जाता ! कस्मिन् ? माल-
वेन्द्रे श्रीविक्रमार्कनृपराजवरे सति शुभे सति ।

शङ्कुः सुवाग् वररुचिर्मणिरङ्गुदत्तो

जिष्णुस्त्रिलोचनहरी घटखर्परारुख्यः ।

अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्वा

यस्यैव विक्रमनृपस्य सभासदोऽमी ॥

सत्यो वराहमिहिरः श्रुतसेननामा

श्रीवादरायणमणित्थकुमारसिंहाः ।

श्रीविक्रमार्कनृपसंसदि सन्ति चैके

श्रीकालतन्त्रकवयस्त्वपरे मदाद्याः ॥

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-

वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां

रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

अष्टौ यस्य शतानि मण्डलधराधीशाः सभायां सदा

स्युः संसत्परिणाहकोटिसुभटाः सत्पण्डिताः षोडश ।

दैवज्ञा दशपण्मिताश्च भिषजो भट्टास्तथा दाढिनो

वेदज्ञा रसचन्द्रमा विजयते श्रीविक्रमः सोऽधिभूः ॥

यस्याष्टादशयोजनानि कटके पादातिकोटित्रयं

वाहानामयुतायुते च नवतेस्त्रिघ्ना कृति २४३०० हस्तिनाम् ।

नौकालक्षचतुष्टयं विजयिनी यस्य प्रयाणेऽभवत्
 सोऽयं विक्रमभूपतिर्विजयते नान्यो धरित्रीधरः ॥
 येनास्मिन् वसुधातले शकगणान् सर्वा दिशः सङ्गरे
 हत्वा पञ्चनवप्रमान् ५५५५५५५५५ कलियुगे शाकप्रवृत्तिः कृता ।
 श्रीमद्विक्रमभूभुजा प्रतिदिनं मुक्तामणि-स्वर्ण-गो-
 सप्तीभाद्यपवर्जनेन विहितो धर्मः सुवर्णाननः ॥
 उदामद्रविडद्रुमैकपरशुर्लाटाटवीषावकौ
 वेल्लद्वज्जभुजङ्गराजगरुडौ गौडाब्धिकुम्भोद्भवः ।
 गर्जद्गर्जरराजसिन्धुरहरिर्धारान्धकारार्यमा
 काम्बोजाम्बुजचन्द्रमा विजयते श्रीविक्रमार्को नृपः ॥
 येनाप्युग्रमहीधराप्रविषये दुर्गाण्यसह्यान्यहौ
 नीत्वा यानि नतीकृतास्तदधिपा दत्तानि तेषां पुनः ।
 इन्द्रास्मोऽध्यमरद्रुमस्मरसुरक्षमाभृद्रेणाञ्जसा
 श्रीमद्विक्रमभूमृताऽखिलजनास्मोजेन्दुना मण्डले ॥

यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी

सदा महाकालमहेशयोगिनी ।

सदाश्रयिप्राण्यपवर्गदायिनी

श्रीविक्रमार्कोऽवनिपो जयत्यपि ॥

योरुस्मदेशाधिपतिं शकेश्वरं

जित्वा गृहीत्वोज्जयिनीं महाहवे ।

आनीय संभ्राम्य मुमोच यस्त्वहौ

स विक्रमार्कः समसह्यविक्रमः ॥

तस्मिन् सदा विक्रममेदिनीशे

विराजमाने समतन्निकायाम् ।

सर्वप्रजामङ्गलसौख्यसम्पद्

वभूव सर्वत्र च वेदकर्म ॥

शङ्कः । दिपण्डितवराः कवयस्त्वनेके

ज्योतिर्विदः समभवन्श्च वराहपूर्वाः ।

श्रीविक्रमार्कनृपसंसदि मान्यबुद्धि-

स्तैरप्यहं नृपसखा किल कालिदासः ॥

काव्यत्रयं सुमतिकृद्बुधवंशपूर्वं

पूर्वं ततो ननु कियच्छ्रुतिकर्मवादः ।

ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं

श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव ॥

वर्षैः सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणै ३०६८ याति कलौ सम्मिमे

मासे माधवसंज्ञिके च विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः ।

नानाकालविधानशास्त्रगदितज्ञानं विलोक्यादरा-

दूर्जे ग्रन्थसमाप्तिरत्र विहिता ज्योतिर्विदां प्रीतये ॥

एतद्ग्रन्थनिर्माता कालिदासः कुमारसंभवरघुवंशादिमहाकाव्यनिर्माता कविकुलगुरुः कालिदास एवेत्यत्र कश्चित् संशय एव तावन्निराधारः— ज्योतिर्विदाभरणस्यास्य प्रत्येकस्यामध्यायसमाप्तौ 'इति श्रीकालिदासकृते ज्योतिर्विदाभरणे मानाध्यायः, संज्ञाध्यायः, पर्वाध्यायः इत्येवं लिखितत्वात् तट्टीकायां च "इति श्रीपौर्णिमीयगच्छाधिराजभट्टारकपुरन्दर-श्रीमहिमा-प्रभसूरीश्वरचरणसरोरुहचकोरायमाण-भावरत्नविरचितायां कालिदासकृत-ज्योतिर्विदाभरणस्य सुखबोधिकायां मानाध्यायः, भद्राध्यायः, पर्वाध्याय इति स्पष्टीकृतत्वात् ।

ग्रन्थोपसंहारे तु विक्रमादित्यराजसभावर्णनं कलियुगारम्भादष्टषट्-खाग्नि ३०६८ मितगताब्देषु अर्थतो विक्रमसंवत्प्रवृत्तेश्चतुर्विंशतिवर्षानन्तरं मालवेन्द्रे श्रीविक्रममादित्यनृपतौ पृथिवीं शासति सति मया कालिदासेन ज्योतिर्विदाभरणनामा ग्रन्थोऽयं रचित इति कथनं च ग्रन्थकारस्य नित-रामेव दृढीकरोति विक्रमसंवत्प्रवर्त्तकवोरविक्रमादित्यसभापण्डितस्य कालिदासस्य कृतिरियमिति ।

अथ सत्स्वप्येतेषु प्रसिद्धैतिह्यानुकूलेषु प्रमाणेषु भाउदाजीनामके वैद्यराजेन कविकालिदाससमयनिरूपणार्थमस्यान्तिमाध्यायस्याङ्गलभाषा कृतोऽनुवादोऽपि जगत्प्रसिद्धं कालिदासमेव प्रमाणीकरोति। तत्र ज्योतिर्विदो भरणोक्तं “शाकः शराम्भोधियुगो ४४५ नितो” इत्यादिनाऽयनांशान्तरं विलोक्य स एव ४४५ शकाब्दस्तदनुकूलः ख्रीष्टीयपष्ठशताब्दी कालिदासस्य जन्मसमयः स्थिरीकृतः—See the Literary Remains of Dr. Bhaudāji pp. 10-13. “It is clear that the author of the Jyotirvidābharana is sufficiently modern to have confounded Harṣa Vikramāditya of Ujjaini; in the 6th century, with the founder of the Samvat Era.”

अयं समयो वराहमिहिरसमयस्यासन्न एव, यतो वराहमिहिरः सप्तविंशत्यधिकचतुःशत ४२७ समशकाब्दात् “पञ्चसिद्धान्तिकायां करणग्रन्थेऽहर्गण आनतः। ब्रह्मगुप्ताचार्यकृतखण्डखाद्यककरणटीकायां आमराजदैवज्ञः “नवाधिकपञ्चशत ५०० शकाब्दे वराहमिहिराचार्ये दिवङ्गतस्तस्मिन् समयेऽयनांशाभाव आसन्न एव” इति लिखति। एतच्चैतद्ग्रन्थायनांशसाधनोक्तः पञ्चचत्वारिंशदधिकचतुःशत ४४५ शकाब्दसमयो वराहमिहिरसमयस्यासन्न एवेति सत्यपि प्रामाण्यवति ग्रन्थोपसंहारोक्तेन “वर्षैः सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणै ३०६८ यति कलौ समिते” इत्यनेन महानेव विसंवादो जायते।

एवमनेकेऽपि विषयाः परस्परविरोधिनस्तादृशा विद्यन्ते यदवलोक्यते स एव कविकुलगुरुः कालिदास एवास्य रचयितेति महदेव सन्देहास्पदं तच्चायनांशानयनं “शाकः शराम्भोधियुगो ४४५ नितो हतो माने खतकै ६० रयनांशकाः स्मृताः।” इत्यनेन ग्रन्थकर्तुः ४४५ शकाब्दसामयिकत्वं तदवर्चीनत्वं वा प्रमाणीकरोति परमष्टपट्खाग्रिमितकलिगतवर्षेषु ग्रन्थोपसंहारोक्तं इति ग्रन्थोपसंहारोक्तिः शकाब्दारम्भात् एकादशाधिकैकशत १११ वर्षैः पूर्वमेव ग्रन्थोऽयं रचित इति दृढीकरोति।

२५-संख्या]

ज्योतिर्विदाभरणम्

५५

यद्यप्ययं ४४५ शकाब्दोऽयनांशप्रवृत्तिरूपः सर्वैराधुनिकैरपि मन्यते परमयनांशोपलब्धिर्भारतवर्षे चतुःपञ्चाशदधिकाष्टशत ८५४ शकाब्द-सामयिकेन मुञ्जालाचार्येणैव प्रथमं कृतेति प्रसिद्धम् । आर्यभट्टवराह-मिहिरब्रह्मगुप्तललादयो ज्यौतिषाचार्या अयनांशचलनसम्बन्धे सन्दिहाना आसन्निति न ते कुत्राप्ययनांशसाधनं तच्चर्चां वा चक्रुरिति तत्र ज्योतिर्विदा-भरणरचयिता कालिदासः कविर्भूत्वाऽप्ययनांशसाधनं स्फुटमुक्तवानिति ।

अथ “ऐन्द्रे त्रिभागे च गते भवेत्तयो” रित्यादिना द्वादशायनांश-सामयिकं क्रान्तिसाम्यलक्षणं केशवाकौत् “विवाहवृन्दावन” ग्रन्थसदृशमिति तत्सामयिकस्तत्परवर्ती वा ग्रन्थकारोऽयं भवितुमर्हति । चतुश्चत्वारिंशदधिक-चतुःशत ४४४ समे शकाब्देऽयनांशाभावः प्रतिवर्षमेका कलाऽयनांश-गतिश्च मुञ्जालानुसारिणी कल्पते चेत् द्वादशायनांशसमयः षष्ठ्यधिकैका-दशशता ११६० सन्नतो भवतीति वस्तुतस्तदासन्नसमय एव केशवार्कस्येति तत्परवर्ती ज्योतिर्विदाभरणरचयिता कालिदासगणक इति प्रतीयते ।

महाकविना कालिदासेन कस्मिन्नपि काव्ये नाटके वा पद्यवद्धं नात्म-नामापि कुत्रापि लिखितं परमत्र विक्रमार्कसभापण्डितानामनेकेषां नामानि स्वस्यापि नाम विक्रमसभासदस्यत्वं च “काव्यत्रयं सुमतिकृद्गुवंशपूर्व-” मित्याद्युक्त्या कालिदासकृतानामनेकेषां ग्रन्थानां नामानि च लिखितानीत्यत्र च को हेतुः ?

अथ वराहमिहिरेण साकं विवादे जाते ज्यौतिषग्रन्थमिममकरोदित्यपि तावन्न स्वीकर्तुमर्हम् । वराहमिहिरादिज्यौतिषाचार्यमतानुकूलं ज्योतिर्विदा-भरणं रचयामीति ग्रन्थादावेव स्फुटमभिहितत्वात् ।

महाकविकालिदासोक्तकाव्यनाटकानां प्रसादगुणोपलक्षिताभिरुक्तिभि-ज्यौतिर्विदाभरणस्यातिकठिनोक्तेः सर्वथैव सादृश्याभावाच्च ज्योतिर्विदा-भरणकर्त्ता कालिदासगणकः कविकुलगुरुः कालिदासो न भवितुमर्हतीति च स्फुटमेव प्रतीयते ।

अथैवं राजसत्ताध्याये कलेरारम्भाद् गतानां भाविनां च नरपतीनां

नामानि तैः प्रवृत्तानां शाकवर्षाणां च प्रमाणानि लिखितानि—यथा कलियु
रम्भाद् युधिष्ठिरशाकवर्षाणि ३०४४, ततो विक्रमशाकवर्षाणि १३५, त
शालिवाहनशाकवर्षाणि १०००० त्यादिवचनानि भविष्यपुराणाद्युक्तिवक्ति
धाराणि कालिदाससदृशानां महाकवीनां पक्षेऽसङ्गतान्यसम्भवानि
कालिदासस्य कृतित्वे महानेव संशयः ।

यद्यप्ययं ग्रन्थः कालिदासकृतो नास्तीत्येव ग्रन्थपर्यालोचनया प्रतीत
तथाप्यत्रानेके तादृशा विषया अपूर्वा इतिहासोपयोगिनो विद्यन्ते यदनु
धेनायं ग्रन्थोऽवश्यमेव विलोकनीयो विद्वद्भिः । अत्रत्ययात्राप्रकरणोक्त
ऋतुवर्णनद्वारा यात्राया विधिनिषेधविधानं सुहृत्तग्रन्थोक्तमुनिमतानुकूलं
साधारणविज्ञानविवेचनेनापि सामञ्जस्यं साधयतीति महानेव चमत्कारः ।

सरसश्रुतिमधुरकाव्यांशविलोकनेन श्लेषोक्तिविवेचनेन चावश्यमेव
ग्रन्थस्य महत्त्वं विदितं भवति । औदार्यं चानेकप्राचीनविद्वद्वरवत् कालि
दासगणकस्येदं विलोक्यते यन्महता परिश्रमेण सम्पादितं ग्रन्थजातं स्वस्मात्
प्राचीनस्य कस्यचन महामहिम्नो विदुषो नास्ति प्रकाशितं जगतीति ।

अधुना तु बहवोऽपि विद्वांसोऽन्येन विवेचितं विषयजातं विरचितं
ग्रन्थरत्ने च चौर्यवृत्त्या नीत्वा यत्किञ्चित् परिवर्त्य वा स्वनाम्ना प्रकाशयन्ति
यन्ति जगतीति धन्यास्ते प्राचीना अस्माभिः प्रणम्या एवेति शिवम् ॥

सुखानुभूतिः

[निबन्धकः—श्रीशिवशङ्कर-शास्त्री]

(क)

आपेक्षिकः खलु सुखिशब्दः । यदा कश्चिन्नरः सुखीत्यभिधीयते, तदा स येषामितरेषां तुल्यमारोप्यते तेभ्यः, साधारणजननिवहादात्मनो जीवितस्य समयान्तरमनोऽवस्थापेक्षया वा सुखितर इत्यवगम्यते । तथा हि यदा कश्चन जनः पर्याप्तो भवति तस्य प्रारिप्सितवस्तु लब्धुं तदा स सुखित इति कथ्यते । किञ्च तुलनया निर्णीतार्थेऽपि यदा नरः कश्चित् साधारणजनसमूहात् स्वास्थ्यवत्तरो धनवत्तरश्च भवति तदा स सुखीत्याख्यायते । अतिनिपुणं विचार्यमाणेऽपि सुखशब्दस्यार्थे, इदमेकं सुनिष्पन्नं भवति—यदा नरो दुःखापेक्षया सुखमधिकतरमनुभवति तदा स सुखभाक् विनिश्चित इति मिगद्यते । इत्थं सुखस्य परिमाणं दुःखापेक्षया यथा यथा गरीयो भवति नरस्य, तथा तथा सोऽधिकतरसुखित इत्याख्यायते ।

(ख)

इन्द्रियैर्विषयोपभोगो न जातुलंभवति सनातनीं शान्तिं शाश्वतञ्च सुखं प्रदातुम् । स्मृतिश्चात्र यथा—

भोगासक्ताः प्रमुग्धाः सततधनपरा भ्राम्यमाणा यथेच्छं

दारापत्यादिरक्ता निजजनभरणे व्यग्रचित्ता विषण्णाः ।

लप्स्येऽहं कुत्र दर्भं स्मरणमनुदिनं चिन्तया व्याकुलात्मा

हाहा लोका विमूढाः सुखरसविमुखाः केवला दुःखभाराः ॥

भवामो वयं विषयोपभोगानन्देन विगतचेतना इव । नवतामुपयन्तु वा क्षणे क्षणे अस्माकमुपभोगविषयास्तथापि आशानुरूपं सुखं लब्धुमीशा न भवामः । इन्द्रियोपभोगजनितं सुखं न कदापि तात्त्विकं भवितुमर्हति ।

५८

संस्कृत-साहित्य-परिपत्

[पौडशा

२५

इदन्तु सर्वथा क्षणिकम् । ज्ञेयञ्चास्माभिर्यदिमे भावा भवेऽस्मिन्
भङ्गुरा इति । किञ्च—

सम्पन्न विद्युदिव सा लोकलोचनखेदकृत् ।

लोला कृपि लयं याति या परानुपकारिणी ॥

अपरञ्च—ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥

(ग)

ऐन्द्रियिकमानन्दं पुनः पुनरुपभुञ्जानस्य तत्रासक्तिर्नैव तिष्ठति । इन्द्रि-
यच क्रमेण निर्जीवतां तथाऽवशतां यन्ति । तादृशं सुखं नो-
सत्यपि सुखकारणे । यथा कस्यचित् यन्त्रस्यांशविशेषस्य पुनः
व्यवहारेण तद् यन्त्रं विकलतामुपैति तथा जीवदेहस्येन्द्रियाणामंश-
निरन्तरमुद्रेकेण नचिरायैव तत्पाटवं ह्रासमेति, वि-
भोगजनितानन्दस्यासकृदुपभोगेन न तस्य विषयेषु तादृशी स्पृहा वि-
यादृशी प्रथमावस्थायामानन्दभोगस्यावर्तत । अतो दृश्यते नश्वरविषयोपभो-
गादानुरूपं सुखं न प्राप्यते । पार्थिवपदार्थानां सुखं न हि नैर्मलं
परां कोटिमधिरोढुमर्हति । आशा हि न स्वल्पविषया ।

उक्तञ्च—निःस्वो वष्टि शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपो

लक्षेशः क्षितिपालतां क्षितिपतिश्चक्रेश्वरत्वं पुनः ।

चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिर्ब्रह्मास्पदं वाञ्छति

ब्रह्मा विष्णुपदं हरिर्हरपदं त्वाशावधिं को गतः ॥

सुखमप्याशावदनन्तपारम् । लोकेऽस्मिन् निर्मलं शाश्वतञ्च सु-
कुत्रापि लभ्यते । मूढा मानवा मुधा तस्मै सुखाय क्षणस्थायिने स्पृहयन्ति
अधिगच्छन्ति न जातु ते सुखम् । न यान्ति वा तेषां मनोरथाः सिद्धि-
उक्तञ्च शान्तिशतके—

२य-संख्या]

सुखानुभूतिः

५६

जन्मेदं वन्ध्यतां नीतं भवभोगोपलिप्सया ।

काचमूल्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥

किञ्च — गृहाण्याश्रित्य गावश्च क्षेत्राणि च धनानि च ।

दाराः पुत्राश्च भृत्याश्च भवन्तीह नरस्य वै ॥

एवं तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेवानुपश्यतः ।

रागद्वेपौ विवर्द्धन्ते अनित्यत्वमपश्यतः ॥

रागद्वेपाभिभूतं च नरं द्रव्यवशानुगम् ।

मोहजाता रतिर्नाम समुपैति नराधिप ॥

कृतार्थं भोगिनं मत्वा सर्वं रतिपरायणाः ।

लाभं ग्राम्यसुखादन्यं रतितो नानुपश्यति ॥

ततो लोभाभिभूतात्मा सङ्गाद्वर्द्धयते जनम् ।

पुष्ट्यर्थं चैव तस्येह जनस्यार्थं चिकीर्षति ॥

स जानन्नपि चाकार्यमर्थार्थं सेवते जनः ।

बालस्नेहपरीतात्मा तत्क्षयाच्चानुत्पद्यते ॥

ततो मानेन सम्पन्नो रक्षन्नात्मपराजयम् ।

करोति येन भोगी स्यामिति तस्माद्विनश्यति ॥

तथा हि बुद्धियुक्तानां शाश्वतं ब्रह्मवादिनाम् ।

अनिच्छतां शुभं कर्म नराणां त्यजतां सुखम् ॥

स्नेहायतननाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव ।

आधिव्याधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ॥

निर्वेदादात्मसम्बोधः सम्बोधाच्छास्त्रदर्शनम् ।

शास्त्रार्थदर्शनाद्राजस्तपः एवानुपश्यति ॥

दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यवमर्शनात् ।

यो वै प्रियसुखे क्षीणस्तपः कर्तुं व्यवस्यति ॥

तपः सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते ।

जितेन्द्रियस्य दान्तस्य स्वर्गमार्गप्रवर्तकम् ॥

(घ)

मानवजीवनं बाहुल्येन मायामयं वृथामनोरथपूर्णञ्च । बाह्यरूप-
दर्शनेन कस्यचिद्वस्तुनः स्वरूपं निर्धारयितुं न शक्यते । विषयोपभोग-
जनितस्यानन्दस्य मार्गे नैराश्यं बहुलीभवति । प्रीतिकरविषयोपभोगं प्रति-
माणं नरं मोघीभूताऽपि सुखेच्छापाततः सुखयत्येव । परन्त्वाशावद्धं क-
हृदयं न कदापि लब्धुमलं भवत्याशानुरूपसुखम् । अथवा साधिवदमुच्यते-

तडिन्मालालोलं प्रतिविरतिदत्तान्धतमसं

भवे सौख्यं हित्वा शमसुखमुपादेयमनघम् ।

इति व्यक्तोद्गारं चटुलवचसः शून्यमनसो

वयं वीतव्रीडाः शुक इव पठामः परममी ॥

विषयेषु स्पृहावतां जनानां यदा सर्वे प्रयत्ना विफला भवन्ति तदा न-
मनांसि विषादस्य परां कोटिमधिरोहन्ति । पुनः पुनर्व्यर्थमनोरथ-
शाश्वतसुखसन्धानपराः सद्गुरुं शरणं व्रजन्ति । श्रुतिश्चात्र यथा—

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् । समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ-
अपि त्वाचार्यवान् पुरुषो वेद । तथा च—

जननमरणादिसंसारानलसन्तप्तो दीप्तशिरा जलराशिमिव उपहार-
श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसृत्य तमनुसरति ॥

स गुरुः सञ्जातकृप एनमुपदिशति—

सुकृतासुकृतं कर्म निषेव्य विविधैः क्रमैः ।

दशार्द्धप्रविभक्तानां भूतानां बहुधा गतिः ॥

सौवर्णं राजतञ्चापि यथाभाण्डं निषिच्यते ।

तथा निषिच्यते जन्तुः पूर्वकर्मवशानुगः ॥

नारीजाज्जायते किञ्चिन्नाकृत्वा सुखमेधते ।

सुकृतैर्विन्दते सौख्यं प्राप्य देहक्षयं नरः ॥

चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।

कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥

२य-संख्या]

सुखानुभूतिः

निरन्तरञ्च मिश्रञ्च लभते कर्म पार्थिव ।
 कल्याणं यदि वा पापं न तु नाशोऽस्य विद्यते ॥
 कदाचित् सुकृतं तात कूटस्थमिव तिष्ठति ।
 मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते ॥
 ततो दुःखक्षयं कृत्वा सुकृतं कर्म सेवते ।
 सुकृतक्षयादुष्कृतञ्च तद्विद्धि मनुजाधिप ॥
 दमः क्षमा धृतिस्तेजः सन्तोषः सत्यवादिता ।
 ह्रीरहिंसा व्यसनिता दाक्ष्यं चेति सुखावहाः ॥
 दुष्कृते सुकृते चापि न जन्तुर्नियतो भवेत् ।
 नित्यं मनःसमाधाने प्रयतेत विचक्षणः ॥
 नायं परस्य सुकृतं दुष्कृतं चापि सेवते ।
 करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥
 सुखदुःखे समाधाय पुमानन्येन गच्छति ।
 अन्येनैव जनः सर्वः सङ्गतो यश्च पार्थिवः ॥ इति ।

(६)

इन्द्रियभोग्यवस्तूनामुपभोगेन दुर्लभमायुर्विनश्यति । अतः पुण्येन कर्मणा
 नर उत्कर्षार्थं प्रयतेत ।

अनित्यमिह मर्त्यानां जीवितं हि चलाचलम् ।

यो विचक्षणः सुखे वा दुःखे वा वर्तमानः शुभानि चिनोति, स तन्त्राणि
 पश्यति । संसारसागरे निमज्जन् मानवः सदा विविधेनोपायेनेमं भवार्णव-
 मुत्तरितुं यतेत । उक्तञ्च महर्षिणा पराशरेण—

सुखितो दुःखितो वापि नरो लोभं परित्यजेत् ।

अवेक्ष्य मनसा शास्त्रं बुद्ध्या च नृपसत्तम ।

असन्तोषोऽसुखायेति लोभादिन्द्रियसम्भ्रमः ।

ततोऽस्य नश्यति प्रज्ञा विद्ये वाभ्यासवर्जिता ॥

नष्टप्रज्ञो यदा तु स्यात्तदा न्यायं न पश्यति ।

तस्मात् सुखक्षये प्राप्ते पुमानुग्रं तपश्चरेत् ॥

यदिष्टं तत् सुखं प्राहुर्द्वेष्टं दुःखमिहेष्यते ।

कृताकृतस्य तपसः फलं पश्यस्व यादृशम् ॥

* * * *

अबुधा न प्रशंसन्ति मोक्षं सुखमनुत्तमम् ॥

यथा यथा हि सदृत्तमालम्बन्तीतरे जनाः ।

तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च मोदते ॥

यन्तु प्रीतिपुराणेन चक्षुषा तात पश्यति ।

दीपोपमानि भूतानि यावदर्थान्न पश्यति ॥

सान्त्वेमान्नप्रदानेन प्रियवादेन चाप्युत ।

समदुःखसुखो भूत्वा न परत्र महीयते ॥

श्रुतिरप्याह—उत्तिष्ठत, जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत ।

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया ।

दुर्गं पथस्तत् कवयो वदन्ति ॥

शाश्वतसुखस्य मार्गो हि विघ्नसङ्कुलः । तथा च भगवाञ्छङ्करो मुनिः
कोपनिषदि—

‘तत्रापरविद्याविषयः कर्त्रादिसाधनक्रियाफलभेदरूपः संसारोऽनाद्य-
रनन्तो दुःखस्वरूपत्वाद्द्वयातव्यः प्रत्येकं शरीरिभिः । सामस्त्येन नदीस्रोतो-
द्वयवच्छेदरूपसम्बन्धस्तूपशमलक्षणो मोक्षः परविद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽम-
रोऽमरोऽमृतोऽमयः शुद्धः प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठालक्षणः परमानन्दोऽख-
इति ।

(च)

‘आत्मा सर्वव्यापको नित्यो दुःखनिवृत्तिरूपः सुखरूपश्चेति । आत्मस्वरूप-
मोक्षः पुरुषार्थ एव । तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्व-
स्मात् अन्तरतरं यदयमात्मा’ इति । ‘यो वै भूमा तत् सुखं, एष एव पर-

आनन्दः, विज्ञानम्, आनन्दम् ब्रह्म' इत्यादिभिः श्रुतिभिस्तस्य परमानन्दरूप-
त्वोपदेशात् । तस्य च नित्यत्वेऽपि लोके धर्मजन्यतत्तदन्तःकरणवृत्तिव्यङ्ग्य-
तया तदुत्पत्तिविनाशोपचारः । यद्यपि संसारदशायामविद्यावृत्तरूपत्वात्
आत्मा परमानन्दरूपतया न प्रथते, तथापि तत्त्वविद्ययाऽविद्यानिवृत्तौ स्वप्र-
काशतया स्वयमेव परमानन्दतया प्रकाशते इति न व्यञ्जकापेक्षा । 'यत्
साक्षात् अपरोक्षाद् ब्रह्म, अयमात्मा सर्वान्तरः, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म,
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतेः स्वप्रकाशज्ञानानन्दरूप एव आत्मा । अन्तः-
करणादुत्पत्तिविनाशोपचारात् च तद्वृत्तौ ज्ञानाध्यासात् 'जानामि' इति
तदाश्रयत्वप्रतीतिः । धात्वर्थत्वमुत्पत्तिविनाशवत्त्वं चान्तःकरणवृत्तेरिव
इति ज्ञप्तिरूपमुख्यज्ञानस्य सर्वाधिष्ठानत्वेन अन्याश्रयत्वाभावात् न
द्वैतापत्तिः । तेन ज्ञानसुखात्मक आत्मा सत्यः तद्भिन्नं च सर्वं जगदसत्य-
मिति सिद्धम् । श्रुतिश्चात्र यथा—उत्थितः सन् सुखमहमस्वाप्समिति
लोकान् वदति, तेन आनन्दं स्वालयं गतः आनन्दाच्चाऽऽगत इति ज्ञायते
आनन्दश्च ब्रह्म । 'यथैव एष देवदत्तो यष्ट्यादिना काष्ठेनापि ताड्यमानो
न याति न पलायते केवलमानन्दानुभवात् इतरानुभवाभावादिति । किञ्च—
आनन्दः सुखम् । सुषुप्तौ आत्मरूपं ज्योतिरानन्दयते इति सुखमधिकृत्य
उपनिषदः ।

(छ)

'अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थ' इति सांख्यसूत्रम्,
सुखोत्कर्षस्यापि क्षयित्वात् न कृतकृत्यता । अत्यन्तदुःखनिवृत्तिस्तु
न तथा अपुनरावृत्तेः । सुखे दुःखस्यावश्यम्भावात्, यदि सुखे सति दुःख-
मवश्यम्भवेत्, कस्तर्हि सुखमभिलषेत् तस्माद्दुःखबहुलत्वात् सुखस्य दुःख-
निवृत्तिरेव पुरुषार्थः । स्वगादीनामर्जने क्षयादौ च दुःखमिति स्वसंवेदन-
मेव प्रमाणमिति । रागिणां सुखम्, वीतरागाणां दुःखाभाव इति च
सांख्यसूत्रे अनिरुद्धभट्टपादाः । तथाहि महर्षिः कपिलः—'तदपि दुःख-
शबलमिति दुःखपक्षे निक्षिपन्ते विवेचकाः' ।

विज्ञानभिक्षुनाऽप्युक्तम्—

सुखाशया वहिः पश्यन् देही हीन्द्रियरन्ध्रकैः ।
 वातायनैर्गृहीत्वान्तः सुखं वेत्ति न बाह्यदृक् ॥
 दुःखलभ्यान् दुःखमयान् परिणामेऽतिदुःखदान् ।
 विषयोत्थान् सुखाभासान् धिक् स्वात्मसुखबोधकान् ॥
 प्रियदर्शनतो बुद्धेः सुखं लोकेषु दृश्यते ।
 अतोऽनुमेयं परमप्रियदृष्ट्या परं सुखम् ॥
 प्रीतिरन्यत्र चानित्या विवेकाद्यैः सुखादिषु ।
 आत्मप्रीतिस्तु नित्याऽतो नित्यानन्दः पुमान् यतः ॥
 आत्मार्थत्वेन सर्वत्र प्रीतिरात्मा स्वतः प्रियः ।
 इति शश्वच्छ्रुतिः प्राह आत्मदृष्टिविधित्सया ।
 आत्मनः प्रियतां बुद्धिर्यदि पश्येत् समाहिता ।
 सर्वातिशायिनीं तर्हि सुखाब्धौ किं न मज्जति ॥
 अतोऽप्यनुपमं ज्ञेयं प्रियात्मेक्षणतः सुखम् ।
 भुञ्जते तत् सुखं धीरा जीवन्मुक्ता महाधियः ॥
 अन्तरात्मसुखं सत्यमविसंवादि योगिनाम् ।
 अपश्यन् कृपणो बाह्यसुखार्थी वञ्चितो जनः ॥ इति ।

सांख्यानां तथा वैदान्तिकानां मुक्तिमनु किञ्चिद्वेषमयं विद्यते । सुख-
 दुःखविरतिरेव सांख्यानां मुक्तिः सुप्तिसमाध्योर्ब्रह्मरूपत्वात् । सर्वदुःख-
 विमोचनात्मकं हि मोक्षस्य पर्यायान्तरम् । इदमेव कैवल्यं हि वैदान्ति-
 कानां मुक्तिः बुद्धस्य च निर्वाणम् तथान्येषामप्येवम् । वैदान्तिकानां
 मुक्तौ अस्ति विद्यमानतानन्दस्यात्मनः प्रकृत्यानन्दधनत्वात् ।

‘सुखानुशयी रागः’—अस्यार्थः—सुखज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वकः सुख-
 साधनेषु तृष्णारूपो गद्वर्णो रागसंज्ञः क्लेशः । अत्र च योगसूत्राणि—
 , परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकितः ।

‘हेयं दुःखमनागतम्’ ‘द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः’ ‘द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः’ ‘तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा’ ‘स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः’ ‘तस्य हेतुरविद्या’ ‘तदभावात् संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम्’ ‘विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः’ ‘शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः’ ‘सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्म- दर्शनयोग्यत्वानि च’ ‘सन्तोषादनुत्तमः सुखलाभ’ इति पतञ्जलिः ।

अत्र नैयायिकाः—

‘सुखन्तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जन्यते ।

अधर्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम् ।

इच्छा हि द्विविधा—फलविषयिणी उपायविषयिणी च । फलन्तु सुखं दुःखाभावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अत एव स्वतः पुरुषार्थः सम्भवति । यज् ज्ञातं सत् स्ववृत्तितयेष्यते, स स्वतः पुरुषार्थ इति तत्क्षणात् ’ इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वमिति फलितोर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्ट- साधनताज्ञानं कारणम् । किञ्च—

धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिसाधनम् ।

गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः परिकीर्तितः ॥

कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यस्त्वसौ मतः ।

अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः ॥

प्रायश्चित्तादिनाश्योऽसौ जीववृत्ति त्विमौ गुणौ ।

इमौ तु वासनाजन्यो ज्ञानादपि विनश्यतः ॥ इति

अत्र च वैष्णवाः—

यथा शर्करा स्वरूपेण न सुखप्रकाशः । तत्प्रयोजनकस्य शर्करा- संवेदनस्याभावात्, किं तु तद्भोजिनः तत्संवेदनवतः । एवं विष्णुभावापन्नस्य सुखरूपत्वेऽपि न सुखप्रकाशः तत्संवेदनाभावात् । किं तु तद्भेदेनावस्थितस्य— ‘अयं विष्णुः सकलकल्याणगुणो मतुसेव्यः’ इति संवेदनवतः । तस्माद्विष्णुभावो न मोक्षः, किन्तु तत्सन्निधिस्थितस्य तत्संवेदनम् इति । तथा च—

६६

संस्कृत-साहित्य-परिपत्र

[षोडशाब्दस

एकमेकमिदं ब्रह्म न भेदि सकलं जगत् ।

वासुदेवाभिधानस्य स्वरूपं परमात्मनः ॥

तदेतदुपदिष्टं ते संक्षेपेण महामुने ।

परमार्थं सारभूतं सदद्वैतमशेषतः ॥

तद्भावभावनापन्नस्ततोऽसौ परमात्मनः ।

भवत्यभेदि भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥

इति विष्णुपुराणाद्युक्तेः 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतेश्च इति भावः ।

अनित्याः खल्विह लोके विषया उपभोगस्य । तेभ्यो यत् सुखमुत्पद्यते तदप्यनित्यम् । अतोऽनित्यस्य सुखस्य कृते कौ मूढ उत्कण्ठते ?

उक्तञ्च भगवता—

‘नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

संसारदुःखैर्मुहुरर्हितात्मानो जना वस्तुयाथार्थ्यवेदिन इव पार्थिवसुखस्यानित्यत्वमप्रत्यक्षीकुर्वन्तः सदा तन्नित्यमिव मन्यमाना रात्रिन्दिवं यतन्ते तदधिगन्तुम् । ते तु नेदमेव जानन्ति यत्—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तन्ते ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ।

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥

अतो जनैर्वशीकृतेन्द्रियैर्भवितव्यम् । चेतश्च प्रशान्तं कर्तव्यम् । जितेन्द्रियस्य प्रशान्तचित्तस्य चेतसि परमशान्तिरूपो मोक्षानन्द उत्पद्यते इति शम् ।

वेदानां वैदिकमन्त्रद्रष्टृणां च संक्षिता विवृतिः

[निबन्धकः—श्रीउपेन्द्रनाथ-विद्याभूषण शास्त्री]

“ यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥”

“ द्यौर्नः पिता जनिता नाभिरन्न

वन्धुर्नो माता पृथिवी महीयम् ।

उत्तानयोश्चस्वोर्योनिरन्तः

यत्र पिता दुहितुर्गर्भम् आधात् ॥ ” इति अथर्ववेदे ।

[दीर्घतमा नाम महर्षिः पूर्वनिवासं पितृलोकं याम् अभिध्याय वदति—

द्यौः आदिस्वर्गः (इलावृतवर्षम् इति यावत्) नः अस्माकं जम्बुद्वीपनिवासिनां

पिता पितृभूमिः पूर्ववसतिस्थानम् अभूत् इत्यर्थः । सा द्यौः नः जनिता

जनयित्री आदिजन्मभूमिः इत्यर्थः । अत्र अत्रैव दिवि आदिस्वर्गे इत्यर्थः ।

नः अस्माकं पूर्वपुरुषाणां नाभिः उत्पत्तिस्थानम् अभूत् । सा च द्यौः नः

अस्माकं वन्धुः ज्ञातिश्च । अस्माकं ज्ञातयो देवाः तत्रैव दिवि वर्तन्ते ।

तथा च “ अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ” इति

अष्टममण्डले सप्तविंशतितमसूक्ते दशमी ऋक् । इयम् अस्मदध्युषिता

मही महती पृथिवी धरा पृथुजनपदः जम्बुद्वीपः नः अस्माकं जम्बुद्वीपनिवा-

सिनां माता मातृभूमिः वर्त्तते इत्यर्थः । उत्तानयोः अत्युन्नतयोः चस्वोः

सेनयोः सेनापतिस्वरूपयोः द्यावापृथिव्योः पूर्वस्वर्ग-जम्बुद्वीपयोः अन्तः

मध्ये पिता द्यौः योनिः सर्वेषाम् उत्पत्तिस्थानं यत्र पिता सा द्यौः दुहितुः

कन्यारूपायाः अन्तरीक्षभूमेः भुवर्लोकस्य गर्भम् सन्तानम् औपनिवेशिकान्

आधात् दधार धारयामास । द्यावापृथिव्योरेव देवमानवाः अन्तरीक्षं

(भुवर्लोकं) दिवं च गताः इति भावः] तथा च अथर्ववेदे—“ इत एते

उदारुहन् दिवः पृष्ठान्यारुहन् । प्र भूर्जयो यथा पथा याम् अङ्गिरसो ययुः ॥”

वः ।

सुखमुत्

कण्ठे ?

सुखस्या-

यतन्ते

तन्व्यम् ।

उत्पद्यत

[यथा भूर्जयः जम्बूद्वीपः भारतवर्षम् इति यावत् स्वाधिकारभूताम् अभूत् । तथा एव अङ्गिरसः पथा सुरवर्त्मना देवयानमार्गेण याम आदिस्वर्गम् इलावृतवर्षम् प्रययुः । ततः एते अङ्गिरसः इतः दिवः दुयलोकान् उदारोहन् । तथा चोक्तं कृष्णयजुषि—“देवल्लोको वै साम, देवल्लोकाद् एव अन्यं मानुषलोकम् प्रत्यवरोहन्तो यन्ति ” इति । तत् पितरि दिवि स्वर्लोके आदिस्वर्गे उत्पन्नत्वात् आदिपैतृकत्वात् सामवेदस्यैव अभ्यर्हितत्वम् । ऋग्वेदो जम्बूद्वीपसम्पत्, अतः पुरुषसूक्तदृष्ट्या पूर्वम् एव ऋग्वेदस्य नाम कृतम् । तथा च प्राक् दिवि एव गीर्वाणवाणी नागराक्षराणि च सम्भूतानि । तथा चोक्तं यजुषि—“दिवि विष्णुर्व्यक्रंस्त जागतेन छन्दसा, अन्तरिक्षे व्यक्रंस्त त्रिष्टुमेन छन्दसा, पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रंस्त गायत्रेण छन्दसा” इति । तथा च ऋग्वेदे दशममण्डले नवतितमसूक्ते चतुर्दशी ऋक्—“नाभ्या आसीद् अन्तरीक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्त्तत पद्भ्यां भूमिः” इति ।

[प्रजापतेः नाभ्याः नाभेः अन्तरीक्षं भुवर्लोकः समवर्त्तत, शीर्ष्णः शिरसः द्यौः स्वर्लोकः आदिस्वर्गः समवर्त्तत, तस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिः भूर्लोकः जम्बूद्वीपः समवर्त्तत । प्रजापतिः पूर्वं स्वर्लोकं ततः भूर्लोकं ततो भुवर्लोकं क्रमशः लोकत्रयम् अकल्पयत् । आदौ द्यौरेव एकासीत्, न तु भूः अन्तरिक्षं वा । ततो भूरुद्भूता । ततो मिलित्वा द्यावापृथिव्यौ रोदसी बभूवतुः । ततो भुवर्लोकस्य क्रमेण उत्पत्तौ तेषां सर्वेषां समवायेन त्रिभुवनं समुत्पन्नम् । ततो यथोक्तम् ऋचि—“ऋतं च सत्यं च...ततो रात्रयजायत” इति दशमे मण्डले नवत्युत्तरशततमे सूक्ते प्रथमायां ऋचि । अथ केचित् साममन्त्राः कृते युगे दृष्टाः, केचिन् साममन्त्राः ऋङ्मन्त्राः यजुर्मन्त्राश्च त्रेतायुगस्य प्रातरेव दृष्टाः । तेषां समवायेन समाहारेण च त्रयी प्रतिष्ठापिता । अथ काले काले आ त्रेतायुगकैशोराद् द्वापरसायमन्तं च यावत् ये ये वेदमन्त्राः स्वर्लोक-भूर्लोककेतुमालवर्षादिषु दृष्टा ते च क्रमशः समाहृताः प्रतिसङ्कलनाभ्यन्तरे प्रवेशिताः इत्यधिगम्यते शाखाध्ययनात् । तथा चोक्तं वायुपुराणे—“त्रेतादौ संहिता वेदाः” इति । तथा च

२५-संख्या]

वेदानां वैदिकमन्त्रद्रष्टृणां च संक्षिप्ता विवृतिः

६६

विष्णुपुराणे—“त्रेतायां प्रथमे व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा” इति । या चैयं वेदमृता गायत्री चतुर्षु वेदेषु एव समासाद्यते सा खलु सान्नि प्रथमम् एव ब्रूते स्वर्लोके एव दृष्टत्वात् । तथा चोक्तं योगि-याज्ञवल्क्येन—

तपसा सुसमृद्धस्य आदिस्वर्गात् स्वयम्भुवः ।

ओङ्कारपूर्वा गायत्री निर्जगाम ततो मुखात् ॥

किं बहुना ऋग्वेदस्य व्याहृतिः भूः यजुषः भुवर्लोकः, साम्नः स्वर्लोक-
आदिस्वर्गो द्यौरिति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

ततः स्वर्लोकाद् जम्बुद्वीपम् अभ्यागता देवाख्या द्विजा अपि ददृशुः वेद-
मन्त्रान् । तथा च “मिमिहि श्लोकम् आस्ये पर्जन्य इव ततनः । गाय गायत्रम्
वक्ष्यम् ।” इति प्रथमे मण्डले अष्टात्रिंशत्तमे सूक्ते चतुर्दशी ऋक् ।
[ऋत्विक्, त्वम् आस्ये मुखेन श्लोकम् ऋचं मिमिहि विरचय इत्यर्थः ।]
तथा च “अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया । अकारि रत्नधासमः ।”
इति प्रथमे मण्डले विंशतितमे सूक्ते प्रथमा ऋक् [अयं स्तोमः स्तुतिमन्त्रः
देवाय जन्मने ऋभूणां मानुषाणां गुणवलेन देवत्वप्राप्तिविषये विप्रेभिः विप्रैः
मेधाविभिः कविभिः आसया मुखेन अकारि कृतः इत्यर्थः ।] तत् जम्बू-
द्वीपवासिनः ऋषयः मन्त्रद्रष्टार आसन् । न केवलम् ऋषय एव मन्त्र-
द्रष्टार आसन् । परं भूपतयोऽपि बहून् मन्त्रान् ददृशुः । तथा औशीनरो
भूपतिः शिविर्नाम, काशीराजः प्रतर्ह्नो नाम, रोहिदश्वतनुजो वसुमनाश्व,
राजपिः सुदासश्व, महाराजः पृथुरपि सर्वे मन्त्रद्रष्टारो बभूवुः । तथा च न
केवलं भूपाला एव मन्त्रद्रष्टार आसन् परं पारशवौ कक्षीवत्-कवपौ शूद्रावपि
मन्त्रद्रष्टारौ बभूवुः । तथा च सामवेदे—“सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मण-
स्पते कक्षीवन्तं य औशिजः” इति (I. 18. 1.) [हे ब्रह्मणस्पते, त्वं
सोमानं सोमरसस्य अभिषवकर्तारं यज्ञानुष्ठितारं मां कक्षीवन्तं स्वरणं
देवलोके प्रकाशवन्तं सुविदितं कृणुहि कुरु । यः कक्षीवान् अहम् औशिजः
औशिजः दास्याः पुत्रः अस्मि इत्यर्थः ।] दीर्घतमसः पुत्रेषु शूद्रायां जातेषु
कक्षीवादिषु ब्राह्मण्यदर्शनात्” इति महाभारत-टीकायां नीलकण्ठपादाः ।

ब्राह्मण-शूद्राप्रभवाः पारशवाः जन्मतः शूद्रा एव, परं मनुवचनाद् वौधात्य-
वचनाच्च कक्षीवदादयः श्रेयस्तया ब्राह्मण्यं गताः । तथा च “अयं कक्षीवते
महो वि वो मदे मतिं विप्रस्य वर्द्धयद् विवक्षसे ॥” इति दशममण्डले
पञ्चविंशतितमसूक्ते दशमी ऋक् । [अयं सोमः कक्षीवतः ऋपेः मनु-
महतः विप्रस्य मतिं प्रज्ञां वर्द्धयत् अवर्द्धयत् इति सायणपादाः] तथा च
“कक्षीवते शतहिमाय गोनाम्” इति नवमे मण्डले चतुःसप्ततितमे सूक्ते
अष्टमी ऋक् । [शतहिमाय बहुगमनाय कक्षीवते स्तोत्रकारिणे ऋपेः
इति सायणपादाः ।] तथा च “अहं मनु रभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवां ऋपि-
रस्मि विप्रः” इति चतुर्थे मण्डले षड्विंशतितमे सूक्ते प्रथमा ऋक्
कवपनामा पारशव इलूपपुत्रश्च मन्त्रद्रष्टा बभूव । “प्र सु ग्मंता धियमानस-
सक्षणि” “प्रावेपा मा बृहतो मादायन्ति”—इति दशममण्डले द्वाविंशतम-
सूक्तम् आरभ्य चतुस्त्रिंशत्तमसूक्तान्तं यावत् ऐलूपः कवप एव ऋपिः विप्रः
देवाः देवताः । तथा च “अधश्रुतं कवपं बृद्धम् अप्स्वनु द्रुह्युं नि वृण-
वजूबाहुः” इति सप्तमे मण्डले अष्टादशतमे सूक्ते द्वादशी ऋक् । अयं कव-
इन्द्रेण सलिलमध्ये निक्षिप्तो बभूव ।

न केवलं द्यावापृथिव्योः विप्रपारशवादयो मन्त्रद्रष्टारो बभूवुः परं
पार्थिव्यो विदुष्यो जगद्दलामभूता नार्योऽपि वेदमन्त्रद्रष्टृय आसन्
“शश्वती नार्यभिचक्ष्या ह सुभद्रम् अर्यभोजनं विभर्षि ।” इति अष्टमे
मण्डले प्रथमे सूक्ते चतुस्त्रिंशत्तमी ऋक् । [शश्वती नाम अङ्गिरसः सुत-
असङ्गस्य भार्या इति सायणपादाः ।] प्लयोगाभिधानस्य नृपतेस्तनुज-
असङ्गाख्यो भूपतिः कदाचित् देवशापेन नपुंसकत्वम् अगमत् । अथ
तस्य पत्नी महर्षेरङ्गिरसस्तनुजा साध्वी विदुषी शश्वती भर्तुर्व्याधिना विना
सुमहत् तपस्तेपे । तेन तपसाऽसौ पुनः पुंस्त्वम् अवाप । ततः प्रातः
पुंव्यञ्जनं तं रात्रावुपलभ्य प्रीता पतिप्राणा शश्वती चतुस्त्रिंशत्तम्या ऋचा-
तम् अस्तौत् इति सायणपादाः । तथा च “स्त्री हि ब्रह्मा बभूविथ ।
अत्राहुः सायणपादाः—“हे शश्वति, त्वं स्त्री सती ब्रह्मा ब्रह्मवादिनी बभूविथ”

२५-संख्या]

वेदानां वैदिकमन्त्रद्रष्टृणां च संक्षिप्ता विवृतिः

७१

इति । तथा च महर्षेः अत्रेस्तनुजा विदुषी अपाला त्वग्दोषपरिहाराय सूक्तेन देवेन्द्रं स्तुतवती येन सा रोगमुक्ता सूर्यत्वक् जाता । ‘अपाला ब्रह्मवादिनी’ इति सायणपादाः । तथा च “खे रथस्य खेऽनसः खे युगस्य शतक्रतो । अपालाम् इन्द्रं त्रिषूत व्यकृणोः सूर्यत्वचम् ॥” इति अष्टमे मण्डले एकनवतितमे सूक्ते सप्तमी ऋक् । तथा च महर्षेः भरद्वाजस्य सुतया रात्र्याख्यया “रात्री व्यख्यद् आयती पुरुत्रा देव्यक्षभिः । विश्वा अधि श्रियोऽधित ॥” इति दशमे मण्डले सप्तविंशत्यधिकशततमे सूक्ते प्रथमा ऋग् दृष्टे । तथा च ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो दुहिता पारशवी घोषा ‘घोषायै चित् पितृपदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तं ॥” इति प्रथमे मण्डले सप्तदशाधिके शततमे सूक्ते सप्तमी ऋक् । तथा च “युवां ह घोषा पर्यश्विना यती राज्ञ ऊचे दुहिता पृच्छे वां नरा ॥” इति दशमे मण्डले चत्वारिंशत्तमे सूक्ते पञ्चमी ऋक् । एताभ्याम् ऋग्भ्यां घोषा ब्रह्मवादिनी मन्त्रद्रष्टी आसीत् इति सम्यक् ज्ञायते । तत् सर्वथा वेदमन्त्रा देव-मानुष-पारशवैः पुम्भिर्नारीभिश्च दृष्टा इति साधु गम्यते । एवं पथ्या स्वस्तिः पथ्या रेवती श्रुतकीर्त्तिः विश्ववारा । अन्याश्च बह्व्यो ब्रह्मवादिन्यो मन्त्र-द्रष्टव्य आसन् । तथा च ऋग्वेदस्य व्याहृतिः भूः । यजुर्वेदस्य व्याहृतिः भुवर्लोकः, सामवेदस्य व्याहृतिः स्वर्लोकः इति । तथा चोक्तं कृष्णयजुषि “मनुष्यलोको वै ऋचः, देवलोको वै साम । देवलोकादेव अन्यम् अन्यं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहन्तो यन्ति ।” इति ।

प्राप्तं पत्रम्

माननीय-संस्कृत-साहित्य-परिषत्-पत्रिकासम्पादकसमीपेषु —

महाभाग,

प्राचीनग्रन्थाज्ञातान्यालोचयता भया लब्धैषा रत्नमालाभिधाना पुस्तिका; सा चैकस्यैव पत्रस्योभयतो लिखिता। पुष्पिकायाम्—“श्रीपशुपतिरचिता रत्नमाला समाप्ता—” इति कस्यचन पशुपतेर्नाम संदृश्यते। कस्तावद्यं पशुपतिरासीत्, कस्मिन् वा काले कतमो वा देशोऽलंकृतोऽनेन सत्कविना— इति न किञ्चिदुपलब्धमस्माभिः।

“क्याटालोगास् क्याटालोगोरास्” नाम संस्कृतग्रन्थानां नामसंग्रहेऽस्या रत्नमालाया द्वे पुस्तके उल्लिखिते; एकञ्चोल्लिखितं राजेन्द्रलालमित्रमहोदयैस्तत्कृते विवरणग्रन्थे; तेषां तु कस्यापि विमर्षणसौकर्यं न विद्यते। राजेन्द्रलालमित्रमहाशयेन पुस्तकमेतन्मणिमुक्तादीनां परीक्षाविषयकम् इत्युक्तम्; तदुक्तिनिर्भरपरायणेन “अफ्रेक्ट” महोदयेनापि तथैव भणितम्। वयन्त्वत्र श्लोकानां सौन्दर्यद्वारेण रत्नसादृश्यमपहाय द्वितीयं रत्नसम्पर्कं न पश्यामः।

परं श्लोकानां मधुरतया मनोज्ञतया चेत्यमन्वर्थनामिका रत्नमाला विदुषां विनोदाय प्रकाश्यमर्हतीति भवत्समीपमुपस्थाप्यते। हस्तलिपीनां दुर्वोधतया यथा यथा पठितं, तथैव प्रकाशितम्; यत्र च न मे अर्थग्रहः तत्र सन्देहचिह्नानि दत्तानि।

विनीतः

श्रीनित्यधनभट्टाचार्यः।

रत्नमाला

का भूषा योषाणां,

किञ्च शिशोः कण्ठभूषणं भाति ?

निर्मलमुक्तामाला

पशुपतिरचिता + चतुरी वाचाम् ॥१॥

कः कुलकमलदिनेशः ?

सति गुणविभवेऽपि धीरो यः ।

कस्याहितं जगदेतत् ?

प्रियहितवचनस्य धर्मनिरतस्य ॥२॥

परधनहृदयहरा का ?

सत्कविता वेशवनिता च ।

कं न स्पृशति विपत्तिः ?

बुधजनवाक्यस्य सेवको यः ॥३॥

कस्मै स्पृहयति कमला ?

निरलसचित्ताय नीतिविताय ।

त्यजति च कं सा सहसा ?

द्विजगुरुहरिनिन्दकञ्च सालस्यम् ॥४॥

किमगाधं जलधेरपि ?

खलचरितं शब्दविद्या च ।

क खलु विधेयो वासः ?

सज्जननिकटेऽथवा कया (का) श्याम् ॥५॥

कः परिहार्यो देशः ?

पिशुनवृतो लुब्धभूपश्च ।

केनाशोच्यश्च पुरुषः ?

प्रणतकलत्रेण धीरपुत्रेण ॥६॥

इह परमः कः शोच्यः ?

सत्यपि विभवे न यो दाता ।

किं लघुताया मूलं ?

प्राकृतपुरुषेषु या याच्ना ॥७॥

रामादपि कः शूरः ?

स्मरशरनिहतो न यश्चलति ।

किमहर्निशमनुचिन्त्यं ?

केशवचरणौ जगज्जलौ (धौ) ॥८॥

के खलु नयनविहीनाः ?

परलोकं ये न पश्यन्ति ।

वद वद बधिरतमाः [के] ?

ये हितवचनं न शृण्वन्ति ॥९॥

कः प्रथिततरखञ्जः ?

व्रजति न यो वार्द्धके तीर्थम् ।

को मूकस्तु विदितः ?

प्रियवचनं यो न भाषते सदसि ॥१०॥

कः परिहार्यो रोगः ?

+ + + नाजिता नाम ।

को वा हस्तविहीनः ?

सम्पदि सत्यां यो न भुङ्क्ते ॥११॥

का च सभा परिहार्या ?

हीना वृद्धसचिवैर्या ।

किं गहनं भुजगादपि ?

स्त्रीचरितं राजसेवा च ॥१२॥

ब्रूहि स्पर्शमणिः कः ?

स्वभ्यस्ता निर्मला विद्या ।

विषविषमतमं किं ?

प्रच्छन्नं यत् कृतं पापम् ॥१३॥

नलिनीदल + + वत्तरलं किं ?

यौवन-मान-जीवनञ्च वित्तञ्च ।

प्राणादपि (?) को रक्ष्यः ?

+++ +++ ++ प्रवर्त्तयाः ॥१४॥

कस्तरति भवसमुद्रं ?

यस्य विषयैर्न रुध्यते चित्तम् ।

किं मुक्तिवह्निमूलं ?

गङ्गानिवासो हरेः सेवा ॥१५॥

कः पण्डितः + + +

भटिति परेषां संशयच्छेदी ।

को +++ वंशमूलं ?

गुरुजननिन्दा +++++ ॥१६॥

किं धर्मनास (श) मूलं ?

परवनिता परधनाकाङ्क्षा ।

कुत्र न देयं चेतः ?

परनिन्दापरजनापवादेषु ॥१७॥

को धर्म + + नु सुदृढः ?

परजीवहेतु + + + + ।

कः सुकृती भुवि जीवति ?

यः खलु पश्चात् प्रशस्यते लोकैः ॥१८॥

मरणादपि किं दुःखं ?

पण्डितता + + मूर्खताबोधः ।

किं पण्डितेन कार्यं ?

मोहलताच्छेदनोद्योगः ॥१९॥

कः कामधेनुसदृशः ?

निर्व्याजं सेवितो हि यः स्वामी ।

को नृपतिः सुखसेवी ?

निर्लोभः [ः] वृद्धसेवी च ॥२०॥

किं संसारे सारं ?

गङ्गानङ्गारिसेवनं च परमम् ।

किं करणीयं द्रव्यं ?

देयं विप्राय साधवे सततम् ॥२१॥

गुणहृदयं गमन + विमलसवर्णाऽनवद्याङ्गी ।

श्रीमत्पशुपतिरचिता सम्पूर्णा रत्नमालैषा ॥२२॥

इति पशुपतिरचिता रत्नमाला समाप्ता ॥

अस्या रत्नमालायाः केचन श्लोकाः सत्पद्यरत्नाकराख्यपुस्तके केनचिन्मुद्राक्षित-
वभूवुः (२८८ पृष्ठायां १५४६ श्लोकतः १५५६ श्लोकपर्यन्तम्) ; ते च सुहृदरेण शैल-
मोहनभट्टाचार्येण प्रबन्धस्यैतस्य सुदृण्याय प्रेषणानन्तरं मद्भोचरतां नीताः । तेषु एकादश-
श्लोकवन्धं प्रस्तुतप्रबन्धे न दृश्यते ; नूतनाविति तौ श्लोकावतः पादट्टीकायां सन्निवेशिता-
शिष्टानां च बहुशः पाठभेदः परिलक्ष्यते ; यैश्च पाठभेदैः प्रबन्धान्तर्गतानां श्लोकानां पाठा-
रुत्कर्षो भवति, त एव मया तत्तत्स्थलेषु भ्रमशोधनवेलायां प्रबन्धेऽन्तर्गृहीताः ।
च श्लोकसमूहस्य शिरसि “अथ पशुपतिविरचितरत्नमालायाः” इति नामोपलभ्यते ।

इति लेखकः ।

अतिरिक्तश्लोकौ—

कथं सहायः सुदृढो ?

निष्कपटेनार्जितो धर्मः ।

इह को नरकनिवासी ?

न विनीता यस्य दृश्यते भार्या ॥

किं स्त्रीविनाशमूलं ?

स्वातन्त्र्यं वित्तबहुलता च ।

को निष्कारणवैरी ?

पापार्थं यः प्रवर्त्तयति ॥

सांख्यकारिकाः सगौडपादभाष्याः । विद्यासुधाकर-

चिन्मुद्रादि
द्वरेण श्रीदु
तेषु एकाद
सन्निवेशौ
ानां पाठाध
ेताः । ल
ति ।
लेखकः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

त्रिर्गलितं यन्मुक्तसङ्ग अकर्त्तरि पुरुष” (उपोद्घातः पृ: ४०) इत्येवमादीनां दर्शनेन विमनायेरन् विशेषज्ञाः ।

अस्मद्देशमुद्रितेषु पुस्तकेषु प्रायेण सर्वत्रैव मकारस्य स्थानेऽनुस्वारो मुद्रयते, एतत्त्वतिमात्रमयुक्तम्, स्वरवर्णात् पूर्ववर्त्तिनो मकारस्यानुस्वारविधत्तं सर्वथा प्रामादिकमेव । अवश्यमत्रावधेयं सर्वदेशाश्च महाभागेन ।

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात् ।

पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाशय विनिवर्त्तते प्रकृतिः ॥

इति कारिकाया भाष्यमेवं मुद्रितम्—“यथा नर्त्तकी शृङ्गारादिरसैः इति-हासादिभावैश्च” इत्यादि । अत्र हरदत्तशर्ममहोदयेन पादटीकायां विलिखितम् “पाठोऽयं भ्रान्त इवाभाति । ‘विलासादिभावैश्च’ इति पठनीयम् ? विलसन्-महोदयानुवादस्तु in situations drawn from history or from tradition नातिमनोरमः । विलासलक्षणं च भावप्रकाशने, पृष्ठे (?)

६. ७ पङ्क्तयोः

प्रियसङ्गमकाले तु नेत्रभ्रूवत्कर्मणाम् ।

विशेषो यः स विज्ञेयो विलासोऽङ्गक्रियादिषु ॥” इति ।

अस्मभ्यं तु नैव विलसन्-महोदयस्य व्याख्यानं नापि वा हरदत्तशर्म-महोदयस्य पाठान्तरं रोचते । अत्र “रतिहासादिभावैश्च” इति स्वारसिक-पाठ इति व्यक्तमेव विदुषाम् । स च पाठः सम्यग् लगतीति किं शिरो-वेष्टनपूर्वकनासिकाप्रदर्शनेन पाठान्तरकल्पनेन वा ?

यद्यप्येवं द्वित्रेषु स्थलेषु वर्तते ग्रन्थसम्पादकेन साकमस्माकं मतविभेद-स्तथाऽपि पुस्तकस्यास्य परमोपादेयत्वमुपोद्घातस्य चाभिनवतथ्यसम्भार-भासुरत्वं मुक्तकण्ठमुद्घोष्यतेऽस्माभिः । मुद्रणादिकमस्य मनोहारि मूल्यं चात्यल्पम् । अत एवावश्यं संग्राह्यमिदं पुस्तकं सामान्यतः सर्वत्रैव संस्कृतभाषाभिज्ञैर्विशेषतश्च सांख्यरहस्यबुभुत्सुभिर्बालैः सांख्यशास्त्र-मध्यापयद्भिश्च विपश्चिद्भिरिति शिवम् ।

२५-संख्या]

सप्रमोदमङ्गीकारः

७६

वङ्गीयशब्दकोषः ।

प्रथमो भागः । (प्रथमद्वितीयतृतीय-
खण्डानि) । बोलपुरस्थशान्तिनिकेतनात् श्रीमता हरिचरणवन्द्योपाध्याय-
महोदयेन सङ्कल्य प्रकाशितः । मूल्यं प्रतिखण्डमाणकाष्टकम् ।

महान् खल्वयं भागधेयोदयो वङ्गभाषाया यच्छ्रीमता हरिचरण-
वन्द्योपाध्यायमहोदयेनादूरत्रिंशानि वर्षाण्यगणितशरीरपातं प्रयत्येदानीं
वङ्गभाषाया अतिमात्रं हृदयङ्गमोऽयं शब्दकोषः खण्डशः प्रकाश्यते ।
अत्र वङ्गभाषागतानि पदानि, तन्मूलानि संस्कृतप्राकृतादिविविधभाषागतानि
पदानि, तदनुरूपाणि च हिन्दीगुजरातीप्रभृतिभाषागतानि च पदानि
प्रकृतिप्रत्ययप्रदर्शनपुरःसरं समस्तपदानां च विग्रहादिप्रदर्शनपूर्वकमुपन्यस्तानि ।
प्रतिपदं च प्रभूतान्युदाहरणान्युपप्रदर्शितानि, अर्थपरिवर्तनादीन्यपि
निर्दिष्टानि । साम्प्रतं किल पण्डितोत्तंसैरपि विनिक्षिप्यते देशभाषासु
प्रणयभरमन्थरं चक्षुः, प्रयत्यते च तासां तत्त्वावधारणे च समुन्नतये च ।
अत एवातिमात्रमेवोपकारकोऽयं ग्रन्थो वङ्गीयानां चावङ्गीयानां च भाषा-
तत्त्वानुशीलनपराणां सर्वेषाम् । इतः पूर्वं नातिचिरं परलोकं प्रस्थितेन
श्रीमता ज्ञानेन्द्रमोहनदासमहोदयेन समीचीनया प्रणाल्या विरचितमभिधानं
वङ्गभाषायाः, तत्त्विदानीं निःशेषितमेव, प्रभूततरमूल्येनापि नाधिगम्यते ।
अयं पुनर्वङ्गीयशब्दकोषस्ततोऽपि विपुलतरः समीचीनतरश्च । तत्र प्रायेण
देशभाषागतान्येव पदानि सन्निविष्टान्यासन् अत्र संस्कृतभाषागताः शब्दाः
देशभाषामयाश्चोभये एव सन्निविष्टाः । अहंपूर्विकया संग्राह्यतामिदं पुस्तकं
वाचकमहाभागैः, नीयतां च साफल्यं प्रयत्नोऽयं विपश्चिच्छूडामणेः श्रीमतो
हरिचरणवन्द्योपाध्यायस्येति शिवम् ।

सप्रमोदमङ्गीकारः

जयपुरपत्तनतः प्रकाशितस्य संस्कृतरत्नाकराख्यस्य संस्कृतभाषामयस्य
परमरमणीयस्य मासिकपत्रस्य प्राथमिकं खण्डत्रितयं यथाकालं समधिगत-
मस्माभिः, संख्यान्तरेऽस्य समालोचना प्रकाशयिष्यते । बहुशस्तु वितीर्यन्ते

८०

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[षोडशाब्दस्य

साधुवादाः श्रीमते सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिषणाय म. म. गिरिधरशर्ममहोदयाय
येन विविधकार्यव्यापृतेनापि विषमतमेऽस्मिन् कर्मणि व्यापारित आत्मा।

प्राप्तं पत्रद्वितयम्

(१)

माननीयसंस्कृतसाहित्यपरिषत्सम्पादकमहोदयसमीपेषु—

मान्या महोदयाः,

व्यतीते सप्ताहे कस्यचन दाक्षिणात्यस्य दार्शनिकस्य भवने केनचन
दाक्षिणात्येन विदुषा प्रवृत्तायां सङ्कथायां दैवदुर्विलसितेन मया 'कुत्रेति'
पदं समुच्चारितम्। तच्चतुर्वै तेन पण्डितवर्येण समुदीपितमर्षेण
सवाह्यास्फोटं समुद्घोषितं 'कुत्र'पदस्यापाणिनीयत्वम्। यद्यपि मया सहस्रः
कुत्रशब्दस्य प्रयोगाः समुपलब्धास्तथापि व्याकरणान्तरे कृतश्रमोऽस्मीति
पार्श्वनेर्महर्षेर्मतं सावधारणं वक्तुं न प्रभवामि। भवन्तश्च सुतरां पाणिनितन्त्र-
निष्णताः, अतः कृपयाऽत्र तथ्यं प्रकटीकृत्यानुग्राह्यपक्षे स्थाप्यताम्—

श्रीराम-शर्मा।

(२)

आर्या अभिरूपवर्याः, रघुवंशस्य षष्ठसर्गमधीयानस्य मे समुदितो
मनसि गरीयान् संशयः, कृपया भवन्तस्तं छेत्तुमर्हन्ति। स च यथा—
सुनन्दामुखेन स्वयंवरसभायां समुपस्थितानां नृपाणां वर्णनावसरे महाकविना
अर्जव्यतिरिक्तानां नृपाणां व्यङ्ग्यमर्यादया दूषणमुद्घाटितं वा, येनेन्दुमत्यां
सर्वे प्रत्याख्याताः। इति

आश्रवः

श्रीरसिकलालवोषालः।

[संख्यायामस्यां स्थानाभावाद् वारान्तरे प्रश्नद्वितयस्योत्तरं मुद्र-
पयिष्यते। वाचकेषु कैश्चित् समीचीनमुत्तरं प्रेष्यते चेत् सादरं प्रकाशयिष्यते।
सं० सा० प० प० सं०]

The Sanskrit Sahitya Parishad

(Registered under Act. XXI of 1860)

The Sanskrit Sahitya Parishad is an academy of Sanskrit literature, established in Calcutta in 1916 for the cultivation and diffusion of Sanskrit learning and culture. It is a duly registered association.

- (1) It arranges for meetings and disquisitions in Sanskrit.
- (2) Holds regular classes in the old style.
- (3) Awards stipends to deserving students of the attached *Tol.*
- (4) Possesses a very large library of printed Sanskrit books and rare manuscripts.
- (5) Stages Sanskrit dramas.
- (6) Conducts a Sanskrit monthly.
- (7) Makes cheap publications of unpublished works in an up-to-date fashion.

The association started with thirty members, and during the last sixteen years the number has risen to about one thousand, who hail from all parts of India.

Privileges of a member :

A member (1) is invited to all functions, (2) witnesses dramatic performances, (3) uses the books of the Parishad Library, (4) gets a journal of 480 pp. free and (5) receives the publications at concession rates.

The subscription of a member is not less than three rupees a year, *which should be paid in advance.*

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ-পত্রিকায় বিজ্ঞাপনের হার

কভার ২য়, ৩য় বা ৪র্থ পৃষ্ঠা (সম্পূর্ণ)	মাসিক	...	...	...	৫.
"	(অর্ধেক)	"	...	...	৩.
"	(এক-চতুর্থাংশ)	"	...	...	২.

कलिकाता—ओरियण्टल सिरिज

- १। युक्तिकल्पतरुः—महाराजश्रीभोजविरचितः। पण्डितश्रीईश्वरचन्द्रशास्त्रिसंस्कृत-वेदान्त-न्याय-दर्शनतीर्थेन संशोधितः। अत राजनीतिः, गृह-दुर्ग-नगरादिनिर्माणम्, कव-ध्वजचामरालङ्कारादिनिर्णयः, मणिरत्नाश्रयजादिपरीक्षा, शस्त्र-नौका-यानादिलक्षणानि च सविशेषं निरूपितानीति तत्तद्विषयमनुसन्धितसूनां सहोपयोगीऽयं ग्रन्थः—२॥०॥
- २। चाणक्यराजनीतिशास्त्रम्—विह्वर जोहान् फ्रान् व्यानेन-कृताङ्गलभूमिका-समेतम्—॥॥०॥
- ३। मुक्ताफलम्—बोपदेवविरचितम् हेमाद्रिकृतटीकासहितम् वैष्णवानामनुपादेय-तया परिगृहीतं भागवततत्त्ववमिदं डाः श्रीनरेन्द्रनाथ लाहा, पि-एडच, डि. लिखित-बृहदाङ्गलभूमिकया समलङ्कृतम् खण्डद्वयात्मकम्—६॥
- ४। चाणक्यकथा—रविनर्तकविरचिता। विशाखदत्तकृत-सुद्राराक्षससंवादिनीय-कथा सुललितपद्यमयी (द्वितीयाङ्कनाट्यः)—१॥
- ५। वक्रोक्तिजीवितम्—श्रीराजानककुन्तलविरचितं स्वोपज्ञवृत्तिसमेतमतिप्रमाणभूत-मलङ्कारशास्त्रम् डाः श्रीमुशीलकुमार दे, डि. लिट्. सहोदयेन संशोधितम्—३॥०॥
- ६। पद्मपुराणम्—सर्गखण्डस्य पञ्चाध्यायात्मक-शकुन्तलोपाख्यानम् पातालखण्डस्यैका-दशाध्यायात्मक-रघुवंशवर्णनञ्चात वङ्गदेशोपलब्धस्तलिखितमादर्शमाश्रित्य संशोधित-मध्यापक-श्रीहरदत्तशर्मणा सुबृहदाङ्गलभाषमिश्रभूमिकायां प्रमाणीकृतञ्च कालिदासीयशकुन्तल-रघुवंशयोर्वीजभूतत्वं पद्मपुराणस्य—२॥
- ७। जयमङ्गला—श्रीशङ्कराचार्यविरचिता। ईश्वरकृतसांख्यसप्ततिग्रन्थस्य टीकेयं श्रीहरदत्तशर्मणा संशोधिता—२॥
- ८। योगचिन्तामणिः—श्रीशिवानन्दसरस्वतीकृतिरतिप्राचीना ग्रन्थोऽयं योगशास्त्रा-स्वधिरिति शक्यते वक्तुम्—३॥
- ९। ब्रह्मसूत्रम्—श्रीमद्वाग्वतभाष्यसमेतम्। “अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां श्रीमद्वाग्व-वताभिधः” इति गारुडवचनञ्च याथार्थाऽऽदिदर्शयित्वा पण्डित-श्रीहरिदासविष्णु-वागीशेनात्र श्रीमद्वाग्वतग्रन्थोद्धृता ग्रन्थांशब्रह्मसूत्रभाष्यतया निरूपिताः, ब्रह्मसूत्राणि च ब्रह्मभाष्या विशेषेण व्याख्यातानि—२॥०॥

प्रासिस्थानम्—ओरियण्टल प्रेस

६ पञ्चानन घोष लेन, कलिकाता।

Reg. No. C. 1073.

Vol. XVI, No. 4]

[August, 1933.

१८२५ शकीये श्रावणे

१६श-वर्षस्य ४थ-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

भारते मातृ भारती

सम्पादकः—

श्रीक्षितिशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

सहकारिसम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—३) ख्यकत्रयम्

Foreign price—7s.

Printed and Published by
Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M.A.
The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.

Printed at
CALCUTTA ORIENTAL PRESS
9, Panchanan Ghosh Lane, Calcutta.

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्थाः*

	मूल्यम्	साधारणानाम्	सदस्यानाम्
२। कालीतन्त्रम्—सटीकानुवादम्	॥२०॥	॥२०॥	॥२०॥
३। शङ्करीसङ्गीतम्	॥२०॥	॥२०॥	॥२०॥
४। मुक्तिवादः—गदाधर-भट्टाचार्यविरचितः, टीकाद्वय-भाष्यानुवादसहितः	२।	॥२०॥	॥२०॥
५। दूर्गाष्टोत्तशम्—ब्रह्मन्मनउष्टोत्तशम्	५।	॥२०॥	॥२०॥
६। पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीय-सन्ध्या- श्राद्धादिपद्धतिरूपा	१०।	॥२०॥	॥२०॥
७। दूर्गाष्टोत्तशम्—ब्रह्मन्मनउष्टोत्तशम्	५।	॥२०॥	॥२०॥
८। कारकोल्लासः—भरत-मल्लिककृतः, सोदाहरण- कारकनिर्णयरूपः	२०।	॥२०॥	॥२०॥
९। ऋग्वेदभाष्योपक्रमशिका—सायणकृता, आङ्गलभाषाटिप्पनीसमेता	॥१०॥	॥२०॥	॥२०॥
१०। दूर्गाष्टोत्तशम्—ब्रह्मन्मनउष्टोत्तशम्	५।	॥२०॥	॥२०॥
११। प्रभाकरविजयम्—नन्दीश्वरविरचित-प्रभाकर- सम्प्रदायानुसारि-मीमांसाग्रन्थः	१०।	॥२०॥	॥२०॥
१२। तीर्थतन्त्रम्—ब्रह्मन्मनउष्टोत्तशम्	५।	॥२०॥	॥२०॥
१३। पवनदूतम्—लक्ष्मण-सेन-सभाकवि-धोयीकविकृतम्	॥१०॥	॥२०॥	॥२०॥
१४। नलदमयन्तीयम् (सप्ताङ्कनाटकम्)— श्रीकालीपद-तर्काचार्यकृतम्	१०।	॥२०॥	॥२०॥
१५। प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीश-सूक्तिमहितम्, नवीनया सूक्तिदीपिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्	३।	॥२०॥	॥२०॥
१६। दूर्गाष्टोत्तशम्—ब्रह्मन्मनउष्टोत्तशम्, विष्णो ब्रह्माष्टोत्तशम्	५।	॥२०॥	॥२०॥
१७। ऋक्प्रातिशाख्यम्—उवट-भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम्	२॥०॥	॥२०॥	॥२०॥
१८। प्रमेयरत्नावली—बलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थः	१०।	॥२०॥	॥२०॥
१९। छान्दोग्यसम्प्रभाष्यम्—गुणविष्णु-विरचितम्	३॥०॥	॥२०॥	॥२०॥

* देवनागराक्षरमुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण तथा बङ्गाक्षरमुद्रितनामानि बङ्गाक्षरेण मुद्रापितानितीति बोद्धव्यम् ।

40

10

3110

3

81

14/

110

110

11=0

1/2

0.1

2

V.

1150

10

81

211a

20

41

वत्सालानि

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्थाः*

	साधारणानाम्	मूल्यम्	सदस्यानाम्
२। कालीतन्त्रम्—सटीकानुवादम्	”	॥२०	” ॥०
३। शङ्करीसङ्गीतम्	”	॥२०	” ॥०
४। मुक्तिवादः—गदाधर-भट्टाचार्यविरचितः, टीकाद्वय-भाष्यानुवादसहितः	”	२	” ॥०
५। दूर्वाशूषातृणम्—ब्रह्मन्मनसुष्टोषाशूषाकृतम्			
६।			
७।			
८।			
१२।			
१३।			
१४।			
१५।			
१६।			
१७। ऋक्प्रातिशाख्यम्—उचट-भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम्	”	२॥०	” ३
१८। प्रमेयरत्नावली—बलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थः	”	१॥०	” ४
१९। छान्दोग्यमन्त्रभाष्यम्—गुणविष्णु-विरचितम्	”	३॥०	” ३

* देवनागराक्षरमुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण तथा ब्रह्माक्षरमुद्रितनामानि ब्रह्माक्षरेण मुद्रापितानौति बोद्धव्यम् ।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत्-प्रतिभा रवेः

भावालोचकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

August,
1933.

}

१८५५ शकीये श्रावण
१६११-वर्षस्य ४र्थ-संख्या

}

Vol. XVI
No. 4.

विद्याप्रस्थानम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धकः—कालीघट्टवास्तव्यः श्रीगुरुपदशर्महालदारः]

कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः । कर्मजन्यं फल-
स्वाम्यं कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । स च 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादिरूपः ।
स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधताऽनेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं
प्रतिपाद्यते ।

अधिकारविधिद्विविधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थश्चेति । क्रत्वर्थः पुनर्नैमित्तिका-
नैमित्तिकभेदेन द्वेधा भवति । तत्राद्यो यथा 'भिन्नो जुहोती'ति । एत-
दुदाहरणं शास्त्रदीपिकाया द्वादशाध्याये दर्शितम् । तत्र विध्यतिक्रमे हि
दोषः, अङ्गनाशे चापि विध्यतिक्रमः प्रतिपादितः । अन्त्यस्तु द्विविधोः
विहितातिक्रमनिमित्तको निषिद्धाचरणनिमित्तकश्चेति ।

पुरुषार्थोऽधिकारविधिस्त्रिविधः काम्यो नैमित्तिकः संबलितश्चेति
काम्यो द्विविधः कर्मफलसम्बन्धपरो गुणफलसम्बन्धपरश्चेति । तत्राद्यो

यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'ति । द्वितीयो यथा 'दध्नेन्त्रिय-
कामस्य जुहुयादि'ति । नैमित्तिकश्च द्विविधो नियतनिमित्तकोऽनियत-
निमित्तकश्चेति । तत्राद्यो यथा 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती'ति । अन्त्यो
यथा 'यस्याहिताग्नेरग्निगृहान् दहेत् क्षामवतेऽग्नये पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेदि'ति । संवलितश्चापि द्विविधः—निमित्तजन्यदोषनाशफलसम्बलित
इतरफलसम्बलितश्चेति । तत्राद्यो द्विविधः—विहितातिक्रमनिमित्तको
निषिद्धाचरणनिमित्तकश्चेति । विहितातिक्रमनिमित्तको यथा 'योऽमावस्यां
पौर्णमासीं चातिपातयेदग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं निर्वपेदि'ति, निषिद्धाचरण-
निमित्तको यथा 'यद्येकं यूपमुपस्पृशेत्, एष ते वायो' इति ब्रूयादिति ।
इतरफलसंबलितो यथा 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदि'त्यादिः पुन-
जातेष्टिविधिः । साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः ।
स च स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्धयर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया
विधत्ते । अतो ह्यङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम् ।

क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्वापर्यरूपो वा यस्यापि श्रुत्यर्थपाठस्थान-
मुख्यप्रवृत्त्याख्यानि षट् प्रमाणानि सन्ति । तत्र क्रमपरवचनं श्रुतिः ।
तच्च द्विविधं केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं चेति । तत्र 'वेदं कृत्वा वेदिं
करोती'ति केवलक्रमपरम्, वेदिकरणादेर्वचनान्तरप्राप्तत्वात् । 'वषट्कर्तुः
प्रथमभक्ष' इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरम्, एकप्रसरताभङ्गभयेन भक्षानु-
वादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् । सेयं श्रुतिरितरप्रमाणापेक्षया
बलवती । प्रयोजनवशेन यः क्रमनिर्णयः सोऽर्थक्रमः । यथा 'अग्निहोत्रं
जुहोति, यवागूं पचती'त्यग्निहोत्रयवागूपाकयोः । अत्र हि यवाग्वौ होमार्थत्वेन
तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते । स च पाठक्रमाद् बलवान् ।

पदार्थबोधकवाक्यानां क्रमः पाठक्रमः । ततः पदार्थानां क्रम
आश्रीयते । स च द्विविधः—मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति । तत्राग्नेयाम्रीषो-
मीययोस्तत्तद्याज्यानुवाक्यानां पाठाद् यः क्रम आश्रीयते स मन्त्रपाठादेव ।
स चायं मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठाद् बलीयान् । ब्राह्मणवाक्यापेक्षया

२४-संख्या]

विद्याप्रस्थानम्

१४७

मन्त्रपाठस्यान्तरङ्गत्वात् । प्रयाजानां 'समिधो यजति', 'तनूनपातं यजति' इत्येवं विधिपाठक्रमाद् यः क्रमः स ब्राह्मणपाठक्रमादेव । यद्यपि ब्राह्मणवाक्यमर्थं विधाय कृतार्थं तथापि प्रयाजादीनां क्रमस्मारकान्तरस्याभावात् तदेव क्रमस्मारकत्वेन स्वीक्रियते ।

स्थानं चोपस्थितिः । यस्य हि देशे सोऽनुष्ठीयते तत्पूर्वतने पदार्थं कृते स एव प्रथममुपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य प्रथमानुष्ठानम् । प्रधान-क्रमेण योऽङ्गानां क्रमः स मुख्यक्रमः । सहप्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु संनिपातिना-मङ्गानामावृत्त्याऽनुष्ठाने कर्तव्ये हि द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद् यः क्रमः स तु प्रवृत्तिक्रमः । एत्रं संक्षेपतो निरूपितः षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिः । पुनरपि विधिरेकादशविधः सामान्यविधिर्विशेषविधिः प्रतिप्रसव-विधिरभ्यनुज्ञाविधिरुपसंहारविधिर्यवस्थाविधिः पर्युदासविधिरभावविधिः साधारण्यविधिरुत्कर्षविधिरपकर्षविधिश्चेति । एष एकादशविधोऽपि विधि-द्विविधः कर्तव्यः पुरुषार्थश्चेति । इह तु तदुदाहरणानि ग्रन्थबाहुल्यमिया न दर्शितानि ।

विधिस्वरूपनिर्देशानन्तरं मन्त्रलक्षणं वाच्यम् । प्रयोगसमवेतार्थस्मारका मन्त्राः । तेषां च तादृशार्थस्मारकत्वेनैवार्थवत्त्वम् । न च दृष्टस्यार्थ-स्मरणस्य प्रकारान्तरेणापि संभवान्मन्त्रान्नां व्यर्थमिति वाच्यम् । मन्त्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमविधिसद्भावात् । एवं शास्त्रेषु मन्त्रमीमांसा निर्द्धारिता । प्रयोगसमवेतार्थं प्रति स्वार्थस्मारकत्वेन नमतीति नामधेयम् । तत्र च येषां हुंकट्वषट्कारादिमन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं न सम्भवति, तदुच्चारणस्यानन्यगत्याऽदृष्टार्थकत्वं कल्प्यत इति न निष्प्रयोजनत्वम् । तदुक्तं—'यस्य दृष्टं न लभ्येत तस्यादृष्टप्रकल्पनमिति' । नामधेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकतयाऽर्थवत्त्वम् । तथा हि—'उद्भिदा यजेत पशुकाम' इत्यत्रोद्भिच्छब्दो यागनामधेयं तेन च विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते ।

नामधेयत्वं खलु मत्वर्थलक्षणाभयाद् वाक्यभेदभयात् तत्प्रख्यशास्त्रात् 'तद्व्यपदेशाच्च निमित्तभेदेन चतुर्था भवति । तत्र 'उद्भिदा यजेत पशुकाम'

१४८

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[षोडशाब्दस्य

इत्यत्रोद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभयाद् बोद्धव्यम् । वाक्यभेदभयात् तु 'चित्रया यजेत पशुकाम' इति । तत्र चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वध्रौव्यात् । 'अग्निहोत्रं जुहोती'त्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तत्प्रख्यशास्त्राद् भवति । तद्गुणप्रख्यापकस्य शास्त्रस्य विमानत्वात् । प्रख्यापकत्वं प्रापकत्वमिति यावद् । 'श्येनेनाभिचरन् यजेते'त्यत्र श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तद्व्यपदेशाद् भवति । यदा हि श्येनसंज्ञको यागो विधीयते तदाऽर्थवादेन श्येनोपमानेन तस्य स्तुतिः कर्तुं शक्यत इति श्येनशब्दः कर्मनामधेयं तद्व्यपदेशादेव ।

निवृत्तिपरं वाक्यं निषेधः । अनिष्टसाधनताबोधकत्वेन तद्वाक्यानामर्थवत्त्वम् । तथा हि यथा विधिः प्रवर्त्तनां बोधयन् स्वप्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं विधेयस्य यागादेरिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं तत्र प्रवर्त्तयति, तथा 'न कलञ्जं भक्षयेदि'त्यादिनिषेधोऽपि निवर्त्तनां बोधयन् स्वनिवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेध्यस्य कलञ्जभक्षणस्य परानिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् प्रवृत्तिप्रतिबन्धद्वारेण पुरुषं ततो निषिध्यमानाद् निवर्त्तयति ।

निषेधो द्विविधः—लौकिको वैदिकश्चेति । तत्र लौकिको 'विषं मा भुङ्क्ष्व'ति । वैदिकस्तु न 'कलञ्जं भक्षयेत्', 'न सुरां पिबेदि'त्यादिः । अत्र कलञ्जभक्षणं सुरापानं वा नेष्टविशेषसाधनमपि तु अनिष्टसाधनमेवेति निषेधतात्पर्यम् । यथैकादश्यां न भुञ्जीतेत्यत्र भोजनाभाव एवेष्टसाधनत्वं प्रतिपादयति, भोजने तु विध्यर्थेष्टसाधनत्वाभावम् । अयमत्र विशेषः—निषेधः स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिवोधको नवर्थः । स च नवर्थो द्विविधः प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासश्चेति । प्रसज्य विधाय क्रियागुणौ ततः पश्चाद्वृत्तिं करोतीति प्रसज्यप्रतिषेधः । केचित्तु प्रसज्य प्रसक्तिमारोप्य प्रतिषेधः प्रसज्यप्रतिषेध इति । स एव धात्वर्थेनान्वितो नञ्वा प्रत्याख्यते यथा विषं न भक्षयेदिति । तदुक्तम्—

अप्राधान्यं विधेयत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति ॥

तदेव 'न कलञ्जं भक्षयेदि'त्यत्र भक्षणक्रियाभावो न्त्वा बोध्यते । अतोऽत्र विधेरप्राधान्यं नञ्गताभावस्य च प्राधान्यं बोद्धव्यम् । तेनैव तत्र निषेधे क्रियापदान्वयी नञ् प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः । परि सर्वत उदास्यते विधिर्यत्र स पर्युदासः । स च सामान्यशास्त्रप्राप्तनिषेधात् फलप्रत्यवायशून्यतया समन्वित्याहृतपदार्थभेद एव । अपि च

प्राधान्यं तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ इति ॥

तथाहि—'अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यात्', 'रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीते'त्यादौ रात्रौ श्राद्धे न फलं न वा प्रत्यवाय इति श्राद्धे रात्रिः पर्युदस्ता, तद्विज्ञे दिवस एव स विधिः पर्यवसीयते ।

अत्र तु केचित्—

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्र पूर्वपदेन नञ् ।

प्रतिषेधः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ इति ॥

अयमभिप्रायः । उत्तरपदं प्रत्ययस्तदन्यत् पूर्वपदम् । तत्र यदा प्रत्ययार्थ-भावनया सह नञः सम्बन्धस्तदा प्रतिषेधः । यदा तु प्रत्ययार्थभावना-व्यतिरिक्तेन धात्वर्थेन पदार्थेन वा सह नञः सम्बन्धस्तदा पर्युदास इति । तत्र प्रथमस्योदाहरणं 'न कलञ्जं भक्षयेदि'ति । अत्र हि लिङ्ङर्थप्रवर्तनया सह नञः सम्बन्धः । नञश्चैव स्वभावो यत् स्वसम्बन्धिप्रतिपक्षबोधकत्वम् । तदत्र प्रवर्तनाप्रतिपक्षभूता निवर्तना प्रतिपाद्यते । तथा च कलञ्जकर्मक-भक्षणनिवर्तनेति बोध उत्पाद्यते । द्वितीयस्योदाहरणं तु 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्य-मि'ति । अत्र हि धात्वर्थेन सह नञः सम्बन्धः । नवीक्षतिभ्यामी-क्षणविरो-ध्यनीक्षणसंकल्पः प्रतिपाद्यते । प्रसज्यपर्युदासयोरुदाहरणं पुनरेकत्र यथा—
पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद् बुधः ।

भवेज्जन्मान्तरे रोगी पितृणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

अत्र रोगोति निन्दाश्रवणात् प्रसज्यता, नोपतिष्ठत इति श्रवणात् पर्युदासता ।

प्रश्नोत्तरक्रमेण शिष्यं प्रति गुरोरुपदेशमञ्जरी

[निबन्धकः—श्रीउपेन्द्रनाथविद्याभूषणः]

अपारसंसारसमुद्रमध्ये सम्मज्जतो मे शरणं किम् अस्ति ।

गुरो कृपालो कृपया वदैतद् । [गुरुः] विश्वेशपादाम्बुजदीर्घनौका ॥

शिष्यः । किम् उपदेयं भगवन् ?

गुरुः । गुरुवचनम् एव वत्स ।

शिष्यः । अपि च हेयं किम् ?

गुरुः । हेयम् अकार्यम् एव सर्वविधम् ।

शिष्यः । को गुरुर्भवेद् भगवन् ?

गुरुः । स एव गुरुर्यः सततम् अधिगततत्त्व उद्यतः शिष्यहिताय तत्त्वतः ।

शिष्यः । क इह शुचिः ?

गुरुः । स एव शुचिर्वत्स यस्य मानसं शुद्धम् अनुक्षणम् ।

शिष्यः । कः पण्डितः ?

गुरुः । नित्यविवेकी जन एव पण्डितः ।

शिष्यः । विषं किम् ?

गुरुः । अवधीरणा गुरुषु महाविषम् एव सवम् ।

शिष्यः । मदिरेव मोहजनकः को गुरुदेव ?

गुरुः । संसारासक्तिरेव वत्स सुरेव महामोहजननी धरायाम् ।

शिष्यः । के च दस्यवो भगवन् ?

गुरुः । विषया एव महादस्यवः संसारिणाम् ।

शिष्यः । को वास्ति घोरो नरको गुरुदेव ?

गुरुः । स्वदेह एव घोरनरको वत्स ।

शिष्यः । स्वर्गपदं किम् अस्ति तर्हि ?

- गुरुः । तृषाक्षय एव स्वर्गपदं साधो ।
- शिष्यः । किं गुरुताया मूलं देव ?
- गुरुः । यद् एतद् अप्रार्थनं नाम वत्स ।
- शिष्यः । किं तर्हि दारिद्र्यं भगवन् ?
- गुरुः । अतोष एव दारिद्र्यं विषमं जनानां वत्स ।
- शिष्यः । किं लाघवं गुरुदेव ?
- गुरुः । अन्यधनपरा याच्चैव महती लघुता वत्स ।
- शिष्यः । किं तर्हि जीवितं गुरुदेव ? किं वा जाड्यम् ? को जागर्ति ?
- का च निद्रा ?
- गुरुः । अनवद्यं जीवितम् एव श्लाघ्यं जीवनं साधो, पाटवेऽपि यदऽनवधान-
न्तदेव जाड्यम् ; नित्यविवेकी जन एव जागर्ति, नित्यमूढतैव
निद्रा जीवस्य ।
- शिष्यः । नलिनीदलवत्तरलं किं तात ?
- गुरुः । यौवनं धनम् आयुश्च सर्वेषाम् ।
- शिष्यः । के पुनः शशधरकरनिकरा इव विश्वविमोदिनः सर्वे ?
- गुरुः । सज्जना एव वत्स शशिकरनिकरा इव विश्वविमोदिनः सर्वे ।
- शिष्यः । कस्तर्हि नरको भगवन् ?
- गुरुः । परवशतैव घोरो नरको वत्स ।
- शिष्यः । किं सौख्यम् आर्य ?
- गुरुः । सर्वसङ्गतिविरतिरेव परमं सौख्यं भद्र ।
- शिष्यः । किं तर्हि साध्यं देव ? किमु प्रियं प्राणिनाम् ?
- गुरुः । भूतहितं हि साध्यं परमं सर्वस्य वत्स । असव एव प्रेष्टा जीवानां
सर्वत्र ।
- शिष्यः । किं दानम् ?
- गुरुः । आकाङ्क्षावर्जनम् एव दातं प्रधानम् ।
- शिष्यः । किं मित्रम् ?

१५२

संस्कृत-साहित्य-परिपत्र [षोडशाब्दस्य

गुरुः । यत् पापाद् निवर्तयति सततं तदेव मित्रं परमम् ।

शिष्यः । कोऽलङ्कारः ? किं च वाचां मण्डनम् ? किम् अनर्थफलम् ?

गुरुः । शीलम् एव श्रेष्ठालङ्कारः, सत्यम् एव वाङ्मण्डनम्, मान एव अनर्थफलः इति जानीहि वत्स ।

शिष्यः । का सुसङ्गतिः ? कोऽन्धः ? को वा बधिरः ?

गुरुः । सुखावहा मैत्री सुसङ्गतिरेव, अकार्यरत एव यः सोऽन्धः । हितानि यो न शृणोति स एव बधिरः ।

शिष्यः । को मूकः ? किं मरणम् ? किम् अनर्घम् ?

गुरुः । काले प्रियाणि वक्तुं यो न जानाति स एव मूकः । मूर्खतैव मरणम् । यच्च दत्तम् अवसरे तदेव श्लाघ्यम् अनर्घम् ।

शिष्यः । आ मरणात् किं शल्यं प्रच्छन्नम् ? शल्यं परं किम् ?

गुरुः । गूढं पापम् एव प्रच्छन्नम् आमरणं शल्यम् । निजमूर्खतैव परमं शल्यम् ।

शिष्यः । कुत्र विधेयो यत्र सततम् ? के के ह्युपास्याः ?

गुरुः । विद्याभ्यासे यत्रो विधेयः सततम् । गुरु-देव-वृद्धा हि परमोपास्याः ।

शिष्यः । अवधीरणा क कार्या ? अहर्निशं च काऽनुचिन्त्या ?

गुरुः । खलेषु परधनेषु च सततम् अवधीरणा कार्या । ईशभक्तिश्च दिवारात्रम् अनुचिन्त्या ।

शिष्यः । कः पूज्यः ? अधमम् आचक्षते कम् ?

गुरुः । सद्वृत्त एव सर्वेषां पूज्यः ; चलितवृत्तम् एव जनम् अधमम् आचक्षते सुधियः ।

शिष्यः । केन जितम् एतत् त्रिभुवनम् ? कुत्र विधेयो वासो गुरुदेव ?

गुरुः । सत्य-तितिक्षावता पुंसां जितम् एव त्रिभुवनं सर्वम् । सज्जन-सन्निधाने भगवच्चिन्तालये वा वासो भवतां कर्तव्यः सततम् ।

दय-संख्या] प्रश्नोत्तरक्रमेण शिष्यं प्रति गुरोरुपदेशमञ्जरी

शिष्यः । कस्य वशे प्राणिवर्गो भगवन् ?

गुरुः । सत्यप्रियभाषिणो विनीतस्य वश एव प्राणिवर्गः ।

शिष्यः । विद्युद्विलसित-चपलं किं गुरुदेव ?

गुरुः । दुर्जनसङ्गतिरेव विद्युच्चपला वत्स ।

शिष्यः । किं शोच्यं किं च प्रशस्यम् ?

गुरुः । विभवेऽपि कार्पण्यं शोच्यं सततम् । औदार्यम् एव प्रशस्यम्
अनुक्षणम् ।

शिष्यः । तनुतरविभवस्य प्रभविष्णोर्वा किमु कर्तव्यम् ?

गुरुः । स्वरूपविभवस्य बहुविभवस्य च सहिष्णुता प्रशस्या ।

शिष्यः । चिन्तामणिरिव दुर्लभम् इह किम् ?

गुरुः । दानं सूनृतवागन्वितम्, ज्ञानम् अगर्वम्, शौर्यं क्षमासमन्वितम्
वित्तं च त्यागसमेतम् दुर्लभम् एतच्चतुर्भद्रम्, वत्स श्रूयतां
सावधानम् ।

शिष्यः । किं दुर्लभं भुवने गुरुदेव ?

गुरुः । सद्गुरुरेव सुदुर्लभो लोके, सत्सङ्गतिस्तथा ब्रह्मविचारणा च द्वे
सुदुर्लभे ।

कण्ठं गता वा श्रवणं गता वा प्रश्नोत्तराख्या गुरुशिष्यवार्ता ।

तनोतु मोदं विदुषां सुरम्यं रमेशगौरीशकथेव सद्यः ॥

कालसिद्धान्तदर्शिनी

(पूर्वतोऽनुवृत्ता)

[निबन्धक :—श्रीहाराणचन्द्र-शास्त्री]

“धर्माधर्मकालपुद्गलजीवाश्च सन्ति यावत्याकाशे स लोकः ।
तथा चोक्तम्—लोक्यन्ते दृश्यन्ते जीवादिपदार्था यत्र स लोक इति ।
तस्मालोकाकाशात् परतो वहिर्भागे पुनरनन्ताकाशमलोक इति ।—
द्रव्यसंग्रहवृत्तौ । २० ।

जैनानां तावद् द्वावाम्नायौ—दिगम्बराम्नायः श्वेताम्बराम्नायश्च ।
तत्त्वार्थसूत्रे कचिदाम्नायभेदेन पाठभेदः समुपलभ्यते—

“कालश्चे”ति (५।३८) सूत्रे श्वेताम्बराणां “कालश्चेत्येके” इत्येवं
पाठः । एवं च कालपदार्थो जैनसिद्धान्ते न सर्वसम्मत इति सिद्धम् ।

सुश्रुतसंहिताटीकायामाचार्य-डहणेन कालस्य सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रया-
त्मिकायां प्रकृतावेवान्तर्भाव उपपादितः (१)—

“परमार्थतस्तु गुणत्रयात्मिका प्रकृतिरेव कारणम्” ।

* * * * *

कालोऽपि चन्द्रार्कादिगतिक्रियालक्षणः, तत्र तु महाभूतानां परिणाम-
विशेषाच्छीतोष्णादयो भवन्ति ; तदुक्तम् ;—

‘महाभूतविशेषास्तु शीतोष्णद्वयभेदतः ।

काल इत्यध्यवस्यन्ति न्यायमार्गानुसारिणः ॥ इति ।

क्रियात्वेन रजोगुणपरिणामत्वान्महाभूतपरिणामविशेषत्वाच्च न कालस्य
प्रकृतेरन्यत्वम् ।” इति ।

पुरातनाः केचन वादिनो वर्तमानः कालो नास्तीति प्रत्यपद्यन्त ॥

(१) शरीरस्थाने प्रथमाध्याये ११३ श्लोकव्याख्यायाम् ।

४र्थ संख्या]

कालसिद्धान्तदर्शिनी

१५५

तेषां सिद्धान्तो न्यायदर्शने सूत्रभाष्यवार्त्तिकदिषु व्याकरणमहाभाष्ये चोपन्यस्तः पूर्वपक्षत्वेन । तत्र न्यायदर्शने तावत्—

“वर्त्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ।”

[गौतमसूत्रे २।१।३६]

इति वर्त्तमानकालाभावप्रतिपादकं सूत्रम् । अत्र भाष्यकारैः प्रतिपादितम्—

“वृन्तात् प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यदूर्ध्वं स पतितोऽध्वा तत्संयुक्तः कालः पतितकालः, योऽधस्तात् स पतितव्योऽध्वा, तत्संयुक्तः कालः पतितव्यकालः नैदानीं तृतीयोऽध्वा वर्त्तते यत्र पततीति वर्त्तमानः कालो गृह्येत, तस्माद्वर्त्तमानः कालो न विद्यते—इति ।”

अत्र वार्त्तिकेऽपि निरूपितमेतत् ।

अत्रत्यसूत्रभाष्यवार्त्तिकानामाशयः संक्षिप्योपपादितो वाचस्पतिमिश्रैः—

“कारकव्यङ्ग्यः कालः, तस्य निष्पन्नतया व्यक्तिसाधनत्वोपपत्तेः । न तु क्रियाव्यङ्ग्यः, तस्याः साध्यतया असिद्धत्वाद्व्यक्तिं प्रति हेतुत्वाभावात् । तथा चातीतानागतमात्रदर्शनाद्वर्त्तमानाभावेन न त्रैकाल्यविषयमनुमानं तयोश्च पितापुत्रवत् परत्वापरत्ववद् ह्रस्वदीर्घवच्च परस्परापेक्षा सिद्धिरन्तरेणापि वर्त्तमानं कालमिति पूर्वः पक्षः ।

[न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका (२८१-२८२)

न्यायमञ्जर्यामनुमानसूत्रे (१।१।५) संक्षिप्यैतदुक्तम्—

“यदुच्यते वृक्षात् पततः पर्णस्य भूतभविष्यन्तावध्वानौ दृश्येते न वर्त्तमानः, तस्माद्वर्त्तमानः कालो नास्तीति ।”

व्याकरणमहाभाष्यकारैरपि “वर्त्तमाने लट्” (पा० ३।२।१२३) इति सूत्रे वर्त्तमानकालाभाववादिनां मतमुपन्यस्तं सूत्रानुपपत्तिप्रदर्शनाय पूर्वपक्षरूपेण—

“अपर आह नास्ति वर्त्तमानः काल इति ।”

अत्र कैयटोपाध्यायैरेतस्य मतस्योपपादनार्थमभिहितम्—

“निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादनिष्पन्नस्य भावित्वान्निष्पन्नानिष्पन्न-
व्यतिरेकेण रूपान्तरस्याभावः ।” इति ।

पूर्वोक्तानामेतेषां ग्रन्थानां परस्परं संवादादध्यवसीयते—“आसन्न-
केचन पुरा वर्तमानकालाभाववादिन इति । के त इति विशेषजिज्ञासायां
क्षणभङ्गवादिनस्तेऽभवन् इति कैयटीयव्याख्यापर्यालोचनया प्रतीयते ।
नागेशभट्टैस्तु महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमतः कैयटानुसारेण भाष्याक्षराणि
योजयित्वा पर्यवसाने—

“क्षणभङ्गवाद्ये वात्र वर्त्तेति न युक्तम्”

इत्यादिना कैयटीयव्याख्यायामस्वरस उद्भावितः ।

महाभाष्ये वर्त्तमानकालाभाववादिनां मतप्रदर्शनाय “अपि चात्र
श्लोकानुदाहरन्ति”—इत्युपक्रम्येमे श्लोकाः समुपन्यस्ताः—

“न वर्त्तते चक्रमिपुर्न पात्यते

न स्यन्दन्ते सरितः सागराय ।

कूटस्थोऽयं लोको न विचेष्टिताऽस्ति

यो ह्येवं पश्यति सोऽप्यनन्धः ॥

मीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविसम्मतः ।

काकं स्मेहानुपृच्छति किं ते पतितलक्षणम् ॥

अनागते न पतसि अतिक्रान्ते च काक न ॥

यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्ययम् ॥” इति ॥

“अथ पदार्थानां स्थिरत्वेऽपि वर्त्तमानकालाभावमुपपादयति भाष्ये”
इति नागेशभट्टलेखदर्शनेन स्थिरपदार्थवादिनां केषांचित् सुप्राचीन-
दार्शनिकानामयं सिद्धान्त इति प्रतीयते ।

एताश्च कारिका नाधुनातनेषु ग्रन्थेषु कचिदप्युपलभ्यन्ते । यैरयं सिद्धान्त
आस्थिपत, तेषामेव ग्रन्थान्तर्वर्त्तिन्य इमाः स्युः, स च ग्रन्थोऽधुना विलुप्त
इति सम्भावनामात्रं मनसि विपरिवर्त्तते ।

४र्थ संख्या]

कालसिद्धान्तदर्शिनी

१५७.

वर्तमानकालाभाववादिमतोपन्यासानन्तरं महाभाष्ये सर्वथा कालाभाव-
प्रतिपादकोऽयं श्लोकः पठितः—

“अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम् ।

सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते ॥” इति ।

अत्रेयं कैयटव्याख्या—एक एव क्षण उपलभ्यते, नातीतो नाप्यनागतो-
न चैकस्य क्षणस्य गमनादिक्रियावेशः सम्भवतीति भावः ।” इति अतीता-
नागतयोरभावेन तत्सापेक्षं वर्तमानत्वमपि दुर्घटमिति कारिकाशयः ।
एतच्च क्षणभङ्गवादिनां बौद्धानां मतमिति प्रतिभाति । बौद्धाश्च नास्तिका
इति प्रसिद्धम् । तथा चैतत्साहचर्येण पूर्वोक्तो वर्तमानकालाभावसिद्धान्तो-
ऽपि केषांचिन्नास्तिकानामेव भवेदिति सम्भावयितुं शक्यते नातोऽधिकं
किञ्चित् ।

पुरा केचन चेतनकारणतावादमनङ्गीकृत्य स्वमत्यनुसारेण कालमेव
जगत्कारणत्वेनाभ्युपगच्छन्ति स्म । स्वभाववादेन सह कालवादस्यैकत्रोप-
वर्णनात् कालवादिनो नास्तिका इत्येव प्रतिभाति—

“स्वभावमेके कवयो वदन्ति

कालं तथाऽन्ये परिमुह्यमाणाः ।” (श्वेताश्व० उ० ६।१)

स्वभाववादिनश्चार्वाका इति वरदराजकृतन्यायकुसुमाञ्जलिबोधिन्यां
प्रथमस्तवकपञ्चमकारिकाव्याख्यानावसरे वर्णितम् । तत्साहचर्येण काल-
वादिनोऽपि परमेश्वरमनङ्गीकुर्वाणाः केचनेत्येव समीचीनतया बुद्धिपथमधि-
रोहति । अत एव श्वेताश्वतरोपनिषदि पञ्चाद्वेन चेतनकारणतावादः
समर्थितः—

‘देवस्यैष महिमा नु लोके

येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ।” (६।१) इति ।

सुभाषितानि

[श्रीजानकीनाथ-साहित्यशास्त्रिमहोदयात् प्राप्तानि]

उच्चैः पदं प्राप्तवतोऽपि तस्य

समुल्लसत्कोकिललालसस्य ।

श्यामस्य नम्रास्रफलस्य देवाद्

रूपान्तरं तत्पतनाय जातम् ॥

दिङ्मण्डलं परिमलैः सुरभीकरोपि

सौन्दर्यमावहसि लोचनलोभनीयम् ।

हंहो रसालतरुवर्य तथाऽपि दूये

यद् ग्रन्थिलं च हृदयं कठिनं विभर्षि ॥

येऽमी ते मुकुलोद्गमादनुदिनं त्वामाश्रिताः पट्पदा-

स्ते भ्राम्यन्ति फलाद् बहिर्वहिरहो दृष्ट्वा न सम्भाषसे ।

ये कीटास्तव दृक्पथञ्च न गतास्ते त्वत्फलाभ्यन्तरे

धिक् त्वां चूततरो परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान् ॥

प्रेमा स्वच्छहृदो वरः पुनरिदं धिक् प्रेम यत् प्रेयसः

प्रस्थाने सखि शब्दिने न सहसा प्राणाः पुरः प्रस्थिताः ।

आत्मानं परिदह्य तोयमवति क्षीरं तदग्नौ पयो-

विच्छेदेन पतत परन्तु पयसः प्राप्यैव शान्तिं भजेत् ॥

सरलयोः सखि सौख्यमनाविलं

कुटिलयोर्घटनैव न जायते ।

यदि भवेत् सरले कुटिले तदा

न चिरमस्ति धनुःशरयोरिव ॥

प्राङ्‌विवाकस्योपाख्यानम् *

प्राङ्‌विवाकः कथयामास, समुच्चेऽस्मिन्नासने समासीनो व्यवहारान् परिचालयन्तहमासम् । कश्चन स्पेनदेशीयो दुरात्मा परमदर्शनीयायाः समुज्ज्वलकान्तेः कस्याश्चन मेक्सिकोदेशसमुद्भवाया रमण्याः पतिं घातयामासेत्यभियुक्तः । सुदीर्घोऽयमासीन्निदाघवासरः सर्वकर्मप्रवृत्तिविघातको जाड्यापादकश्च, साक्षिणश्चातिमात्रं वृथाजल्पिनः समुद्वेजकाश्च । तां च मेक्सिकोवासिनीं चिन्तादीनां दानवीं वर्जयित्वाऽपरस्य कस्यापि लेशतोऽपि व्यवहारेऽस्मिन् मनो नालगतम् । आसां च मेक्सिकोवासिनीनामनुरागोऽपि यथा गरीयान् विद्वेषोऽपि तथैव । एषा च सर्वात्मना पत्यावनुरक्ताऽसीत्, इदानीं सोऽनुरागो विद्वेषात्मना विपरिणतः । सा च तत्र स्पेनवासिनं प्रति लोचनाभ्यां विद्वेषविषमुद्गिरन्त्यतिष्ठत् । अन्तरान्तरा च स्वीयया निदाघ-विद्युता मामपि सा चालितवती । ग्रीष्मातिरेकाच्च मया परिहृतमुत्तरीयम्, पदद्वयञ्चोपरि काष्ठासने संस्थापितम् । स्वेदस्विन्नाखिलावयवश्चाहं धूम-वर्तिकां संसेवमानः स्वासने परिवर्तमानश्चासम् । व्यवहाराजीवैरप्युत्तरीयाणि लक्तानि, धूमवर्तिकाश्च संसेविताः, साक्षिभिरपि तथैव क्रियते स्म ।

यत् सत्यं तदानीं नरहत्याव्यवहारः कस्यापि मनो नावर्जितवान् । जुरीपदवाच्यैर्विचारकमहाशयैरव्यभिचारेणैवाभियुक्तस्य निर्दोषत्वमेव ल्याप्यते स्म । यदि कदाचिद् भागधेयविपर्यासात् एषामपि कश्चित् कदाचिद्राजद्वारेऽभियुज्येत तदानीमनेनापि साम्प्रतमभियुक्तेन जुरीनिविष्टेन तस्य निर्दोषत्वं ख्याप्येतेति । यद्यपि साक्ष्यबलेन स्पेनवासिनोऽस्य दोषो विस्पष्टमेव प्रमाणितस्तथाऽपि—विदितमेवास्माभिर्यत् इमञ्च इण्डेन योजयेम तर्हि सर्व एवास्मान् प्रजापीडकत्वेन सम्भावयेयुः । सा पुना रमणी स्पेन-वासिनोऽस्य वधदण्डे मनः समाहितवती, मुहूर्तं च तं लोचनानलेन दग्धवती,

* मार्कटोयेन् महोदयस्याख्यायिकाया अनुवादः ।

१६०

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[षोडशाब्दस्य

ततश्चान्तर्गतप्रार्थनं साकूतं मां निर्वर्णितवती, ततश्च निमेषपञ्चकं जुरी-
महोदयानां मुखानि परोक्षितवती. क्रमेण च जातनिर्वदेव वदनकमले
पाण्योर्निवेशितवती, क्षणेनैव पुनर्मुखमुन्नमय्य पूर्ववदेव व्याकुला चञ्चला
चाभवत् ।

यदा तु जुरीमहोदयेन स्वीयं मतं प्रकटितं निर्दोषोऽयमभियुक्त इति, मया
चोक्तः कारास्थेः मुक्तोऽसि, यथेच्छं गच्छ इति, सा किल नारी परित्यज्य
स्वीयमासनम् उदतिष्ठत्, तस्याश्चाङ्गयष्टिर्गगनतलं स्पृशन्तीव प्रत्यभात्,
अपृच्छच्चः

प्राड् विवाक, अपि नामैतदेव, भवदीयं मतं यज्जनोऽयं निरपराध इति ।
येन खलु पश्यन्त्या एव मम मिषतां च मतपुत्राणामकारणमेव घातितो मे
भर्ता, अपि नाम न्यायेन व्यवहारेण च यत् कर्तव्यं तत् सर्वं सम्पन्नम् इति ।
मयोक्तम्, एवमेव ।

तदा च किं प्रतिषन्नं तया ? कथं तावन्मन्यध्वे यूयम् ? सा हि
वन्यविडालीव स्पेनदेशीयस्य बालिशस्याभिमुखीभूय राजसभायामेव सर्वे
पुरतस्तं गुलिकया निहतवती ।

काममेतत् सत्त्वसम्पन्नायाः कार्यम् ।

प्राड्विवाकेनापि सहर्षविस्मयमभाणि, सर्वथा तथैवेदम् । एतदर्थं
परां कोटिमधिरूढोऽहं प्रमोदस्य । तदात्वं एव सभाकार्यं निरुध्य
उत्तरीयाणि च समासज्य राजसभातो विनिर्गत्य तस्यास्तत्पुत्राणां च
सर्वेषां सकाशात् धनानि संगृहीतवन्तो वयम् । ततश्च प्रभूततरेण
संयोज्य महीयसीं तां नारीं तदीयान् पुत्रांश्च पारेष्वर्पितं बन्धुजनपर्या
प्रेषितवन्तः । अहो ! सत्त्वमस्य नार्याः ।

सभापतेरभिभाषणम् *

महाभाग सम्राट्प्रतिनिधे ! मान्या महिलाः ! सभ्यमहोदयाश्च !

समागतानां संस्कृतभाषासेविनां, सशिष्याणामध्यापकानां, प्राच्य-
ज्ञानानुशीलने च समुत्साहवतां सर्वेषामेवार्थं मया सानन्दं सर्वात्मना
सागतसम्भाषणं निवेद्यते । “कलिकातासंस्कृतएसोसियेशन” इत्याख्याया
महासभाया वात्सरिकमानदानपरिषदो विगतमधिवेशनम् १९२६ खृष्टाब्दे
मार्चमासे त्रयोदशदिवसे समभवत् । अन्तरा व्यतीतेषु चतुर्षु वर्षेषु महा-
स्वभासंस्थानपरिवर्त्तनाद्वा, अर्थकृच्छ्राद्वा, सभाया अस्याः समाह्वानं नाभूत् ।
(निवेद्यमेव तावदिदमस्माभिर्यत् सभाया अनाह्वानाद् बहूनामेव चेतस्यधुना
राजसचिवाः संस्कृतशिक्षाविस्तारे मन्दादराः संवृता इति वितथबोधः
पदमधत्त । अद्य तु महनीयानामत्रभवतामस्मत्सविधे समागमनेन
तादृग्यथार्थबोधः सुतरां निरस्यत इत्यपि मया निःसंशयं वाच्यम् ।

प्रसङ्गान्तराणां पर्यालोचनात् प्रागेव कासाञ्चन शोकवार्त्तानां प्रकाशनं
मम दुःखावहं कर्तव्यतापथमवतरति । “एम्, ए,” “सि, आइ, इ,”— इति
विरुद्धयभाजः प्राच्यविद्यावतां वरेण्यस्य प्रव्रतत्त्वानामुद्धर्तुः कलिकाता-
राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य तथा संस्कृतपरीक्षाणामष्टवर्षमध्यक्ष-
पदमलङ्कुर्वाणस्य महामहोपाध्यायस्य श्रीहरप्रसादशास्त्रिणः, प्रथितयशसः
संस्कृतभाषानिष्णातस्य वर्षचतुष्टयं कलिकताराजकीयसंस्कृतविद्यालयस्य
संस्कृतपरीक्षाणां चाध्यक्षपदमधिष्ठितस्य महामहोपाध्यायस्य श्रीमत
आशुतोषशास्त्रिणश्च वियोगेन संस्कृतशिक्षाक्षेत्रे महत्येव हानिः सञ्जाता ।
एवमन्ये च बहवः पण्डितवर्याः स्वर्गताः, यथा—महामहोपाध्याय-श्रीचण्डी-
चरणस्मृतिभूषणो महामहोपाध्याय-श्रीकृष्णचरणतर्कालङ्कारो महामहो-
पाध्याय-श्रीपार्वतीचरणतर्कतीर्थो महामहोपाध्याय-श्रीशशिभूषणस्मृतिरत्नो

* वङ्गीयसंस्कृतएसोसियेशनस्य वयस्त्रिंशदुत्तरैकोनविंशतिशततमखृष्टाब्दीयमानदानपरिषदि ।

महामहोपाध्याय-श्रीकैलासचन्द्रकाव्य-पुराण-सांख्यतीर्थो महामहोपाध्याय-
द्राविडलक्ष्मणशास्त्री महामहोपाध्याय-श्रीवामाचरणन्यायाचार्यश्च । सर्व एव
ते तत्तद्विषयेषु वेदुष्यप्रोद्भासितदिग्भगा आसन् । एतेषां महाभागानां
लोकान्तरगमनेन संस्कृतभारत्या या हानिः संवृत्ता, सा कदापि न शक्या
समपनेतुम् ।

उक्तं हि धर्मशास्त्रेषु यज्जन्मत एव विप्रो मनुष्येभ्योऽवश्वनिर्यातीति
किमपि ऋणं धारयति । तद्धि सर्वात्मना शिष्याणामशुल्केनाध्यापनेन
निस्तार्यम् । दृश्यते चास्माभिर्यत् पुरेह भारते वर्षे सर्वत्र सर्वदा अनेनैव
विधिना छात्रा गुरुकुले प्रेषिताः षोडशावराणि वर्षाणि गुरुभिरर्थादानं विनैव
अन्नादिना संवर्द्धिता विद्यया चानुगृहीता बभूवुः । तेभ्यो गुरुभ्यस्तु राजानो
महाधना भूम्यधिकारिणो वणिजश्च निष्करभूमिं प्रादुः । एवमधिगतविशिष्ट-
विद्याः शिष्या अपि गृहस्थाश्रमं प्रविश्यानेनैव क्रमेण निर्भृतिकं विद्यां
वितेरुः । समृद्धेऽस्मिन् देशे तदा नासीत् साम्प्रतिको जीवनधारणायतो
न वा जडप्रकृत्या सह श्रमक्लिष्टानामन्नाच्छादनायैव मानुषतासुलभः कठिनः
संवर्षः, नालक्ष्यत तस्मिन्नार्जवमण्डिते प्राचीनकाले अन्यनराणां प्रकृतेश्चोपरि
वलवानीदृगाधिपत्यलाभलोभः, न वासीत् अनियन्त्रितैषा धनागमनृणा
लाभपरतन्त्रा च बुद्धिः । इह हि विद्यार्जनं जीविकानिर्वाहे उपायमात्रत्वेन
वा सम्प्रदायान्तरैः सह संघर्षे अव्यर्थशस्त्रत्वेन वा कदापि न परिगणित-
मासीत् । एवं विद्यानुशीलनमिह स्वे महिम्न्येव प्रतिष्ठितं समवर्तत ।
तद्धि सुसन्निकृष्टाद् गुरुसंपर्कात् कार्त्तस्न्येन शिष्यस्य वृत्तिनिश्चयानां
सम्यक् स्फुरणायाकल्पत । मनो हि बाल्य एव समवतिष्ठते ग्रहणसमर्थम् ।
तदैव शिष्यो गुरुकुले लब्धप्रवेशस्तत्रत्यप्रभाववशात् स्वं चारित्रं लेभे ।
तत्र तावत् प्रथमं स शास्त्राणां मूलतत्त्वान्यधिगम्य ब्रह्मज्ञाने प्राथमिकीं
दीक्षामलभत । तत्रैव स सत्रह्यचारिभिर्जीवितावधिस्थायिनं सख्यसम्पर्क-
मापादितवान् । तत्रैव स गुरुपत्न्याः पावनप्रभावानुबन्धिना मातृत्वेनैव
सदयं संवर्द्धितः । तत्रैव स प्रकृष्टमानुष्यकस्य प्रोद्भिन्नस्वातन्त्र्यस्य च

शाब्दस्य

पाठ्याय-

सर्व एव

समागतां

न शक्या

र्यातिनीयं

ध्यापनेन

अनेनैव

न विनैव

राजानो

तविशिष्ट-

कं विद्यां

रणयासो

कठिनः

कृतेश्वोपरि

गामतृष्णा

यमात्रत्वेन

रिगणित-

ममवर्तत।

निचयानां

समर्थम्।

त्रं लेभे।

प्राथमिकी

यसम्पर्क-

मातृहो

यस्य च

४र्थ संख्या]

सभापतेरभिभाषणम्

१६३

विकाशे उपकारकान् विनयाज्ञानुवर्तित्वसंयमस्वावलम्बन-राजभक्तिप्रमृती-
नन्यानपि लोकव्यवहारे सर्वथोपादेयान् गुणानशिक्षत। शिष्याभक्तः
कालेन प्राप्तयौवनः शिक्षां समाप्यापरमिव पितरं बहुमतमाचार्यमापृच्छय
गृहमगात्। गुरुशिष्ययोः पवित्रसम्बन्धस्य पवित्रस्मृतिस्तु शिष्यस्य
हृदयमन्दिरे यावज्जीवं सादरं संरक्षितेवामूत्। गुरुस्तं पालनेनान्नदानेन
च समवर्द्धयत्। सर्वं त्वेतन्नहि स्वलाभकाम्यया परं शास्त्राणां नियोगादेव
प्रावर्त्तिष्ट। समावर्त्तनात् परं द्विजकुमारस्य गुरुगृह एव विकाशोन्मुखीनां
मनोवृत्तीनां सम्यक्स्फुरणमजायत मानसिके नैतिके आध्यात्मिके च क्षेत्रे।
एवं सोऽप्यचिरादेव स्वकीयैः शिष्यैराचार्यत्वेन ऋषित्वेन वा समदृश्यत।
न हि तदा शिक्षा निर्दिष्टनियमानुसारिणी व्यवस्थिता। परमासीद् गुरोः
शिष्याणां नैतिकमानसिकोन्नतिविधानाय यथा तथैव शास्त्रव्याख्याने
स्वातन्त्र्यम्। ये नाम विद्यार्थिनो मानपत्रादिग्रहणार्थमिह सम्मिलितास्तेषां
पुरतो नान्यदस्ति मे समुपस्थापनीयमुज्ज्वलतरं वस्तु ऋते निःस्वार्थशिक्षार्थमेव
शिक्षोन्नतिविधाने नैतिकधर्ममयजीवनावस्थासमुन्नतिविधाने च स्वीयपूर्व-
पुरुषाणां पदाङ्कानुवर्तनम्। केवलेन तेनैवोपायेन ते नितरामलम्भविष्यन्ति
समुज्ज्वलीकर्तुं मुखानि महतां पूर्वपुरुषाणाम्, पारयिष्यन्ति च याथार्थ्येन
सम्पादयितुं सुमहद् गौरवं मातुर्वसुन्धरायाः।

ब्राह्मणानामुत्तलक्षणां शिक्षापद्धतिमपेक्ष्य बौद्धशिक्षापद्धतेरिदमेव
वैलक्षण्यमासीत्, यथा नालन्दा-तक्षशिला-विक्रमशिलाप्रभृतिषु बौद्धस्थापितेषु
शिक्षाकेन्द्रेषु बहव एव आचार्याश्छात्राश्च एकत्र न्यवात्सुः। तेभ्यः
स्थानेभ्यः प्रचारका अध्यापकाश्च बौद्धज्ञानधर्मविस्ताराय जगति बहुषु
देशेषु प्रेषिता अभूवन्। यदि च ब्राह्मणसम्प्रदायेऽपि कुलपतिनाम्ना
प्रधानाचार्येणान्नदानादिनाऽध्यापितानां दशसाहस्रमनुश्रूयते, तथाऽपि
ब्राह्मणपद्धतौ प्रायेण कर्तव्यबुद्धिमात्रप्रणोदितानां स्वातन्त्र्यमेवासीन्नैति-
धर्माध्यात्मविषयेषु शिष्याणामुपदेशे। एकादशे द्वादशे च ख्रिष्टाब्दशतके
बौद्धधर्मस्य बौद्धशिक्षाकेन्द्रसमूहस्य च विनाशादूर्द्ध्वं ब्राह्मणानां शिक्षा-

१६४

संस्कृत-साहित्य-परिपत्

[षोडशाब्दस्य

पद्धतिरेकैवासीद् भारते वर्षे । आसन् सर्वेष्वेव ग्रामेषु नगरेषु च स्वल्पगुणा वा, अनल्पगुणा वा, असाधारणगुणाः प्रथितयशसो वा अध्यापकाः । शिष्या हि तेभ्यो विद्याः समधिजग्मुः । वेदा व्याकरणं काव्यं गणितशास्त्रं ज्योतिस्तर्कविद्या नीतिर्वहुशास्त्रं दर्शनं धर्मशास्त्रं चेत्येतेऽध्याप्यविषया आसन् ।

षोडशे खृष्टशतके पूर्वभारते वाक्कला-मिथिला-नवद्वीप-विक्रमपुरेषु प्रधानभूतानि शिक्षाकेन्द्राग्यासन् । १८२८ अष्टाविंशत्युत्तराष्टादशशततमे खृष्टाब्दे राजपुरुषाः पाश्चात्यशिक्षाविस्तारसाहचर्येण प्राच्यविद्यानामपि प्रोत्साहनप्रयोजने दृढप्रत्यया बभूवुः । तस्मिन्नेव वर्षे पाश्चात्यविद्यायोगेन मुख्यतः संस्कृतशास्त्रानुशीलनार्थं कलिकातास्थसंस्कृतमहाविद्यालयः संस्थापितः । १८७८ अष्टसप्तत्युत्तराष्टादशशततमे खृष्टाब्दे वङ्गीयै राजपुरुषैरुपाधिपरीक्षाव्यवस्था प्रवर्तिता । परीक्षा पुरा प्राधान्येन मीखिकी परीक्षार्थिनोऽध्यापकाधीना चासीत् । राजपुरुषैरुपाधिपरीक्षायां व्यवस्थापितायां तदैव प्रतिष्ठित-ढाकासारस्वतसमाज-बोयालियाधर्म-समाध्यक्षाः पण्डिता अपि पाठ्यग्रन्थान् स्थिरीकृत्य परीक्षकांश्च नियुज्य परीक्षाफलानुवर्त्तनेन स्वनिर्वाचितानुपाधीन् वितेरुः । १८८४ चतुरशीत्युत्तराष्टादशशततमे खृष्टाब्दे साम्प्रतिकविश्वविद्यालयानां बी, ए, इत्युपाधितुल्यो राजदत्तस्तीर्थोपाधिः सममेव सर्वेषु विषयेषु प्रवर्तितोऽभूत् । १८९२ द्विनवत्युत्तराष्टादशशततमे प्रथमपरीक्षा द्वितीयपरीक्षेति च संज्ञितं परीक्षाद्वयमपि समारब्धम् । तदा हि वङ्गविहारोत्कलेषु साकल्येन पञ्चदश पण्डित-सभाः परीक्षाग्रन्थपरीक्षकनिर्वाचने स्वतन्त्रा एवाऽऽसन् । ताभिः प्रेषितानि परीक्षोत्तीर्णानां फलान्यनुसृत्यैव कलिकाताराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षो “डिरेक्टर्” महोदयानां सम्मतिक्रमेण कृतिभ्यश्छात्तेभ्योऽध्यापकेभ्यश्च वृत्तिपारितोषिकादिदानं व्यधात् । १८९७ सप्तनवत्युत्तराष्टादशशततमे खृष्टाब्दे परीक्षाजातं कलिकाताराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षस्य साक्षादधिकारे न्यस्तम् । प्रश्नकर्तृणामुत्तरपत्रपरीक्षकाणाञ्च नियोगे तथा

४र्थ-संख्या]

सभापतेरभिभाषणम्

१६५

परीक्षाकेन्द्रेषु प्रश्नपत्राणां सम्प्रेषणे स एवाध्यकारि । परीक्षाव्यापारस्तु
 डिरेक्टर्-महोदयाधीनपरिदर्शकवृन्दैर्निर्वाह्यत । ततः १६०८ अष्टोत्तरो-
 नविंशतिशततमे खृष्टाब्दे संस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षस्य सम्पादकत्वाधीना
 “संस्कृतपरीक्षा-परिपत्” नाम परीक्षाग्रहणव्यापारा मन्त्रणासभा सृष्टा ।
 तया परिपदा परीक्षितानां संख्या तेषु दिनेषु किञ्चिदधिकं सहस्रचतुष्टय-
 मासीत्, परीक्षाकेन्द्राणि च प्रायेण विंशतिरभवन् । विगतैः पञ्चविंशति-
 देशीयैर्वर्षेष्टात्रसंख्या किञ्चिदधिकं नवसाहस्रं परीक्षाकेन्द्राणि च भारतवर्षे
 सर्वेष्वेव प्रदेशेषु स्थितानि परःपृथीनि । यथापूर्वम् अधुनाऽपि अल्पवेतन-
 कर्मलेखकत्रयमात्रसहायः संस्कृतविद्यालयाध्यक्ष एक एव गुरुत्वभूयिष्ठे
 कार्यजाते अधिकृतः सम्पादकत्वेन ।

पूर्वोक्तसंस्कृतपरीक्षापरिपदः स्थाने १६१८ अष्टादशोत्तरोनविंशति-
 शततमे खृष्टाब्दे पञ्चशतसभ्यात्मिका कलिकातासंस्कृतमहासभा नाम विपुल-
 संस्थाना मन्त्रणासभा प्रवर्त्तिता । महासभा-“काउन्सिल”भिधं च तस्या
 एव कार्यनिर्वाहकं संस्थानान्तरं विंशत्या सभ्यैः प्रकल्पितमभूत् ।

१६२३ त्रयोविंशत्युत्तरैकोनविंशतिशततमखृष्टाब्दीयागष्टमासे वङ्गीय-
 राजपुरुषैः “कलिकातासंस्कृतएसोसियेशन” इत्याख्यायाः सभायास्तथा राज-
 कीयसहाय्यभागिनां संस्कृतविद्यालयानां कृत्यजातमधिकृत्य पर्यालोचना-
 नन्तरं कस्यचिद् विवृतिपत्रस्य प्रणयनार्थं तथा तेषां कृत्यपद्धतेः समुन्नति-
 विधानार्हाणां संघटनाय च एका समितिः संस्थापिता । १६२६ षड्विंश-
 त्युत्तरोनविंशतिशततमस्य खृष्टाब्दस्याक्टोवरमासे प्रभवतां तत्रभवतां
 श्रीमतां स्यार् देवप्रसादसर्वाधिकारिणां सभापतिमहोदयानां नेतृत्वेन परि-
 चालितेयं समितिः सयत्नं सर्वं विविच्य तथा मिथः समालोच्य एसोसियेशन-
 सभायाः परिचालनपद्धतेः परिवर्त्तन-प्रस्तावादीन् अस्या अभिलषितान् विषयान्
 राजद्वारे विनिवेदितवतवती । १६३० त्रिंशदुत्तरोनविंशतिशततमखृष्टाब्दे
 मार्चमासस्य अष्टमदिवसे वङ्गीयरजपुरुषैरनुमतः परिचालन-पद्धतेः परि-
 वर्त्तनप्रस्तावः । अनेन परिवर्त्तनेन विगतमस्याः सभायाः “कलिकाता-

संस्कृत-एसोसियेशन” इति प्राचीनं नाम, समभवच्च तत्पदे “वङ्गीयसंस्कृत-एसोसियेशन” इति नवीनमभिधानम् । पञ्चशतसंख्यकसभ्यानां समवायेन संघटिता प्राचीना “कन्भोक्शनसभा” च परिवृत्त्या नवनवतिसंख्यकानां निर्वाचितानां राजपुरुषैर्निर्द्धारितान्नाञ्च सभ्यानां समवायेन संघटिता नवीनं “सेनट्राल् अरगेनाइजेशन सभा” इति नाम परिजग्राह । अपेक्षितानामर्थानामनागमात्, सत्यपि अस्माकं सुमहति यत्ने वर्षत्रयं यावत् अस्माकं सभापतित्वेन परिचालितेयं सेनट्राल् अरगेनाइजेशनसभा न समाहूता ।

यद् भवतु तद् भवतु, वयं सानन्दं निवेदयामो यदियं वार्षिकी सभा प्राथम्येन विगतदिवस एव सम्मिलिता सती अस्याः कृत्यजातं सुसम्पादितवती । इतः प्राक् “कलिकाता एसोसियेशनसभा” तत्रभवतां स्यात् आशुतोषमुखोपाध्यायानां शिक्षातरणीकर्णधाराणां सभापतित्वेन परिचालिता आसीत् । अप्राप्तकालमेव स्वर्गतेषु तेषु प्राड्विवाकवर्यैस्तत्रभवद्भिः श्रीमद्भिः नलिनीरञ्जनचट्टोपाध्यायैरस्याः सभापतिपदं समलङ्कृतम् । अस्मदीयसमये तु अस्याः सभाया गणतन्त्रानुगतानां परिवृत्तीनामुत्तरोधाननामापि विपरिवर्तितमभूत् । यद्वि सुमहत् कर्म तत्रभवद्भिः स्यात् आशुतोषमुखोपाध्यायैः तथा स्यात् नलिनीरञ्जनचट्टोपाध्यायैः सम्पादितं, तत् खलु अस्मदीयस्कन्धे समापतितमिति सविनयं सभयञ्च प्रवर्त्तमहे ।

अस्ति किल भारते वर्षेऽस्मिन् वङ्गीयसंस्कृतएसोसियेशनसभायाः तुल्यरोहणयोग्यमन्यत् प्रतिष्ठानद्वयम् । एकं वाराणस्याम् अन्यद् विहारप्रान्ते । वाराणसीसंस्कृतमहाविद्यालयपरिचालितासु परीक्षासु नवसहस्राधिकसंख्याकाः श छात्रा वेद-स्मृति-न्याय-साङ्ख्य-वेदान्त-साहित्य-पाणिनि-व्याकरणविषयेषु परीक्षार्थिनो भवन्ति । परिचालकानाञ्च त्रयः “प्रभिन्सियेल सार्भिस्” इति पदाधिकारिणः, एकः कर्मसहायः “रेजिष्ट्रार” इत्याख्यः, एकः प्रधानलिपिरक्षकः, अष्टौ सहकारिलिपिरक्षकाः एकादश अधस्तनपदाधिकारिणः । विहार-संस्कृतएसोसियेशनसभायाञ्च न्यूनाधिकाश्चतुःसहस्रसंख्यकाः परीक्षा-

४र्थ-संख्या]

सभापतेरभिभाषणम्

१६७

र्थितो भवन्ति । परिचालनकार्ये च एकः सुपारिण्टेण्डेण्ट अत्र सान्स्कृत्य ष्टडिस् (संस्कृतशिक्षासदस्य) नामकः बी, इ, एस्, पदाधिकृतः, द्वौ सर्वडिनेट् पदाधिकृतौ, षट् लिपिरक्षकाः चत्वारो भृत्याश्च । ढाकासारस्वत-समाजाभिधानप्रतिष्ठानं समक्रियाकार्यप्यतीव क्षुद्रायतनम् । सहस्रसंख्याका छात्रास्तत्र परीक्षिता भवन्ति ।

वङ्गीयसंस्कृतएसोसियेशनसभाप्रदत्तोपाधेर्गौरवं समधिकमिति भारत-वर्षस्य सर्वत्रैवास्या अपेक्षितत्वं दरीदृश्यते, तदिदमस्मादेव शक्यं ज्ञातुम् ; —यथा मोहमय्यां, पुण्यपत्तने, पेट्लाड्प्रान्ते, वेवरप्रदेशे, वृन्दावनक्षेत्रे, इन्दोरनगर्याम्, यामनगर्याम्, नागपुरे, शिवपुर्यामन्यत्र च सुदूरे प्रान्ते एसोसियेशनसभायाः केन्द्राणि वर्तन्ते । कलिकाताएसोसियेशनपरिचालितासु परीक्षासु न केवलं पुरुषा हिन्दुधर्मावलम्बिनो वा, परं बहुला नार्यः बहवो महम्मदीयाश्च समवतरन्ति । विश्वविद्यालयेषु कृतविद्याश्च बहवश्छात्राः स्वेषां संस्कृतशिक्षामसम्पूर्णां मन्यमानाः पूर्णतासम्पादनार्थं शिक्षाया अस्यामेव एसोसियेशनसभायाम् परीक्षार्थिनो भवन्ति । अनुपममिदं प्रतिष्ठानं भारतेऽस्मिन् सर्वप्रदेशिकसंस्कृतविश्वविद्यालयश्रियं समवलम्बते ।

प्रतिशास्त्रं प्रथमपरीक्षायां द्वे प्रश्नपत्रे, द्वितीयपरीक्षायां च प्रश्नपत्रद्वयम्, उपाधिपरीक्षायान्तु चत्वारि प्रश्नपत्राणि । आसु वङ्गीयसंस्कृतएसोसियेशन-सभाप्रवर्त्तितासु परीक्षासु पञ्चदशसंख्यकानि तत्तत्प्रदेशीयविभिन्नविभाग-प्रचलितानि व्याकरणानि, सप्तविधाः स्मृतयः, द्विविधौ वेदान्तौ, पञ्चविधा न्यायाः, सांख्यम्, उपनिषत्, पुराणम्, ज्योतिषम्, चतुर्विधा वेदाः, मीमांसा, साधारणदर्शनम्, वैष्णवदर्शनम्, पौरोहित्यम्, त्रिविधाः पालिग्रन्थाश्चेति विषयाः, प्रश्नपत्राणि च समष्ट्या प्रायेण ३४० चत्वारिंशदधिकत्रिशतसंख्या-कानि भवन्ति । मातृभाषायाः संस्कृतभाषयाः अनुवादकरणाय हिन्दी-वङ्गीयोत्कलासामीयगुजरातमहाराष्ट्रतेलेगुकानारिसभाषामयाणि प्रश्नपत्राणि विरचितानि भवन्ति ।

वङ्गीयसंस्कृतएसोसियेशनसभानुमतानां द्विसहस्रसंख्यकानां संस्कृतविद्या-

प्रतिष्ठानानामुपरि—सभाया अस्याः प्रभुता वर्तते । कलिकाताविश्वविद्यालयेतरस्य यस्य कस्यापि विश्वविद्यालयस्य कर्मणोऽपेक्षया कथमप्यन्यूनं सुबृहदिदं कृत्यं कलिकाताराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षणागमतिरिक्त-कर्मरूपेण निरूपितमास्ते । स च कलिकाताराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालय-स्याध्यक्षत्वादेवास्याः सम्पादकः । वर्तमानसम्पादकमहोदयस्तु संस्कृत-शास्त्रनिष्णातो विश्वविश्रुतकीर्तिश्च, सुनिपुणा मतिस्तस्य कर्तव्यार्थेषु । परं यदि समुचितकर्मचारिविवर्द्धनादिना सम्पादककार्यभारो न सुष्ठुरूपेण लघूक्रियेत, तदा एसोसियेशनसभाकृत्यानां सम्यक् सम्पादनमसम्भाव्यमेवेति ।

राजपुरूपैः प्रतिष्ठापिता निरुक्ता विचारसमितिरपि निरुक्तेषु अपेक्षित-विषयेषु सम्यगुद्बुद्धा सत्येव सम्पादकस्य एकां वृत्तिम्, विद्यालयेषु समधिकां वृत्तिम्, अध्यापकवृत्तेः परिमाणसंवर्द्धनम् संख्यावर्द्धनञ्च, छात्रवृत्तेः संख्यावर्द्धनम्, प्रश्नपत्रविरचनस्य तथा उत्तरपत्रपरीक्षायाः पारिश्रमिकद्वय-परिवर्द्धनमनुमेने । समितिरियं प्रदेशेऽस्मिन् विभिन्नेषु स्थानेषु आदर्श-संस्कृतविद्यागारेषु त्रिंशत्संख्याकानां सवृत्तिकानामध्यापकासनानां प्रवर्त्तनम्, गवेषणाच्छात्रवृत्तिम्, आदर्शविद्यालयेषु प्रायेण ३०० त्रिंशत्-संख्यकेभ्यो विद्यालयेभ्यो वृत्तिवितरणञ्चानुमोदितवती । एतेषु समित्या अनुमतेषु विषयेषु केचन प्रस्तावा राजपुरुषैरंशतो गृहीताः, अन्ये च परित्यक्ता एव । निर्वहणरितेषु अर्थेषु च अपेक्षितार्थसाहाय्यो न कोऽपि प्रस्तावोऽद्यापि कर्मणिऽपरिणतः ।

यदा तु पृथिव्यां प्रायेण सर्वा एव भूमिरज्ञानतिमिरावृता आसीत्, तदैव संस्कृतसभ्यतालोक उपनिषद्वाक्यैर्बौद्धवचनैश्च प्रोज्ज्वलन् देशादेशान्तरं प्रतिगतस्तत्रत्यान्धकारं विदूरीचकार । दृश्यते चास्माभिर्यदियं महती धर्मविषयिणी, नीतिविषयिणी, दर्शनविषयिणी, कलाविद्याविषयिणी च सभ्यता पश्चिमायाम् आलेग्जेन्द्रियां यावत्, उत्तरस्यां मङ्गोलियां यावत्, पश्चिमोत्तरखण्डे च आ-कस्पियान्समुद्रतीरं, पूर्वस्यां जापानद्वीपं यावत्, पूर्वदक्षिणखण्डे च आ-यवद्वीपम् आ-वाल्लिद्वीपम् आ-सुमात्राद्वीपञ्च

४र्थ संख्या]

सभापतेरभिभाषणम्

१६६

दक्षिणस्याम् आ-सिंहलद्वीपम् दक्षिणपश्चिमप्रान्ते च मदगस्करं यावत्
विस्तृतिमापन्ना ।

भारतीयभावधारायामेतादृशं किमपि अध्यात्मरहस्यं विद्यते, यदर्थं
साम्प्रतिके जडविज्ञानालोकसमुद्भासिते कर्मभूयिष्ठे जडवादाधिकृतेऽपि
समाजे पाश्चात्यानामपि अभिज्ञानां सर्वदेव भारतीयऋषीणां ज्ञानगर्भां
वाचं श्रोतुमौत्सुक्यमुत्कण्ठा च वरीवर्त्ति । नव्या भावधारा कृत्य-
सम्पादनपटीयसी । कृत्यसम्पादिका शक्तिश्च संयमेन विनाकृता विनाश-
बीजमेव स्वयं संवहति । अत एव सभ्यतायामपि संयमः सम्यगेवापेक्षितः ।
भारतसभ्यतायाश्चात्रैवावसरः । भारतान्तरात्मनः श्रृङ्खला मधुरा च वाणी,
या मर्मरायमाणैर्महत्पूर्णरन्ध्रैः कीचकैर्नारिकेलवनानिलैश्च श्रवणपथ-
मायति, नवीनानां स्थगयति च गतिं त्वरिताम्, आदिशति च नवीनान्
कृष्णवंशीनिनादं प्रति कर्णावर्त्तनाय, यश्च निनादस्तदीयहृदयकन्दरात् तान्
समाह्वयति, उपदिशति च निवृत्तये सर्वस्माद् विरोधात्, लोभात् तथा
कार्पण्यात्, शिक्षयति च तम् उपायम् येनोपायेन स स्वार्थविसर्जनेन
प्रेम्णा च स्वात्मानं लब्धुं समर्थो भवति । एतस्य उपदेशस्तु न “शठे
शाठ्यं समाचरे”दिति, परं “न हि वैरेण वैरं शोभ्यती”ति । सर्वजनीना
करुणा, मैत्री, क्षमा च सर्वेषां संस्कृतशास्त्राणां संस्कृतदर्शनानाञ्च
हृदयम् । दुःखपरिपूरितेऽस्मिन् भारतवर्षे संस्कृतशिक्षाया स्थैर्यगाम्भीर्य-
विधायिनी शक्तिर्न केनाप्याधिक्येन वर्णयितुं शक्यते । साधारणः
कोऽप्यध्यापको राजवृत्तिं नैव लभते । असाधारणा अपि चतुर्भ्यः
पटुभ्यो वा रूप्यकेभ्यो नाधिकं किञ्चिदलभन्ते राजकोषात् । उदयादस्तं
यावत् अध्यापकानां परिश्रमः, तेषां कश्चन येन केनाप्युपायेन यदेवो-
पाजयति, तत् सर्वं स्वगृहे विद्यार्थिनां भरणार्थं प्रयच्छति । पूर्वपुरुष-
सन्दीपितस्य दीपस्य रक्षणेन स्वकर्तव्यसम्पादनं विना न कापि लौकिके
विषये कामना तेषां हृदये प्रवहति । स्वभावेनैव ये खलु पूर्वपुरुषप्रदर्शितां
रीतिमनुसृत्य स्वार्थरहिता विद्यार्थिनामध्यापनेन धर्ममयं जीवनं यापयन्ति,

तेषां ब्राह्मण्यधर्मावलम्बिनां जनसमाजे सुमहान् प्रभावो दरीदृश्यते । दृश्यते च अभिनवशिक्षासरणिमवलम्ब्य ये विद्यासु कृतश्रमास्ते पामर्वाचीनानामपि शिरांसि प्राचीनसरणिमाश्रितानामध्यापकानां सविधे विनतानि भवन्तीति । शास्त्राध्यापना यदि अवज्ञामधिगच्छेत्, अध्यापकाश्च यदीश्वरकल्पाणां राजपुरुषाणाम् आपेक्षिकमौदासीन्यमवहेलनं वा अनुभवेयुस्तर्हि ते स्वतो नितरामेव निरुत्साहतामधिगच्छेयुः । तथा च सति अद्यापि ब्राह्मण्यधर्मावलम्बिनाम् आदर्शनिर्माणे भाग्यविधाने च प्रभवतोऽध्यापकसमाजस्य स्थैर्यसाधनपटीयांसं प्रभावं तज्जन्यमुपकारञ्च नैव लब्धुमलं भविष्यन्ति राजपुरुषा इत्यत्र नास्ति सन्देहः ।

स्वल्पमेवापेक्षितमस्माकम् । यदि हि नाम राजपुरुषैर्दाकाविश्वविद्यालये, कलिकाताविश्वविद्यालये समाजविशेषस्य विशेषशिक्षणविधौ च प्रतिवर्षं लक्षेभ्योऽप्यधिका मुद्रा दीयन्ते, तर्हि स्वत एवास्माभिः सम्भाव्यते,—यद् यादृशं नाम भवतु अर्थकृच्छ्रं राजकोषे, सत्यभिलाषे राजप्रतिनिधीनाम्—एसोसियेशनकार्यालयस्य सुव्यवस्थितिसम्पादनार्थम्, प्रश्नकर्तृभ्यः पत्रपरीक्षकेभ्यश्च अनुरूपपारिश्रमिकप्रदानार्थमध्यापकानां छात्राणाञ्च वृत्तिसंख्यायाः परिवर्द्धनार्थम्, सति सम्भवे सवृत्तिकाध्यापकासनसंस्थापनार्थञ्च किञ्चित् किञ्चित् कर्तुं समर्था भवन्त्येव राजपुरुषा इति । यदि भवत्समागमावसरं लभमानैरस्माभिरस्माकमपेक्षितानाम् अर्थानां तथा वस्तुजातानां प्रार्थनाभिरेव भवन्तः क्लेशितास्तर्हि श्रीमद्भिर्भवद्भिः सम्राट्प्रतिनिधिभिर्वयं क्षन्तव्याः । “एसोसियेशनसभा” न सर्वदैव भवतां समागमं लब्धुं समर्था भविष्यति । भवन्तस्तु राजपुरुषाणां मूर्ध्नि स्थिताः सम्राट्प्रतिनिधयः ; भवद्भिर्विना को वाऽन्योऽस्माकम् आशास्थानम् अस्मदीयान् अपेक्षितान् विषयान् सानुकम्पं श्रोष्यतीत्यलम् प्रपञ्चं नेति शम् ।

विपाकः

[निबन्धकः—श्रीनरेन्द्रनाथचतुर्धुरीणः, एम्० ए०]

एकदा, सायम्, इन्द्रप्रस्थस्य सुरस्ये कुत्रचिदुद्याने परिभ्रमन् गणेशः, पुरतो दिनेशमागच्छन्तमालोक्य, सत्वरं तमुपसंगम्य 'अये सौम्य दिनेश' क्त परमानन्देन तस्य हस्तग्रहणमकरोत्, प्रावादीच—'अयि बन्धो, बहोः शलित् परं दृष्टोऽसि । अपि नाम कुशलं ते ? लवपुरात् कदागतम् ? तत्र ते पठनं कीदृशं भवति ? किमस्ति तत्र कश्चिन्नूतनो वृत्तान्त' इति । दिनेशोऽपि मित्रदर्शनानन्देन पल्लवितचेता मन्दहासं मित्रस्य करकम्पनं तरसा विधाय, प्रत्यवोचत्—'वयस्य, परमेशकृपया कुशलिनं मामवगच्छ । ह्यः खलु आगतं मया । अध्ययनं मे शोभनं संपद्यते । परन्तु अस्माकं विद्यालयस्य अध्यापकमेकमधिकृत्य अस्ति कश्चिदतिकरुणस्तावदुदन्त' इति ।

गणेशः—कथमिव सः ? शीघ्रं कथ्यताम्, नितरां समुत्सुकं श्रवणविधौ मे चेतः, न कालव्याजं सहते ।

दिनेशः—वयस्य, याथातथ्येन न सर्वम् आदित आरभ्य ज्ञायते मया । तथाऽपि लोकमुखेभ्यो यथाकर्णितं तथोपवर्ण्यते श्रूयताम् ।

आसीदस्माकं विद्यालये श्रीसतीशचन्द्रबन्धोपाध्यायो नाम अत्युदारः सुजनः प्रथितयशाः कश्चिदध्यापकः ।

एकदा विद्यालयं गतवता मया श्रुतम्—बन्धोपाध्यायस्य सहकर्मिणा मिस्तार दासेन सह तदीया पत्नी सुबाला, पतिगृहं परित्यज्य क गतेति नास्ति काचित् प्रवृत्तिरिति । अस्माभिस्तु 'कथमेतदभूदिति' दुःखायितमानसैरितस्ततः खलु अन्वेषणमारब्धम्, न पुनः किंचिदुपलब्धम् । ततः कतिपर्येरहोभिरेतदवगतम्—दुरात्मनो दासस्य मायापाशपतिता वराकी सुबाला देवं परित्यज्य दानवं श्रितेति । उपाधानस्याधस्तात्

१७२

संस्कृत-साहित्य-परिपत्र

[पौडशाब्दस्य

सुवालायाः पत्रकमपि वन्द्योपाध्यायेन प्राप्तम् । तत्र लिखितमासीत्—
‘स्वेच्छया मिस्टार दासेन समं गच्छामि ; न मयि ते किञ्चिन्नाम प्रभुत्वम् ;
मम पुनर्ग्रहणाय मा यतितव्यम्’ इति ।

अथ सहयोगिनो वन्द्योर्मिस्टारदासस्य, प्रियायाः सुवालायाश्च,
अनेन स्वप्रेष्वपि असंभावितेन अतीवामुत्तुदेनाचरितेन, नितरामन्तर्ज-
लन्नपि, तयोर्महापापिनोर्नामस्मरणमपि विनिपातैककारणमिति मन्यमानो
वन्द्योपाध्यायः प्रतीकारविधौ परमौदास्यमेवाभ्यस्यत । ततः खलु अधिकार-
गत्वा व्यवहारं लेखयितुमनिच्छत्यपि वन्द्योपाध्याये, सर्वमेतद् वृत्तं पत्रमारोप्य
अस्माकमध्यक्षवर्येण राजपुरुषेभ्यो विज्ञापितम् । अथ वन्द्योपाध्यायस्य
परमौदासीन्येन दुःसहराजदण्डात् कथमपि निष्क्रान्तोऽपि दासः शिक्षा-
विभागात् निष्कासितः समभवत् । तत इतस्ततो भ्रमन् स कर्णपुरे कस्यापि
वणिजः पण्यशालायां किमपि लेखकस्य कार्यमासाद्य तत्रैव सुवालाया
सार्धमेकस्मिन्नावसथे समयाकुर्वन्नासीत् । अथ गच्छति काले, सुवालाया
एका कन्यका जाता । दासेन प्रतिमासं वणिजः सकाशात् यत्किञ्चिद् धनं
लब्धं तद्धि तेषां प्रासाच्छादनार्थमपि नालमभूत् । अतः सुरमा, पुत्र-
पतिगृहाल्लब्धं हेममाभरणमन्तरान्तरा विक्रीय, तस्माल्लब्धेन धनेन, कथमपि
भोजनादिव्ययजातं संपादयन्ती, तत्र न्यवसत् ।

अथैकदा सुवालायाः सुतां मसूरिकया समाक्रान्तामालोक्य दासेन
भीतभीतस्तं वासं तदैव परित्यज्य कुत्रापि पलायिष्ट । सुवाला खलु
सम्प्रति पश्चात्तापानलेन दंदह्यमाना भयविह्वला किंकर्तव्यतामूढा संजाता ।
रात्रिन्दिवं तनयां शुश्रूषमाणा सा दिनत्रयं निराहारनिद्रं तत्रैवागमयत् ।
अथ चतुर्थेऽहनि साऽपि मसूरिकया विलीढावयवा जाता । ततस्तत्रत्यस्य
कस्यापि परमंकारुणिकस्य राजपुरुषस्य साहाय्येन सकन्यका सा
राजकीयमसूरिकाचिकित्सागारं प्रापिता । परन्तु तस्याः कन्यका
दिनत्रयाभ्यन्तर एव तत्र पञ्चत्वमवाप । सा मासेन रोगमुक्ताऽपि तथा
विकृतरूपा संवृत्ता यथा सुवालेति तां न कोऽपि प्रत्यभिज्ञातुं प्राभूत् ।

डशाब्दस्य

मासीत्—

प्रभुत्वम् ;

वालायाश्च

रामान्तर्ज-

मन्यमानो

अधिकरणं

पत्रमारोप्य

पाध्यायस्य

शिक्ष-

रे कस्यापि

सुवाला

सुवाला

श्चिद् धनं

पुरमा, पू-

न, कथमपि

न्य दाते

गाला खलु

संजाता।

भागमयत्।

तस्तत्रत्यस्य

यका स

कन्यका

ऽपि तथा

त्। स

०४ संख्या]

विपाकः

१७३

विकित्सालयाद् बहिरागत्य, महता कष्टेन तं पूर्वमावासं प्राप्य, तं वासं विजितं भग्नद्वारं हतसर्वस्वं चाद्राक्षीत्, अश्रौषीच्च तत्रत्येभ्यो यत् तस्यां विकित्सालयं गतायां, दासस्तद्भवन्नं पुनरागच्छत् ; ततः स तत्रत्यां कामपि साध्वीं देवीं कुपथं नेतुं यतमानस्तथा रोषकषायितनेत्रया कृत्तकर्ण-नासः, पलायमान एकस्मिन् प्रान्तरे मृतः, शृगालसारमेयादि-भक्ष्यतां गत इति । निशस्यैतत् सर्वं, सा उन्मादिनीव तारहासं जगाद—‘अहो वत, नूतं महतः पाप्मनः फलमेतत् ; नूतं तस्य मम च महतः पाप्मनः फलमेतदिति ।’ इत्थं वदन्त्येव सा तस्मात् स्थानात् निरगात् । तदनु, बहून् मासान नासीत् तस्याः काचित् प्रवृत्तिः । अथ गते चतुर्थेऽहनि, सा लवपुरे तस्याः पत्युर्गृहद्वारि पतिता मुमूर्षुश्चादृश्यत । वन्द्योपाध्यायस्तु तां कामपि भागधेय-हतक-विलसित-कवलितां मन्यमानस्तस्याः सकाश-मागत्य सकरुणमपृच्छत्—‘का त्वम् अबले ? कथमियं ते समवस्था ? कुत्र गच्छसि ? किं याचसे’ इति । सा नेत्रद्वयमुन्मील्य पतिं पुरतो दृष्ट्वा, महता क्लेशेन, सगद्गदं, शनैः शनैरभणत्—‘त्वम् ! अहं सुवाला ; क्षमस्व, मां क्षमस्व नाथ’ इति । मुहूर्तेनैव वन्द्योपाध्यायः सर्वं वृत्तं स्पष्ट-मवुध्यत । स सहस्रैव सुवालायाः सविधे उपविश्य तस्याः शिर उत्सङ्गोपरि न्यधारयत् । साऽपि परमानन्दसंफुल्लनेत्रा तं पश्यन्ती चिराय नयनयुगलं मुकुलितमकरोत् । अथ पत्न्याः पावकसंस्कारं विरचय्य वन्द्योपाध्यायः कुत्र गत इति न जाने ।

अतोऽहं ब्रवीमि—‘करुणतरः खलु कश्चिद् वृत्तान्तः संजात’ इति ।

गणेशः—वन्द्यो, नितरां दुःखाकरोऽयमुदन्तः । अहो शिक्षितेति-नामधारिणो मानवापसदस्य दासस्य सुवालायाश्च पाप्मनो दारुणः परिणामः ! अहो वन्द्योपाध्यायस्य दैवदुर्विपाकः ! सत्यं हृदयमर्मच्छिदः खलु इमे संसारवृत्तान्ताः ।

इत्थं रमेशस्य निर्माणभागधेयमधिकृत्य एव जल्पन्तौ तौ सखायौ,

‘रात्रिरागते’ति परस्परमभिवाद्य, पुनर्दर्शनाय, यथाभिमतदेशं प्रति प्रस्थितौ ।

अथ यन्नशतान्यपि कुर्वाणैरस्माभी ‘रमेशः कुत्र गतः, तस्य किम् भवति’ति काचिदपि प्रवृत्तिरद्यापि नोपलब्धा ।

अहो विषाकः !

वेदना

[निवन्धकः—श्रीयोगेन्द्रमोहनविद्यारत्नः]

निजकर्मवशेन मानवः फलमाप्नोति शुभं तथाशुभम् ।
 अनभीप्सितलाभदुःखितः परमीशं कुरुतेऽत्र दोषिणम् ॥१॥
 सुखभोगशतैः सुलालितो भगवन्नाम न जातु चिन्तयेत् ।
 अथ दुःखमुपैति चेदिमं कतिधा स्तौति तदायमीश्वरम् ॥२॥
 अहमस्मि तथाविधो नरो भृशमात्तौ वत दुःखकोटिभिः ।
 चरणं शरणं तवाद्य मे ननु माता तनये न निर्दया ॥३॥
 सुतरां सुतदुःखकातरा जननी स्नेहपरा स्वभावतः ।
 अतएव सुतस्य साहसं जननीमाश्रयितुं कृतागसः ॥४॥
 प्रतिगेहमहो समन्ततो वत शोकानलशौर्य्यनिर्जितः ।
 मनुजो मरणं नु शान्तिदं मनसीत्थं कुरुते विनिश्चयम् ॥५॥
 पतिपुत्रसहोदरादितः प्रवियुक्ता मनुजा निरन्तरम् ।
 नयनान्बुनिरुद्धदृष्ट्यौ विलपन्तो गमयन्ति वासरान् ॥६॥

अगदैरनिवार्यविक्रमः कतिधा रोगचयो दिने दिने ।
 कुरुते शमनालयातिथीन् जननीक्रोडगतान् नरान् भृशम् ॥७॥
 ननु संयमशून्यमानसा ऋषिवाक्यामृतहीनलालसाः ।
 हठकारितया पदे पदे विपदं यान्ति जनाः परां सदा ॥८॥
 नियतं किल भोगवासना परिपुष्टहृदये दुरायतिः ।
 सुपथान् मनुजान् प्रसह्य धिक् कुपथं हा गणिकेव कर्षति ॥९॥
 अधुना विनयं प्रसूयते न च विद्या मनुजाय कर्हिचित् ।
 न च पात्रपदेन भूपितो धनधर्मादिकमेति कोऽपि वा ॥१०॥
 पथिकप्रसदा प्रमोदते न च होमानलधूमदर्शनात् ।
 पतिसङ्गतिलाभलोलुपा जलमुग् भ्रान्तिवशेन कुत्रचित् ॥११॥
 अतिथिप्रणयान्न चाधुना पितरौ पुत्रशिरः प्रयच्छतः ।
 न च पक्षिविमुक्तयो नृपो वत दत्ते पललं स्वगात्रतः ॥१२॥
 न च तातनिदेशतः सुतस्तृणवद्वराज्यसुखं विहाय हा ।
 वनमेत्यधुना मुनेः समः पितृभक्तिं परिपालयन् पराम् ॥१३॥
 सकलं किल पूर्वकालतो विपरीतं परिदृश्यते ऽधुना ।
 फलमस्य तथैव दुःखदं क्रमशः पुष्टिमुपैति सर्वथा ॥१४॥
 पुनरत्र तवानुकम्पया सकलं पूर्ववदेव जायताम् ।
 वसुधा बहुशस्यभूषणा वसुवृष्टिं कुरुतां समन्ततः ॥१५॥
 तव मातरनुग्रहेण नो विलयं दुःखचयोऽद्य गच्छतु ।
 बहुतर्पसमाकुलात्मनां तव पादे मतिरस्तु नः सदा ॥१६॥
 पुनरत्र तथैव नृत्यतु प्रतिगेहं परिपुष्टदेहभृत् ।
 तव भक्तिगृहीतमानसः शिशुसङ्घः पितरौ प्रमोदयन् ॥१७॥
 जनता सततं स्वधर्मभाग् गतिरेका जननि ! त्वमेव नः ।
 इति बुद्धिमुपेत्य शाश्वतीं तव तुष्टिं विदधातु पुष्कलाम् ॥१८॥

इह संयमकल्पपादपो जननि ! त्वत्कृपया प्ररोहतु ।
 पुनरत्र तथैव तत्फलैर्वसुधान्वर्थतमा विराजताम् ॥१६॥
 पुनरेव च सामशब्दिता धरणी होमपवित्रगन्धधृक् ।
 नरचित्तागतां सुदुष्टतां परिमार्ष्टुं प्रसभं चिरेण ताम् ॥२०॥
 रोगशोकजराभीतमभीतं त्वत्पदाम्बुजम् ।
 भ्रमरायितचित्तं मां कृतार्थय हरप्रिये ॥२१॥

— — —

Opinions of some Distinguished Persons on the Activities of the Parishad

1. Prof. Otto Stein (of Germany) :—

It was a great honour and pleasure for me to have the opportunity to listen to the words of "Bhāsa", interpreted by the most able actors of the **संस्कृतसाहित्यपरिषद्** in Calcutta. I hope and wish that the society will proceed on her noble path to awake interest for the treasures of dramatic literature of ancient India. शुभमस्तु । 6th April, 1932.

2. Mahamahopadhyay Ashutosh Shastri, M. A., Late Principal, Sanskrit College :—

The Sanskrit Sahitya Parishad is an important and unique Oriental Institute of six years standing. It was founded with the object of furthering and encouraging Sanskrit Culture in Bengal. In the course of the short period of its existence it has rendered to the cause of Sanskrit learning the service of a permanent interest which can scarcely be over-estimated. It has made provision for efficient teaching of some important branches of Shastras and encouraged a limited number of poor students by granting periodical stipends; under its auspices performances of ancient Sanskrit plays are occasionally held, lectures are delivered and deliberations are carried on in Sanskrit, and a monthly Sanskrit Magazine is published to which I have had the honour to contribute from time to time. The Parishad has also collected some hitherto unpublished, important Sanskrit Manuscripts which, through want of adequate funds, it has not yet been able to publish. It is earnestly hoped that the Parishad will not miss private and public patronage which it so richly deserves.

7-10-22.

3. **Rai Krishna Chandra Bhattacharyya, Bahadur, M.A.**
Late Principal, Bethune College :—

The Sanskrit Sahitya Parishad has shown during the last seven years very commendable activities in many directions towards the promotion of Sanskrit learning and culture. It has an excellent collection of printed Sanskrit books and manuscripts, it brings out a monthly magazine and it arranges for the publication of rare books, for the staging of Sanskrit dramas, and for the teaching of various Sanskrit subjects. It has already to its credit a record of useful work and it intends to do and could do much more if the necessary funds were forthcoming. I consider the institution eminently deserves the support of Government.

Sept., 1923.

4. **H. G. S. Bivar, I.C.S., Late Addl. Presidency Magistrate,**
Calcutta :—

[Translation from the original in Sanskrit]

Here is a famous Academy of Indian Learning.
 The Goddess of Learning lives here forsooth.
 Savants meet here and students reside.

I have seen here numerous books, printed and Manuscripts—Vedas, Smritis and various Shastras. I have witnessed a dramatic performance ; a Journal is well conducted.

Luckily I have seen here things which are souvenirs of Ancient Aryavarta.

May this Academy of Literature grow always, and may the Goddess of Learning shine for ever all over India.

24-7-26.

Reg. No. C. 1073.

Vol. XVI, No. 5]

[September, 1933.

दश-शकीये भाद्रे

१६श-वर्षस्य ५म-संख्या

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

सहकारिसम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,

श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—३। रूप्यकत्रयम्

Foreign price—7 s.

Printed and Published by

Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M.A.
The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষদ-গ্রন্থমালা

কতিপয় মুদ্রিত গ্রন্থ—

২। **কালীতন্ত্রম্**—অতি প্রামাণিক অপ্রকাশিত তন্ত্রগ্রন্থ। সংস্কৃত টীকা ও বাংলা বিবৃতি সহিত। ১৩তীশচন্দ্র সিদ্ধান্তভূষণ কর্তৃক সম্পাদিত, ১৩২৯, ডিগ্রাই ৮ পেজী, ৮২ পৃষ্ঠা। মূল্য ৯/০ আনা, সদস্য পক্ষে ১০ আনা।

৩। **শঙ্করী-সম্বীতম্**—কবি জয়নারায়ণ-প্রণীত। শ্রীযুক্ত দক্ষিণাচরণ ভট্টাচার্য কর্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩০, ডিগ্রাই ৮ পেজী, ৩২ পৃষ্ঠা। মূল্য ৯/০ আনা।

৪। **মুক্তিবাদঃ**—গদাধর ভট্টাচার্য-বিরচিত প্রসিদ্ধ গ্রন্থ। প্রাচীন শিবরাম-টীকা, 'মুক্তিদীপিকা' নাম্নী নূতন টীকা, বাংলা 'তাৎপর্য-বিবরণ' এবং সুবিস্তৃত সংস্কৃত ভূমিকা ও প্রাচীন মুক্তিবাদ সহিত। গবর্ণমেণ্ট মুদ্রা কলেজের গ্রন্থের অধ্যাপক শ্রীযুক্ত কালীপদ তর্কাচার্য কর্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩১, ডবল ক্রাউন ১৬ পেজী, ২৪২ পৃষ্ঠা। মূল্য ২৮ টাকা, সদস্য পক্ষে ১৮ দেড় টাকা।

৫। **হুগাঁপূজাতন্ত্রম্**—(বঙ্গাক্ষরে) রঘুনন্দন ভট্টাচার্য-প্রণীত (অষ্টাবিংশতি তত্ত্বাতিরিক্ত) সপ্তমাণ শারদীয়-পূজাপ্রয়োগ। ১৩তীশচন্দ্র সিদ্ধান্তভূষণ কর্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩১, ডিগ্রাই ১৩৪ পৃষ্ঠা। মূল্য ১১০ পাইকা, সদস্য পক্ষে ১৮ টাকা।

৬। **শিহুদহিতা**—বল্লালগুরু অনিরুদ্ধভট্টকৃত, শ্রীভট্টাচার্য-অপ্রকাশিতপূর্ব প্রামাণিক কণ্ঠকাণ্ডীয় গ্রন্থ। শ্রীযুক্ত দক্ষিণাচরণ ভট্টাচার্য কর্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩১, ডিগ্রাই ১০২ পৃষ্ঠা। মূল্য ১১০ ও ১৮ টাকা।

৭। **হুগোঁৎসব-বিবেকঃ** (বঙ্গাক্ষরে) মহামহোপাধ্যায় বাসন্তীবিবেকশচ) শূলপাণিবিরচিত। ১৩তীশচন্দ্র সিদ্ধান্তভূষণ কর্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩১, ডিগ্রাই ৬৬ পৃষ্ঠা। মূল্য ১০ ও ১৮ টাকা।

৮। **কারকোন্মাসঃ**—ভরতমল্লিক-বিরচিত ব্যাকরণ-গ্রন্থ। দ্বারা ব্যাকরণপাঠীগণের একটি বিশেষ অভাব দূরীভূত হইবে।

IMPORTANT NOTICE.

The July number of the Sanskrit Sahitya Parishad contains a hitherto unpublished commentary on the Uttara-Megha and will consist of 64 pages. We regret very much it could not be published in time. It is expected that the number will come out of the press at the end of this month and despatched immediately.

Editor, Sanskrit Sahitya Parishad

1. 11. 33.

विशेषतो द्रष्टव्यम्

विषीदामस्तमां तावद्वाचकमहोदयेभ्यो विज्ञापयितुं यत् कुतश्चित् प्रति-
बन्धकात् ६४ पृष्ठात्मिका संस्कृत-साहित्य-परिषत्-पत्रिकाया आषाढसञ्चिका
नाद्यापि विनिर्गता मुद्रणालयात् इति । आशास्यते च मार्गशीर्षस्य प्रारम्भे
एव कविकुलचूडामणेः कालिदासस्य सरस्वतीनिष्यन्दं वहन्त्यसौ समलङ्क-
रिष्यति करसरोजानि पाठकमहाभागानामिति ।

संस्कृत-साहित्य-परिषत्-पत्रिका-सम्पादकः ।

IMPORTANT NOTICE

The first number of the Sanskrit Bhashya
 published contains a list of unpublished com-
 ments on the Upanishads and will consist of
 10 pages. We regret very much it could not be
 finished in time. It is expected that the number
 will come out of the press at the end of this month
 and be despatched immediately.

Editor, Sanskrit Bhashya, Patna.

प्रसिद्धि हिमालय

हिमालय हिमालय हिमालय हिमालय हिमालय
 हिमालय हिमालय हिमालय हिमालय हिमालय
 हिमालय हिमालय हिमालय हिमालय हिमालय
 हिमालय हिमालय हिमालय हिमालय हिमालय
 हिमालय हिमालय हिमालय हिमालय हिमालय

हिमालय हिमालय हिमालय हिमालय हिमालय

Sept
18

संस्कृत

तथा

क्षर

प्रत्यक्ष

नासि

इति

ततश्च

इति

“अं

इयत्

ततश्च

पाणि

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः

भावालोकर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

September,	{ १८५५ शकीये भाद्रे १६श-वर्षस्य ५म-संख्या	{ Vol. XVI No. 5
1933.		

उद्धटश्लोकः

विदितमेवैतत् प्रायेण व्याकरणतन्त्रनिष्णातानां यत् सन्ति खलु
संस्कृतभाषायाम् 'इयत्' 'अधुना' प्रभृतयः केचन शब्दाः केवलप्रत्ययरूपा इति ।
तथा हि इदं परिमाणमस्या इति इदं शब्दात् "किमिदंभ्यां वो घः" [पा०
५।२।४०] इति वतुप, वस्य घादेशश्च । "आयनेयीनिययः फढखलवां
प्रत्ययादीनाम्" [पा० ७।१।२] इति घस्य इयादेशः । "उपदेशेऽजनु-
नासिक इत्" [पा० १।३।२] इति उकारस्येत्त्वम्, "हलन्त्यम्" [पा० १।३।३]
इति पस्य इत्त्वम् । "तस्य लोपः" [पा० १।३।६] इति उकारपकारयोर्लोपः ।
ततश्च इदम् इय् अत् इति स्थिते "इदंकिमोरीशुकी" [पा० ६।३।६०]
इति इदम् ईशादेशः । "हलन्त्यम्" इति ईशः शकारस्येत्त्वम् । शित्त्वात्
"अनेकालुशित् सर्वस्य" [पा० १।१।५] इति सर्वादेशः । ततश्च ई
इयत् इति स्थिते "यस्येति च" [पा० ६।४।१४८] इति ईकारस्य लोपः ।
ततश्च इयत् इति प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । अधुनाशब्देऽप्येवम् । तथा च
पाणिनीयं सूत्रम्— "अधुना" [पा० ५।३।३७] । व्याख्यातं चैतद्वीकाकृद्भिः—

१७८

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[षोडशाब्दस्य

इदमः सप्तम्यन्तात् कालवाचिनः स्वार्थे अधुनाप्रत्ययः । “इदम इश्”
[पा० १।३।३] इति इश् । “यस्येति च” इतीकारलोपे प्रत्ययमात्र-
मवशिष्यते । एतत् सर्वमभिसमीक्ष्य इयच्छब्दमधिकृत्य केनापि कवयितम्—

उदितवति परस्मिन् प्रत्यये शास्त्रयोर्नौ

गतवति विलयश्च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे ।

सपदि पदमुदीतं केवलः प्रत्ययो यत्

तदियदिति मिमीते को हृदा पण्डितोऽपि ॥

इति । कैश्चित् पुनरधुनाशब्दसञ्ज्ञिघृक्षयाऽत्रत्यश्चतुर्थश्चरणः “तदियदिति मिमीते
कोऽधुना पण्डितोऽपि” इत्येवमपि पठ्यते ।

अस्यार्थः । शास्त्रं व्याकरणं वेदादिकञ्च योनिः कारणं यस्य,
प्रत्ययादीनां व्याकरणमूलकत्वात्, सिद्धानामेव शब्दानां प्रकृतिप्रत्यय-
कल्पनया व्याकरणेनान्वाख्यानात्, ब्रह्मज्ञानस्यापि शास्त्राधीनत्वात् ।
परस्मिन् प्रत्यये परवर्त्तिनि प्रत्ययसंज्ञके । यद्यपि “परश्च” [पा० ३।१।२]
इति सूत्रेणोत्सर्गतः प्रत्ययानां परभावित्वमेव सिद्धम्, तथाऽपि द्वैतीयके
पक्षेऽस्योपयोगः । पक्षे परस्मिन् ब्रह्मणि, प्रत्यये तद्विषये ज्ञाने च
उदितवति प्रादुर्भवति सति । प्रत्ययस्य प्रादुर्भावानन्तरं प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे
प्रत्ययस्य प्रकृतेरिदमः सम्बन्धो यः प्रपञ्चो विस्तारः “इदं किमोरीशकी”
इत्याद्यनुशासनकार्यम् ईशादेशादिस्तस्मिन् इत्यर्थः । विलयं नाशं गतवति
प्राप्तवति, “यस्येति च” इति सूत्रेणेति शेषः । पक्षे प्राकृते मायामये प्रपञ्चे
जगदादिके विलयं गतवति, ब्रह्मज्ञानसमधिगमानन्तरं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि एव
विलीनत्वात् । सपदि सद्य एव केवलः प्रत्ययः प्रकृतिभागाविनाकृतशुद्ध-
प्रत्यस्वरूपम्, पक्षे केवलं ज्ञानमयमेव यत् पदं पदसंज्ञकं ब्रह्मरूपं च
वस्तु उदीतं प्रादुर्भूतं तत् इयत् इत्येतत् पदम् एतावत् इति च कः
पण्डितोऽपि, मूर्खस्य तु कथं न नास्तीत्यपिशब्दार्थः । कः हृदा मनसा
मिमीते जानाति । अर्थद्वयस्यैकवृन्तावलम्बिफलद्वयन्यायेन प्रतीते-

५म संख्या]

उद्धटश्लोकः

१७६

श्लेषोऽत्रालङ्कारः । वैयाकरणे वेदान्तिके वा वक्तरि शब्दशक्तिमूलको ध्वनिः,
प्रकृताप्रकृतोभयश्लेषे विशेष्यश्लेषानङ्गीकारात् ।

अलङ्कारसर्वस्वस्य समासोक्तिप्रकरणेऽपि ईदृशमेव श्लोकान्तरमुपलभ्यते ।
तथा च तत्र आगमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोप-
स्योदाहरणम्—

यैरेकरूपमखिलास्वपि वृत्तिषु त्वां

पश्यद्भिरव्ययमसङ्ख्यतया प्रवृत्तम् ।

लोपः कृतः किल परत्वजुषो विभक्ते-

स्तैर्लक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये ॥

अत्र परमेश्वरेत्यामन्त्रणपदमूहनीयम् । यैः अखिलासु सर्वासु वृत्तिषु
चित्तवृत्तिषु कृतद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपासु च एकरूपं रूपान्तर-
मभजमानम्, अत एव च असंख्यतया प्रवृत्तं संख्यातीताकारैः परिदृश्य-
मानम्, असत्त्ववचनत्वात् संख्याया अप्रतिपादकम्, अत एव अव्ययम्
अविनाशिनं पदभेदं च पश्यद्भिः वेदान्तिकैः वैयाकरणैश्च परत्वजुषः विभक्तेः
अन्यत्वं भजमानस्य जगत्प्रपञ्चरूपस्य विभागस्य, नियमेन प्रातिपदिकात्
धातोर्वा परदेशवर्तिनः सुपस्तिङो वा लोपः कृतः विलोपः संसाधितः
तैः समधिगततत्त्वज्ञानैः न तु वासनाजालविनिरुद्धचित्तवृत्तिभिः पामरैरित्यर्थः,
तव लक्षणं साक्षात्करणं व्यावर्तकधर्मश्च कृतं ध्रुवं निश्चितं कृतं मन्ये ।
अत्र श्लेषवशेन विशेषणसास्यं निमित्तं समासोक्तेः । न चात्रापि शब्दशक्ति-
मूलो ध्वनिरेवास्त्विति वाच्यम्, अत्र विशेष्यस्याश्लिष्टत्वात् ।

कातन्त्रस्य वैशिष्ट्यम्*

सहृदयाः, कस्य वा भारतवर्षीयस्य न विदितं कातन्त्रं तन्त्रम्? केन वाऽक्षरमुखेण नार्कणितं कातन्त्रव्याकरणगता किंवदन्ती? पां विरला एव तथाविधा भारतीया यैः सावधानेन मनसा पर्यालोचिताणि कातन्त्रसूत्राणि, तन्त्रान्तरतुलनया च प्रतिपन्नममीषां वैशिष्ट्यम्। अत एव पाणिनितन्त्रपक्षपातिभिरप्यस्माभिः कातन्त्रसमुत्कर्षविमोहितमानसैस्तद् वैशिष्ट्यमवश्यमेव प्रकाशनीयं विपश्चितां पुरत इत्येव चिरं स्थिरीकृतम्। एतदर्थं च प्रकटनपत्रमपि प्रेषितं पारिषद्यानां सविधे। परं शरीरस्य अस्वास्थ्यान्नैव प्रभूयते विस्तरेण सर्वं विवरीतुम्, केवलं भवतामाराधनायातिमात्रं संक्षेपेण किञ्चिदुच्यते।

न खल्वेतन्न विदितं विदुषां वर्याणां भवतां यद् भाषायामुपलभ्यमाना एव शब्दा व्याकरणेनान्वाख्यायन्ते, न सृज्यन्ते नूतनाः शब्दा न वार्थेष्वनुविधीयन्ते। शब्दानामन्वाख्याने च लाघवमेव सर्वथा समाद्रियन्ते वैयाकरणाः। अत एव जागर्ति तेषां परिभाषा अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः इति। एतल्लाघवव्यसनितयैव पाणिन्यादिभिर्महर्षिभिः ऋषिभादयः संज्ञाः समुद्राविताः, एतद्वशवर्तितयैव च प्रत्ययानामपि विपर्यासः सम्पादितः। अत एव स्वादिपञ्चसु नकारस्य विस्पष्टतया समुच्चारणेऽपि शतृप्रत्ययः प्रकल्पितः पाणिनिना महर्षिणा। परमौत्सर्गिकस्य गौरवस्य प्रयत्नसहस्रेणाप्यपहोतुमशक्यत्वात् तदर्थं नकारागमस्वीकारोऽपि आवश्यकीभूतः। अत्र महर्षेरयमाशयः—शतृप्रत्ययस्थले स्वादिषु पञ्चसु नकार उपलभ्यते, शसादिषु षोडशसु पुनर्नोपलभ्यते, अत एव पञ्चस्वेवोपलम्भात् षोडशसु चानुपलम्भात् आधिक्येन व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायेन

* संस्कृतसाहित्यपरिषदो मासिकाधिवेशने वाचितोऽयं निबन्धः।

५म संख्या]

कातन्त्रस्य वैशिष्ट्यम्

१८१

प्रत्ययस्य नकारशून्यत्वं सर्वनामस्थानेषु च नकारागमः कल्पनीयम्
इति । परन्तु जगति सर्वत्र लाघवं नैव सन्दृश्यते । अत एवोक्तमालङ्का-
रिकवर्त्येणाऽऽशाधरभट्टेन “स्त्रीपुंसयोरन्यतरो लाघवाच्छिशुकृन्न किम् ।” अत्रै-
तदपि विचार्यम्—यद्यादितस्तत्र नकारो नाभविष्यत् तर्हि कुतो वोड्ढीयाऽऽगत्य
स्थानमधिकृत्य समुपावेक्ष्यत् । आदितो वर्तमानश्चेत् स्वरसञ्चारवशेन
तस्याक्षरस्य निघाते सति द्रुततरोच्चारणक्रमेण नकारात् पूर्वस्य स्वरस्य
लोपे सञ्जाते व्यञ्जनस्यास्य स्वरेणाव्यवहितस्योच्चारणसौकर्याय व्यञ्जन-
स्यापि नकारस्य स्वरप्रायत्वं विहितम् । स च स्वरप्रायो वर्णः संस्कृतभाषायां
ग्रीक्भाषायां च स्वररूपेण परिणतः लातिनादिभाषासु पुनः स्वरसहितानु-
नासिकरूपेणैव समवस्थितः । अत एव मन्धातोः क्तप्रत्यये मत इति
रूपम्, न तु मन्त इति । एवञ्च कातन्त्रसमनुशिष्टः शन्तृङ्प्रत्यय
एव भाषातत्त्वस्य नियममनुरुध्यते न तु पाणिन्यादिकल्पितः शतृप्रत्ययः ।

पारिभाषिकशब्दस्थलेऽपि स्वत एवार्थप्रतिपादिकाः संज्ञाः सर्ववर्माचार्येण
समाहृता न पुनर्यदृच्छाकल्पिताष्टिषुभसदृशाः । अग्निश्रद्धादयोऽपि
विनैवायासं शक्यन्ते बोद्धुम् । पारिभाषिकशब्दाश्चमे प्रतिशाख्यादिषु
प्राचीनतमेषु वैयाकरणप्रबन्धेषु बाहुल्येनोपलभ्यन्ते, तेनैषामपि प्राचीनत्वं
सिध्यति । केवलं सप्तमी-पञ्चमीत्येतद्वितयस्थले व्यभिचारः सन्दृश्यते ।
अत्रैतदपि सुतरामाश्चर्यकरं यदादौ सप्तम्युपनिबद्धा तत ऊर्द्ध्वं च पञ्चमी ।
सप्तमी पञ्चमी इत्येव संज्ञाद्वयं प्रकल्पनीयमित्याग्रहेऽपि प्रथमोपस्थितस्य
परित्यागे कारणाभावात् आदौ पञ्चमी संज्ञा सन्निवेशनीया तत ऊर्द्ध्वं
सप्तमीति स्फुटमेव विदुषाम् । अत एवात्र केनापि कारणेन भवितव्यं
यद्वशतः पारिभाषिकशब्दान्तरवैषम्यमुररीकृत्य प्रथमोपस्थितन्यायं च
सुदूरमुतस्मर्य सप्तमी पञ्चमीति संज्ञाद्वितयं विहितम् । इतरासां संज्ञाना-
मन्वर्थत्वं व्याख्याकृद्भिः प्रतिपादितं परं संज्ञाद्वयस्यास्य व्युत्पत्तिनिमित्तं
कुत्रापि नोदलेखि । प्रयोगरत्नमालाकारेणापि पुरुषोत्तमेनात्र कारण-
पौष्कल्यमपश्यता वर्तमानालिङ्गलोट्ढ्यस्तनीत्यादिरूपेण तिङ्विभक्तयः

प्रदर्शिताः । मया तु चिरं पर्यालोच्यैवमत्रावधारितम् । सप्तमीसंज्ञा तावत् लिङ्संज्ञा पाणिनीयानां पञ्चमी च लोट् । पाणिनिना लकारोत्तरस्थ-स्वरक्रमेण तत् ऊर्ध्ववर्तिटङ्क्रमेण च संज्ञा विहिताः । लेटश्छन्दोमात्र-गोचरत्वात् लेटं वर्जयित्वा संज्ञानां परिगणने लोटः पञ्चमत्वं लिङश्च सप्तमत्वं व्यक्तमेव । अत एव कारणविशेषवशेन समुच्छिन्ने स्वीये संज्ञा-द्वितये पाणिनीयक्रमानुसारेणाभिनवं संज्ञाद्वितयं समुद्भावितम् । न च सर्वत्रै-वाभिनवं वर्त्म कर्षतां सर्ववर्माचार्याणां पाणिनिसरण्यनुसरणं सुतरामसम्भाव्य-मित्याशङ्कनीयम्, पाणिनेरपि विषयविशेषे कालापमार्गानुसरणसन्दर्शनात् । तथा हि सु औ जस् अम् औ इति पञ्चकस्य पाणिनिना सर्वनामस्थानमिति संज्ञा विहिता । विपुलाया अस्याः संज्ञायाः करणे कारणं प्रदर्शयितुं नैव प्राभावि निपुणतमेनापि व्याख्याकृता । अत एव सर्वात्मना प्रयतमानैरपि संज्ञाकारणं विनिर्देष्टुमशक्नुवद्विव्याख्याकृद्भिरुक्तम्—पूर्वाचार्यानुपालब्ध-मेषा महती संज्ञा क्रियते इति । एतत् खलु प्रकारान्तरेण सूत्रकारस्याशयस्फोरणे स्वासामर्थ्यनिवेदनम् । अस्मन्मते स्वादिषु पञ्चसु सर्वं नाम तिष्ठति, तदितरेषु पुनर्नकारलोपादिकमनुभवति अत एव स्वादीनां सर्वनामस्थानमिति संज्ञा । सार्वधातुकस्थलेऽपि एषैव रीतिः । एषा तु संज्ञा पाणिनिमतेन नैव सङ्गच्छते पाणिनिना शतृप्रभृतीनां विधानात्, सर्ववर्माचार्यमतेन पुनः सम्यक्तया लगति । अत एवात्र महर्षिणा पाणिनिना यस्य तावन्मतं सर्ववर्मणा समनुसृतं तस्यैव मतमनुसृतमिति प्रतिभाति ।

कस्तावद् ग्रन्थः सर्ववर्मण आदर्शस्थानीय आसीदिति विचारे ऐन्द्रमेव व्याकरणमनुसृतं सर्ववर्मणा इति प्रतिपद्येरन् सर्वे । अत एव वोपदेवेन बुधवरेण प्राचीनवैयाकरणपरिगणनावसरे—

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशाली शाकटायनः

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टाऽऽदिशाब्दिकाः ॥

इति कारिकायां सर्ववर्मणो नाम नोदलेखि । सर्वथा सर्ववर्मण एव

[५म-संख्या]

मतानुसारिणो वोपदेवस्य तन्नामानुल्लेखे अन्यत् किमपि कारणमुपन्यस्तुं न शक्यते ।

सहृदयाः दिङ्मात्रमद्यात्र प्रदर्शितम् । कातन्त्रस्य सारल्यं समीचीनत्व-
व्वाधिकृत्य सुविस्तरतरः प्रबन्धोऽचिरादेव प्रकाश्यते इति शिवम् ।

रसमयी

प्रथमः परिच्छेदः

सह्यर्मिण्या साकं विगृह्यता सन्दधता च क्षेत्रमोहनमहोदयेन नीतमष्टा-
दशवर्षव्यापि दाम्पत्यं जीवनम् । विरलाः खलु वङ्गेष्वेवंविधा
रणरङ्गिण्यः सह्यर्मिण्यः ।

क्षेत्रमोहनस्य वयस्तावदिदानीं चत्वारिंशद्वर्षाणि पत्न्याश्च रसमय्या-
स्त्रिंशत् । रसमयी—अहो प्रकण्ठस्तस्य प्रतिभाया येन नामेदं दत्तम् !
अथवा रसा अपि बहुविधा वर्तन्ते—अत्र तावद्वैदो रसः ।

क्षेत्रमोहनः खलु वङ्गभाषाभिज्ञो मोक्षारपदवाच्यो व्यवहाराजीवः ।
हुगलीप्रदेशमधिवसन्नसावनल्पं वित्तमुपार्जयति । तस्याभिजनस्तु
हुगलीप्रदेशादन्यत्र कुत्रचित् पल्ल्याम् । परं नगर्यामेव गृहं निर्माप्य तत्र
निवसतस्तस्य व्यतीतानि कतिचिद्वर्षाणि ।

एतत्त्वतिमात्रं विषादस्थानं यदद्यापि क्षेत्रमोहनस्य सन्तानो न सञ्जातः
—यथा च पत्न्या वयस्तथेत ऊर्ध्वं भविष्यतीत्यपि न सम्भाव्यते । तस्य
मातृवृषपितृवृषसृप्रभृतयो बन्धवश्चिरं तं पत्न्यन्तरपरिग्रहाय निर्बध्नन्ति,
क्षेत्रमोहनस्यापि वर्तते तत्राऽऽन्तरोऽभिलाषः, परं रसमय्यास्त्रासादत्रापि
प्रयासमास्थानुं नोत्सहते ।

अवसरे चास्मिंस्तुच्छं कमपि वृत्तान्तमन्तरेण रसमयी महान्तं
विश्वोभं संजनय्य क्षेत्रमोहनं दिनद्वितयं गृहभ्रष्टं व्यदधात् । अन्ततश्च
स्वयमपि हालिसहरावस्थितं पित्रालयमगच्छत् । ततश्च क्षेत्रमोहनः प्रतिपन्न-
धैर्यो गृहं प्रत्याववृत्ते, प्रतिजज्ञे च—न खलु पुनरपि द्रक्ष्यामि रसमय्या मुखम्
अन्यत्र दारान् परिग्रहीष्यामि, गृहे चास्मिन् रसमय्या पुनः प्रवेशश्च न
सहिष्ये अयमेवान्तिमस्तस्या गृहत्याग इति ।

द्वितीयः परिच्छेदः

हालिसहरो ग्रामस्तावद् हुगल्या एवापरस्मिन् पारे समवस्थितः, अन्तरा
च प्रवहति भागीरथी । चतुर्धुरीणपल्ल्यां रसमय्याः पित्रालयः । महान् खलु
कालस्तस्याः पित्रोरुपरतयोः । इदानीं भवने तस्मिन् रसमय्या विधवाऽन्तिका
विनोदिनी कनिष्ठौ च भ्रातरौ नवीनसुबोधौ निवसन्ति । भ्रात्रोर्नवीनः
काँचरापाडास्थनिर्माणशालायां कर्मकरः, सुबोधः पुनर्विद्यालयं परित्यज्य
गृहमेवाध्यास्ते, अद्यापि किमपि कर्म तेन नाधिगतमिति ।

व्यतीतस्तावन्मासतोऽप्यधिकः कालो रसमय्या हालिसहरमाव-
सन्त्याः । इतः पूर्वमेवंविधेषु व्यतिकरेषु द्वित्रैरेव दिनैः—सर्वथा चिं
चेत् सप्ताहत एवोद्ध—क्षेत्रमोहनो दन्तयोस्तृणमादाय समुपस्थितोऽभवत्,
अनुनीतिसहस्रपुरःसरं च सहधर्मिणीं पुनरपि गृहमनयत् । अवसरे
चास्मिन्नेतस्य व्यतिक्रमं सन्दृश्य लेशत उद्विग्ना सञ्जाता रसमयी ।

पल्लीस्थः कश्चन बालकः प्रतिदिनं नावा गङ्गां तीर्त्वा हुगलीशाखा-
पाठशालायामध्ययनार्थं गच्छति । तेन च ग्रामे प्रचारितम् प्रत्यासन्न-
क्षेत्रमोहनमहोदयस्य पुनरुद्वाहः, दिनमपि निर्धारितमिति ।

तच्छ्रुत्वा रसमय्या अन्तिका विनोदिन्येकदा बालकं तं स्वगृहं
समाहूय, विविधानि च मृष्टान्नानि भोजयित्वोवाच—“वत्स, श्रुतमिव

शब्दस्य
महान्तं
अन्ततश्च
प्रतिपन्नं
मुखम्
शब्दं न

रसमयी

१८५

क्षम-संख्या]
 जन्मुखात् क्षेत्रमोहनः पुनरपि परिणेतुमुद्यत इति । किमेतत् सत्यम् ?”
 बालकोऽवदत्, अथ किम् । वाढं सत्यमेवैतत् । श्रेण्यामस्माकं
 सुरेशनामैको बालकोऽधीते । इतो नातिदूरवर्तिनि चुचडाग्रामे तस्य
 मातुलालयः । तस्य मातुलसुतया साकं परिणयः ।

अपि सम्यग् ज्ञायते ?

सम्यगेव विजानामि । सुरेशेनैव तावन्मत्सविधे प्रोक्तम् । दिनमपि
 निर्धारितम् ।

किं तावत् तस्य मातुलस्य नाम ?

नाम तावत् हरिश्चन्द्रचट्टोपाध्यायः । धर्माधिकरणेऽसौ कर्मकररूपेण
 नियुक्तो वर्तते ।

अपि जानासि वत्स तेषां गृहम् ?

अथ किम् । जानास्येव । कति वारान् सुरेशेन साकं तत्र
 गतवानस्मि ।

कियत्तावद् वयः कन्यायाः ?

“अस्माकं समवयस्कैव स्यात् ।” बालकस्य वयस्त्रयोदश वर्षाणि ।

“कीदृशी तस्या आकृतिः ?”

“परमरमणीयैव ।”

विनोदिनी कालं कञ्चिच्चिन्तितवती । ततश्चोक्तवती—भवतु । श्रस्तावदावां
 —भगिन्यौ द्वे तत्र नेतुं प्रभवेः ?

किमिति ?

वारमेकं ताननुनीय पश्यावः । विवाहश्चेद् घटेत्, मम भगिन्या
 अप्यसुखम्, तस्य कन्यकाया अपि सलिले समर्पणम् । श्रस्तावदावां तत्र
 नय ।

कदा ?

भोजनादित ऊर्ध्वम् ।

तर्हि पाठशालायां मेऽनुपस्थितिः स्यात् ।

दिनस्यैकस्य कृतेऽध्यापकादवकाशं ग्रहीष्यसि । अहं तावत् तुभ्यं
रूप्यकमेकं प्रदास्यामि, तेन क्रीडनकादीनि क्रेष्यसि । बालकः सोत्सुकं
सम्मतिं विज्ञापयामास ।

तृतीयः परिच्छेदः

परं च वि मध्याह्न एकादशवादनकाले बालकोऽसौ भगिनीद्वितयेन सह
चुँचुडां प्रस्थितः । तीर्त्वा गङ्गां भाटकिंवा च घोटकशकटं सम्प्राप्तो
हरिश्चन्द्रमहोदयस्य भवनम् । पक्षद्वारस्य च पुरतः शकटं संस्थापयामास ।

रसमय्यवदत्, इदमेव गृहम् ?

अथ किम् ।

भवतु ! त्वं तावच्छकटाभ्यन्तर एव उपविश । आवां पुनर्भगिनि
साक्षात्कृत्य समागच्छावः । इत्युक्त्वा द्वे एव शकटादवतीर्य प्राविशतां
भवनाभ्यन्तरम् ।

भवनस्थासु च स्त्रीषु कापि तदानीं स्नाति, कापि भुङ्क्ते, कापि वा
भोजनान्ते प्राङ्गणे समुपविश्य केशान् वापयति । सपदि च अपरिचितं
भद्रस्त्रीद्वितयं प्रविशद्विलोक्यैकया सविस्मयमुक्तम्, के युवाम्, भद्रे ।

विनोदिन्यवदत्, आवां हालिसहराद् युष्मान् साक्षात्कर्तुं प्राप्ते इति ।

स्त्रिया समुपजातसंशयया प्रोक्तम्—आगच्छतम्, उपविशतम् ततश्च
ताभ्यामलिन्दमारुह्योपविश्योक्तम्—का तावद् गृहस्य गृहिणी ?

कामपि प्रौढां विनिर्दिश्य सर्वाभिरुक्तम्—इयमेव गृहिणीति ।

गृहिण्योक्तम्—किमिच्छन्त्योर्युवयोरत्रागमनम् ?

विनोदिन्यवदत्—युष्माकं कन्यकाया विवाह इव ?

गृहिण्योक्तम्—अथ किम् । मदीयकनिष्ठकन्यकाया एव विवाहः ।

कदानीम् ?

माघमासस्य विंशतितम एव दिवस इति निर्धारितम् ।

कस्तावद् वरः ?

क्षेत्रमोहनचक्रवर्ती । हुगल्यां व्यवहाराजीवः ।

विद्यमानायामपि सपत्न्यां तत्र कन्यां समर्पयितुमुद्यताऽसि ?

प्रतिवाक्यमेव परिवर्धमान आसीद् गृहिण्या विस्मयः । साऽपृच्छत्—

अपि ज्ञायते युवाभ्याम् ?

कथं न जानीवः—बलवदेव विजानीवः । अस्माकमेव ग्रामे तेन परिणीतम् ।

गृहिण्योक्तम्—सत्यम् । कामं वर्तते सपत्नी, परं सा पत्नी तेन परित्यक्ता ।

कालमेतावन्तं रसमयी तूष्णीमुपविश्य सर्वं श्रुतवती । तस्याश्च मानसः क्रोधः क्रमेणैव वर्धते स्म । एतच्छ्रुत्वा तस्याः पाणिपादं ठक्-ठकायते स्म लोचनयुगलमपि ताम्रतामभजत् ।

विनोदिन्यपृच्छत्, अपि नाम श्रुतं कथं सा परित्यक्तेति ?

श्रुतम्, सा खल्वतीव कलहरतेति ।

प्रविष्टमात्र एव वाक्येऽस्मिञ्छ्रवणविवरं रसमयी तददित्युलम्बितवती । अलिन्दस्य कोणे सम्मार्जनीशलाकैकासीत् । निमेषमात्रेण तां हस्ताभ्यां धृत्वा गृहिण्यां शप्शप्शब्दपूर्वं प्रहर्तुमुपचक्रमे । किमिति किमिति । किं मरणायान्यत् स्थानं न लब्धम् । मम स्वामिनं वर्जयित्वा तव कन्याया अन्यो वरो न लब्धः ? न लब्धः—

स्वप्नेऽप्यसम्भावनीयेनानेन व्यतिकरेण क्षणं गृहस्थाः सर्वे प्रतिपत्ति-मूढाः सञ्जाताः । ततश्च प्रारब्धो महान् कलकलः, अल्पवयसो बालिकाः क्रन्दन्त्यो धावन्त्यश्च का अपि पर्यङ्किकातले का अपि पुनर्मञ्जूपाया अन्तराले निलीनाः । गृहदासी उपविष्टा भोजनादिपात्राणि संस्कुर्वाणासीत् । सा पात्राणि परित्यज्य अब्रह्मण्यम्, अब्रह्मण्यम्, रक्षिपुरुषाः, रक्षिपुरुषाः इत्यारटन्ती द्रुतं विधावन्ती रथ्यामेवागच्छत् ।

गृहस्थाश्चान्याः स्त्रियः समागत्य रसमयीमगृह्णन् । ततश्च रसमयी
विहाय गृहिणीं तास्वेव तलमुष्टिनिष्ठीवनवृष्टिं प्राक्रमत । एकस्या
वत्सं छिन्नवती अन्यस्याः केशात्लुञ्चितवती, अपरां नखेन निर्भिन्नवती
तदितरां पुनरदशत् प्रयासातिरेकेण, द्रुतं श्वासं मुञ्चन्त्यवदत्, कन्यका तावत्
कुत्र गता ? सकृत् समानीयतां तावत् सा । नेत्रद्वयं तस्या निगाल्य
गच्छामि, नासां तस्या निकृत्य गच्छामि, दन्तांस्तस्या भङ्क्त्वा गच्छामि ।

कालमेतावन्तं विनोदिनी तूष्णीं स्थिता । क्रमेण च बहिर्द्वारि जनाः
सम्मिलिताः कोलाहलं कर्तुं प्रारेभिरे । ततश्च तयोक्तम्, अन्तिके विरम,
विरम । यथेष्टं संवृत्तम् गच्छ, गृहं गच्छ ।

दासी द्रुतं गृहं प्रविश्य प्रौवाच, मा देह्येतान् गन्तुम् । रक्षिकपुरु-
षाणां सविधे विज्ञापितं मया । राष्ट्रियः समागच्छति ।

रक्षिकपुरुषशब्दमाकर्ण्य रसमयी प्रौवाच आगच्छ, अन्तिके, साधयावः ।
कुत्र गमिष्यसि । आगच्छतु तावद्राष्ट्रियस्ततो गमिष्यसि । एवमुक्त्वा
द्वत्राः स्त्रियो रसमयीं धर्तुमग्रे प्रासरन् ।

रसमयी लम्फप्रदानेन प्राङ्गणकोणात् मत्स्यकुट्टनीं कर्तरीमुपगृह्य
मस्तकोपरि वेगेन घूर्णयन्त्युवाच, नरहृत्योन्मादेनाऽऽविष्टाऽस्मि । अहं
नरहृत्योन्मादेनाऽऽविष्टाऽस्मि । सर्वान् निहत्य राज्ञा निहन्येय ।”

तद्दर्शनेन सर्वाभिरेव स्त्रीभिः “हा हतास्मि” इत्युक्त्वा द्रुतं गृहं प्रविश्य
द्वारमर्गलनिरुद्धं विहितम् । रक्षिकपुरुष, भो रक्षिकपुरुष, पलायतेऽपराधी
इत्याक्रोशन्ती पुनरपि दासी रथ्यां समाक्रामत् ।

ततश्च रसमयी भगिन्या सार्धं पक्षद्वारेण विनिर्गत्य शकटं समाख्या-
वोचत्—नदीतरणस्थानं गम्यतामिति ।

[५५-संख्या]

रसमयी

१८६

चतुर्थः परिच्छेदः

हरिश्चन्द्रमहोदयः क्षेत्रमोहनाय नैव सम्प्रददे कन्यामिति नैतत् पृथग्
वक्तुमावश्यकम् । तस्य गृहिण्योक्तम्, सा खलु नरघातिनी । तत्र चेद्वि-
वाह्यते कन्या, नूनं सा दुहितरं मे निहनिष्यति । त्वं तावदन्यत्र वरमन्विष्य
इति ।

परेद्यवि धर्माधिकरणं गतः क्षेत्रमोहनो हरिश्चन्द्रस्य मुखेन समशृणो-
न्निखिलं वृत्तान्तम् । क्रोधेनाऽऽपादमस्तकं सर्वाङ्गं तस्यादह्यत ।

धर्माधिकरणतो गृहं प्रतिनिवृत्तः प्रक्षालितपाणिपादो यावदन्तःपुर-
मध्यासीनो क्षेत्रमोहनस्ताम्रकूटं निषेवते तावत् सपदि भट्टिकोपसारमुपसृत्य
प्रविवेश भवनं रसमयी । कतिपयांश्च निमेषान् अनुत्सृज्य वाचं तूष्णीमेव
क्षेत्रमोहने निचिक्षेप दृष्टिम्—तादृशो दृष्टिम्, यया पुरायतिभिर्भृषिभिश्च
भस्मीभावमापादिता जनाः ।

क्षेत्रमोहनमहोदयोऽवदत्, “केन मनोरथेन समागताऽसि ?” रसमयी
तावदसम्भाव्येन संयमेन प्रत्युत्तरितवती, “श्राद्धस्य कस्यचिन् समुद्योगं
विधातुमिति ।” क्रोधेनास्फुरतां तस्या ओष्ठौ ।

ताम्रकूटमासेवमानेन क्षेत्रमोहनमहोदयेनोक्तम्—“कस्य तावच्छ्राद्धम् ?”

“हरिश्चन्द्रचट्टोपाध्यायस्य कन्यायाः, कन्यायाश्च मातुः ।”

“तर्हि श्राद्धद्वितयमित्युच्यताम् । तेन साकमात्मनोऽपि किमिति न
निर्वर्त्यते ?”

“तत् खलु नेदानो भविष्यति । पश्चिमे वयसि विवाहं करोषि किल ? !

ताम्रकूटसेवनयन्त्रमवनमध्य दरसमुदीपितेन क्षेत्रमोहनेनोक्तम्, “करो-
म्येव । कथं न करिष्यामि । किं त्वत्तो भयात् ?”

रसमयी हस्तौ सञ्चाल्य तारखरेण प्रोवाच, “कुरु तावत् । कृत्वा च
तत्फलं पश्य ।”

किं करिष्यसि त्वम् ?”

“न खलु विशेषतः किमपि । केवलं मत्स्यकुट्टन्या तस्याः कन्याया

१६०

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[षोडशाब्दस्य

नासां छेत्स्यामि—वक्षसि च दशमणसस्मितं प्रस्तरखण्डमेकं स्थापयिष्यामि ।”

“तवापि कर्णनासं केनापि छिद्यते चेत् ?”

“आगच्छ, मनु छिन्धि, त्वमेव तावच्छिन्धि किमन्येन ?” एवमुक्त्वा रसमयी कट्यां हस्तद्वितयं सन्निवेश्य शरीरस्य पूर्वार्धं पुरतः प्रसार्य स्वमुखं क्षेत्रमोहनस्यातिमात्रं सन्निहितं व्यधात् ।

पत्न्याश्चेदृशं विनयातिशयं समवलोक्य क्षेत्रमोहनः पुनरपि ताम्रकूट-सेवनयन्त्रमुत्थाप्य मनसि किमपि विचिन्तयंस्ताम्रकूटं निषेवमाणः स्थितः । पूर्वकायस्य प्रसारणेन यावत् क्लान्तिः समुपाजायत तावदपसार्य मुखं पुनरपि ऋजुभावेन दण्डायमाना स्थिता रसमयी । उवाच च, तर्हि गत्वा शीशांसिष्ये मत्स्यकुट्टनीम् ? सम्बन्धे स्थिरीकृते वार्त्तां मे प्रेषय । मा खलु निभृतमेव निर्वर्तय शुभकर्म ” इति ।

क्षेत्रमोहनोऽवदत्, “न खल्वमृतायां त्वयि पुनरपि करोमि विवाहम् । कदा नु त्वं मरिष्यसि ?”

एतच्छ्रुत्वा रसमयी सविद्रूपं हाः हाः इति उच्चैर्हसितवती । कदा मरिष्यामीति पृच्छसि ? न खलु रसी ब्राह्मणी पुरा म्रियते । तस्य तावन्महाविलम्बः । यदा ते विवाहयोग्यं वयो व्यतीतं स्यात्, यदा त्वं वार्यकेन जीर्णतरः स्याः, यदा मुखं ते भूमिं स्पृशेत्, यदा कोऽपि कन्याप्रदानं तुभ्यं नानुमन्येत, तदैवाहं मरिष्यामि ।

यावद्दाम्पत्यो रसालाप इयतीं काष्ठामारूढस्तावद् बहिर्द्वारि शक्यं नियन्त्रणशब्दोऽश्रूयत । रसमयी प्रोवाच, तर्हि एतदेव व्यवस्थितम् साधयामीदानीम् । अन्तिका मे समीपवर्त्तिन्यां पल्ल्यां यातुर्गृहमगच्छत तया साकमागत्य त्वया सह मनोरथविनिमयं करोमीत्यचिन्तयम् ।” एवमुक्त्वा रसमयी प्रस्थिता ।

शाब्दस्य

१म-संख्या]

रसमयी

१६१

स्थापयि-

पञ्चमः परिच्छेदः

प्रोक्तपूर्वायाः सङ्ख्याया अनन्तरं मासषट्कं व्यतीतम् । न खलु साफल्यमुपगतो रसमय्या अवलेपः । साम्प्रतं सा मृत्युशय्यामधिशयाना वर्तते ।

एव-

प्रसायं

वार्तामुपलभ्य क्षेत्रमोहनमहोदयो हालिसहरं प्रस्थितः । चिकित्सादि-विषये किमपि न पर्यहीयत, परं नैवाजीवद् रसमयी ।

ताम्रकूट-

स्थितः ।

पुनरपि

शीशां-

मा

विवाहम् ।

कदा

तावन्महा-

वार्धकेन

दानं तुभ्यं

रे शक्यं

प्रस्थितम् ।

मगच्छत

एव-

एव-

एव-

एव-

एव-

एव-

एव-

एव-

एव-

एव-

गङ्गातीरं प्रापय्य क्षेत्रमोहनमहोदयो निरवर्तयत् पत्न्या मुखाम्निक्रियाम् । अहो प्रभावो मायायाः ! यया तावदेतादृशं कष्टं प्रतिपादितं तस्या अपि कृते आवद्धधारं प्रावर्तताश्रु क्षेत्रमोहनमहोदयस्य ।

ततोऽपि मासषट्कं व्यतीतम् । क्षेत्रमोहनस्य पार्श्वचराः कुटुम्ब-बान्धवा नानादिगद्देशेषु कन्यान्वेषणे व्यापारितवन्त आत्मानम् । अन्ततश्च हुगल्याः सविधवर्त्तिन्येव कस्मिंश्चिद् ग्रामे कन्याया वार्ता अधिगता । क्षेत्रमोहनः स्वयं गत्वा तामपश्यत् । वालासौ यौवनपदवीमुपारूढा कमनीयदर्शना च । विशेषतश्च कन्यायाः पिता धनिकधुर्यस्य कस्यचिद् भूखामिनो मन्त्री—सम्बन्धेनानेन तत्रत्या व्यवहारा अपि क्षेत्रमोहन-महोदयस्य करायत्ताः स्युः । कन्यायाः पिता रजनीकान्तघोषाल आङ्ग्लभाषायामपि व्युत्पन्नः ।

विवाहगतं सर्वं दृढतया निर्णीतम् । वरस्य खुल्लतातो ग्रामात् समायातः, धस्तावत् कन्यावरयोराशीर्वादो वाग्दानञ्च । प्रातर्वहिःप्रकोष्ठे समासीन उपजीव्यैः साकं संलपन्नासीद् व्यवहाराजीवमहोदयः, खुल्लतातमहोदयोऽपि 'बङ्गवासि'पत्रमेकमादाय गृहकोणे ताम्रकूटं सेवमान आसीत् । अवसरे चास्मिन्, पत्रप्रापकः पुरुषः समागत्य क्षेत्रमोहनमहोदयस्य च पाणौ पत्रमेकं समर्प्य विनिर्गतः ।

पत्राधारस्थं हस्ताक्षरं सम्पश्यतो व्यधूर्त क्षेत्रमोहनस्य मस्तकम् । द्विस्त्रिंशुषी परिमृज्य पुनः पुनर्बाह्यानां पर्येक्षतासौ । समीपमानीय सुदूरं चावस्थाप्य विविधया रीत्या परीक्षामासासौ लेखम् ।

१६२

संस्कृत-साहित्य-परिपत्र

[पोडशाब्दस्य

अन्ततश्च वेपथुगृहीतपाणिः पत्रमुद्धाटितवान् । वाचनत ऊच्यं
विवर्णभावं प्रपेदेऽस्य वदनम् । उवाच च व्यवहारार्थिनः, “भवतु, इदानीं
गम्यतां तावत् । अद्य शीघ्रतरमेव धर्माधिकरणं गमिष्यामि, तत्रैव
सङ्कथादिकं भविष्यति” इति ।

व्यपगतेषु व्यवहारार्थिषु खुल्लतातेनोक्तम्, पत्रमागतं क्षेत्र ? इति ।

भग्नकण्ठेन क्षेत्रमोहनेनोक्तम्, आर्य, अथ किम् ।

“कुत्रत्यं पत्रम् ?”

“तदेव चिन्त्यते ।”

क्षेत्रमोहनस्याऽऽकारं कण्ठस्वरस्य च विकृतिमुपलक्ष्य क्षुद्रकृतातमहोदयः
स्वासनादुत्थाय तत्समीपमुपागच्छत् । तदानीं च क्षेत्रमोहनो द्वितीयं
वारं वाचयन्नासीत् पत्रम् । निरुद्धप्राया तस्य श्वासक्रिया, नेत्रद्वितयमप्या-
रुढं ललाटदेशम् ।

खुल्लतातमहोदयः ससम्भ्रममवोचत्, “किम् ? किं तावदापतितम् ?
न खलु काऽप्यशुभा वार्त्ता ?”

क्षेत्रमोहनमहोदयस्तूष्णीमेव समारपयत् पत्रं खुल्लकृतातस्य हस्ते । स
पत्रमादायोपनेत्रमन्विष्याऽऽमुञ्चन्नेत्रयोः । वातायनसविधे च स्थितस्ता-
महोदयो वाचयितुमारम्भे पत्रम् । साधारणे एव सूक्ष्मे लेखपत्रे नीलवर्ण-
मस्या विलिखितम्, स्थानतिथ्यादिसमुल्लेखविरहितं तत् पत्रं च यथा—

ॐ श्रीश्रीदुर्गा

स्वहायः ।

प्रणामपूर्वकं नीवेदनञ्च वीसेसः,

मतीभ्रमस्ते सज्जातः । मोन्यसे मृता रसमयी, व्यतिगता म आपा-
इदानीं विवाहं करवाणि इति । काममहं मृता तथाऽपि तावता लब्धा त्व-
निष्कृतिरिति लेशतोऽपि मैवं मंस्थाः । भवनस्य पुरतो यस्तावद्वीराणां
वटवृक्षो वर्तते तत्रैवाहमिदानीं निवसामि । त्वं किं करोसि कुत्र गच्छ-
सर्वमेवाहं तत्रोपविष्टा पश्यामि । रात्रौ च वृक्षादवतीर्यान्तरान्तर-
त्वं

रसमयी

१६३

१म-संख्या

शयनगृहं गच्छामि । तव पर्यङ्कस्य च परितो भ्रमामि । अन्तरान्तरा
 वोपजायते मनोरथः कण्ठं ते विनिष्पिष्य त्वामपि सहचरं मे विदध्यामिति ।
 अत्र च सहचराभावान्नितरां सीदामि । आकृतिश्च मे इदानीमतिमात्रं
 कुत्सिता सञ्जाता । नेदानीं मे गात्रेषु मांसं वा चर्म वा किमपि विद्यते ।
 अस्थिमात्रमवशिष्यते, तदपि न पाण्डुरम् । गङ्गायास्तीरे यत्त्वं दग्ध-
 वानसि मां तेनास्थीनि मे कृष्णवर्णानि संवृत्तानि । यथा तथा वा भवतु, न
 खलु स्वमुखेनैव स्वरूपवर्णनं शोभते कस्यापि । मा कुरु विवाहम् ।
 करोसि चेत् नूनमशेषा दुर्गतिर्लिखिता ते नलाटे विधात्रा । रसमयी ।

पत्रपठनसमनन्तरं खुल्लतातमहोदयस्यापि वदनं मत्तीवर्णं सञ्जातम् । भीत-
 भीतकण्ठोऽसावपृच्छत्, “कस्येदं हस्ताक्षरम् ? अपि प्रत्यभिजानासि
 त्वम्” इति ।

“वाढं प्रत्यभिजानामि । तस्या एव हस्ताक्षरम् ।”

“भगवानेव विजानाति ।”

खुल्लतातमहोदयः समीपस्थे काष्ठासने समुपाविशत् । क्षणं च उपरि
 विनिक्षिप्य दृष्टिमवोचत्, जयति रामः, सीतारामौ, राम राघव
 रावणारे राम राम राम ।

खुल्लतातमहोदयं च तदवस्थं वीक्ष्य क्षेत्रमोहनस्य समधिकैव भीति-
 रूपजाता । उवाच चासौ, ननु पृच्छामि, खुल्लतातमहोदय, भूतं कदापि
 विलिखति पत्रम् ?

खुल्लतातमहोदयेन ससम्भ्रममुक्तम्, “शान्तं पापम् ! न खलु भूतमिति
 वक्तव्यम्, उपदेवतेत्युच्यताम् । जयति राघवः रामचन्द्रः ।”

उभावेव निर्वाचौ । अन्ततश्च खुल्लतातमहोदयोऽवोचत्, पश्य तावत् ।
 कश्चित् कस्यचिदौरात्म्यमेतत् ? एतदपि कथमपि सम्भवति ? विविधास्तावद्
 भौतिकोपद्रववृत्तान्ता आकर्णिताः, परमीदृशं तु कदाऽपि नाऽऽपतितं
 श्रवणपथम् । भवतु । वधूमातुर्हस्तलिखितं पुरातनं पत्रादिकं किमपि वर्तते
 वा ? तेन लेखस्य संवादः क्रियते चेत् सम्यक् स्यात् ।”

क्षेत्रमोहन उवाच, पुरातनानि पत्राणि वर्तन्त एवेति । इत्युक्त्वा प्रविश्य भवनाभ्यन्तरं चतुःपञ्चानि पत्राणि बहिरानयत् ।

खुल्लतातमहोदय उपनेत्रस्य काचद्वितयं कच्छप्रान्तेन सम्यक् परिमृज्य, पत्राणि च परिगृह्यावधानातिरेकेण लेखं संवादयितुमुपचक्रमे । अन्ततश्च तानि काष्ठासनोपरि निक्षिप्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्यावदत्, “एकमेव हस्ताक्षरं पश्यामि ।” ततश्च पत्रवेष्टनमितस्ततो विपरिवर्त्य परीक्षितुमारेभे । तत् खलु शुभ्रं पत्राधारपुटकं यानि किल पडेव ताम्रमुद्रया लभ्यन्ते । तस्योपरि ताम्रखण्डद्वितयसम्मितं राजकीयपत्रखण्डमेकं विन्यस्तम् । क्षेत्रमोहनस्य हस्ते पुटकं समर्प्यावोचत्, दृश्यतां तावत् कुत्रत्या मुद्रा इति ।

यद्यपि क्षेत्रमोहनमहोदयो वङ्गभाषाभिज्ञो “मोक्तार” आसीत्, तथाऽपि मुद्रितान्याङ्गलाक्षराणि वाचयितुमलमासीत् । मुद्रां तां परीक्ष्यावदत्, हुगल्या एव मुद्रा । ह्यस्तनी च तिथिः ।

खुल्लतातमहोदयस्तूष्णीमुपविष्टः स्थितः । केवलमन्तरान्तराऽऽस्फुटमुवाच जयति रामः श्रीरामः सीतारामौ ।

प्रत्यासीदति धर्माधिकरणगमनकाल इति दृष्ट्वा मोक्तारमहोदयो निर्वर्तितस्नानविधिरुपविष्टो भोजनाय, परं न प्रवभूव किमपि भक्षयितुम् । महानसस्यालिन्दे यत्र स भुञ्जान आसीत् ततो दृशोर्गोचरीभवति वटवृक्षः स्यात्प्रभागः । भक्षयति च अन्तरान्तरा च निक्षिपति दृष्टिं तस्मिन् न्यग्रोध-पादपे । एकदा च वृक्षस्य काचन शाखा खडखडायमानाऽकम्पत । कस्यचन हास्यकलकल इव चाश्रूयत । न खलु तत् ऊर्ध्वं प्राचलद् भोजनं क्षेत्रमोहन-महोदयस्य । स तदात्व एव समुत्थितो भोजनासनात् । मुखं चाऽऽश्लक्ष्य बहिरागत्य कालं कञ्चित् वटवृक्षं प्रेक्षमाणः स्थितः । द्वित्राः काष्ठमार्जारा अनुशाखं परस्परमनुधावन्तो भ्रमन्ति । केचन च वायसाः समुन्नशाखसु सन्निपण्णा गायन्ति जातीयसङ्गीतम् । एतद्व्यतिरिक्तमपरं किमपि नापश्यत् ।

(क्रमशः)

बार्णाड् शमहोदयः

ये तावद्विषश्चित्प्रवराः परिमण्डयन्तीदानीं जगन्मण्डलं तेष्वेवायमन्यतमो
बार्णाड्शमहोदयः । महात्मना किलानेन विरचितानि सुबहूनि नाटकानि
यानि प्रतिदिनमेवाग्रहातिशयेन पठ्यन्ते परःकोटिभिः पुरुषैः । एतस्य च
धर्मसमाजविषयकाण्यभिमतानि विलक्षणान्येव प्रचलितमतेभ्यः ।
वक्रोक्तिष्वस्य पाटवातिशयो न केवलं हर्षस्थानं विदुषां परं भीतिस्थानमपि ।
अस्मै यत् किमप्याख्यायतां वा विलिख्यतां वा तथा किल तीक्ष्णं परुषतम-
वचनगर्भमुत्तरमनेन प्रदीयते यथाख्यातुर्वा लेखितुर्वा मानसं खेदातिशयमनु-
विन्दति । केवलमेकदा लेडी राण्डल्फ् चार्चिलमहोदयया तीक्ष्णदंष्ट्राप्राण्येतस्य
भ्रान्ति । कदाचित् कस्मिंश्चिदुत्सवसमाजे Lady Randolph
Churchill महोदययोपनिमन्त्रितौऽयं तडिद्वार्ताविहेन तस्यै विज्ञापितवान्—
“मा तावत् । किं वा मयाऽपराद्धं येन मम सर्वजनविदितस्याभ्यासस्यैवं
प्रतिकूल्यमाचर्यते” इति । तदुत्तरेण च चार्चिलमहोदययाऽपि वैद्युतिक-
वार्ताविहेनोक्तम्—“सर्वथाऽविदिता एव मे भवतोऽभ्यासाः । आशास्यते च न
सलु ते भवदाचरितानि इव कुत्सितानीति ।” अयं किल निरामिपाशी
निमन्त्रितश्चाऽऽमिषभोजने, अत एव समुद्दीपितामर्षेणैतेन तथोत्तरं
प्रतिपन्नम् । परं महिलायाः सविधे यद्वक्तव्यं तत् सप्रश्रयमेव वक्तव्यम्,
अनेन तु प्रत्युत्तरं ददता सर्वथैव लङ्घिता शिष्टजनमर्यादा । अत एव
चार्चिलपत्न्या अपि दुर्विनयमेतस्याधिकृत्य सुनिपुणमुपालब्धम् ।

प्रसङ्गतश्च चार्चिलमहोदयाया अपरमपि सरसं समीचीनं चोत्तरमत्रोप-
निबध्यते । एकदा कस्मिंश्चिदुत्सवे सम्प्रवृत्तायां सगंध्यां चार्चिलपत्न्याः
समनन्तरसमुपविष्टेन केनचनाभिजातेन तस्याः कृपाकटाक्षपातार्थिना तदीयं
सुकोमलकरपल्लवमेकं मनाक् स्पृष्ट्वा प्रशंसितुकामेनोच्चारितं कविवचनम्—
पाणी इमौ साम्राज्यदण्डमपि परिचालयितुं प्राभविष्यताम् (Hands that

१६६

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[षोडशाब्दस्य

the rod of empire might have swayed). श्लोकशेष एव पाणिस्वामिन्याः सलज्जं प्रत्युत्तरमासीत्—अथवा नैपुण्यातिशयापादितप्राणपरिस्पन्दं विपश्चीं (धरमाणं मिथ्यावादिनं) प्रहर्षभरपरवशां विदध्याताम् (or waked to ecstasy the living lyre). अत्रोच्चारणसाधर्म्याद् वीणावाचिना lyre शब्देन मिथ्याभाषणशीलवाचि liar शब्दस्य प्रतीतिरित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

सोऽयं विश्वविश्रुतकीर्तिर्वाण्डिशमहोदयो नातिचिरमुपागतो भारतवर्षम् । मुग्धापुर्ण्यपकूले च समुद्रवक्षसि प्रासादायमाने कस्मिंश्चित् पोतविशेषे च सप्ताहमात्रमवस्थितः । तत्रैव च कस्यचिद् वृत्तपत्रसेवकस्य सविधे प्रोक्तम्—मम पिता तावदाहारादिविषये नितरामनवहित आसीत्, तेनाकाले एव तस्य स्वास्थ्यभङ्गः समजनि । ततः प्रभृति मया शरीररक्षार्थं सविशेषमेव प्रयत्यते । प्रतिदिनं महत्येव प्रत्यूपै परित्यज्यते शय्या, यथाकालं च परिमितमेव भुज्यते, मत्स्यमांसादीनि च विषवत् परित्यज्यन्ते । अन्तराऽन्तरा च पीतवक्षसि सप्ताहकालं यावत् सूर्यरश्मिषु स्नानं विधीयते तेन च पश्चिमेऽपि वयसीदृशं मे शरीरसौष्ठवमिति ।

अनेन च महाभागेन कथमधिगम्येत महत्त्वमित्यधिकृत्याऽऽङ्गलभूमौ किमपि सरसरमणीयं भाषणं प्रदत्तम् । संख्यान्तरे तस्यानुवादः प्रकाशयिष्यते ।

उत्तरचरितस्य प्रथमः श्लोकः

प्राथमिकस्यास्य श्लोकस्य पाठविषयेऽर्थविषये च बहुधा विप्रतिपद्यन्ते विपश्चितः । तत्र

‘इदं गुरुभ्यः पूर्वभ्यो नामोवाकं प्रशास्महे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥’

इति विद्यासागरधृतः पाठः ।

“पूर्वभ्यो गुरुभ्य आदिगुरवे वाल्मीकये । गौरवाद्वहुत्वेन निर्देशः । लोकोत्तरस्य रामचरितस्य प्रथमोपनिबन्धनात् कविसम्प्रदायप्रवर्तनाच्च वाल्मीकेरादिगुरुत्वम् । नमोवाकं नमःशब्दोच्चारणपुरःसरम् आदिगुरुं वाल्मीकिं नमस्कृत्य इति यावत् । नमः नमःशब्दस्य वाक उच्चारणं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा । प्रशास्महे इति क्रियाया विशेषणमिदम् । वाक इति भावविहितघञ्-प्रत्ययान्तस्य वचिधातोः प्रयोगः । पूर्वभ्यो गुरुभ्यो वाल्मीकिवेदव्यास-प्रभृतिभ्य इति बहुसम्मतं व्याख्यानम् । इदं प्रशास्महे आशंसामहे प्रार्थयामहे इति यावत् । इदं किमित्यपेक्षायामाह—अमृतां नित्याम् । मीमांसकनये शब्दस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् तदधिष्ठातृदेवतायाः सरस्वत्या नित्यत्वमर्थादायाति । आत्मनो ब्रह्मणः कलाम् अंशं मूर्तिभेदमिति यावत् । वाचं देवतां वाग्देवीं विन्देम अनुग्रहीतृत्वेन लभेमहि । वाग्देवी प्रसन्ना भूत्वा मयि काव्यप्रणयनशक्तिं वितरत्वित्यर्थः । ब्रह्मणः शब्दमूर्तिधरत्वे विष्णुपुराणम्—काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च ।

शब्दमूर्तिधरस्यैतद्वपुर्विष्णोर्महात्मनः ॥ १।२।२।३ ॥”

इति च तद्व्याख्यानम् ।

यद्यपीश्वरचन्द्रविद्यासागरसन्दृष्टेषु चतुर्ष्वेव हस्तलिखितेषु पुस्तके प्रायेणायमेव पाठ उपलभ्यते तथाऽपि प्राचीनालङ्कारनिबन्धेषु टीकान्तरेषु चान्यविध एव पाठः सन्दृश्यते । द्वितीयार्ध प्रायेण सर्वत्रैव “वन्देमहि च

तां वाणीममृतामात्मनः कलाम्” इति पठ्यते । परं तत्र चकारस्यावकर्त्तव्यं प्रयत्नसहस्रैरप्यन्यथयितुं न शक्यते । प्राथमिके च पद्ये वाक् इत्यप्रसिद्ध-पदप्रयोगः, प्रशास्महे इति च्युतसंस्कृतिः, च इति निरर्थकनिपातसन्निवेशश्च न खलु कवेर्गौरवाय न वा श्रोतॄणां सौमनस्याय सम्पद्येरन् । किञ्च उपनिषदादिषु सर्वत्र वाक्शब्द एवाऽऽस्मनातो न तु वाणीशब्दः । तेन

इदं कविभ्यः पूर्वभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।

वन्दामहे च तां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥

इत्येव पाठः समोचीनतया प्रतिभाति । अत्र चकारस्य सार्थक्याय वन्देमहीत्यत्र वन्दामहे इति पाठोऽस्माभिः परिकल्पितः । अमात्यानुवर्त्तन-पुरःसरराजदर्शनन्यायेन गुरुवन्दनपूर्वकदेवतावन्दनविधिना वाचोऽपि पूर्वं प्राचेतसादिनमस्कार उपपद्यते । ‘अमृतां कलाम्’ इति पदद्वितीयं व्याख्यातं वाक्यपदीयटीकायाम् (११४५) उद्धृतैः श्लोकैः—

स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा ।

वैखरी वाक् प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धिनी ॥

केवलं बुद्ध्युपादानक्रमरूपानुपातिनी ।

प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्त्तते ॥

अविभागा तु पश्यन्ती सवतः संहतक्रमा ।

स्वरूपज्योतिरेवान्तः सैषा वागनपायिनी ॥

सैषा सकीर्यमाणाऽपि नित्यमागन्तुकैर्मलैः ।

अन्त्या कलेव सोमस्य नात्यन्तमभिभूयते ॥

तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्त्तते ।

पुरुषे षोडशकले तामाहुरमृतां कलाम् ॥ इति ।

शास्तेरुभयपदित्वस्य वेदेषु प्रसिद्धत्वात् शास्महे इतिपदस्य च श्रुति-वचनेषु बहुलमुपलम्भाद् वैदिकशिरोमणिना वश्यवाचा कविप्रवरेण प्रशास्महे इति प्रयुक्तम् । एतदनुरोधेन चार्वाचीनैर्वैयाकरणैः “आङः शासु इच्छायाम्” इत्यत्र आङः प्रायिकत्वमभ्युपगतम् । तथा च धातुवृत्तौ माधवः—“प्रायेणाप-

[१५-संख्या]

प्रतिवचनम्

१६६

माङ्पूर्व इति नमोवाकं प्रशास्महे इति भवभूतिप्रयोगोपपत्तिरिति ।
 श्रुतिपारद्वयमिर्महाकविभिश्छान्दसान्यपि पदानि क्वचिद्भाषायां प्रयुज्यन्ते ।
 यथा—त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श, लावण्य उत्पाद्य इवास यन्नः इत्यादयः
 कालिदासप्रयोगाः । प्रायेण ह्यौद्धत्यपरिहाराय बहुवचनेनैवऽऽत्मानं
 निर्दिशन्ति ग्रन्थकृतः । नमोवाकमित्यत्रापि णमुलं केचिदिच्छन्ति । कुत्वं
 छान्दसमिति तेषामभिप्रायः । श्लोकोऽयं नमस्कियावत्या नान्द्या उदाहरणत्वेन
 रसार्णवसुधाकरे समुपन्यस्तः । तत्र च—‘इदं कविभ्यः पूर्वभ्यो
 नमोवाकं प्रशास्महे । विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम्’ इति पाठः ।

प्रतिवचनम्

स्मर्यत एव प्रायेण प्रियपाठकमहाभागैर्यत् पत्रिकाया व्यतीतायां संख्यायां
 पृच्छाद्वितयं प्रकाशितम्, तदानीं च स्थानाभावात् पारितं स्वमतमस्माभिः
 प्रकटयितुमत एव सादरमाहूताः प्रियमहाभागाः प्रत्युत्तरदानाय । विषीदा-
 मस्तमां पुनर्निवेदयितुं यत् सत्स्वपि पाणिनितत्रपारावागपारीणेषु साहित्यार्णव-
 कर्णधारेषु वाचकधुरन्धरेषु नैकेनापि प्रेषितं प्रत्युत्तरं प्रश्नद्वितयस्य । अत एव
 यथामत्यस्माभिः प्रयत्यते समाधानाय शङ्कयोः ।

प्रथमतस्तावत् कुत्रपदस्य पाणिनीयत्वमपाणिनीयत्वं वा विचार्यते । तत्र
 प्राग्विशो विभक्तिः [पा० ५।३।१] इति सूत्रस्थत्यदादिविधयश्चेतिचतुर्थ-
 वार्तिकव्याख्यानावसरे भगवता भाष्यकृता कुत्रेत्युदाहरणरूपेणोपन्यस्तम् ।
 समस्यास्त्रल् [पा० ५।३।१०] इति सूत्रभाष्येऽपि कस्मिन् कुत्र इत्यु-
 पलभ्यते । वैयाकरणेषु च भाष्यकारस्य प्रामाण्यं सर्वेषामेव सम्मतम्,
 “यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् ।”

“यद्विस्मृतमदृष्टं वा सूत्रकारेण तत् स्फुटम् ।

वाक्यकारो ब्रवीत्येवं तेनादृष्टञ्च भाष्यकृत ॥”

इत्यादीनि वचनान्येवात्र साक्षिभूयमावहन्ति । अत एव नास्ति कुत्र-
शब्दस्य पाणिनीयत्वे संशयलेशोऽपीति केचित् ।

परं सर्वमेतदापाततो रमणीयम् । यैर्हि कुत्रशब्दस्यापाणिनीय-
मुद्घोष्यते तैरपि भाषायामेवास्यापशब्दत्वमभिप्रेयते न तु च्छन्दसि । तत्र
“वा ह च च्छन्दसि” [पा० ५।३।१३] इति सूत्रे “वा च” इति निपातद्वयो-
पादानात् “विकल्पद्वयं पदत्रयम्” इति न्यायेन क कुत्र कुह इति पदत्रयस्य
सर्वसम्मतत्वात् । अत एव कुत्रशब्दस्य भाषायां प्रयोगोऽपाणिनीय इत्येव
प्रतिवादिन आशय इति निर्णीतम् । भाष्यवचनात् कुत्रशब्दस्य भाषागतत्वं
निर्णेतुं न शक्यते भाष्येऽविशेषेणैव छान्दसपदानां भाषापदानां चोदाहरण-
त्वेनोपन्यासात् । प्राग्दिशो विभक्तिः [पा० ५।३।१] इति सूत्रस्यैव तृतीयवार्तिके
इदमो विभक्तिस्वरश्चेत्यत्र स्वरार्थमेव इतः इह इति पदद्वयस्योपन्यासात्, स्वरस्य
च प्राधान्येन छन्दोविषयकत्वात् । सप्तम्यास्त्रल् इत्यत्रापि यदुक्तं तत् पञ्चम्या-
स्तसिल् [पा० ५।३।७] सप्तम्यास्त्रल् [पा० ५।३।१०] इति सूत्रद्वितयस्य
भाष्यरूपेण । तत्र च—‘इदं पुनर्विचार्यते इमे तसिलादयो विभक्त्यादेश-
वा स्युः परे वेति’ इत्युपक्रम्य प्रवर्तितो विचारः । तेन तत्रापि विचार-
प्रसङ्गे नोदाहरणत्वेनोपनिबद्धस्य कुत्रशब्दस्य भाषाविषयत्वमवधारयितुं
न शक्यते । अत एव भाष्यकारवचनमत्र कुत्रशब्दस्य भाषायां साधुत्वं
प्रमापयितुं नालमिति सिद्धम् ।

इदानीमाचार्यस्य सूत्राणि पर्यालोच्यन्ते । तत्र चाष्टाध्याय्याः पञ्च-
माध्यायस्य तृतीये पादे चत्वारि सूत्राणि—

सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥

इदमो हः ॥ ११ ॥

किमोऽत् ॥ १२ ॥

वा ह च च्छन्दसि ॥ १३ ॥

अत्र “येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति” इति न्यायेन
 “सप्तम्याखल” इत्युत्सर्गः, “इदमो हः” “किमोऽत्” इति द्वौ चापवादौ ।
 तेन यथा इदमशब्दात् ह एव, न तु कथमपि त्रल्, तथैव किमशब्दादपि
 अदेव, न पुनः कथमपि त्रल् । अत एव भाषायां किमशब्दात् ह एव न तु
 त्रल् इति सूत्रकारस्वरस इति निर्विवादम् । कैश्चित् पुनर्दुराग्रहग्रहिलस्वान्तैः
 “प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित्” इत्यमरादिप्रामाणिकप्रयोगोप-
 पत्तये कुशाकाशावलम्बनन्यायेन “वा ह च च्छन्दसि” इत्युत्तरसूत्रात् पूर्वसूत्रे
 वाकारमनुकृष्य इदमशब्दादपि विकल्पेन त्रल् विधीयते । तेषां मतस्यास-
 मीचीनत्वं स्फुटमेव । न हि भाष्यकारवचनमन्तरेणास्माभिर्यथेच्छं
 योगविभागानुकर्षादिकं शक्यं विधातुम् । अत्र च नास्ति भाष्यकार-
 वचनम् । यद्यपि ‘स्वीयश्लाघाः शिरोभागेऽपि निकृत्येत जघनभागेऽपि
 निकृत्येत’ इति वङ्गीयानामाभाणकस्तथाऽपि प्रयोजनविशेषमन्तरेण को
 वाऽनुमत्तो जघनभागे छागं निहन्याद्वत्यर्थम् । एवं को वा प्रेक्षावान्
 सूत्राणि विदधानः स्वायत्ते शब्दप्रयोगे केवलमाहोपुरुषिकामात्रदिदर्शयिष्या
 पदानामयथाप्रयोगेण समुपजनयेद् व्यामोहं वाचकानाम् । कृताञ्जलि-
 ह्याचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचौ देशे प्राङ्मुख उपविश्य महता यत्नेन
 सूत्राण्यारचयति । अत एव मतमिदमेकीयमतत्वेनोल्लिखितं जयादित्येन ।
 तथा च “किमोऽत्” इत्यत्र सूत्रे काशिका—“त्रलमपि केचिदिच्छन्ति । कुत्र ।
 तत् कथम् ? उत्तरसूत्राद्वावचनं पुरस्तादपकृष्यते ।” अत्र केचिदित्य-
 नेतास्वरसः सूचितः अत्र हरदत्तः—“किमोऽद्धे”ति सूत्रं पठितव्यम् ।
 “ह च च्छन्दसि” इत्यत्र चकारेण त्रतलोः समुच्चयादिष्टसिद्धिरिति तेषां
 भावः । भागवत्तिकारस्तु भाषायामेतन्नेच्छ ।” इति ।

अयं भावः—पाणिनिप्रणीतानां सूत्राणां द्विविधः पाठ उपलभ्यते—
 दण्डपाठः खण्डपाठश्चेति । तत्र दण्डपाठे सूत्राणां प्रस्लिष्टपाठात् “इदमो
 हः किमोऽद्धा च च्छन्दसि” इत्येवं रीत्या पाठः । तस्य च द्वेधा विभागः
 सम्भवति । इदमो हः, किमोऽत्, वा ह च्छन्दसि इत्येवंरूप एकः-

इदमो हः, किमोऽद्वा, ह च च्छन्दसि इत्येवंरूपो द्वितीयः । कुत्र-
शब्दस्य भाषायां साधुत्वमिच्छद्भिर्द्वितीयक एव पाठः शरणीक्रियते ।
परन्तु प्रामाणिकस्य खण्डपाठस्य परित्यागे कारणविशेषासद्भावात्
कालिदासादिमहाकविनिबन्धेषु च कुत्रशब्दस्यानुपलम्भात् प्रचलित एव
पाठः स्वीकरणीयः । अत एव भागवृत्तिकृताऽन्वर्थनामधेयेन विमलमतिना
भाषायां कुत्रशब्दो नेष्यते । तन्मते कुत्रादिशब्दाः कालदुष्टा एवापशब्दाः ।
भागवृत्तिकृतो जयादित्यादर्वाचीनत्वेऽपि तस्य सर्वथा भाष्यानुसारित्वं
सुप्रथितमेव । प्रतिपादितं चैतत् प्रमाणोपन्यासपुरःसरम् Indian
Historical Quarterly इत्यत्र विस्पष्टमेव ।

यद्यपि कौमुद्यां दीक्षितचरणैः किमोऽत् इति सूत्रविवरणे उक्तम्—
“वाग्रहणमपकृष्यते । सप्रम्यन्तात् किमोऽद्वा स्यात् । पक्षे त्रल्” तथापि
तट्टीकाकृद्भिः सर्वैरेवात्र प्रत्यवस्थितम् । तथा च लघुशब्देन्दुशेखरे नागेशः—
वाग्रहणमिति । “साहचर्याच्च कुत्रचित्” [अमर १।३] “नान्यत्र
कुत्रापि च साभिलाषम्” [नैषध ३।६७] इति बहुतरप्रयोगदर्शनादिदमुक्तम्
भागवृत्तिकारादयस्तु किमो भाषायां त्रलं नेछन्ति । भाष्यस्वरसोऽप्येवम्
इति । वालमनोरमायां वासुदेवदीक्षितोऽपि—“केचित्तु किमोऽत् इत्यत्र उत्तरसूत्रा-
द्वाग्रहणापकर्षे प्रमाणाभावात् त्रलं बाधित्वा नित्यमेवातप्रत्ययः कुत्रेत्यपश्य-
एवेत्याहुः” इति ।

अत एव कातन्त्रकृता सर्ववर्मणा कुत्रशब्दस्य साधुत्वाय किमपि सूत्रं
न प्राणायि । टीकाकृताऽपि “किमः” इतिसूत्रस्य टीकायामुक्तम्—अयमपि
त्रापवादः । कुत्रेति कैश्चिदिष्यते, भाष्यकारस्य पुनरसाधुरेवेति । पञ्जी-
कृताऽप्युक्तम्—कुत्रेति कैश्चिदिष्यते । तद् भाष्यकारस्याप्यसाध्विति ।

एवञ्च कुत्रशब्दस्य व्याकरणान्तरेषु प्रयोगानुरोधात् साधुत्वे स्वीकृते-
ऽपि पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिकाले भाषायां प्रयोगादर्शनात् पाणिनीयत्वं
स्वीकर्तुं कथमपि न शक्यते इति विदुषां परामर्शः ।

समालोचनम्

आभाणकमाला । श्रीमत्या उमादेव्या सङ्कलिता । श्यामवाजार-

रथ्याया द्वन्द्व संख्यकभवनात् जे सी. चाट्टार्जी एण्ड कों प्रकाशिता ।
मूल्यमाणकाष्टकमात्रम् । (Compiled by Srimati Uma Devi,
B. A. Published by J. C. Chatterjee & Co., 68
Shambazar Street, Calcutta.)

अहो नु खलु कोऽप्ययं भागधेयोदयो गीर्वाणवाण्या यत् साम्प्रतं
वङ्गीयविदुषीभिर्विशुद्धया संस्कृतभाषया प्रवन्धा विरच्यन्ते । सुष्ठु खलूक्तं
राजशेखरेण—“पुरुषवद् योपितोऽपि कवीभवेयुः । संस्कारो ह्यात्मनि
समवैति न स्त्रैण पौरुषं वा विभागमपेक्षते ।” अत एव नैतदाश्चर्यं यत्
समालोचनीयेऽस्मिन् पुस्तके शार्मण्यभाषागतानां प्रवादरत्नानां संस्कृत-
भाषामया अनुवादा मनोहरतमया रीत्या समुपनिवद्धा ग्रन्थकत्रया । अत्र
न केवलं शार्मण्यभाषामयानामेवाभाणकानां सन्निवेशः, तत्सदृशा आङ्ग्ल-
वङ्गीयादिविविधभाषागता अप्याभाणका महता यत्नेन सम्पादिताः । अत्र
च निदर्शनतया द्वित्राणि प्रवचनानि समुद्ध्रियन्ते—

Macht geht vor Recht.

Might is stronger than right.

“अति धर्माद् बलं मन्ये बलाद्धर्मः प्रवर्तते ।”

“धूमो वायोरिव वशे बलं धर्मोऽनुवर्तते ।

अनीश्वरो बले धर्मो द्रुमे वल्लीव संश्रिता ॥”

“बलवांश्च यथा धर्मं लोके पश्यति पूरुषः ।

स धर्मो धर्मवेलायां भवत्यभिहितः परः ॥”

“बलवन्तो ह्यनियमा नियमा दुर्बलीयसाम् ।”

“यस्यैव बलमोजश्च स धर्मस्य प्रमुनरः ।”

“वशे बलवतां धर्मः सुखं भोगवतामिव ।

नास्त्यसाध्यं बलवता सर्वं बलवतां शुचि ॥”

[जोर थार मुलुक तार । व

शते पुढे शहाणपण चालत नाही । म]

182, Wie du mir, so ich dir.

Tit for tat. For the civil civility, for the saucy sauce.

“यस्मिन् यथा वर्तते यो मनुष्य-

स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।

मायाचारो मायया वर्तितव्यः

साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥”

“सारल्यं सरले कुर्याच्छठे शाठ्यं समाचरेत् ।”

“पिशाचानां पिशाचभाषयैवोत्तरं देयम् ।”

[अरे तर कारे अहो तर कायहो । म]

एतद्दर्शनेनैव प्रतिपद्येरन् वाचकमहाभागा ग्रन्थस्यास्योपादेयत्वातिशयम् । न खलु पुस्तकस्यास्य पठनात् पूर्वं विज्ञातमस्माभिर्यत् Might goeth before right, tit for tat प्रभृतिवाञ्छाच्याभाणकानामनुरूपाण्येतावन्ति सुभाषितानि वर्तन्ते संस्कृतभाषायाम् इति । अन्ते च सन्निविष्टया शार्मण्यभाषोच्चारणप्रणाल्या परिवर्धित एव विशेषतः उपयोगोऽस्य ग्रन्थस्य । न खल्वेतन्न विदितं वाचकमहाभागानां यद् विभक्त्यादीनां बाहुल्याच्छार्मण्यभाषाङ्गलादिभाषातो विषमतरा एव । तस्याश्चाध्ययनं प्रवचनादिद्वारेणैव सुकरम् । प्रवचनानि हि स्वल्पाक्षराणि निपुणतमया रीत्या संग्रथितानि अत एव गुडूचीलागं लगन्ति मानसे तेन विभक्त्यन्तानां शब्दानां स्मरणसौकर्यं भवति । अत एव यैः शार्मण्यभाषाऽल्पीयसा कालेनाधिगन्तुमिष्यते तेषामतीवोपयोगीदं पुस्तकम् । अवश्यं संग्राह्यतामयं ग्रन्थो वाचकमहाभागैरिति शिवम् ।

काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः । श्रीवामनविरचिता । कामधेनुटिप्पणी-
सहिता । श्रीमता नारायणजीनाथजीकुलकर्णिना सम्पादिता । पुण्यपत्त-
नतः ओरियेण्टाल बुक् एजेन्सीसंस्थातः प्रकाशिता । मूल्यं सपादं
रुप्यकम् । (Published from the Oriental Book Agency,
Poona).

वामनाचार्यविरचिताऽलङ्कारसूत्रवृत्तिः प्राचीनालङ्कारनिबन्धेषु श्रेष्ठत्व-
मधिगच्छति इत्युक्तं स्वर्गतेन महेशचन्द्रन्यायरत्नमहोदयेन स्वसम्पादितस्य
काव्यप्रकाशस्योपोद्धाते । अत एव वालानामुपकाराय कामधेनुटीकातः सार-
मुपादाय पादटीकारूपेण सन्निवेश्य सम्मुद्रितमिदं पुस्तकं कुलकर्णि-
महाभागेन । अन्ते च पाठभेदा अपि प्रदर्शिताः । अन्तरान्तरा च
श्लोकानामाकरस्थानान्यपि प्रदर्शितानि । तथाऽपि ग्रन्थोऽयं सुष्ठुतया
सम्पादित इति वक्तुं न शक्यते, नापि छात्राणामुपयोगीति । निर्णयसागरे
मुद्रितस्य पुस्तकस्य प्रमादपरम्पराऽत्रापि प्रायेण तदवस्थैवावस्थापिता ।
तथा हि निष्पन्द इति पत्वं चिन्त्यम् इत्यत्र निर्णयसागरपुस्तके
मुद्राकरप्रमादाद्वा शोधकानवधानाद्वा निष्पन्द इत्येतस्य स्थाने निष्पन्द
इति मुद्रितम् । अत्रापि निष्पन्द इत्येवोपलभ्यते । “अनुविपर्यभिनिभ्यः
स्यन्दतेरप्राणिषु” [पा. ८।३।७२] इति सूत्रस्य जागरूकत्वेऽपि निष्पन्द-
शब्दस्य पत्वाभावकथनं संस्कर्तुरनाघ्रातव्याकरणगन्धत्वमेव संसूचयति ।
न जानीमः किमिति उपोद्धाते वामनस्य कालादिनिर्णये न प्रयतितं
सम्पादकेन, न वा पाठगतानां प्रचलितानां प्रमादानां दूरीकरणे । आशास्यते
केनचन परमार्थत एव साहित्यशास्त्रनिष्णातेन काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः
सुष्ठुतया परिशोध्य मुद्रापयिष्यते येनालङ्कारतत्त्वबुभुत्सूनां महानुपकारः
स्यादिति शिवम् ।

A Brief History of Sanskrit Literature by
Kokileswar Sastri Vidyaratna, M. A. Published by
U. N. Dhur & Co., 58, Wellington Street, Calcutta.
Price Rupee one and annas eight only.

चिराय खलु व्यतीतः स कालो यदा प्राचीनकविकालादिनिर्णयप्रयासः
 काकदन्तगणनायासकल्पतया सुदूरमुदसार्यत विपश्चिद्भिः । साम्प्रतं हि
 पाश्चात्त्यैरिव प्राच्यैरपि विद्वद्भिः संस्कृतवाङ्मयेतिहासविरचने सर्वात्मना
 व्यापार्यत आत्मा, साभिनिवेशं चाधीयन्ते प्रबन्धा एवंविधा चुलुकीकृतशास्त्र-
 सागरैरपि मनीषिवर्यैः । संस्कृतसाहित्येतिहासविषयकाणां ग्रन्थानां पुनर्महार्थ-
 त्वाद् बहुभिरेव नैव प्रभूयते तेषामध्ययनेन समधिगन्तुं कवीनामाविर्भाव-
 कालादिकम् । अत एव यथा विनेवाऽऽयासं सर्व एव प्रभवेयुर्गीर्वाणवाणीविवरण-
 मधिगन्तुं तथा विरचितोऽयमितिहासः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिषणेन श्रीमता
 कोकिलेश्वरशास्त्रिमहोदयेन । २०८ पृष्ठात्मकेऽस्मिन् प्रबन्धे वैदिकस्य लौकिकस्य
 च साहित्यस्येतिवृत्तं समीचीनतमया प्रणाल्या समुपनिबद्धं शास्त्रिमहोदयेन ।
 पाश्चात्त्यप्रवृत्तत्त्वविशारदैर्युगाङ्गनेल्कीथ्रविण्टार्निट्सप्रभृतिभिर्यद् यदुक्तं तस्य
 सर्वस्य सारोऽत्र समाहृतः, ग्रन्थकृता च स्वप्रयत्नेन यद् यदधिगतं तत् सर्वमपि
 सन्निविष्टम् । अत्र वेदोपवेदरामायणमहाभारतपुराणतन्त्रषड्दर्शनादींश्चा-
 धिकृत्य विलसन्त्यतिमात्रं हृदयङ्गमानि प्रबन्धरत्नानि । Sanskrit
 Authors and their works (संस्कृतग्रन्थकर्तारस्तेषां प्रबन्धाश्च)
 इतिशीर्षके प्रबन्धे ख्रिस्तजन्मतः पूर्वं द्वितीयशतकादारभ्य ख्रिस्तीयाष्टादश-
 शतकं यावत् प्रादुर्भूतानां बुधवर्याणां नामानि तद्वर्तितग्रन्थानां च परिचय
 उपनिबद्धः । “प्राचीनभारतीयराजवंशानां संक्षिप्तम् इतिवृत्तम्” इतिशीर्षके
 प्रबन्धे ख्रिस्तजन्मतः प्राक् षष्ठशतके प्रादुर्भूतशिशुनागवंशमारभ्य सर्वेषामेव
 प्राचीनार्वाचीनप्रख्यातराजवंशानां विवरणं विलिखितम् । इत्थञ्च पुस्तकमिदं
 सर्वेषामेव संस्कृतसाहित्यप्रणयिनामतीवोपादेयं संवृत्तं विशेषतश्च छात्राणाम् ।
 अस्य पत्राणि मुद्रणं बन्धनञ्चातीव हृदयहारीणि, मूल्यमप्यतिमात्रमल्पम् ।
 यद्यप्यत्र वर्तन्त एव केचन मुद्रणप्रमादास्तथाऽपि ते विसृत्वरशिखासम्भार-
 भासुरस्य महामणेरिव कीटानुवेधादिदोषा नैवोपयान्ति दर्शनपथम् ।
 अवश्यमेव संग्राह्यमिदं पुस्तकं गीर्वाणवाणीप्रणयिभिरिति शिवम् ।

ग्रन्थपरिचयः

The Calcutta Oriental Journal, vol. I. no. 1. October 1933. Edited by Kshitish Chandra Chatterjee, M. A. Published from 61A, Ramkanto Bose Street, Baghbazar, Calcutta. Annual subscription Rupees Six only inclusive of postage.

विदितमस्तु वाचकमहोदयानां यदकूटोवरमासादारभ्य प्रकाश्यतेऽस्माभिः Calcutta Oriental Journal समाख्यमाङ्गलभाषामयं प्रवृत्तत्वं विषयकं मासिकं पत्रम् । तच्चास्मदीयमिति कृत्वा नेह तस्य गुणागुणौ विचार्यते, केवलं वाचकमहाभागानामवबोधाय लेशतोऽस्य परिचयः समुपनिबध्यते । अत्र प्रथममेव Pāṇini as a poet इति प्रबन्धे पत्रिकासम्पादकेन पाणिनीयत्वेन प्रख्याताः श्लोकाः परमार्थत एव पाणिनि-प्रणीता वा न वा इति विचारितम् । केषाञ्चिच्च श्लोकानां सुभाषितादि-प्रन्थेषु समुपलभ्यमानाः पाठा न सम्यग् लगन्तीति पाठान्तराण्यपि प्रदर्शितानि । सुदीर्घचतुर्विंशतिपृष्ठात्मकेऽस्मिन् प्रबन्धे विविधविषय-विचारपूर्वकं श्लोकानामेषां

येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ।

तमश्चाज्ञानजं भिन्नं

तेन पाणिनिना प्रणीतत्वं कथमपि न सम्भवतीति प्रतिपादितम् । जाम्बवती-विजयकाव्यं पातालविजयकाव्यञ्च परमार्थतोऽभिन्ने इत्यपि प्रदर्शितम् । ततश्च कलिकाताविश्वविद्यालयाध्यापकेन कोकिलेश्वरशास्त्रिमहाभागेन शिवावतारशङ्कराचार्यस्य मतेन प्रपञ्चस्य सत्ता पारमार्थिकी वा प्रातिभासिकी वेति प्रमाणोपन्यासपुरःसरं विचारितम् । ततश्च एम् ए-विरुद्विभूषितया श्रीमत्या मालतीदेव्या मध्यमव्यायोगस्य पाठादिकमधिकृत्य

स्वमभिमतं विवृतम् । “भोःशब्दोच्चारणादस्य ब्राह्मणोऽयं न संशयः”
 इत्यत्र शास्त्रीयं प्रमाणमुपनिबद्धम् । मध्यमव्यायोगस्य रामायणमहाभारत-
 मूलकत्वमपि प्रमाणान्युदाहृत्य विस्पष्टीकृतम् । ततश्च कलिकाताविश्व-
 विद्यालयाध्यापकेन D-es-lettres इति दुर्लभतमोपनामालङ्कृतेन श्रीमता
 प्रबोधचन्द्रवाग्चीमहोदयेनासङ्गविरचितसूत्रालङ्कारग्रन्थे समुपलभ्यमानस्य
 परावृत्तिशब्दस्यार्थविषये निराकृत्य विण्टार्निट्समतं स्वमतमेव संस्थापितम् ।
 ततश्च सम्पादकेन कृतं ग्रन्थसमालोचनम् । नवेम्बरसंख्यायां सम्पादक-
 विरचिते मुग्धबोधव्याकरणस्य वैशिष्ट्यम् इति प्रबन्धे विविधव्याकरणगतानां
 प्रत्याहाराणां समावेशो वर्तिष्यते । प्रबोधचन्द्रवाग्चीमहोदयेन च तन्त्रशास्त्र-
 गतानां पारिभाषिकशब्दानां वेदादिविविधशास्त्रीयप्रमाणोपन्यासपुरःसां
 विस्तृतं व्याख्यानं प्रकाशयिष्यते । न चिराच्च वामनीयकाव्यालङ्कार-
 सूत्रवृत्तीनामभिनवा व्याख्या सम्मुद्रयिष्यते, पत्रिकासम्पादकेन च संस्कृत-
 बोधदेवविरचिता काव्यकामधेनुमुद्रणपथमवतारयिष्यते इति शिवम् ।

[৩]

জানকীনাথ সাহিত্যশাস্ত্রী কর্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩১, ডিগ্রাই ২০ পৃষ্ঠা। মূল্য ৭/০ আনা মাত্র।

৯। **অপ্বেদ-ভাষ্যপত্রমণিকা**—সায়ণাচার্য-কৃত, ইংরেজী ভূমিকা সহিত। কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ের অধ্যাপক ওপুপতিনাথ শাস্ত্রী, এম. এ., বি. এল., পি-এইচ. ডি. কর্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩১, ডিগ্রাই ১০০ পৃষ্ঠা। মূল্য ৫০ ও ৭/০ আনা।

১০। **প্রহ্লাদভক্তম**—(বঙ্গাক্ষরে) রঘুনন্দন ভট্টাচার্য-কৃত। সতীশচন্দ্র সিন্ধাত্তভূষণ কর্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩২, ডিগ্রাই ৬২ পৃষ্ঠা। মূল্য ১/০ ও ১/০ আনা।

১১। **প্রভাকরবিজয়ম**—নন্দীশ্বর-বিরচিত; প্রভাকর-সম্প্রদায়ানুযায়ী গীতাংসা-গ্রন্থ, কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ের অধ্যাপক মহামহোপাধ্যায় শ্রীযুক্ত অনন্তকৃষ্ণ শাস্ত্রী ও শ্রীযুক্ত রমানাথ শাস্ত্রী কর্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩২, ডিগ্রাই ১২৮ পৃষ্ঠা। মূল্য ১।০ ও ১২ টাকা।

১২। **ভীষ্মভক্তম**—(বঙ্গাক্ষরে) রঘুনন্দন ভট্টাচার্য-কৃত। শ্রীযুক্ত বামাচরণ কাব্যভীষ্ম-কর্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩২, ডিগ্রাই ৪২ পৃষ্ঠা। মূল্য ৭/০ ও ১/০ আনা।

১৩। **শবনদূতম**—লক্ষ্মণসেনের সভা-কবি “ধোয়ী” কবি-কৃত। বেথুন কলেজের অধ্যাপক শ্রীযুক্ত চিন্তাহরণ চক্রবর্তী কাব্যভীষ্ম, এম. এ. কর্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩২, ডিগ্রাই ৮৮ পৃষ্ঠা। মূল্য ৫০ ও ৭/০ আনা।

১৪। **নলদময়ন্তীম**—(সম্ভার নাটক) গবর্ণমেণ্ট সংস্কৃত কলেজের ছায়েব অধ্যাপক শ্রীযুক্ত কালীপদ তর্কীচার্য-বিরচিত, ১৩৩২, ডিগ্রাই ২৫০ পৃষ্ঠা। মূল্য ১।০ ও ১২ টাকা।

১৫। **প্রশস্তপাদভাষ্যম**—জগদীশ-হুক্তি, গবর্ণমেণ্ট সংস্কৃত কলেজের অধ্যাপক শ্রীযুক্ত কালীপদ তর্কীচার্য-প্রণীত “হুক্তি-দীপিকা” টাকা ও ভাষ্যের বাঙ্গালা তাৎপর্য সহ, ১৩৩২, ডিগ্রাই ১৫০ পৃষ্ঠা। মূল্য ২২ ও ১৪০ টাকা।

১৬। **যাত্রাভক্তম**—(বঙ্গাক্ষরে) রঘুনন্দন ভট্টাচার্য-কৃত; শ্রীকৃষ্ণের রথযাত্রা প্রভৃতি দ্বাদশ যাত্রার পদ্ধতি, শ্রীযুক্ত হারিকানাথ ত্রায়াশাস্ত্রী কর্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩৩, ডিগ্রাই ১০৪ পৃষ্ঠা। মূল্য ১২ ও ৫০ আনা।

The Calcutta Oriental Journal

(The only monthly Journal in English
devoted to Sanskritic studies)

Edited by

KSHITISH CHANDRA CHATTERJEE, M. A.,
Lecturer, Calcutta University and Editor, The
Sanskrit Sahitya Parisad Patrika.

The object of this journal, the only one of its kind in English is, to place before Sanskritists the results of the researches of a band of scholars, mostly Professors and Lecturers of the Calcutta University. It also publishes interesting extracts from manuscripts not easily accessible to scholars, throwing light on the history of many departments of Sanskrit literature. It will also contain indexes to many important works on grammar and rhetoric which will be invaluable to scholars. If you wish to keep abreast of modern research, subscribe to-day.

Subscription **Rupees Six** per annum inclusive of postage. Single copy : **12 twelve annas.**

Office :

61/A, Ramkanto Bose Street, P.O. Baghbazar,
CALCUTTA.

Printed at

CALCUTTA ORIENTAL PRESS

9, Panchanan Ghosh Lane, Calcutta.

Reg. No. C. 1073.

Vol. XVI, No. 6]

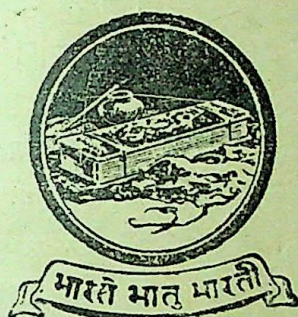
[October, 1933,

१६४४ शकीये आश्विने

१६११-वर्षस्य ६४-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

सहकारिसम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
व्यासबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—३ रुप्यकत्रयम्
Foreign price—7s.

Printed and Published by

Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M.A.

The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.

[২]

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষদ-গ্রন্থমালা

কতিপয় মুদ্রিত গ্রন্থ -

১। **শ্রীক-প্রাতিশাখ্যম্**—উবট-ভাষ্যাত্মসারিণী ব্যাখ্যাত্মকালিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ের অধ্যাপক ও পশুপতিনাথ শাস্ত্রী, এম. এ., বি. এ. পি-এইচ. ডি. কর্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩৩, ডিমাই ২৭২ পৃষ্ঠা। মূল্য ২৫০ ও ২৫

২। **অনেন্ন-রত্নাবলী**—বলদেব বিদ্যাভূষণ-কৃত; বৈষ্ণবকবিতা গ্রন্থ। বিদ্যাসাগর কলেজের অধ্যাপক শ্রীযুক্ত অক্ষয়কুমার শাস্ত্রী কর্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩৩, ডিমাই, ১৬৪ পৃষ্ঠা। মূল্য ১৫০ ও ১৫

৩। **ছান্দোগ্যমন্ত্রভাষ্যম্**—ভট্ট-গুণবিষ্ণু-কৃত। দ্বিজেন্দ্র চার্লস কলেজের অধ্যাপক শ্রীযুক্ত দুর্গামোহন ভট্টাচার্য্য, কাব্য-সাংখ্য-পুরাণ-ভাষ্য-এম. এ. সম্পাদিত। ইহাতে বিবাহ, অন্নপ্রাশন, চূড়াকরণ, উপনয়ন প্রভৃতি দশবিধ সংস্কার ও স্নান, সন্ধ্যা, শ্রাদ্ধ প্রভৃতি নানাবিধ গৃহকর্মের উপায়োপকরণসমূহ ব্যাখ্যাত হইয়াছে। ডিমাই, ২৫২ পৃষ্ঠা। মূল্য ৩৫০ ও ৩৫

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ-পত্রিকায় বিজ্ঞাপনের হার

কভার ২য়, ৩য় বা ৪র্থ পৃষ্ঠা (সম্পূর্ণ)	গাসিক	...	...	...
"	(অর্ধেক)	"	...	...
"	(এক-চতুর্থাংশ)	"	...	...

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत्-प्रतिभा रवेः ।

भावालोकेर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

October, 1933	{	१८५५ शकीये आश्विने	{	Vol. XVI,
		१६३-वर्षस्य ४र्थ-संख्या		No. 6.

पूजासारः

[निबन्धकः कालीघट्टवास्तव्यः श्रीगुरुपदशर्महालदारः]

सर्वतो विद्यमानस्य कथमावाहनं मतम् ।

स्वागतं वा कथं तस्य सर्वाधारस्य चाऽऽसनम् ॥

अपादस्य कथं पादमर्घ्यं प्रेममयस्य च ।

अमुखस्य कथं कल्पं विहिताचमनीयकम् ॥

मधुपर्कः कथं वाऽपि नित्यमेकरसस्य च ।

निर्मलस्य कथं स्नानमङ्गोपाङ्गसमन्वितम् ॥

मायाचितपटाच्छन्ने वाससौर्योग्यता कुतः ।

यज्ञसूत्रं निरालम्बे रम्ये चाऽऽभरणं तथा ॥

अमूर्त्तस्य विलेपार्थं गन्धादेः कल्पना न हि ।

कथं तृप्यति पुष्पाणां नित्यतृप्तिमयो विभुः ॥

अगन्धस्यैव धूपेन कथमुदवासनं मतम् ।

सर्वावभासको देवो दीपेन भास्यते कथम् ॥

विश्वोदरस्य नैवेद्यं ताम्बूलं वा जलं कुतः ।
 शब्दब्रह्मणि वाद्यं च कुतः सर्वात्मके नतिः ॥
 वाचामगोचरस्यैव कुतः स्तोत्रं विधीयते ।
 स्वयं प्रकाशमानस्य कथं नीराजनं विभोः ॥
 एवं नाम परा पूजा भावाभावविचारतः ।
 एकबुद्ध्या सदा कार्या ब्रह्मणो ब्रह्मवित्तमैः ॥

प्रकृतिलक्षणम्

[निबन्धकः—श्रीवेणुधरतर्कतीर्थः]

मानवीया प्रकृतिस्तावद् दुरवगाहा । सत्त्वरजस्तमसां सा
 वस्थालिका साङ्गानां प्रकृतिस्तु सौरकरेण सकलजगदुद्भासकरेणायन
 पनेयेऽवतमस एव नितरां बन्धस्यमाणेन मया विशेषतो दुर्विधि
 तस्यै दूरत एव प्रणिपत्याद्य वैयाकरणप्रसिद्धां प्रकृतिमधिकृत
 किञ्चिदालोच्यते ।

नामधातुभेदाद् द्विधा विभक्ताया अस्या लक्षणद्वयं न्यायन
 विचारचातुरीमनोरममकारि तत्रभवता जगदीशतर्कालङ्कार
 कोविदेन खलुती शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् । तयोः प्राथम
 भजते चैतत्—

स्वेतरार्थानवच्छिन्नयत्स्वार्थस्यावबोधने ।

यच्छब्दनिश्चयो हेतुः प्रकृतिः सा तदर्शिका ॥ [१७]

स्वेतरशब्दार्थाविशेषितस्य यादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वात्मानं
 हितोत्तरत्वसम्बन्धेन यादृशशब्दवृत्ताया निश्चय एव हेतुस्तद्व्याख्यातम् ।
 शब्दस्तथाविधार्थे प्रकृतिरिति ग्रन्थकृता लक्षणमेतद् व्याख्यातम् ।

६४-संख्या]

प्रकृतिलक्षणम्

२११

अत्रेदं तात्पर्यम् । खण्डशक्त्या अन्यावृत्तित्वपर्यवसितोऽ-
न्योगव्यवच्छेद एवकारार्थः । तथा च खेतरशब्दार्थाविशेषित-
यादृशस्वार्थप्रकारक-किञ्चिदधर्मिकान्वयबोधहेतुत्वं स्वाव्यवहितोत्तरत्व-
सम्बन्धेन यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नशब्दप्रकारकनिश्चयान्यावृत्तितादृशानु-
पूर्व्यवच्छिन्नशब्द एव तथाविधार्थे प्रकृतिरिति समुदितार्थः । कर्मता-
धर्मिकघटाद्यन्वयबोधहेतुत्वस्य अमादिधर्मिकघटादिशब्दवत्ता-
निश्चयान्यावृत्तित्वाद घटादिप्रकृतिषु लक्षणसमन्वयः । पाचक-
मित्यादौ द्वितीयाद्यंशनिश्चितोऽपि एकादिप्रत्ययः प्रकृत्यर्थ-
विशेषितस्यैव स्वार्थकर्त्रादेः कर्मत्वादावन्वयबोधक इति एकादि-
प्रत्ययेषु नातिप्रसङ्गः । प्रथमार्थैकत्वप्रकारकान्वयबोधहेतुत्वस्य
चैत्रो गच्छतीत्याकारकेऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन प्रथमाप्रकारकनिश्चये
सत्त्वेऽपि चैत्र इत्याकारकप्रथमामुख्यविशेष्यकशब्दनिश्चयेऽपि सत्त्वेन
न तादृशनिश्चयान्यावृत्तित्वमिति प्रथमादीनां नैकत्वाद्यर्थे प्रकृति-
त्वमिति ।

नन्वेवं निश्चयपदं व्यर्थम्, यादृशशब्दवत्ताज्ञानान्यवृत्तित्वनिवेशे-
नैव सामञ्जस्यात् ; संशये तादृशान्वयबोधहेतुत्वस्यासत्त्वेऽपि
तादृशशब्दवत्ताज्ञानत्वव्याप्यताया अक्षतत्वादिति चेत् न, घट-
मित्यकारकनिश्चयस्य घत्वादिना वर्णान्तरावगाहिभ्रमसाधारणानु-
रोधेन परस्परपक्षेष्ठावगाहित्वेनैव कर्मताधर्मिकघटाद्यन्वयबोध-
हेतुत्वं स्वीकार्यम् । तथाच सति कर्मताधर्मिकघटाद्यन्वयबोधजनके
वर्णान्तरावगाहिघटमित्यकारकनिश्चयेऽखण्डघटेत्यानुपूर्व्यवच्छिन्न-
प्रकारकनिश्चयत्वस्यासत्त्वात् तादृशान्वयबोधहेतुत्वस्य तादृशानुपूर्व्य-
वच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वव्याप्यताभङ्गः स्यादतस्तद्वारणाय अव्य-
वहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारककिञ्चिदधर्मिक-
निश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतावत्त्वव्याप्यत्वमवश्यं तादृशान्वयबोध-
हेतुतायां विवक्षणीयम् । तन्निवेशे च अमादिधर्मिकघटानुपूर्व्य-

वच्छिन्नप्रकारकप्रमात्मकनिश्चयत्वव्यापिका या परस्परपक्षेपा-
वगाहित्वावच्छिन्ना अमादिधर्मिकतादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नकोटिक-
संशयप्रतिबन्धकता तद्वत्त्वस्य घत्वादिना वर्णान्तरावगाहिघटमित्या-
कारकनिश्चयसाधरणस्य व्याप्यत्वं कर्मताधर्मिकघटाद्यन्वयबोध-
हेतुतायाम् अक्षतमेवेति एतादृशनिवेशसूचनायैव निश्चयत्वनिवेशः ।

न च तथाऽपि यादृशशब्दप्रकारकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताव्याप्यत्व-
निवेशेनैवोपपत्तौ तादृशनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतापर्यन्तनिवेशो
व्यर्थ इति वाच्यम्; यत्र स्थलविशेषे यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नोत्तर-
सुबादिनिश्चयः प्रमात्मक एव भवति, तत्र सुबादिधर्मिकतादृशानु-
पूर्व्यवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन न संशयप्रतिबन्धकता, किन्तु
विषयितासम्बन्धेन तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नोत्तरसुबादिविशिष्टनिश्चय-
त्वेनैव लाघवात् स्वीकार्यम्, तथा च तत्र तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न-
प्रकारकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः स्यात् ।

नचैतल्लक्षणं घटमित्यादिवाक्येऽतिव्याप्तमिति वाच्यम्,
एतल्लक्षणे सार्थकत्वे सतीत्यस्य विशेषणीयत्वात् वाक्यस्य च
“शब्दान्तरमपेक्ष्यैव सार्थकः स्वार्थबोधकतु” [शब्दशक्तिप्रकाशिका
१।६] इत्युक्तसार्थकत्वलक्षणानाक्रान्तत्वादिति कृतं पल्लवितेन ।

अथ लाघवमनुसरता ग्रन्थकृता द्वितीयं लक्षणमुपन्यासि—

स्वोपस्थाप्ययदर्थस्य बोधने यस्य निश्चयः ।

तत्त्वेन हेतुरथवा प्रकृतिः सा तदर्थिका ॥ [१।८]

अस्यायमर्थः—

स्वोपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारककिञ्चिद्धर्मिकशब्दबुद्धिजनकत्वं
स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं तादृशानुपूर्व्य-
वच्छिन्न एव तथाविधार्थं प्रकृतिः । कर्मताधर्मिकघटाद्यन्वयबोध-
हेतुत्वस्य अमादिधर्मिकघटगतानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वा-
वच्छिन्नत्वात् घटादिप्रकृतिषु लक्षणसमन्वयः ।

षष्ठ-संख्या]

प्रकृतिनक्षत्रम्

२१३

न च कर्मताधर्मिकपचनरूपप्रकृत्यर्थविशेषितकर्तादिरूप-
 एकप्रत्ययार्थप्रकारकशब्दबुद्धिजनकत्वस्य अमादिधर्मिकपाचक-
 शब्दवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नस्य अमादिधर्मिकाकशब्दवत्तानिश्चयत्वे-
 नाप्यवच्छिन्नत्वात् एकादिप्रत्ययेष्वतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, किञ्चिद्व-
 र्मिकयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्य
 तादृशान्वयबुद्धिजनकतायां विवक्षणीयतया कर्मताधर्मिक-
 पाककर्तादृशप्रकारकशब्दबुद्धिजनकत्वस्य अमधर्मिकाकशब्दवत्ता-
 निश्चयत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वविरहादतिव्याप्यनवकाशात् ।

अथ घटमित्यादिनिश्चयस्य घत्वादिना वर्णान्तरावगाहि-
 भ्रमसाधारणानुरोधेन परस्परपक्षेपावगाहित्वेनैव कर्मताधर्मिक-
 घटान्वयबुद्धिजनकत्वम्, न तु अखण्डघटगतानुपूर्व्यवच्छिन्न-
 प्रकारकामादिधर्मिकनिश्चयत्वेन, तहि कथं कर्मताधर्मिक-
 घटान्वयबुद्धिजनकत्वस्य अमादिधर्मिकघटगताखण्डानु-पूर्व्यवच्छिन्न-
 प्रकारकनिश्चयत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमिति चेत्—स्वाव्यवहितो-
 त्तरत्वसम्बन्धेन यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारकाकञ्चिद्वर्मिकनिश्चयत्व-
 व्यापकत्वं तादृशान्वयबुद्धिजनकत्वे विवक्षणीयम्, न तु स्वरूप-
 सम्बन्धरूपावच्छेदकत्वम् ; तथा च कर्मताधर्मिकघटाद्यन्वय-
 बुद्धिजनकत्वस्य अमादिधर्मिकघटगतानुपूर्व्यवच्छिन्नप्रकारकप्रमा-
 त्तकनिश्चयत्वव्यापकत्वान्नासम्भवः । पचनादिरूपप्रकृत्यर्थविशेषित-
 कर्तादिरूप-एकप्रत्ययार्थप्रकारककर्मताधर्मिकान्वयबुद्धिजनकत्वस्य
 पाचकमित्याकारकाकशब्दवत्तानिश्चयावृत्तित्वेऽपि अकमित्या-
 कारकामादिधर्मिकाकशब्दवत्तानिश्चयसाधारणतादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वं
 नास्तीति एकादिप्रत्ययेषु अतिव्याप्तिशङ्कावुदासः । आनुपूर्वी-
 संशयेऽन्वयबुद्धिजनकतावैधुर्यादेतत्कल्पे निश्चयपदव्यावृत्तिः सुतरा-
 मेवावगम्यत इति शम् ।

श्रीश्रीभगवते रामचन्द्राय नमः ।

मेघनादवधम्

[अनुवादकः—श्रीनित्यगोपालविद्याविनोदशर्मा ।

प्रथमः सर्गः

(१)

त्रियं प्रणम्यातिनतेन भक्तितो
वचोऽधिदेवीं करुणामयीं मया ।
समीक्ष्य काव्यं मधुसूदनोदितं
प्रयत्यते काव्यकृते यथाबलम् ॥

(२)

निपीय काव्यस्य मधोर्महामधु
लिखामि काव्यं मधु-देवभाषया ।
मधु प्रकामं सरघामुखच्युतं
न पीयते कै रसिकैर्भुवस्तले ॥

(३)

फलेन्मनाङ् मे यतनं कृतौ कवे-
र्यतेऽहमाशापरिमुग्धमानसः ।
सरित्समुद्रेषु नदेषु सत्स्वपि
नृणां हि कूपस्य कृतिर्न निष्फला ॥

(१) त्रियं सरस्वतीम् । तथा च व्याङ्गिः—

“लक्ष्मी-सरस्वती-धौ-विवर्गसम्पद विभूति-शोभासु ।

उपकरणविशरचनाविधासु च यीरिति प्रथिता ॥

(२) सरघाया मधुमचिकाया मुखात् चञ्चुः । च्युतं गलितम् ।

(४)

बभूव लङ्केति हिरण्मयी पुरी
 तटे समुद्रस्य पुरीशिरोमणिः ।
 सुरम्यहृन्मर्गावलिरत्नरश्मिभि-
 र्जहास येन्द्रस्य पुरं समृद्धिभिः ॥

(५)

वनैः सुरम्यैः परितः सुशोभिता
 समुच्चसालोदकगर्त्ततोरणैः ।
 प्रतोलिसङ्गीतगृहामरालयै-
 स्तथास्त्रि-यन्त्रायुध-वेश्मभिर्युता ॥

(६)

विमानरूढा मणिरत्नभूषणा
 भ्रमन्ति नाय्यो रजनीचरप्रियाः ।
 सुमेरु-शृङ्गाश्रित-देव-योषितां
 भ्रमं दधत्यो मनुजन्मचेतसि ॥

(७)

नदन्ति सायं पटहा यदा यदा
 सुरालये साम्यबलेरनेहसि ।
 नटन्ति हर्षाच्छिखिनस्तदा तदा
 अकालमेघस्तनितातिशङ्किताः ॥

(५) (क) सालः प्राकारः । (ख) उदकगर्तः परिखा । (ग) प्रतोलौ रथ्या । (घ) वेश्मभिः गृहैः ।

(६) मनुजन्मनां मानवानां चेतसि मनसि । (७) अनेहसि समये । नटन्ति नृत्यन्ति ।

(८)

प्रवीरयोधाः शतशः सहस्रशो
 धृतास्त्रशस्त्राः कवचैः सुसंहताः ।
 द्रवन्ति धावन्ति हसन्ति सर्व्वतः
 पुरीं कृतान्तस्य भटा यथाऽभियः ॥

(९)

सभा तदीया मणिरत्ननिर्मिता
 सितासितालोहितपीतरक्तक-
 विचित्रसुस्तम्भवरोपरि स्थिता
 क्वदिर्यदीया च भृशं विराजते ॥

(१०)

सभा धरायां तुलनाविवर्जिता
 चकास्ति यस्यां कृतिशिल्पशीलिता ।
 विकासमाप्तैः कमलैर्यथा सरो
 मनोरमं मानससंज्ञमद्भुतम् ॥

(११)

वितानशेषयथिताच्छमौक्तिकं
 सवच्चरत्नान्तरलब्धविभ्रमम् ।
 चलच्छ्रियं प्राप मनोहरस्त्रजो
 विचित्रपुष्पस्य दिने व्रतोत्सवे ॥

(९) मणिरत्नैः मणिश्रेष्ठैः निर्मिता ।—“जाती जाती यदुत्कृष्टं तद्धि रत्नं प्रपद्यते ।”

(१०) शीलिता घटिता ।

(१२)

क्वचिद् विभा रत्नसहस्रसम्भवा
स्फुरत्प्रभा नृत्यति चारु सर्व्वतः ।
घनान्तराजच्चपला यथाऽस्थिरा
विदग्धदृष्टिः खरतापवर्षणैः ॥

(१३)

सुवर्णपीठाऽऽसितरावणो बली
महाप्रतापो द्युतिदीपितालयः ।
सुवर्णकूटाख्यगिरेः परां रुचिं
जिगाय शृङ्गस्य मरीचि-मालिनः ।

(१४)

अमात्यमित्रैः शतशो नताननैः
सभासदां मुख्यतमैश्च रुंहितः
रराज दैत्यैर्विजितैः सुपर्व्वभिः
समं सुधर्म्माश्रित-वासवोपमः ॥

(१५)

विषादगाढान्धतमिस्रसंघृता-
ननश्रियः सभ्यगणाः शुगाहताः ।
तुषार-सज्जन्न-सहस्रपत्रका
ऋदा इवातीव दृशामशोभनाः ॥

(१३) रुचिं शोभाम् ।

(१४) (क) सुपर्व्वभिः दैवैः । (ख) सुधर्म्मा देवसभा ।

(१६)

सितात-पत्न्यैर्जनैश्च सुन्दरै-
 निर्धेवितो राक्षसराजपुङ्गवः ।
 पुनः पुनः किङ्करसेवकैरपि
 ववर्ष बाष्पं नभसो घनोपमः ॥

(१७)

स भग्नदूतो मकराक्षनामको
 रजोभिराच्छन्नसमग्रविग्रहः ।
 असृग्बिलिप्तो नयनाश्रुविप्लुतो
 व्यतिष्ठताग्रे यतवाक् कृताञ्जलिः ॥

(१८)

उवाच शोकातिशयातिगदगदं
 वधं सुदुःखं युधि वैरवाहवम् ।
 नताननं नाशितसैन्यसम्पदि
 स्वमात्रशेषं हतभाग्यदोषतः ॥

(१९)

निशम्य सन्देशहरस्य तद् वचः
 स वज्रपाताहतमूढचेतनः ।
 क्षणं धरण्यां विलुलोठ निर्भरं
 ततः श्वसन् दीर्घतरं वचोऽग्रहीत् ॥

(१६) नभसः आवणस्य । (१७) भयः पराजितो दूतः ।

(१८) वीरबाहोरिमम् इति वैरवाहवम् । (१९) निर्भरं सातिशयम् ।

(२०)

(२१)

(२०)

प्रवृत्तिरेषा स्वपनोपमा निशः
 प्रवृत्तिवाहामरमानसं सदा ।
 भयाकुलं यदभुजवीर्यचिन्तनात्
 " कथं स रामेण निपातितो भवेत् ॥

(२१)

न यामि विश्वासमहं त्वदुक्तिषु
 श्रुतास्तु साक्षादपि धीरमानसः ।
 प्रसून-धारा-दलितः शमीतरुः
 कदाऽपि धात्रा भविता महीतले ॥

(२२)

क्व वीरबाहो मम पुत्रशेखर
 प्रवीरमुख्य क्व नु वीर्य-सागर ।
 प्रदाय पुत्रं गुणसिन्धुमदीदृशं
 विधे हृतोऽसौ मम केन पाप्मना ॥

(२३)

न तात सुप्तावपि निन्दितः क्वचित्
 ममासुतस्त्व' परमप्रियोऽभवः ।
 अकालकालातिथिभावमीयिवान्
 निपात्य मां शोकगभीरसागरे ॥

(२०) प्रवृत्तिः वार्त्ता । (२१) प्रसूनस्य पुष्पस्य धारया दलितः ।

(२२) शेखरः चूडामणिः । (२३) असुतः प्राणिभ्यः ।

(२४)

व्यथामिमां दुःसहयन्त्रणां कथं
सहिष्य एवं समराद् दुरायते ।
क उदरेणां त्वदृते हतौजसं
भवन्ति देवोपहता जना मृताः ॥

(२५)

रिपुर्वलिष्ठः कामशोबलानहो
करोति नो नाशितपुत्रबान्धवान् ।
यथा वने भग्नसमस्तपक्षवान्
द्रुमान् करो स्वैरगतिर्मदोत्कटः ॥

(२६)

अतो मम प्राणसमः सहोदरः
स कुम्भकर्णः सहसा महेश्वरः ।
निशाचरताणविधौ विचक्षणो
ममार मेऽनार्यहृदः प्रमादतः ॥

(२७)

निरीक्षिता सा समयेऽशुभे वने
विदेहराजस्य सुता कनिष्ठया ।
मयैव नीता च पुरीं हिरण्मयीं
स्फुलिङ्गिनी वक्त्रिशिखेव भीषणा ॥

(२४) दुरायते: दुरन्तात् । दैवविडम्बिता जना मृताः शान्तिं लभन्ते, यहा जीवन्ति ।
भवन्ति ।

(२६) सहसा शक्त्या ।

(२७) (क) वने पञ्चवय्याम् । (ख) कनिष्ठया शूर्पणखया ।

(२८)

सुवर्णदीपोज्ज्वलिता ममैषका

पुरी प्रसूनस्रगतीवसज्जिता ।

सुनाद्यशालिव बभूव या पुरा

साऽपुष्पवद् व्योम यथाऽद्य दृश्यते ॥

(२९)

मृदङ्गवीणामुरलीमुखं सुखं

स्वतूर्यवृन्दं ध्वनिहीनमस्वरम् ।

शुगर्त्तिमूकं सकलं यदा मम

प्रयाणमेवेत उदीर्णमङ्गलम् ॥

(३०)

स नैकषेयो विललाप दुःखितः

पुराऽन्धराजः शत-पुत्रविच्युतः

यथा कुरुक्षेत्रभवस्य सञ्जयान्-

मृधस्य वार्त्तामवगत्य दारुणाम् ॥

(३१)

तथा भृशार्त्तं विलपन्तमाकुलं

निरीक्ष्य राजानममित्रशतनम् ।

सभासदः कर्बुरवृन्दनायकाः

स्थिताः स्म मूका हिजवद् दिनात्यये ॥

(२८) एषका एषा, "अव्ययसर्वनामामकक् प्राक् टेः" इत्यकक् ।। न विदेते पुण्यवन्तौ
यव तत्, अपुण्यवत् । तथा चामरः—“एकयोक्त्या पुण्यवन्तौ दिवाकरनिशंकरी”

(२९) (क) तूर्यं वाद्यभाण्डम् । (ख) उदीर्णं प्रभूतम् ।

(३०) (क) अङ्गराजः धृतराष्ट्रः । (ख) मृधस्य युद्धस्य ।

(३१) (क) कर्बुरवृन्दं राक्षसगणः । (ख) हिजवत् पचिण इव । “दन्तविप्राण्डजा विजाः ।

(३२)

अगणितधनिलोकैः सेविता राजसंसद
विविधमणिजदीपैः पुष्पमाल्यैश्च जुष्टा ।
हतसुतशुगपारध्वान्तलिप्तेन राज्ञा
घनकवलितचन्द्रा दृश्यते स्म क्षपेव ॥

इति मेघनादवधे महाकाव्ये रावणविलापो
नाम प्रथमः सर्गः ।

सुभाषितानि

- १ । पिता नाम खलु सयौवनस्य पुरुषस्य मूर्तिमाञ्छिरोरोर
- २ । दानं नाम सर्वसामान्यं वशीकरणं लोकस्य ।
- ३ । प्रणयिनीनां हि कोपो विप्रमज्जर इव दुश्चिकित्सः ।
- ४ । कुलवध्वोऽपि तावत् कामुकानां शपथं न अद्धति,
पुनर्वेश्याः ।
- ५ । वामशीला हि नार्यः ।
- ६ । चक्षुषि हि सर्वे भावा नियताः ।
- ७ । यत्तावद्विरूपायां दान्तिष्ठं तदन्धकारनृत्यमिव
भवति । रूपमपि दान्तिष्ठहीनमटवीचन्द्रोदय इव कां
करिष्यति ।
- ८ । न हि रथमतीत्य कश्चिद् गोयानेन व्रजेत् पुरुषः ।
- ९ । न खलु चन्द्रादन्धकारो निष्पतति ।
- १० । गणिकामातरो नाम कामुकजनस्य निष्प्रतीकारा ईतयः ।
- ११ । सकलशशाङ्कविमलायां रजन्यां नास्ति दीपप्रयोजनम् ।

(३२) (क) जुष्टा सेविता । (ख) क्षपा रात्रिः ।

प्रतिज्ञापूरणम्

कामं भवतोषो महापाठशालायामाङ्गलभाषामधीते, तथाऽपि तत्र तस्य मनो न लगति, बलवत्याऽनिच्छया तेन तद्विधीयते । आङ्गल-विद्यायां तस्य लेशतोऽपि अज्ञा नास्ति, आङ्गलभाषाया एव निरन्तरानु-शीलनेन विनष्टप्रायोऽस्माकं देश इत्येव तस्याभिमतम् । अनुदिन-मेव क्लासमुपेत्य सादृशे आर्यभावः, न खलु पुनरपि तेषां प्राचीनानां शुभदिनानां प्रत्यावर्त्तनोपायोऽवशिष्यते इति प्रायेण परिदेवयते भव-तोषः । स्वजनबान्धवानां प्ररोचनयाऽनिच्छताऽपि तेनाऽऽङ्गलभाषा पठ्यते, अन्यथा नवद्वीपं भट्टपत्नीं वा गत्वा कस्याञ्चित्तुष्पाद्यामेव प्रवेशनीयमित्येव तस्य मनोरथः । यथा तथा वा भवतु आङ्गलभाषा-मधीयानेनापि भवतोषेण यथा प्राचीनसमाचाराः संरक्षिताः प्राचीना च चिन्ताप्रणाली समनुसृता तथाऽव्यत्वे नैव दृष्टिपथमुपयाति ।

भवतोषस्तावत् कलिकातायामदृशूले समवस्थाय पाठानधीते स्म । सपदि च पूजावकाशः समागतः । भवतोषो गेहार्थमभिनववस्त्रा-दिकं क्रीत्वा मञ्जूषापेटकादीनि संबध्य गृहाय प्रस्थितः । तेषां ग्रामः कलिकातातो नातिदूरेऽवस्थितः ।

विनिर्वृत्तं पूजानुष्ठानम् । समागता पौर्णमासी, तस्यां च तिथौ महत्येव प्रत्यूषे भवतोषस्य जननी गङ्गास्नानाय गतवती । गङ्गातीर्थं च ग्रामात् किञ्चिद्दूरे आसीत् । तत्र च बहूनां पुर-स्त्रीणां समागमः समजनि । यावन्निर्वर्तितस्नानविधिर्भवतोष-जननी तीर्थमारोहति तावत् तस्या एव बाल्यसखी उपेन्द्रनाथवन्द्यो-पाध्यायस्य पत्नी तयाऽवलोकिता ।

“अपि कुशलं तेऽन्तिके” इति सन्ध्यापेन्द्रमहोदयस्य सहधर्मिणी

२२४

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[षोडशांशः]

भवतोषस्य मातुः समीपमागच्छत् । सख्योः कुशलानुयोगानन्तर-
मुपेन्द्रमहोदयस्य पत्न्योक्तम्—अपि गृहमागतो भवतोषः ?

आगतः । तस्यावकाशोऽप्यवसितप्रायः । पुनरपि कलिकातां
गमिष्यति ।

उपेन्द्रमहोदयस्य तावत् काचन रूपवती त्रयोदशवर्षीया दुहिता
वर्तते पुलिना नाम । अद्यापि तस्या विवाहो न संवृत्तः । उपेन्द्र-
महोदयस्य पत्न्योक्तम्, पुलिनया साकं तव भवतोषस्य विवाह-
श्चेच्छोभनं स्यात् ।

भवतोषस्य जनन्यवदत्, समापि स एव चिरान्ननोरथः । परं
पुत्रो मे नेच्छति परिणेतुम् । किं वा मया क्रियताम्, कति वा
सम्बन्धा न प्रत्याख्याताः ।

भवतु, पुनरप्युक्ता दृश्यतां तेन किं प्रतिपद्येत । स एव ते ज्येष्ठः
पुत्रः । वधूगृहे समागमिष्यति । क्रियती वा ते प्रीतिर्न स्यात् ।
कथं वा नोद्वहति ।

भवतोषस्य माताऽवदत्, भवतु वक्ष्यामि । पुत्रस्य सम्प्रतिष्ठे
वर्तमानेऽग्रहायणमासेऽपि विवाहः सम्भवति ।

यदा माता गृहं प्रत्यायाता तदा भवतोषो बहिःप्रकोष्ठे
समुपविश्य वङ्गवासिपत्रस्योपहाररूपेणाधिगतं पराशरसंहिताया
वङ्गभाषामयमनुवादमेकाग्रेण मनसाऽधीयन्नासीत् । सविधमुपसृत्य
मात्रोक्तम्, वत्स, प्रविशाभ्यन्तरम् । अस्ति कश्चिद्वाग्विशेष इति ।

पुत्रकं परित्यज्य भवतोषः शनैः शनैर्मातरमन्वसरत् ।

स्वकक्षमुपनीय माता पुत्रमवदत्, वत्स, इदानीमनुधीयतां
विवाहः । त्वमेव मे ज्येष्ठः पुत्रः । चिरादेव वधूसुखसन्दर्शनवाञ्छया
कृतं मे हृदि पदम् । त्वं तावत् पूरय मे तदीप्सितम् ।

इतः पूर्वं भवतोषस्य विद्वेष एवाऽऽसीद्विवाहे इतुप्रक्तमेव । पाठ-
मपरिसमाप्य न परिणयम्, यावद्वित्तोपार्जनक्षमता नाऽऽसाद्यते तावत्

द्विष्ट-संख्या

प्रतिज्ञापूरणम्

२२५

समुपविश्य वङ्गवासिपत्रस्योपहाररूपेणाधिगतं पराशरसंहिताया वङ्गभाषा-
मयमनुवादमेकाग्र्येण मनसाऽधीयन्नासीत् । सविधमुपसृत्य मात्रोक्तम्, वत्स,
प्रविशाभ्यन्तरम् । किञ्चिद् वक्तव्यं वर्तत इति ।

पुस्तकं परित्यज्य भवतोषः शनैः शनैर्मातरमन्वसरत् ।

स्वकक्षमुपनीय माता पुत्रमवदत्, वत्स, इदानीमनुष्ठीयतां विवाहः ।
त्वमेव मे ज्येष्ठः पुत्रः । चिरादेव वधूमुखसन्दर्शनवाञ्छया कृतं मे हृदि
पदम् । त्वं तावत् पूरय मे तदीप्सितम् ।

इतः पूर्वं भवतोषस्य विद्वेष एवाऽऽसीद्विवाहे इत्युक्तमेव । पाठमपरि-
समाप्य न परिणयेयम् यावद्वित्तोपार्जनक्षमता नाऽऽसाद्यते तावन्न परिणयेयम्
एवंविधा वैदेशिक्यो विप्रतिपत्तयः कदाऽपि नाविन्दन्तोदयं भवतोषस्य मानसे,
श्रुतं खलु तेन (वाचितश्च वृत्तान्तपत्रिकासु) अद्यत्वे किल नव्यस्त्रियः
परमार्थतो गृहलक्ष्मीरूपेण नैव प्रादुर्भवन्तीति । ताः खल्वतिमात्रं सुख-
परायणा विलासिन्यश्च सञ्जाताः । न खलु ताः शास्त्रविधिना पत्यौ
भक्तिश्चद्वादिकं प्रदर्शयन्ति, प्रत्युत पतिं सखीयितुमेवेहन्ते । इतरेऽप्युच्चा-
वचाः स्त्रीदोषास्तेन समाकर्णिताः ।

तथाऽपि विधवाया मातुर्निर्वन्धः—किं वा क्रियतां तपस्विनाऽनेन ?
मात्रादेशलङ्घनजनितं पातकमपि नार्जयितुमिच्छत्यसौ । अत एव कियद्द्वयश्चि-
द्विषसेभ्यः पूर्वं तेन निर्धारितम्—पुनरपि मात्राऽनुरुध्यते चेत् तदात्व
एवोद्वेहेदिति । परं स्वादर्शानुसारिणीमेव कन्यकामुद्वहेत् ।

अत्र च विषये भवतोषस्य केचन स्वतन्त्रा मतविशेषा आसन्, ते च
तददृशूलस्थानां सर्वेषामेव सतीर्थानां सुविदिता एव । यदा तावद्वात्रौ
भोजनत ऊर्ध्वं भवनवलभ्यां छात्त्राणां दण्डायमानानां गोष्ठी समवैति स्म,
यदा बहूनामेव धूमपानवर्त्तिकानामग्राणि युगपदेव प्रदीप्यन्ते स्म, तदानी-
मसकृद् विषयोऽयमालोच्यते स्म, एवञ्च वादनिरतेन भवतोषेणासकृदेवोक्तम्,
यदि कदाचित् परिणयेयं—यदि परिणयेयं तर्हि कृष्णवर्णां कुरुपामेव कन्यां
परिणयेयम् । रूपवत्यो हि कन्यकाः प्रायेण दृष्टा एव भवन्ति । न खलु

तासां श्वश्रूश्वशुरयोर्भक्तिर्न वा पत्यौ दैवतबुद्धिः । न खलु ताः कदापि सह-
धर्मिण्यो भवन्ति प्रत्युत सहविलासिन्य एव सञ्जायन्ते । किञ्च ता
अतीवाहार्यशोभाप्रिया भवन्ति । रूपलेशो वर्तते इति तद् रूपं सम्यक्तया
विभूषयितुमतीवोत्कण्ठन्ते । फेनकान्यपेक्ष्यन्ते, सुरभितैलान्यपेक्ष्यन्ते,
विलासचूर्णान्यपेक्ष्यन्ते, सुरम्याणि शाटकान्यपेक्ष्यन्ते, वरकञ्चुकान्यपेक्ष्यन्ते
तपस्विनः पत्युः प्राणाः कण्ठगता एव सम्पद्यन्ते । अपरञ्च, विदुषीमपि
बालां नैवाहं परिणेष्यामि । ता हि अहर्निशमाख्यानानि पठन्ति (काश्चन
पुनराख्यानानि विरचयन्ति) संक्रीडन्ते च क्रीडापत्रैः । पत्ये पद्यमय-
पत्रसंप्रेषणेनैव दिनमतिवहति, गृहकार्याणि नैव सम्पद्यन्ते, व्रतनियमादीनां
त्ववसर एव नास्ति, पुत्रश्च भूमौ निपतितो रोदिति इत्यादि ।

इत्थमोजस्विनीं वाचोयुक्तिं समाकर्ण्य छात्रेषु च कैश्चिदुच्यते स्म,
भवतु भवतु भवतोषमहोदय, कार्यकाले किं करिष्यति भवांस्तद् द्रष्टव्यम् ।
एवमुच्यते तु बहुभिः । वचनकर्मणोस्तावद् महदन्तरम् ।

संशयख्यापनेन चानेनानलकल्पतामुपगतो भवतोषो ब्रूते स्म, “भवतु,
द्रक्ष्यन्ति भवन्तः” अवश्यमेव द्रक्ष्यन्ति । मया यदेवोच्यते तदेव क्रियते इति ।

मात्रा मुहुर्निर्वध्यमानो भवतोषोऽन्ततः प्रकटयामास सम्मतिं विवाहे ।
उवाच च, “भवतु मातः, विवाहं करिष्यामि, परं स्वयमेव कन्यकां
संप्रेक्ष्योद्वाहयिष्यामि ।”

तच्छ्रुत्वा माता हर्षस्य परां काष्ठामधिरूढाऽवदत्, त्वं तावत् स्वयं
परीक्ष्योद्बोदुमिच्छसि ? सम्यक् । कान्ततरा काचन वर्तते कन्यका
त्रयोदशवर्षीया ।

एतदाकर्ण्य चकितेन भवतोषेणोक्तम्, परमरमणीया किल ?

माता सोत्साहमवदत्, अतीव मनोज्ञा । मुखं तावत् तस्याः प्रतिमाया
इव मनोरमम् ।

भवतोषः शनैः शनैः गम्भीरस्वरेणोवाच, एवं तु नैवाहं परिणेष्यामि,
मातः ।

६४-संख्या]

प्रतिज्ञापूरणम्

२२७

तच्छ्रुत्वा माता विसिष्मिये, उवाच च, किमिति ? किं तावत् संवृतम् ?

न खलु सुन्दरीं कन्यामहं परिणेष्यामि ।

तर्हि कीदृशीं कन्यकां विवाहयिष्यसि त्वम् ?

अहं तावत् कृष्णवर्णां कुत्सितदर्शनां कुमारीमुद्वाहयिष्यामि । वज्रकठोरस्तावद् भवतोपस्य कण्ठस्वरः ।

माता तु तदाकर्ण्य विस्मिततरा प्रोवाच, वत्स उन्मत्तस्त्वम् । सर्व एव सुन्दर्याः कन्यकायाः पाणिं ग्रहीतुमिच्छन्ति, बहवस्तु न लभन्ते तादृशीं कन्याम् ।

सर्वे कुर्वन्तु । अहं तु किञ्चिदन्यथैव करिष्यामि ।—एवं वदतो भवतोपस्य वदनमण्डलं सन्दीप्तं स्वगौरवेण । किमसौ सर्वेष्वन्तर्भवति ? किमसौ सर्व इव विलासायैवोपयच्छते ?

मातरं दुःखितां विलोक्य भवतोपः सर्वथा विस्पष्टं तस्या आख्यातवान् । यथा च सुन्दरी कन्यका आर्यगृहलक्ष्मीणामादर्शं संस्पृष्टुं न प्रभवति तदपि तां सम्यग् बोधितवान् । अन्ततश्चोवाच, प्रतिज्ञा मे स्थेयसी, अचला च ।

तस्मिन्नहनि जननी नैवाधिकं निरबध्नात् । भवतोपस्यावसितोऽवकाशः, स च कलिकातां प्रतस्थे ।

द्वितीयः परिच्छेदः

प्रोक्तपूर्वाद्वृत्तान्ताद् व्यतीतेषु कियत्सुचिद्वासरेषु एकदा उपेन्द्रवन्द्यो-पाध्यायस्य सहधर्मिणी प्रवहणेन समगच्छत् साक्षात्कर्तुं भवतोपमातरम् ।

प्राथमिककुशलानुयोगादिसमनन्तरम् उपेन्द्रमहोदयस्य पत्नी पृष्ठवती, अन्तिके, अपि सम्मतो भवतोपः ?

भवतोपस्य माताऽवदत्, विवाहे तावत् सम्मतः । तस्य तु मत-मतीवान्नुतम् ।

कथमिव ?

प्रथमं तावदुवाच, अहं स्वयं परीक्ष्य पाणिग्रहणं करिष्यामि । मयोक्तम्, सम्यक् । अस्ति काचन निरतिशयलावण्या कन्यका । तां तावत् तद्वत्नं गत्वा पश्य । तेनोक्तं, नाहं सुन्दरीं कन्यां परिणेष्यामि, काचन कृष्णवर्णां कुत्सितदर्शनां कुमारीं परिणेतुमिच्छामि ।

तच्छ्रुत्वा उपेन्द्रमहोदयपत्नी विस्मितोवाच, न हि कदाऽपि श्रुत-पूर्वमीदृशमयद्भुतं प्रार्थनम् । कथं तावत् समुत्पन्नस्तस्यैतादृशो मनोरथस्तत्र किमप्युक्तं वा ?

एवमनुयुक्ता भवतोपजननी पुत्रमुखाच्छ्रुतं सर्वं निवेदितवती । उपेन्द्र-महोदयस्य पत्नी अनुध्यायन्ती स्थिता । व्यतीतायां च कियत्याचित् कालकलायां प्रोवाच, अन्तिके, त्वं तावत् कर्मकं कुरु । आगामिति शनिवासरे आगमनार्थं भवतोपस्य सविधे पत्रं प्रेषय । पत्रे विलिख्यताम्, यादृशी कन्या त्वयेष्यते परिणेतुं तादृश्यैव काचन मया स्थिरीकृता, तद्दर्शनार्थमागन्तव्यम् । ततश्च समागतोऽसौ रविवासरेऽपराह्णे प्रेष्यता-मस्मद्भवने । मया सर्वं समीकरिष्यते ।

भवतोपस्य माता तत्तथेति प्रत्यपद्यत । अचिन्तयच्च, कदाचिन्मन्यते उपेन्द्रमहोदयस्य भार्यया न खलु पुलिनां समवलोक्य भवतोपो विवाहं प्रत्याख्यातुं प्रभवेत् । वस्तुतस्तु न खलु तद्विस्मयावहम्—कन्यकासौ परमार्थत एवातीव सुन्दरी ।

तृतीयः परिच्छेदः

भवतोपः शनिवासरे समगच्छत् स्वभवनम् । परेद्यवि चापराह्णेऽश्व-शकटेन केशान् रुक्षान् विधाय (प्राचीना हि मुनयो नैव प्रसाधितवन्तः केशान् इति) ग्रामान्तरे उपेन्द्रवन्द्योपाध्यायमहोदयस्य भवनं प्रययौ ।

तत्र चाश्रूणोत्, न खलु उपेन्द्रमहोदय इदानीं वर्तते गृहे, कर्मानुरोधेन स्थानान्तरं गत इति । तरुणश्च कश्चन महता समादरेण तं शकटावतीर्णं बहिःप्रकोष्ठे समुपावेशयत् । तरुणोऽयमुपेन्द्रमहोदयस्यैव भ्रातृव्यः ।

कियतश्चित् कालादूर्ध्व दासी काचित् समागत्य विज्ञापितवती, अन्तःपुरे

[द्वि-संख्या]

प्रतिज्ञापूरणम्

२२६

समागन्तव्यम् इति । दासी तावत् भवतोषस्य मुखे विनिवेश्य नयनद्वितयं किञ्चिदिव स्मित्वा प्रस्थिता ।

यूना साकं भवतोषः प्राविशदन्तःपुरम् । दासकर्मकरादयः सर्व एव प्रयतन्ते हासं निहोतुमित्येवासीन्मनसि तस्य ।

भवतोषश्च कस्मिंश्चन कक्षे नीतः । कक्षश्चासौ सुसज्जित एवासीत्, मध्ये च आसनमेकमास्तृतम् । तस्य च पुरतः कांस्यपात्रे फलानि मृष्टान्नानि च सन्नद्धान्यासन् । ततश्च नातिदूरे द्वितीयमासनमास्तीर्णमासीत् ।

अभ्यर्थितश्च भवतोषो मृष्टान्नपात्रस्य पुरतः समुपविष्टः । अवसरं चास्मिन् बहिरश्चरन् मनोहरं शिञ्जितम् । दासी च कन्यकाया साकं प्रविवेश । कन्या चापरस्मिन्नासन उपविश्य गृहमभितः पातितवती कुतूहलगर्भां दृष्टिपरम्पराम् ।

ब्रीडया विनम्रं भवतोषस्य वदनम् । किञ्चित् फलं च भक्षयति, नेत्रत्रिभागेण च पश्यति कन्यकाम् । कन्यायाः परिधानं तावत् वार्ताकुवर्णा काचन मृन्मयी शाटिका । मस्तकं च कवरीशून्यम् । केशास्तु तैल-सेकातिशयेन चञ्चवायमानाः स्थिताः ।

कन्यकाया वर्णस्तावन्मसीविनिन्दितः । नयनद्वितयं क्षुद्राकारं कोटर-प्रविष्टं, निरन्तरं च घूर्णमानम् । ललाटमुन्नतम् । नासिका चिर्भटी । चिबुकमनस्तिकल्पम् । सम्मुखस्थाश्च दशनराजयः किञ्चिदेव दृश्यन्ते ।

दृष्ट्वा चामन्यत भवतोषः, कामं कन्येयं मदीयादर्शानुरूपैव रूपेण । किञ्चित् कण्ठं प्रसाध्य धैर्यं सञ्चित्योवाच, किं तावत् त्वदीयं नाम इति ।

कन्यकाऽसौ सपदि भवतोषं प्रति निक्षिप्य दृष्टिं रसनां च किञ्चिदिव बहिर्निष्कास्योवाच, अँया (किं ब्रवीषि) ?

क तावत्तदीयं नाम ?

मम नाम जगदम्बा ।

अत्रान्तरे युवा दासी च तां प्रति निचिक्षिपतुः सरोषं कटाक्षम् । सा च तदात्व एवाब्रवीत् न खलु जगदम्बा । मम नाम पुलिना ।

तरुणेनोक्तम् आदौ तावदस्या जगदस्वेति नामधेयमासीत्, इदानीं पुनः परिवर्त्य पुलिनेति विहितम् ।

भवतोषो व्यचिन्तयत्, न खलु परिवर्तनमिदं समीचीनम् । पुलिना—श्रवणेनैव निर्दहन्तीव गात्राणि । ततश्च जगदस्वेति नामातीव साधीयः । पौराणिकमिदं नाम—देवताया नाम । विवाहत् ऊर्द्धं मया जगदस्वेति नामैव स्थापयिष्यते ।

भवतोषोऽपृच्छत्, किं पठ्यते त्वया ।

बालिका पूर्ववत् प्रदर्श्य जिह्वामवोचत्, अँथा ।

किं पठ्यते त्वया ?

“किमपि न पठामि । मम जेष्ठः पाठशालायां—” । यूना च पुनरपि सरोपकटाक्षताडिताऽसावन्तरैव विरराम ।

तच्छ्रुत्वा भवतोषः समधिकं समाश्वस्तः । इदमेव सम्यक् संवृत्तम् । इयमेव परमार्थत आर्यगृहिणीपदमारोपयितुं शक्यते । दर्शने पुनः किञ्चित्—भवतु तावत् तत्—तदेव मे प्रतिज्ञातम् । विवाहे च कलिकाताभवनस्था-शलात्रा निमन्त्रयाऽऽनेयाः ।

भवतोषोऽवदत्, भवतु । गन्तव्यं त्वया ।

बालिका जिह्वाम् निष्कास्य पुनरप्यवोचत्—अँथा ।

गन्तव्यम् ।

तदा च दासी तां गृहान्नीतवती

क्रमेण चावसितो भवतोषस्य फलादिभोजनव्यापारः । अत्रान्तरे त्रयोदशवर्षीया बालिका रजतकरङ्केण ताम्बूलानि समुपानयत् । बालाऽसावतीव हृद्यदर्शना, स्वदेशनिर्मितां कृष्णदशां शाटिकां परिधाय समागता । पादयोस्तस्याः पादकटकचतुष्टयं पाण्योश्च जात्यसुवर्णनिर्मितं वलययुगलम् । अन्तरा च भ्रुवोः खदिरविरचितं तिलकम् ।

ताम्बूलानि संरक्ष्य प्रतिनिवृत्ताऽसौ बाला । प्रत्यावर्तनावसरे च किञ्चिदिव स्मित्वा गता ।

शाब्दस्य

पुनः

लेना—

धीयः ।

दम्बेति

पुनरपि

वृत्तम् ।

वृत्त—

नस्था-

प्रान्तरे

वतीव

गता ।

लम् ।

व

दृष्ट-संख्या]

प्रतिज्ञापूरणम्

२३१

भवतोपो मनसि व्यचिन्तयत्, दृश्यताम् । इयं तावत् सुन्दरी कन्यका । अथ चेदनया साकं मे विवाहोऽभविष्यत्, तर्हि कुतो मे रक्षा । सर्वाणि ममादर्शानि सर्वे च सङ्कल्पा अगाधसलिलराशौ न्यमङ्क्ष्यन् । कदाचिद् विलासविभ्रमनिमग्नस्य मे—ममापि भवतोपस्य—मानसो विकारः समघटिष्यत् । नहि नहि न खलु सुखाय, प्रीतये, प्रणयाय वा मया परिणीयते; परं धर्माय संयमाय आदर्शार्थगृहस्थजीवनयापनायैव परिणीयते । प्रतिज्ञापूरणसम्भूतमात्मगौरवं नैव ममौ भवतोपस्य मानसे ।

यूना साकं बहिरागच्छद्भवतोपः ।

दासी चाऽऽगत्य सस्मितमवदत्, गृहकुटुम्बिन्यः पृच्छन्ति, अपि रोचते कन्यका इति ।

भवतोपः साभिमानमुवाच, अथ किम् ।

चतुर्थः परिच्छेदः

शकटेन गृहं विनिवर्तमानो मनसा समालोचयद् भवतोप आपराह्निकं वृत्तान्तजातम् । ग्रामपथेन समागच्छति शकटम् । कति नाम तरुण्यो जलभृतकलसा गृहं प्रत्यावर्तन्ते । तरुणीनां तासां वदनमण्डलानि सावधानमेव निरीक्षामास भवतोपः । तासु च सुन्दर्य आसन्, असुन्दर्योऽप्यनेका आसन्; परं जगदम्बाया इव कुत्सितमेकमपि वदनं नैव प्रबभूवासौ सन्द्रष्टुम् ।

क्रमेण शकटं प्रान्तरं प्राप । तदानीमपि मानसं तस्य निर्भरमात्मजय-जनितसमुत्साहेन । तथाऽपि मनसा व्यचिन्तयत्, कामं मया प्रतिज्ञातं कुरुषापाणिपीडनम्, तथाऽपि एतादृशी चेद् विरूपा नाभविष्यत्, तथाऽपि कापि हानिर्नाभविष्यत् । यथा तथा वा भवतु, यदा तावद् 'रोचते मे कन्यका' इति उक्तं तदा किं वा फलमनेनाऽऽलोचितेन ।

एतदवस्थो भवतोपः समासादितवान् आगारम् । माताऽपृच्छत्, अपि रुचिता ते कन्यका वत्स ।

अथ किम् । रुचितैव ।

तर्हि सर्वं प्रवन्धं कुर्याम् ।

क्रियताम् ।

अस्मिन्नेव तर्हि मार्गशीर्षमासि भवतु ।

भवतु । इत्युक्त्वा भवतोषः स्थानान्तरं प्रस्थितः ।

माताऽपश्यत् पुत्रस्य मानसं भाराक्रान्तमिव । व्यचिन्तयच्च न खलु सुन्दरीं कन्यकां परिणेष्यामि इति बह्ववलगत, इदानीं च सम्मत इति मन्ये पुत्रकस्य मे लज्जा सञ्जाता ।

भवतोषो रात्रौ किमपि नोपायुङ्क्ताभ्यवहार्यम्, उवाच च, बहु किलाशितं तेषां गृहे, अतो नोपजाता क्षुधेति । तदानीं च मानसात् तस्याऽऽत्म-विजयजनितः प्रतिज्ञापूरणजनितश्च प्रोत्साहो विलीनप्राय एव ।

रात्रौ च शय्यायां निषण्णो यथा यथा व्यचिन्तयद् जगदम्बाया वदन-कमलकं तथा तथा हृदयाभ्यन्तरं तस्य जडीभावमापद्यत । आसीच्च तस्य चेतसि, सा चेत् तथाविधा कुरूपा नाभविष्यत्, यदि वर्णस्य श्यामत्वेऽपि वदनमण्डलं श्रीसम्पन्नमभविष्यत् तर्हि सम्यगभविष्यदिति ।

सोमवासरे शय्याया उत्थाय प्राभातिकवाष्पशकटेनैव कलिकातामसौ प्रस्थितः । माताऽवदत्, विवाहस्य दश दिनान्यवशिष्यन्ते । दिनद्वितयात् पूर्वमेव गृहमागन्तव्यमिति ।

यावदसावदृशूलं प्राप तावत् सतीर्थ्या अस्यापश्यन्, घनान्धकारं तस्य वदनमिति । भवतोषश्च प्रविश्य स्वकक्षमुपविष्टः ।

‘ननु भवतोषमहोदय का वार्त्ता’ इति वदन्तः श्रीमन्तो रजनी-शरद्राखालकुमुदचूपापेन्दमहोदयप्रभृतयः सम्प्राप्ताः । गृहागमनकाले सर्वमेवैभ्यो निवेदितं भवतोषेण । ‘का वार्त्ता भवतोषमहोदय ?’

भवतोषः कथञ्चित् क्लिष्टं विहस्यावदत्, वार्त्ता तावच्छुभा इति ।

ततश्च सर्वे प्रश्नपूर्वकं कन्यकाया रूपगुणवयःप्रभृतिकं सर्वमेव विज्ञातवन्तः । सपदि च शरन्महोदयः पृष्ठवान्, किं तावत् कन्यकाया नामधेयम् ?

भवतोषो नामधेयमुक्तवान् ।

तच्छ्रवणेन सर्वेषां वदनसरोरुहेषु मन्दस्मितेन कृतं पदम् । केवलं
नृपेन्द्रमहोदयेन विगतधैर्येणोच्चैर्विहसितम्, हा—हा—हा—जगदम्बा—ही
ही—ही—शोभनं तावन्नम ।

शरन्महोदयेनोक्तम्, नृपेन्द्रमहोदय, किमेतदेवं हासकरम् ! किमिति
हसति भवान् ?

न हि नहि, नाहं हसामि । ही-ही-ही-कथं वा हसिष्यामि । ही-ही—
रजनीमहोदयेनोक्तम्, किमत्राशोभनं नाम्नि ? पौराणिकं नाम । अपि
नाम इदानीन्तन-ज्योत्स्नामयी-सरसीबाला-तडिलता-मणिमालिनी-प्रभृतीन्येव
नामानि शोभनानि ?

तच्छ्रुत्वा भवतोषो गम्भीरं शिरः सञ्चालितवान् । विषयेष्वेषु
तस्य पूर्वस्य समुत्साहस्याभाव एवाद्य संलक्ष्यते ।

विवाहस्य नव दिनान्यवशिष्यन्ते । अमूनि नव दिनानि भवतोषस्य कथं
व्ययवर्तन्त तत् स एवाजानात्, अट्टशूलस्था जना अपि किञ्चिद् व्यजानन् ।
यथा यथा चेतसा संस्मरति जगदम्बां भवतोषः, तथा तथा पर्यपूर्यत तमसा
तस्य हृदयाभ्यन्तरम् । भवतोषो महाविद्यालयं गच्छति, अध्यापकानां
व्याख्यानानि पुनर्लेशतोऽपि तस्य कर्णपथं न प्रविशन्ति । तस्य क्षुधा
प्रथितैवासीच्छात्रावासे, इदानीं तस्य पात्रे अन्नव्यञ्जनमर्थतोऽप्यधिक-
मवशिष्यते । न केनापि साकं विदधाति हास्यालापं भवतोषः, सदैव
शून्यमनस्कस्तिष्ठति । छात्रावासस्थाः सर्वे तमवदन्, भवतोषमहोदय,
प्रणयामयस्य सर्वाण्येव लक्षणानि भवति प्रकाशमासादयन्तीति ।

रात्रौ शय्यायां शयानस्य भवतोषस्य न खलु पूर्ववदनायासं निद्रायाति,
केवलं पार्श्वपरिवर्तनं विदधात्यसौ । यदा च निद्रोपनमति तदा केवलं
विभीषिकामयान् स्वप्नान् पश्यति । एकदाऽपश्यत् स्वप्ने जगदम्बया
परिगृहीतः कालीविग्रहः । तस्याश्च स्वरूपा रसना या किल पूर्वं भवतोषेण
प्रत्यक्षीकृता तस्याः अर्धं विनिर्गतम् । तस्याश्च अभिनवं हस्तद्वितयं

२३४

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[षोडशाब्दस्य

प्रादुर्भूतम् । पाणावेकस्मिन् रक्तविलितः खड्गः, अपरस्मिंश्च छिन्नं मुण्डं
लम्बमानं वर्तते । मुण्डश्च भवतोपस्येव प्रतिभाति । अपरेषु श्वापश्यन्
स्वप्ने, कण्टकाकीर्णं कस्मिंश्चिदरण्ये पथिभ्रान्तोऽसौ यावत् आकुलहृदयेन
पन्थानमन्विष्यति तावत् कश्चन महिषस्तमभ्यधावत् । महिषस्य
परिधानीयमासीन्नौलवर्णमुम्बयीसाटिका, तस्य च मस्तकस्य स्थाने
जगदम्बाया एव वदनं विराजते स्म, ततश्च शृङ्गद्वितयं विनिर्गतम् ।

यावच्च विवाहस्य दिनद्वितयमात्रमवशिष्यते तावदचिन्तयद्भवतोपः,
मात्रे पत्रं विलिख्य निरोद्धव्यो विवाह इति । तस्मिंश्चाहनि अस्वास्थ्या-
देशेन नैवागच्छन् पाठशालाम् । समग्रमेव दिवसमेकको गृहेऽवस्थाय मात्रे
एकैकशो बहूनि पत्राण्यलिखत्, लिखित्वा चिच्छेद । यदा च च्छात्रावासस्था-
सर्वे श्रोष्यन्ति भगना विवाहस्य वार्त्ता तदा किं वा ते वक्ष्यन्ति ? कथं
वा सोढव्यानि तेषां धिक्कृतानि उपहासा उल्लुण्ठनानि च ?

दिने तस्मिन् रात्रौ शयानो व्यचिन्तयत् कस्मा अपि किमप्यनिवेद्य
पश्चिमदिग्भागे पलायिष्ये इति । उत्थाय दीपिकां प्रज्वाल्य शकटनिर्गमन-
सूचिम् अपश्यत् । परं प्रभाते पुनरेव परिवर्तितं तदीयं मतम् । धिक्
धिक् ! अन्ततश्च एवंभूतव्यतिकरनिकरादूर्ध्वं किं भीरुसंज्ञा स्वीकरणीया
तेन ? न खलु तत् कदापि भविष्यति । प्रतिज्ञा तेन पालयिष्यत एव
तत ऊर्ध्वं यद्वा भवतु ।

निर्दिष्टेऽङ्गि स गृहमागच्छन् । यथाकालं च विवाहमण्डपं सम्प्राप्त-
वान् । तत्रत्येन च जनसमागमेनाऽऽलोकनिकरेण कोलाहलेन च दशभ्यो
दिनेभ्यः परमद्य तस्य चित्तं प्रशान्तप्रायं सञ्जातम् । समापन्ने हि युद्धावसरे
भीरुतमोऽपि योयो विस्मरत्येव भयम् ।

प्रारब्धो विवाहः । तदानीं च निर्विकारमेव चित्तं भवतोपस्य ।
नासीत् तदानीं तस्य मानसे भोतिर्वा चिन्ता वा हर्षो वा नैराश्यं वा ।

क्रमेण च समागतः “स्त्री-आचार”स्यावसरः । शुभदृष्ट्यर्थमास्तीर्णं
वरवध्वोर्मस्तकोपरि वस्त्रावरणम् । कन्यां प्रति च विनिश्चिप्य दृष्टिं विसिम्पि

[६४-संख्या]

प्रतिज्ञापूरणम्

२३५

भवतोपः । न खल्वियं तस्य दशदिवसविभीषिका निद्रादुःस्वप्नो जगदम्बा ।
इयं खलु सा परमरमणीया बाला यया किल रजतकरङ्गेण रक्षितानि
ताम्बूलानि ।

पुष्पशय्यानिशायां विफलतां गतेषु नववधूसंलापप्रयासेषु भवतोषेण
चिन्तितः कश्चनाभ्युपायः । श्रुतं खलु तेन या किल नववधूरूपायशतेनापि न
संलपति पत्या साऽपि स्वजननिन्दां श्रुत्वा तदात्व एव विप्रतिपद्यते । अतः
एवोक्तं भवतोषेण किमिति मात्रा ते विप्रलब्धोऽहम् ?

तदा चोवाच पुलिता, अहं सुन्दरीति त्वं किल नैवैच्छो मामुद्रोदुम् ।
इदानीं लब्धं तस्य फलम् ।

न खल्वेतावता कालेनालमासीद् भवतोपः प्रहेलिकामिमां समाधातुम् ।
अत एवापृच्छत् का सा मया दृष्टा ?

सा हि पल्लीस्थतैलिककन्या । लब्धमनुरूपं फलम् ।

क्रमेण चाऽऽगतस्तथाविधः कालो यदा भवतोषेण पत्रागमनकालात् पूर्वमेव
छात्रावासस्य द्वाराद् बहिरवस्थाय पत्रवाहकं साक्षात् कर्तुमारब्धम् ।

निद्रानन्दकरीर्नितान्तधवला आमोदिनीरप्यमूः

पीयूषं मधु वर्षतीरपि तमोभृङ्गान् निराकुर्वतीः ।

आकाशद्रुममञ्जरीरिव विधोर्भासः ककुप्कामिनी-
नीलोत्तंसरुचः करोति नियतं वागान् प्रसूनायुधः ॥

एतैर्जह्नुसुताजलैरयमुनाभिन्नैरलग्नाञ्जनै-

र्नारीणां नयनैरकर्मलवालिप्रैर्मृणालाङ्कुरैः ।

हारैरस्फुरदिन्द्रनीलतरलैः कुन्दैरलीनालिभि-

र्वेल्लिभिर्भुवनं विभूषितमिदं शीतद्युतेरंशुभिः ॥

विद्याप्रस्थानम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धकः—कालीवट्टवास्तव्यः श्रीगुरुपदशर्महालदारः ।]

अर्थस्य प्रयोजनस्य वादो वादनमर्थवादः । स एव प्रवृत्तये विध्यर्थं प्रशंसति, निवृत्तये तु निषिद्धार्थं निन्दति । स चायं लोके वेदे च समानः । तत्र लौकिकः पुष्टिकामो घृतं भुञ्जीतेत्यत्र विध्यर्थस्य घृतभोजनस्य स्तावकम् 'आयुर्वै घृतम्' ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्' इत्यादि वाक्यम् । एवं 'कफपीडितो दधि न भुञ्जीतेत्यत्र निषेधविधावपि दधिक्षेवनस्य निन्दकं गोभिर्भक्षितेनापथ्य-तृणादिना दुग्धं जन्यते तच्च विषरूपमामिक्षीयसंयोगादित्यादिवाक्यम् । वैदिकोदाहरणानि पुनरनुपदं वक्ष्यामः ।

अर्थवादश्चतुर्विधः स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्पश्चेति । प्रागेव तदुदाहरणानि सविशेषेण दर्शितानि ।

अर्थवादः पुनस्त्रिधा गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति । यथा आदित्यो यूषः, अग्निर्हिमस्य भेषजम्, वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादिः । अत्र प्रथमं गुणवादोदाहरणं द्वितीयमनुवादोदाहरणं तृतीयं भूतार्थवादोदाहरणमिति विशेषः । तदुक्तं भट्टपादैः—

गुणवादो विरोधे स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्त्रिधा मतः ॥ इति ।

अयमभिप्रायः । प्रमाणान्तरविरोधे सत्यर्थवादो गुणवादः ; यथा—आदित्यो यूष इति । यूष आदित्याभेदस्य प्रत्यक्षवाधितत्वादादित्यवदुज्ज्वलत्वरूप-गुणोऽनेन वाक्येन लक्षणया प्रतिपाद्यते । प्रमाणान्तरावगतार्थबोधकोऽर्थ-वादोऽनुवादः ; यथा—अग्निर्हिमस्य भेषजमिति । तत्र हिमविरोधित्व-स्याग्नौ प्रत्यक्षावगतत्वादर्थवादस्यानुवादित्वम् । प्रमाणान्तरविरोधतः

षष्ठसंख्या]

विद्याप्रस्थानम्

२३७

प्राप्तिरहितार्थबोधकोऽर्थवादो भूतार्थवादः, यथा—वज्रहस्तः पुरन्दर इति ।
तत्र पुरन्दरस्य वज्रहस्तत्वाभावावगाहिप्रमाणान्तरादर्शनादर्थवादस्य
भूतार्थवादत्वमेव ।

केचित्तु मीमांसका विधिशेषो निषेधशेषश्चेत्यर्थवादं द्वैविध्येन विभेजिरे ।
तत्र 'वायव्यं श्वेतच्छागलमालमेत भूतिकाम' इत्यादिविधिशेषस्य 'वायुर्वै
क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयती'*-
त्यादौ वायुः क्षेपिष्ठेत्याद्यर्थवादो हि श्वेतपश्चालम्भनं यागं प्रशंसतीति
विज्ञेयम् । 'बर्हिषि रजतं न देयमि'त्यादिनिषेधशेषस्य 'सोऽरोदीद्
यदरोदीत् तद्गृहस्य रुद्रत्वम्' इत्यादिनिषेधवाक्यं तु कृतावृत्तिगृह्यो रजतं
न देयमिति निषिद्धं रजतदक्षिणादानं निन्दतीति बोध्यम् । न च
प्राशस्त्यादिबोधस्य निष्प्रयोजनत्वेन नार्थवादस्यार्थवत्त्वमिति वाच्यम् । कचिद्
अवसीदद्विधिशक्तेरेव स्तुत्यादीनामुत्तम्भकत्वाद् आलस्यादिवशादप्रवर्तमानस्य
पुरुषस्य प्रवृत्त्यादिजनकत्वेन तद्वोधस्योपयोगात् ।

एवं वेदानां विध्यादिभाग उक्तः । इदानीमपूर्वमुच्यते । अत्र 'चिर-
ध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विने'त्येतद्वाक्यावगतयुक्तिविशेषेण
वैधनिषिद्धकर्मजन्यं कालान्तरभावि सुखदुःखयोर्हेतुभूतमदृष्टमपूर्वमिति
मीमांसका वदन्ति । चिरध्वस्तं चिरविनष्टं कर्म अतिशेते आत्मनि
स्थिरतरं तिष्ठतीति अतिशयोऽपूर्वाख्यव्यापारस्तं विना फलाय तज्जननाय
नालं न समर्थमित्यर्थः । अत्र चिरपदमत्यन्तासम्भावनाज्ञापनार्थम् इति ।
तदेव प्रारब्धकर्मेति वेदान्तिनो धर्माधर्माविति नैयायिकाः पुण्यपापे इति
च पौराणिकाः । शाब्दबोधात् पूर्वं नोपस्थितमित्यत एवापूर्वम् । तदेव
पुण्यापुण्यरूपत्वेन चेन्द्रियायोग्यत्वाददृष्टमित्युच्यते । पुनरपि विधिप्रत्ययेन
विधेये कार्यताप्रतिपादनात् कार्यमिति चोच्यते । अपूर्वकरूपे
मीमांसकानामयमेव स्वरसः । स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेतेत्यादिविधिषु

* कथायजुःसंहिता २।१।२

स्वर्गकामी पुरुषो नियोज्यत्वेन स्वर्गसाधने संबध्यमानो दृश्यते । ईत-
प्रत्ययेन च यागस्येष्टसाधनता बोधनीया । इष्टत्वं च विधिसमभिव्याहृत-
फलस्यैव । तथा च स्वर्गकामस्याश्वमेधयागः स्वर्गरूपेष्टे साधनमित्येवं
रूपेण यागे स्वर्गसाधनत्वान्वयोऽभ्युपेयस्तथा स्वर्गकामिनि पुरुषे स्वर्ग-
साधनीभूतयागकर्तृत्वान्वयोऽवश्यमेव स्वीकर्तव्यः । स च कार्याव्यवहित-
प्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
धर्मवत्त्वस्यैव कारणत्वेन क्षणभाविनो यागस्येच्छारूपस्य कालान्तरभावि-
स्वर्गादिस्तत्कारणत्वानुपपत्तेर्न सङ्गच्छत इति वेदबोधिततत्तदन्वयोपपत्त्ये-
चिरातीतानुभवस्य स्मृतिजनकत्वान्वये स्वजन्यसंस्कारवत्त्वमिव स्वर्ग-
पर्यन्तस्थायि क्रियातो भिन्नं कार्यमपूर्वं व्यापारत्वेनाङ्गीकृत्य तद्वत्त्वरूप-
योग्यतया तत्साधनत्वं वाच्यम् । इत्थं च योग्यताज्ञाने सति साक्षात्
साधनत्वविरहेऽपि परम्परयैव तत्साधनत्वाद्यन्वयबोधो जायते तृतीयप्रकार-
भावात् । तदुपस्थितिस्तु आख्यातपदेनैव, उपस्थापकान्तराभावात् ।
ततश्च कार्यशक्तस्याख्यातस्य कार्यत्वेनापूर्वमेव शक्यमित्युच्यते ।
अयमत्रोन्नयनप्रकारः । यद्यपि कार्यत्वेनापूर्वं शक्तिग्रहो दुर्घटः प्रमाणान्तरा-
वेद्यत्वेन तस्य प्रागनुपस्थितेः, तथापि कार्यत्वेन घटादिविषयकशक्ति-
ग्रहानन्तरं यागेन घटाद्यनुत्पादनात् तत्र तत्र बाधेनापूर्वमेव कार्यत्वेनो-
पादाय यागजन्यं कार्यमिति कार्यान्वयबोधः पर्यवस्यतीति ।

ननु, व्यापाररूपेण किमपूर्वकल्पनया, क्लिप्तनियतपूर्ववर्तित्वाद् याग-
ध्वंसस्यैव व्यापारत्वमस्तु । अत्रोच्यते । यागध्वंसस्य स्वर्गहेतुत्वे
यागस्य प्रतिबन्धकतापत्तिः । कारणीभूताभाव-प्रतियोगिन एव प्रति-
बन्धकत्वात् । इष्टापत्तौ च वेदबोधितकारणतानुपपत्तिः कारणत्वप्रति-
बन्धकत्वयोर्मिथो विरोधात् । न च देवताप्रीतेरेव शास्त्रसिद्धाया व्यापार-
त्वमस्त्विति वाच्यम्, देवताया इन्द्रादिरूपायाश्च्युताधिकारित्वे फलानुदय-
प्रसङ्गात्, अधिकारच्युतौ फलदानशक्तेरपि विनष्टत्वात् । तत्सत्त्वे न्याय-
शास्त्रस्यापि प्रमाणम्—

सापेक्षत्वादनादित्वाद् वैचित्र्याद् विश्ववृत्तिः ।

प्रत्यात्मनियमाद् भुक्ते रस्तिहेतुरलौकिकः ॥ इति ।

अयमभिप्रायः । इहैव विश्ववृत्तितो विचित्रा उच्चावचाः सुखदुःखानुभवरूपा भोगा अनादिकालादारभ्य प्रत्यात्मवेदनीया दृश्यन्ते । ते हि न नित्या उत्पत्तिनाशशीलत्वात्, किन्तु कादाचित्का एव । सति च कादाचित्कत्वे तेषां हेतुसापेक्षत्वमवश्यमेव, यतो भोगव्यक्तयः सन्ति । यद् यत् कादाचित्कं तत्तत् सहेतुकं यथा घटः पटो वा । एवं भोगानां हेतुसापेक्षत्वसिद्धिः । स च हेतुर्न लौकिकप्रत्यक्षादिविषयः कश्चित् सम्भवति तदन्वयव्यतिरेकाभावाद् ; न च कालस्यैव तद्वेतुत्वेनार्थान्तरापातः, कालस्य साधारणकारणतया विचित्रं भोगं प्रत्यनियामकत्वस्य सर्वत उपपन्नत्वात् । अन्यथा कालस्यैकरूपतया सर्वदा सर्वभोगप्रसङ्गः । तदेव विचित्रभोगानामलौकिकं यत् कारणं कल्पनीयं तद्वदृष्टापरपर्यायमपूर्वमिति न्यायनये सर्वमवदातम् ।

मीमांसामते पुनरपूर्वं त्रिविधम् प्रधानापूर्वमङ्गापूर्वं कलिकापूर्वं चेति । तत्र दर्शपूर्णमासयोरपूर्वं प्रधानापूर्वं यच्च परमापूर्वमित्युच्यते । प्रयाजादेरङ्गजन्यापूर्वमङ्गापूर्वम् । तदवान्तरक्रियाकूटजन्यमपूर्वं तु कलिकापूर्वम् । तत्रापि परमापूर्वं चतुर्विधं फलापूर्वं समुदायापूर्वमुत्पत्तयपूर्वमङ्गापूर्वं चेति । यतः स्वर्गादिफलमारभ्यते तत् फलापूर्वम् । अमावास्यायां त्रयाणां यागानामेकः समुदायः, पौर्णमास्यामपरः, तयोर्भिन्नकालवर्तिनोः संहृत्य फलापूर्वार्म्भायोगात् तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं समुदायापूर्वम् । तयोरेकैकस्यारम्भायैकैकसमुदायवर्तिनां त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्तित्वेन संघातापत्त्यभावाद् यागत्रयजन्यानि त्रीण्यपूर्वाण्युत्पत्तयपूर्वाणि । तेषां चाङ्गोपकारमन्तरेणानिष्पत्तेरङ्गानां चानेकक्षणवर्तिनां संघातासम्भवाद् अङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि । अङ्गापूर्वस्तु परमापूर्वस्य कश्चिद्विशेष आधीयते इति भेदः । तथा चाङ्गापूर्वसहितं परमापूर्वं विशिष्टफलं जनयति, तद्विहीनं तु स्वरूपं फलमेव । अतः प्रधानकरणे दैवादङ्गाकरणेन न प्रधानस्य वैफल्यं किन्तु अल्पफलत्व-

मेवेति राद्धान्तः । केवलाङ्गापूर्वाणां तु न फलजनकत्वं प्रधानासिद्धेः
फलाभावात् । तदेव छन्दोगपरिशिष्टे—

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायां तु नाऽऽवृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥ इति ।

अन्त्यं कलिकापूर्वं ब्रीहिप्रोक्षणाभ्युक्षणादिजन्यं द्रव्यनिमित्तं भवति ।
तच्च परमापूर्वं जनयित्वा नश्यति ।

पौराणिकास्तु पुण्यं पापं चेत्यपूर्वं द्वैविध्येन विभेजिरे । अत्र विहित-
नुष्ठानजन्यं पुण्यम्, निषिद्धानुष्ठानजन्यं तु पापमेव । तदुभयमपि त्रिविधं
प्रारब्धं फलदानोन्मुखं सञ्चितं चेति । तत्र यत् पाट्कौशिकदेहाद्यारम्भकं तत्
प्रारब्धं भवति । चिरसञ्चितानां मध्ये फलविषाकाय यदुन्मुखं तत् फल-
दानोन्मुखम् । तद्विन्नं तु सर्वं सञ्चितमेव ।

‘कलनात् सर्वभूतानां काल इत्यभिधीयत’ इत्यादिनिर्वचनात् कालस्य
सर्वनाशकत्वेऽपि नापूर्वनाशकत्वं ‘नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतै-
रपी’ति शास्त्रान्तरात्, किन्तु भोगादेव तन्नाशः सम्भवति । तथा पुण्यस्य
च कर्मनाशानदीजलादिस्पर्शतो नाशः । पापस्यापि प्रायश्चित्तादिना
नाशः शास्त्रे व्यवस्थापितः । प्रारब्धातिरिक्तकर्मणां तु नाशस्तत्त्वज्ञाना-
देव भवति । तत्र प्रमाणं च—ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्
कुरुतेऽर्जुनेति ।

क्रमशः ।

कलिकाता—ओरियेण्टाल सिरिज

१। युक्तिकल्पतरुः—महाराजश्रीभोजविरचितः । पण्डितश्री ईश्वरचन्द्रशास्त्रिसांख्य-
वेदान्त-न्याय-दर्शनतीर्थेन संशोधितः । अथ राजनीतिः, गृह-दुर्ग-नगरादिनिर्माणम्, कृत्-
ध्वजचामराजङ्कारादिनिर्णयः, मणिरत्नाश्रयजादिपरीक्षा, शस्त्र-नौका-यानादिलक्षणाणि च
सविशेषं निरूपितानीति तत्तद्विषयमनुसन्धितसूनां महोपयोगीत्यं गम्यः—२॥०॥

२। चाणूरुपराजनीतिशास्त्रम्—विद्वद्-जोहान् फ्रान् म्यानेन-कृताङ्गलभूमिका-
समेतम्—॥॥०॥

३। मुक्ताफलम्—बोपदेवविरचितम् हेमाद्रिकृतटीकासहितम् वैष्णवानामनुपादेय-
तया परिगृहीतं भागवततत्त्वब्रह्मिन्दु डाः श्रीनरेन्द्रनाथ लाहा, पि-एडच, डि. लिखित-
बृहदाङ्गलभूमिकाया समलङ्कृतम् खण्डद्वयात्मकम्—६॥

४। चाणक्यकथा—रविनरैकविरचिता । विशाखदत्तकृत-मुद्राराक्षससंवादिनीयं
कथा सुललितपद्यमयी (द्वितीयाङ्कनाटिकाः)—१॥

५। वक्रोक्तिजीवितम्—श्रीराजानककुललविरचितं खोपज्जवृत्तिसमेतमतिप्रमाणभूत-
मलङ्कारशास्त्रम् डाः श्रीमुशीलकुमार दे, डि. लिट्. महोदयेन संशोधितम्—३॥०॥

६। पद्मपुराणम्—सर्गखण्डस्य पञ्चाध्यायात्मक-शकुन्तलीपाख्यानम् पातालखण्डस्यैका-
दशाध्यायात्मक-रघुवंशवर्णनञ्चात् बुद्धदेशोपलब्धलिखितमादर्शमाश्रित्य संशोधित-
मध्यापक-श्रीहरदत्तशर्मणा सुबृहदाङ्गलभाषामयभूमिकायां प्रमाणीकृतञ्च कालिदासीयशकुन्तल-
रघुवंशयोर्वीजभूतत्वं पद्मपुराणस्य—३॥

७। जयमङ्गला—श्रीशङ्कराचार्यविरचिता । ईश्वरकृतसंख्यसप्ततियथञ्च टीकेयं
श्रीहरदत्तशर्मणा संशोधिता—२॥

८। योगचिन्तामणिः—श्रीशिवानन्दसरस्वतीकृतिरभिप्राचीनो गम्योऽयं योगशास्त्रा-
नुधिरिति शक्यते वक्तुम्—३॥

९। वक्रशब्दज्ञानम्—श्रीगङ्गावतताम्रपत्रम् । “अर्थोऽयं वक्रशब्दाणां श्रीगङ्गाव-
तताम्रः” इति ग्राह्यवचनञ्च साधारणः अदिदर्शयित्वा पण्डित-श्रीहरिदासविद्या-
वागीशेनात्र श्रीगङ्गावतताम्रपत्रकृता अष्टांशवक्रशब्दाञ्चतुर्णां निरूपिताः, वक्रशब्दा-
न्वयशब्दाश्च विशेषेण व्याख्यातानि—२॥०॥

प्राप्तिस्थानम्—ओरियेण्टाल प्रेस

६ पञ्जानन घोष लेन, कलिकाता ।

The Calcutta Oriental Journal

(The only monthly Journal in English
devoted to Sanskritic studies)

Edited by

KSHITISH CHANDRA CHATTERJEE, M. A.,
*Lecturer, Calcutta University and Editor, The
Sanskrit Sahitya Parishat Patrika.*

The object of this journal, the only one of its kind in English, is to place before Sanskritists the results of the researches of a band of scholars, mostly Professors and Lecturers of the Calcutta University. It also publishes interesting extracts from manuscripts not easily accessible to scholars, throwing light on the history of many departments of Sanskrit literature. It will also contain indexes to many important works on grammar and rhetoric which will be invaluable to scholars. If you wish to keep abreast of modern research, subscribe to-day.

Subscription **Rupees Six** per annum inclusive of postage. Single copy : **12 twelve annas.**

Office :

**61/A, Ramkanto Bose Street, P.O. Baghbazar,
CALCUTTA.**

Printed at
CALCUTTA ORIENTAL PRESS
9, Panchanan Ghosh Lane, Calcutta.

Reg. No. C. 1073.

Vol. XVI, No. 7]

[November, 1933.

१८५५ शकीये कार्तिके

१६श-वर्षस्य ७म-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

सहकारिसम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—३) रुप्यकत्रयम्

Foreign price—7s.

Printed and Published by

Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M.A.
The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.

संस्कृत-साहित्य-परिषत्
SANSKRIT SAHITYA PARISHAD
A Journal Published in Sanskrit
DEVOTED TO THE STUDY
OF
HISTORY, LITERATURE & PHILOSOPHY
OF
ANCIENT INDIA

Edited by

KSHITISH CHANDRA CHATTERJI, M.A.,
Lecturer in Sanskrit and Comparative Philology,
Calcutta University

The best Sanskrit journal of the day. Highly patronised by people all over India. Recommended for use in High Schools and Sanskrit Libraries by the Cochin and Mysore Governments (*Vide* Cochin Government Gazette, Kannur 17,1101, and Notification D. No 17, dated 15th August, 1925, issued by the Inspector-General of Education, Mysore)

This is the monthly organ of the Sanskrit Sahitya Parishad an institution established with a view to advance the cause of Sanskrit learning and culture. It contains papers written by the foremost Sanskritists of India and is indispensable to every one interested in Sanskrit.

Annual subscription—Rs. 3/—, Foreign—7s.

**Opinions on some of the Publications in the
Sanskrit Sahitya Parishad Series
KALITANTRAM**

1. Modern Review (August, 1928) :—

.....The editor is to be congratulated for the useful edition of the text with notes and translation.....

Forward (12-8-28) :—

.....The present book gives an authentic version properly edited and annotated by Pandit Satish chandra Siddhantabhushan.....

SANKARI-SANGITAM

2. Modern Review (June, 1928) :—

.....Perhaps the most interesting portion of it is the *rāsakṛidā* of Siva and Pārvatī.....This poem conclusively shows that Sanskrit style of Bengal at its best was remarkable for its rich melody.....

Forward (12-8-28) :—

.....It has been very deservedly rescued out of the obscurity.....

“भारते भातु भारती”

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

१८५५ शकौयसौरमाघस्य पञ्चदशदिवसः ।

सबहुमानमावेदनम्—

महोदयाः, आगामिनि सौरमाघस्य द्वाविंशदिवसे सोमवासरे
सायं सार्द्धषड्वादनतः परिषदो वत्तमानवर्षीयाण्यधिवेशनानि
भवितारः, तत्र भवतां सानुग्रहमुपस्थितिः साग्रहं प्रार्थ्यते इति—

विनीतयोः—

श्रीअमरेश्वरठाकुर-वेदान्तशास्त्रिणः
श्रीयतीन्द्रनाथ-वसुजस्य च

सम्पादकयोः ।

आलोच्यविषयाः—

१ । गताधिवेशनकर्मविवरणपाठः ।

२ । नूतनसभ्यनामकीर्तनम् ।

३ । निबन्धानां पाठः—

(क) ‘काशिकावृत्ति’रितिशीर्षकस्य,

(ख) ‘वोपदेवस्य वङ्गीयत्व’मितिशीर्षकस्य,

निबन्धकः—श्रीक्षितीशचन्द्र चट्टोपाध्यायः,

(ग) ‘प्रत्यभिज्ञारसिकः कः’ इतिशीर्षकस्य,

निबन्धकः—के. ए. रामलिङ्गशास्त्री,

(घ) ‘वेदापौरुषेयत्ववादः’ इतिशीर्षकस्य च,

निबन्धकः—श्रीविनोदविहारी मजुमदारः, एम् ए ।

४ । विविधाश्र ।

SANSKRIT SAMAJA PARIKSHA

A Journal Published in Sanskrit

REVISED TO 100 PARTS

"विद्यायाः शान्तिः शान्तिः"

संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

1. संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

—संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

—संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

—संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

—संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

1. संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

1. संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

—संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत (क)

संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत (ख)

संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत—संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत (ग)

संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत (घ)

संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत (ङ)

संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत—संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

1. संस्कृत-पत्रिका-संस्कृत

Nov

19

संस्कृत

मानन

अ

तत्र कृ

विगतव

त

महोत्स

च प्र

घोषमह

समाप

पण्डित

व्याधि

काशीवा

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः

भावालोकेर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

November,	{	१८५५ शकीये कार्तिके	{	Vol. XVI
1933.		१६श-वर्षस्य ७म-संख्या		No. 7

संस्कृत-साहित्य-परिषदः सप्तदशवर्षीयकार्यविवरणम्

[निबन्धकः — श्रीअमरेश्वरठाकुरवेदान्तशास्त्री]

माननीयाः सभापतिमहोदयाः समवेताः सभ्यमहाभागाश्च—

अद्य खलु संस्कृत-साहित्य-परिषदः सप्तदशवार्षिकमहोत्सवो वर्तते । तत्र कृपया समागतेभ्यः सर्वेभ्य एव भवद्भ्यः सादरसम्भाषणादिकं विज्ञाप्य विगतवर्षीयं कार्यजातम् उपस्थापयितुमुद्युक्ता वयम् ।

तद्विगणनावसरे प्रथममेव मनसि समायाति विगतवर्षीयवार्षिक-महोत्सवः, यः खलु सौराश्विनस्य षष्ठदिवसे शरदरङ्गमञ्चे समपद्यत यत्र च प्रज्ञावतां प्रख्यातकीर्त्तिनां 'सार'इत्युपाधिकानां श्रीमतां विपिनविहारि-शोपमहोदयानाम् आध्यक्ष्यमासीत् । तत्रावसितेष्ववान्तरकार्यनिवहेषु सभापतिमहोदयेन देवभूयं गतानां सुगृहीतनामधेयानां पुण्यचरितानां पण्डितशिरोमणीनां लक्ष्मणशास्त्रिद्राविडमहोदयानां तैलचित्रप्रतिष्ठाप्यधायि । एतत्प्रसङ्गेन महामहोपाध्यायाः श्रीमन्तोऽनन्तकृष्णशास्त्रिणः काशीवास्तव्याः श्रीमन्तः कृष्णशास्त्रिणः श्रीमन्तो दामोदरदासखान्ना-महोदयाश्च

त्यागमूर्तीनां शास्त्रिपादानां पाण्डित्यसारल्यौदार्यधर्मप्राणतादिगुणजातं समाख्याय वाक्प्रसारं प्रकटयामासुः । ततः सभापतिमहाभागैः शास्त्रानुशीलननिष्ठानां प्राच्यनियमानुवर्तिनां पण्डितसमाजानां समधिकप्रशंसाख्यापनपुरःसारवत् किमप्यभिभाषणं कृतम् । ततः परिपत्सभापतिभिः श्रीमद्गुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थपादैः सभापतिमहोदयेभ्यो धन्यवादाः प्रदत्ताः । ततः सभाभङ्गो जातः । सभान्ते च परिपत्सदस्यैर्महाकविवत्सराजविरचितं 'रुक्मिणीहरणं' नामेहाष्टगं 'हास्यचूडामणि' नामकं प्रहसनञ्चाभिनीते । एतद्रूपकद्वयमनभिनीतपूर्वमासीत् । अभिनयनैपुण्येन सर्व एव सहृदयाः परमां मुदं लेभिरे ।

विगतवर्षे दशसंख्याकानि मासिकाधिवेशानि सञ्जातानि । तत्र तत्राधोनिर्दिष्टा निबन्धास्तत्पार्श्वलिखितनामभिर्महात्मभिर्वाचिताः ।

- १ । कालिदासकाव्ये व्याकरणम्—श्रीमता क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायेन ।
- २ । कालो हि दुरतिक्रमः—के. ए. रामलिङ्गशास्त्रिणा ।
- ३ । वार्त्ता—श्रीमता भवविभूतिविद्याभूषणेन ।
- ४ । व्याकरणाधिकरणे गर्जन्तो मीमांसकाः—श्रीमता क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायेन ।
- ५ । न्यायदर्शनम्—श्रीमता तारानाथतर्कन्यायतीर्थेन ।
- ६ । पारसीकानां भारतागमनम्—श्रीमता क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायेन ।
- ७ । केन लिखिता भगवद्गीता—श्रीमता क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायेन ।
- ८ । आत्मनिग्रहः—के० ए० रामलिङ्गशास्त्रिणा ।
- ९ । शब्दनिर्वचनम्—श्रीमता क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायेन ।
- १० । गुणाः पूजास्थानं गुणिषु—के. ए. रामलिङ्गशास्त्रिणा ।

सर्व एव निबन्धाः संस्कृतभाषया रचिताः सर्व एव च तत्र तत्राधिवेशने समवेतैः पण्डितवर्यैः संस्कृतभाषयैव पर्यालोचिताश्चाऽऽसन् । एतत् खल्वत्र द्रष्टव्यं दशसु निबन्धेषु पञ्चानां कर्त्ता श्रीमान् क्षितीशचन्द्र

७म-संख्या]

कार्यविवरणम्

२४५

चट्टोपाध्यायमहोदय एक एव । एतेन पण्डितप्रवरेण सदैव श्रमातिशयमङ्गी-
कृत्य परिषदः साहायकं विधीयते इति तस्मै हार्दिकीं कृतज्ञतां ज्ञापयामः ।

विगते वर्षे कार्यनिर्वाहकसमितिश्च दश वारान् मिलिता सती
कम्प्याग्रहम् उत्साहञ्च प्रकटय्य कार्याणि सम्पादयामासेति तत्सदस्येभ्योऽ
शेषान् धन्यवान् वितरामः ।

परिषद्विद्यालयाऽध्यापकप्रवराणां श्रीमतां सीतानाथसिद्धान्तवागीश-
महोदयानां तथा श्रीमताम् उपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थ-महोदयानां च्चाऽऽध्यक्ष्येण
प्रचलति स्म । कार्यबाहुल्यवशाच्च श्रीमन्त उपेन्द्रमोहनसांख्यतीर्थ-
महोदयाः पदत्यागं कृतवन्तः । एतेषामध्यापनचातुर्यं यादृशमासीत्तेन
विद्यालयस्य किमपि गौरवं वैशिष्ट्यञ्च समजनीति ते अस्माकं कृतज्ञता-
मर्हन्ति । विगते वर्षे विंशतिसंख्याकाऽछात्राः परिषद्विद्यालये अधीयते स्म,
तेषु षट् विविधराजकीयपरीक्षासु समवातरन् सर्व एव समुत्तीर्णाः
सञ्जाताः । तेषु पुनः श्रीमतो रोहिणीकुमारचतुर्धुरीणस्य नाम
समुल्लेखमर्हति । एष खलु श्रीमान् व्याकरणोपाधिपरीक्षायां प्रथमविभागे
द्वितीयस्थानमधिचकार । विद्यालयसंरक्षणार्थं कर्पोरेशनसभातोऽस्माभिः
सार्द्धशतरूप्यकाणि लब्धानीति तत्सदस्येभ्य आन्तरिकीं कृतज्ञता-
मुपहरामः ।

ग्रन्थागारसंरक्षणं तदुत्कर्षसाधनञ्च परिषदोऽन्यतमं कार्यम् । एतदर्थं
कर्पोरेशनसभातः परिषदा प्रतिवर्षं सार्द्धषट्शतरूप्यकाणि लभ्यन्ते, एतदेव
साहाय्यं ग्रन्थागारसमृद्धेर्निदानभूतमिति कृतज्ञताप्रवणचित्तैरस्माभि-
स्तत्सदस्या विनिवेद्यन्ते । ग्रन्थागारस्य यादृशी समृद्धिरस्माभिः
काम्यते यद्यपि सा न सञ्जाता तथाप्येतद् विभिन्नस्थानवास्तव्यानां
शास्त्रानुशीलननिरतानां विबुधानाम् अनुसन्धितसानिष्ठातानाञ्च छात्राणा-
मुपकाराय कल्पते इत्यस्माकं परितोषः । कविराजप्रवराः श्रीमन्तो
वसन्तकुमाररायमहोदया बहून् मुद्रितग्रन्थान् पण्डितवर्याः श्रीमन्तो
यज्ञेश्वरवेदान्ततीर्थमहोदयाश्च कतिपयान् अमुद्रितान् ग्रन्थान् प्रदाय

२४६

संस्कृत-साहित्य-परिपत्

[षोडशाब्दस्य

अस्माकं कृतज्ञताभाजनं सञ्जाताः । अधुना परिषद्ग्रन्थागारे मुद्रित-
ग्रन्थानां संख्या त्रिशतोत्तरचतुःसहस्राधिका अमुद्रितानाञ्च द्विशतोत्तरा-
त्रिसहस्राधिका । परिषद्ग्रन्थाध्यक्षा विविधशास्त्रज्ञानमण्डितधियः
श्रीमन्तो जानकीनाथसाहित्यशास्त्रिणो ग्रन्थागारसमुन्नतिविधौ सर्वथा
प्रयतमाना वर्तन्ते इति तेभ्यो वयं कृतज्ञतां धन्यवादञ्च ज्ञापयामः ।
अर्थकृच्छ्रावशात् पृथग्रूपेण ग्रन्थप्रकाशने अशक्नुवन्तोऽपि वयं तत्र
दत्तावधाना वर्त्तामहे । 'सर्वप्रत्ययमाला', कयाचिदभिनवटीकया समुपेतं
'मीमांसादर्शन'ञ्च परिषत्पत्रिकायां यथावत् संपाद्यमाने स्तः । अर्थकेशे
कथञ्चिदुपशमं प्रयाते अप्रकाशितपूर्वा ग्रन्था पूर्ववत् प्रकाशयेरन्नित्यत्र
किं वक्तव्यम् ।

षोडश वत्सरान् यावत् सहृदयानामुपयोगमावहमाना नानाविषय-
गुम्फिता परिषत्पत्रिका यथानियमं प्रकाश्यते । पत्रिका विगतं वर्षचतुष्टयं
यावद् विश्वविद्यालयाध्यापक-श्रीमत्क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायमहोदयेन
लालिता तत्सम्पादननैपुण्येन परिपुष्टा विभिन्नप्रदेशस्थितानां सुधीवर्गाणां
सुदृष्टिपातैरभिवर्द्धिता च परिषदो वैशिष्ट्यं प्रकटयन्ती तद्वौरवञ्च वर्द्धयन्ती
वर्तते इत्यस्माकं मोदाय ।

विगते वर्षे परिषदो विशेषसमाधिवेशनत्रयं सञ्जातम् । तत्रैकस्मिन्
विश्वभारत्यध्यक्षाः पाण्डित्यमण्डितबुद्धयः श्रीमन्तो विधुशेखरशास्त्रि-
महोदया भाषातत्त्वमधिकृत्य कञ्चन गभीरार्थद्योतकं सुललितं निबन्धं
वाचितवन्तः । एतस्मिन् शास्त्रे निष्णातमतयः श्रीमन्तः सुनीतिकुमार-
चट्टोपाध्यायमहोदयाः नेपालप्रदेशस्य राजगुरुवः श्रीमन्तो हेमराज-जी-
महाभागाश्च एतत्प्रसङ्गेन भाषातत्त्वविषयिणीं गूढार्थां कथामवतार्य सदस्य-
वर्गाणां परितोषं जनयामासुः ।

अपरस्मिन्नधिवेशने महामहोपाध्याय इत्युपाधिं निमित्तीकृत्य पण्डित-
प्रवराणां श्रीयुक्तहरिदाससिद्धान्तवागीशमहोदयानाम् अभिनन्दनं कृत-
मासीत् । तत्रोपस्थिताः सामाजिकाः महामहोपाध्यायपादानां पाण्डित्यं

७म-संख्या]

कार्यविवरणम्

२४७

कर्मपटुत्वं भूयोदर्शनञ्च बहुधा वर्णयामासुः परिपत्पक्षतश्च मुद्रितमभि-
नन्दनपत्रं तेभ्यः प्रदत्तमासीत् ।

राजकीयव्ययसङ्कोचसमितिनिर्द्धारणानुसारतो यथा कलिकातासंस्कृत-
महाविद्यालयस्य कथमपि सङ्कोचो न जायेत तदर्थं प्रयत्नकरणाय अपरम्
अधिवेशनं सञ्जातम् । एतस्मिन्नधिवेशने व्ययसङ्कोचसमितेः संस्कृतमहा-
विद्यालयसम्बन्धि निर्द्धारणं दूषयित्वा कश्चित् प्रस्तावो गृहीतस्तदनुलिपिश्चाधि-
कारवतां राजपुरुषाणां सविधे प्रेषिता ।

विगते वर्षे परिपत्कार्यजातावलोकनाय केषाञ्चन महात्मनामत्र शुभा-
गमनं सञ्जातम् । शार्मग्यदेशवास्तव्या डाः हाज्ज इत्याख्याः केचन
मनीषिणः नेपालराजगुरवः श्रीमन्तो हेमराज-जीमहोदयास्तथा मुम्बई-
प्रदेशान्तर्भूतखान्देशस्थानवास्तव्याः श्रीमन्तः शान्तजी-महाराज-महोदयाश्च
परिषद्भवनं समागत्य परिषदः कार्यजातानि समवलोक्य परां प्रीतिं
प्रकटयामासुः ।

स्थिरतया निर्दिष्टमपि सहस्रमुद्रात्मकं राजकीयं साहाय्यं विगते वर्षे
सप्तशतमुद्रात्मकत्वेन खर्वाकृतमासीत् । सर्वदेशव्यापिन्यर्थकृच्छ्रतैवात्र
कारणं नान्यत् किमपि । न जाने कदाऽस्या अवस्थाया उन्नतिर्भवेत्
कदा वा परिपत्साहाय्यं वृद्धिमाप्नुयादिति ।

शास्त्रज्ञानपिपासूनां सन्तोषविधानार्थं महोमहोपाध्यायाः श्रीमन्तो
दुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थमहाभागा वर्षारम्भ एव उपनिषदादिशास्त्र-
व्याख्यानमारब्धवन्तः । तेषां महात्मनां कार्यबाहुल्यवशाद् यथावत्तन्न
कर्तुं शक्यते इति श्रीमन्तो जानकीनाथसाहित्यशास्त्रिणस्तत्र गृहीतभारा
वर्तन्ते, तेषां च व्याख्यानकौशलेन श्रोतृणामाधिक्यमुत्तरोत्तरं परिदृश्यते ।
परिपत्पक्षीयाः सर्व एव वयं पुनरपि तेभ्यः कृतज्ञतां ज्ञापयामः ।

यानि खलु दैनिकपत्राणि परिषदः सामयिकान् सन्देशान् विवृतीश्च
यथासमयं संप्रकाश्य एतदुपकारं विदधते तदध्यक्षेभ्योऽपि वयं हार्दिकीं
कृतज्ञताम् अशेषान् धन्यवादांश्च निवेदयामः ।

सुधीवर्याः, समासतो विगतवर्षीयं कार्यविवरणं भवतां सविधे समुपस्थापितम् । एतेनैव प्रतिषद्ये रन् भवन्तो यदार्थिकदौर्गत्येऽपि परिपत् स्वकार्यनिवहेषु दत्तावधानैवासीत् । अत्र भवतामानुकूल्यं कर्मणामैकान्तिक-प्रयत्नश्च निदानं नान्यत् किमपि ! भवतां सहयोगः कृपादृष्टिश्च चेत् परिपदियं साफल्यं लभेत । आर्याणां सर्वविधं ज्ञानं यस्यां भाषायामुपनिबद्धं या खलु भाषा वेदादिधर्मशास्त्राणां जननी यां भाषां परिहाय आर्याणा-मार्यत्वं विलोपमाप्नुयात् तस्या एव भाषायाः प्रसारार्थं प्रतिष्ठितेयं संस्कृतसाहित्यपरिषद् यथा पुष्टिं पूर्णताञ्चेयात् कृपया तत्करणाय भवतः प्रार्थयामहे । एतां परिषदं भवन्तः सुदृष्टां कुर्वन्तु इति भूयोभूयः प्रार्थय-माना वयं पुनरपि भवद्भ्यो यथायोग्यं स्वागतनमस्कारादिकं विज्ञाप्य विरमामः ।

सर्वप्रत्ययमाला

[शङ्करार्यविरचिता ।]

(पूर्वानुवृत्ता)

भूयते जायते भावे पुत्रैस्तपद्यते यकि ।
 सूयते सृज्यते पुत्रः पित्रा निर्मीयते यकि ॥६॥
 उत्पनीषद्यते जञ्जन्यते वोभूयते त्विति ।
 यङ्लुङ्येवं वोभवीति वोभोति च.....॥७॥
 यतते चेष्टते कार्ये भृशमुत्सहते शिशुः ।
 प्रवर्तते व्याप्रियते व्यापृणोति समीहते ॥८॥
 यस्यत्यायस्यतीङ्गति णिचीङ्गयति सर्वदा ।
 ईहयत्यनिशं कार्ये पिता चेष्टयति स्वयम् ॥९॥

यासय यातयति णिच्युत्साहयतीति च ।
 करोति कुरुते धर्मास्तनोति तनुते तथा ॥१०॥
 विधत्ते विदधात्येवमाचरत्यनुतिष्ठति ।
 विधापयति कर्माणि पिता कारयति प्रभुम् ॥११॥
 पुत्रं तानयति श्रीमान् समनुष्ठापयत्यथ ।
 तन्यते तायते धर्मः क्रियते च विधीयते ॥१२॥
 आचर्यते चर्यते च समनुष्ठीयते नरैः ।
 धर्मं सनि तनोत्येव चिकीर्षति चिकीर्षते ॥१३॥
 अनुतिष्ठासति प्राज्ञो विधित्सति विधित्सते ।
 एधते वर्धते नित्यम् ऋद्ध्यति श्रयति द्रुतम् ॥१४॥
 आप्यायते प्यायते च माता पुष्पाति तं शिशुम् ।
 पितोपनयते बालं स कर्मण्युपनीयते ॥१५॥
 अनुशास्ति पिता पुत्रं बाल्यात्प्रभृति शिक्षते ।
 पिताऽनुशासयत्येनं णिचि शिक्षयति द्रुतम् ॥१६॥
 पित्रा कर्मणि बालोऽसौ शिक्ष्यते चानुशास्यते ।
 अधीते चाऽऽमनत्येवं वेदं पठति सर्वदा ॥१७॥
 पाठयत्यध्यापयति वेदमात्रापयत्यपि ।
 आम्नायते पठ्यते च वेदः कर्मण्यधीयते ॥१८॥
 वितर्कयति संशेते वेदार्थे विचिकित्सते ।
 शिष्यः पर्यनुयुङ्क्ते चानुयुङ्क्ते परिपृच्छति ॥१९॥
 पर्यवस्थीयते शिष्यैः पृच्छ्यते चानुयुज्यते ।
 ध्यायति ध्यायते चिन्तयति तर्कयति स्वयम् ॥२०॥
 विमृशत्यालोचयति निरूपयति सन्ततम् ।
 ध्यायते चिन्तयते शिष्यैस्तर्क्यते च निरूप्यते ॥२१॥
 कर्मण्यालोच्यते चार्थः स्वबुद्ध्यैव विमृश्यते ।
 वक्ति व्यवहरत्यर्थमुदीरयति शंसति ॥२२॥

भणत्यभिदधात्येवं गदत्याख्याति देशिकः ।
 आचष्टे भाषते ब्रूतेऽभिधत्ते कथयत्यपि ॥२३॥
 प्रचष्टे कीर्तयति च णिचि भाषयति स्फुटम् ।
 व्याहारयति भणयत्यपि वाचयति द्रुतम् ॥२४॥
 गदयत्यालापयति भण्यते भाष्यते स्फुटम् ।
 उदीर्यते व्याह्रियते प्रोच्यते चाभिधीयते ॥२५॥
 वण्यते कथ्यते यक् सन् विवक्षत्यभिधित्सते ।
 विवक्षति व्याचिख्यासत्येवं विविदिषत्यपि ॥२६॥
 व्याचष्टे योजयत्यर्थमुपन्यस्यति युज्यते ।
 उपपद्यते निशमयति शृणोत्याकर्णयत्यपि ॥२७॥
 कर्मण्याकर्ण्यते शास्त्रं श्रूयते च निशम्यते ।
 श्रावयत्यपरं शास्त्रमाकर्णयति पूर्ववत् ॥२८॥
 वेत्ति चेतति जानाति कलयत्यवगच्छति ।
 प्रत्येत्यवैति संख्याति श्रुतमर्थमवस्यति ॥२९॥
 मनुते मन्यते विन्ते जानीते प्रतिपद्यते ।
 परिच्छिनत्ति संविन्ते बुध्यते गुरुभाषितम् ।
 ज्ञापयत्यखिलं बोधयति प्रत्याययत्यमुम् ।
 प्रतिपादयति प्राज्ञः स्वशिष्यं चेतयत्यपि ॥३१॥
 ज्ञायते वेद्यते तेन कर्मण्यत्रावसीयते ।
 बुभुत्सते विविदिषत्यसौ जिज्ञासते सनि ॥३२॥
 चिचेतिपति शास्त्रार्थं श्रोताऽत्र प्रतिपित्सते ।
 अवधारयति यथावन्निश्चिनुते निश्चिनोति निर्णयति ॥
 निर्धारयति च धीमान् विचारको युक्तिभिर्विचारयति ॥३५॥
 निर्णीयते च वेदार्थो विचार्यैवावधार्यते ।
 विचार्यते प्रयत्नेन तथा निर्णीयते यकि ॥३५॥

गर्वत्यहङ्करोत्युच्चैः स दृष्यत्यभिमन्यते ।
 विद्यया नृपतिः श्रीमान्माद्यत्येवावलम्बते ॥३६॥
 शास्ति पालयते श्रीमान् भुवं पालयति प्रभुः ।
 रक्षत्यवति च श्रीमान् गोपायति भुनक्ति च ॥३७॥
 राज्ञाऽनुशास्यते दुष्टः शिष्टः कर्मणि पाल्यते ।
 रक्षयत्यपरैर्भूमिमवयतयखिलां णिचि ॥३८॥
 सेवते जुषते भृत्यो भजति श्रयति प्रभुम् ।
 तथाऽवलम्बते धीमाननुजीव्युपजीवति ॥३९॥
 अनुजीवति राजानमाश्रयत्यवलम्बते ।
 सेव्यते जुष्यते राजा कर्मण्यत्रावलम्ब्यते ॥४०॥
 आश्रीयते श्रीयते च स्वभृत्यैरुपजीव्यते ।
 पूजयत्यर्चयत्यर्च्यत्यञ्जयत्याराधयत्यसौ ॥४१॥
 वरिवस्यत्यर्चयते महत्यर्हति तं नृपम् ।
 आराध्यतेऽर्च्यते राजा पूज्यते च महीयते ॥४२॥
 नमस्करोति नमति प्रणमत्यथ वन्दते ।
 नमस्यत्यवरो भृत्यो नृपं प्रणिपतत्यथ ॥४३॥
 तं नमस्कारयति णिच् प्रणिपातयति प्रभुम् ।
 प्रणमयति पुत्रांश्च वन्दयत्यनिशं पिता ॥४४॥
 स नमस्क्रियते भूपो वन्द्यते च प्रणम्यते ।
 अभिष्टौति नृपं स्तोत्रैः स्तौति नौति प्रशंसति ॥४५॥
 प्रणौति सततं वन्दी पणायति पनायति ।
 स्तावयत्यपरैर्भूषं प्रशंसयति णिच्यसौ ॥४६॥
 कर्मणि स्तूयते राजा नूयते च प्रशस्यते ।
 वष्टि वाञ्छति गृध्नोति लुभ्यतीच्छति गृध्यति ॥४७॥
 अभिलष्यत्यभिलषत्यसावुत्सुकयत्यलम् ।
 आशंसते तथाशास्ते श्रद्धते स्पृहयत्यथ ॥४८॥

आतिष्ठते कामयते वरः कन्यामपेक्षते ।
 वाञ्छयतीच्छयति निजभिलाषयति द्रुतम् ॥४६॥
 आशासयति चाऽऽशंसयति चापेक्षयत्यथ ।
 वरेणाऽपेक्षयते कन्या काङ्क्षयते कामयते प्रिया ॥४७॥
 आस्थीयते कुले जाताऽन्विष्यते चाभिलष्यते ।
 ददाति ददते दत्ते तथाऽर्पयति यच्छति ॥४८॥
 दिशति प्रदिशत्येव तां कन्यां वितरत्यथ ।
 दीयते चार्प्यते तस्मै दिश्यते च प्रदिश्यते ॥४९॥
 दापयत्यर्पयत्यस्मै प्रदेशयति तां निचि ।
 आदत्ते लाति गृह्णाति गृहीते स्वीकरोति च ॥५०॥
 अङ्गीकरोत्यवाप्नोति लभते विन्दते नृपं
 उररीकुरुते चाङ्गीकरोत्यूरीकरोति च ॥५१॥
 ग्राहयत्यापादयति पुरीं लम्भयति श्रमात् ।
 अवापयति यत्नेन स्वीकारयति वै निचि ॥५२॥
 आदीयते स्वीक्रियते गृह्यते चाप्यवाप्यते ।
 लभ्यते चाज्यते कन्या तथोपादीयते द्रुतम् ॥५३॥
 मुष्णाति चोरयत्यर्थं चोरो हरति लुण्ठति ।
 प्रोचति ग्लोचति म्लोचत्यथापहरति द्रुतम् ॥५४॥
 मोषयत्यपरैरर्थमपहारयति क्षणात् ।
 चोर्यते मोष्यते चोरैर्यकि निच्यपहार्यते ॥५५॥
 अलङ्करोति तां कन्यां भूषयत्यथ भूषणैः ।
 मङ्कते मण्डयत्येनामलङ्कारयति स्वकैः ॥५६॥
 मण्डयते भूष्यते स्त्रीभिः कन्याऽलङ्कियते भृशम् ।
 वस्त्रमाच्छादयत्येषा परिधत्ते सुनिर्मलम् ॥५७॥
 परिधापयति निच्यन्यैः कर्मार्थं परिधीयते ।
 अनुलिम्पति सर्वाङ्गं तथोच्छुरति चन्दनैः ॥५८॥

अनुलेपयति क्षिप्रं रूप्यते चानुलिप्यते ।
 चकास्ति कासते भाति कनति त्वेषति श्रिया ॥ ६२ ॥
 दीव्यति भ्राजते कन्या लसत्याभाति भानुवत् ।
 भ्राजते द्योतते तद्वद् दीव्यते राजते भृशम् ॥ ६३ ॥
 प्रकाशते शोभते च पवते वाति मारुतः ।
 अग्निं सन्वुक्षते वह्निर्दीप्यते ज्वलयत्यमुम् ॥ ६४ ॥
 समिन्धे दीपयत्येनं ज्वलयत्येधयत्यपि
 दीप्यते ज्वालयते वह्निरिन्धनेन समिध्यते ॥ ६५ ॥
 जुहोत्याघारयत्याज्यमभिघारयति द्रुतम् ।
 वषट्करोति यजते यजत्यग्नौ जुहोति च ॥ ६६ ॥
 वषट्कारयते हावयति याजयति द्विजम् ।
 हूयते चेज्यते तेन लाजश्चरुथापि च ॥ ६७ ॥
 भस्मीकरोति दहति प्लुष्यत्योषति पावकः ।
 स भस्मसात्करोत्येवं दहते(?) च हुतं हविः ॥ ६८ ॥
 भस्मीकारयते दाहयति प्लोषयति क्षणात् ।
 स भस्मीक्रियते तेन दह्यते प्लोष्यते चरुः ॥ ६९ ॥
 पचते पचति स्थाल्यां चरुं श्रपयति द्रुतम् ।
 सलिलं कथ्यते तत्र चरुर्विह्वियते ततः ॥ ७० ॥
 णिचि पाचयते स्थाल्यां पच्यते तेन वै चरुः ।
 भुङ्क्तेऽभ्रात्याहरति च जनोऽभ्यवहरत्यथ ॥ ७१ ॥
 गिलति ग्रसते ग्रासं, तथा कवलयत्यथ ।
 भोजयत्याशयत्यन्यानाहारयति सादरम् ॥ ७२ ॥
 अश्यते भुज्यते कर्मण्यभ्यवहियते तथा ।
 भक्षयत्यत्ति चरति स तु जक्षति खादति ॥ ७३ ॥
 उपयुङ्क्ते चरत्येवं भक्षयत्यशनायति ।
 खादयत्यादयति णिञ् भक्षं जक्षयति द्रुतम् ॥ ७४ ॥

आस्वादयति रसयत्यपि लेढि जनः पुनः ।

आस्वाद्यते लिह्यते च लेहयत्यत्र वै णिचि ॥ ७५ ॥

धयत्याचामति जलं तृषितः पिवति क्षणात् ।

पाययत्याचामयति शिशून् पाययते तथा ॥ ७६ ॥

... .. ।

पूर्यते पार्यते कुक्षिरन्यैराप्यायते जनैः ॥ ७७ ॥

रूपं लक्षयति व्यक्तमालोकयति लोकते ।

साक्षात्करोति कान्तं सा निशामयति पश्यति ॥ ७८ ॥

ईक्षते प्रेक्षते भूयो मिषत्यालोकते परम् ।

ईक्षयत्यालोकयति पिता दर्शयति स्वयम् ॥ ७९ ॥

ईक्ष्यते लक्ष्यते कान्ता दृश्यते चावलोक्यते ।

आलोच्यते तथा सोऽपि तेन सा च निशाम्यते ॥ ८० ॥

श्मिष्यत्यालिङ्गति परिष्वजते चोपगूहति ।

परिष्वजति सस्नेहमुपगूहयति प्रियाम् ॥ ८१ ॥

आश्लेषयत्यालिङ्गयति परिरम्भयति णिचि ।

... .. ॥ ८२ ॥

उपगूहयति स्नेहात् संपरिष्वज्यते च सा ।

रमते क्रीडति लज्जापयति हेषयत्यथ ॥ ८३ ॥

यमते च कलत्येनां विहरत्यनुदीव्यति ।

कूदते रमयत्येनां विहारयति सादरम् ॥ ८४ ॥

क्रीडयत्यानन्दयति नन्दति कान्तस्तु मोदते ।

सुखायते च तृप्नोति तृप्यति प्रीणाति हृष्यति च ॥ ८५ ॥

मोदयत्यानन्दयति प्रियां रमयति प्रियः ।

देवयति प्रीणयति स विहारयति प्रभुः ॥ ८६ ॥

प्रहर्षयति सन्तोषयति चाल्लादयत्यमुम् ।

शेते स्वपिति निद्राति णिचि निद्रापयत्यथ ॥ ८७ ॥

शाययति स्वापयति जागर्ति च विबुध्यते ।
 णिचि जागरयत्येनां विबोधयति नायिकाम् ॥ ८८ ॥
 उन्मीलति नृणां चक्षुरुन्मिपत्यरुणोदये ।
 फुल्लति स्फुटति प्रातः पद्मं विकसति स्वयम् ॥ ८९ ॥
 विसर्जयति विसृजत्यथ मुञ्चति मुञ्चते ।
 व्यादिशत्यनुजानीते नियुङ्क्ते प्रहिणोति च ॥ ९० ॥
 प्रेष्यमाज्ञापयत्येवं प्रयुङ्क्ते प्रेषयत्यपि ।
 नुदति प्रेरयत्यश्वान् सारथिश्चोदयत्यथ ॥ ९१ ॥
 निरस्यत्यस्यति क्षिप्यत्यसौ क्षिपति वैरिणम् ।
 निराकरोति सततं निह्नुते चाप्यपह्नुते ॥ ९२ ॥
 जहाति रहयत्याशु त्यजत्युज्झत्यपोहति ।
 पतितं वर्जयत्येव दूरे परिहरत्यसौ ॥ ९३ ॥
 वने विचिनुते राजा विचिनोति भटैः सह ।
 गवेपयति मृगयत्यन्वेषयति वै मृगान् ॥ ९४ ॥
 वने विचीयते राजा कर्मण्यन्विष्यते मृगः ।
 विचिचीपति सन्यत्र णिजन्तेऽपि च पूर्ववत् ॥ ९५ ॥
 गन्तुमारभते चोपक्रमते त्वरते नृपः ।
 सन्नह्यते वर्मयति चोद्यते च तथा चमूः ॥ ९६ ॥
 आरम्भयति णिच्यन्यानुपक्रामयति द्रुतम् ।
 उद्योजयति सेनानीस्त्वरयत्यात्मसैनिकान् ॥ ९७ ॥
 बध्नाति कलयत्यश्वान् दृढं नह्यति नह्यते ।
 सिनोति पाशयत्याशु स्वरथं योजयत्यपि ॥ ९८ ॥
 आतिष्ठति रथं शीघ्रम् आरोहत्यधिरोहति ।
 आरुरुक्षति सन्येवं कर्मण्यारुह्यते रथः ॥ ९९ ॥
 प्रतिष्ठते प्रक्रमते निर्यात्येष प्रयाति च ।
 प्रस्थापयति निर्यापयति निर्गमयत्यमून् ॥ १०० ॥

शङ्खं धमति निर्याणे वेणुं पूरयते जनः ।
 वाद्यं वादयते चोच्चैस्त्वरते संभ्रमत्यथ ॥ १०१ ॥
 व्रजति वर्जति चञ्चति सर्पत्यटति चरति याति ।
 स्कन्दति रंहति राहति गच्छति धावत्यथो द्रवति ॥ १०२ ॥
 ऋच्छति क्रमते क्रामत्यसौ रिचति रिञ्चति ।
 स संपतति वेगेन प्राप्नोतीप्यति सीदति ॥ १०३ ॥
 टीकते ढौकते ग्रामं मंहते ध्वंसते जनः ।
 पलायते च क्रमते जिहीते च प्रपद्यते ॥ १०४ ॥
 गमयत्यटयत्यन्यान् क्रमयत्यंहयत्यसौ ।
 द्रावयत्यासादयति गङ्गां प्राषयति प्रभुः ॥ १०५ ॥
 ईयते गम्यते सर्वैः प्राप्यते व्रज्यते तथा ।
 धाव्यते ध्वंस्यते तद्वदाप्यते यायते यकि ॥ १०६ ॥
 गङ्गां जिगमिषत्येष प्रेप्सत्याजिह्वत्यथ ।
 यियासतीप्सति नृपस्तां विवञ्चिषतीति सन् ॥ १०७ ॥
 गलति स्रवति स्नाति स्यन्दते प्रवहत्यपि ।
 च्योतति श्च्योतति नदी क्षरति क्षीरवद्गिरेः ॥ १०८ ॥
 गाहते नृपतिः स्नाति गङ्गायामवगाहते ।
 उपस्पृशत्याचमति स्नाति चाऽऽप्लवते ततः ॥ १०९ ॥
 मज्जत्यप्सु तथाऽजस्रमुन्मज्जति निमज्जति ।
 स्नापयत्याप्लावयति मज्जयत्यपराञ्जनान् ॥ ११० ॥
 सिस्नापति जनोऽन्यत्र मन्त्रैः स्नापयते णिचि ।
 उक्षति क्षालयत्यद्भिः प्रक्षालयति सिञ्चति ॥ १११ ॥
 धावति क्लेदयत्यङ्गम् अभिषेचयति प्रभुम् ।
 उक्ष्यते क्षाल्यते देहः सिच्यते धाव्यते परैः ॥ ११२ ॥
 पुनाति च पुनीते च सदा शुध्यति वै जनः ।
 पावयत्यद्य तां गङ्गा शोधयत्यखिलं जनम् ११

मार्षि मार्जयति क्षौति शस्त्रं तेजयति श्यति ।
 मृज्यते क्षूयते शस्त्रं निश्यते तेज्यते यकि ॥ ११४ ॥
 नौभिस्तरति तत्सेना गङ्गां लङ्घयति द्रुतम् ।
 अतिक्रामति चात्येति स्वान् देशानतिवर्तते ॥ ११५ ॥
 तारयत्यपरो गङ्गां लङ्घयत्याशु पूर्ववत् ।
 लंघ्यते तीर्यते गङ्गा तितीर्षति च सन्यथ ॥ ११६ ॥
 घोषयत्युद्धोषयति क्रोशयायते परान् ।
 स्पर्धते रभते युद्धे षदा घट्टयति क्षितौ ॥ ११७ ॥
 आह्वापयति णिच्यन्त्यैः कर्मण्याहूयते यकि ।
 नदति क्षेलयत्येवं युद्धे नर्दति गर्जति ॥ ११८ ॥
 शब्दायते स्वनत्यन्यः क्वगति ध्वनति स्फुटम् ।
 रणति स्तनति स्तौति रौति कूजति कूजते (?) ॥ ११९ ॥
 कचते वाश्यते शिंक्ते विध्वनत्यथ घुष्यति ।
 वृंहते वारणो वाजी हेषते हेषते तथा ॥ १२० ॥
 कत्थते श्लाघते युद्धे जनो जल्पति भूपतेः ।
 ॥ १२१ ॥
 रटयति रावयति स्वान् गर्जयति स्तनयति प्रकूजयति ।
 नादयति स्वारयति स्वनयति सेनापतिः प्रघोषयति ॥ १२२ ॥
 कुत्सयत्यवजानीते कदर्थयति निन्दति ।
 तृणीकरोति सेनानीः शत्रुं विगणयत्यरिम् ॥ १२३ ॥
 युद्धेऽवमन्यते शत्रुं धिक्करोति जुगुप्सते ।
 तथोपालभते चाभियुद्धेऽसौ जनसंसदि ॥ १२४ ॥
 निन्द्यते कुत्स्यते शत्रुर्भर्त्स्यते चावमन्यते ।
 कदर्थ्यते धिक्क्रियते युद्धभूमौ जुगुप्स्यते ॥ १२५ ॥
 तर्जयत्याक्षिपत्येवम् अधिक्षिपति तर्जति ।
 अधिक्षेपयति स्पष्टम् आक्षेपयति चापरेः ॥ १२६ ॥

कुप्यति क्रुध्यति द्वेष्टि रुष्यतीर्ष्यति शत्रवे ।
 वैसयतेऽधिक्षिपति मन्त्रयत्यवसूयते ॥ १२७ ॥
 कोपयति क्रोधयति प्रद्वेषयति भूपतिम् ।
 कुध्यति क्रुध्यते चैव रुष्यते चापरो जनः ॥ १२८ ॥
 जनो विवदते भूयो विरुणद्धि विगायति ।
 विमन्यते विमनुते जनो विप्रतिपद्यते ॥ १२९ ॥
 स पराक्रमते राजा शत्रुभिः कलहायते ।
 विगृह्णाति विगृह्णीते संग्रामयति युध्यते ॥ १३० ॥
 युयुत्सते स्वयं राजा सिसंग्रामयिषत्यपि ।
 विजिघृक्षति संग्रामे शत्रुभिर्विजिघृक्ष्यते ॥ १३१ ॥
 विग्राहयति सैन्यांश्च युद्धे योधयति प्रभुः ।
 पराक्रमयति स्वस्थो विरोधयति बुद्धिमान् ॥ १३२ ॥
 विस्फारयति चापं स्वम् आस्फालयति पाणिना ।
 संधत्ते सायकं चापे विकर्पति च विध्यति ॥ १३३ ॥
 विस्फार्यते धनुश्चापे शरः संधीयते यकि ।
 विकृष्यते च कलवच्छत्रुमध्ये च विध्यते ॥ १३४ ॥
 अन्तर्धत्ते तिरोधत्ते तिरोभवति लीयते ।
 णिच्यन्तर्धापयत्यत्र तिरोधापयति स्वकान् ॥ १३५ ॥
 तिरस्करोति बाणौघेरुर्णोत्यपिदधाति च ।
 गूहति स्थगयत्येवं पिदधाति परान् युधि ॥ १३६ ॥
 रुन्धयत्यावृणोत्येव प्रगोपयति सर्वदा ।
 रुणद्धयपिदधात्येव प्रच्छादयति सर्वतः ॥ १३७ ॥
 पिधायति च मात्तण्डं तिरस्कारयति ध्रुवम् ।
 गूह्यते गोप्यते भूमिः सा तिरस्क्रियते तथा ॥ १३८ ॥
 ऊर्णायते च्छाद्यते च रजसात्रियते यकि ।
 बिभेति त्रसति त्रस्यत्यतिभीरुर्विषीदति ॥ १३९ ॥

सभापतेरभिभाषणम्*

ओं नमो भगवत्यै भारत्यै

सुगधत्रजवधूस्वान्तदुरन्तसुरलीध्वनिः ।

यस्य नाद्यापि विश्रान्तस्तस्मै सर्वात्मने नमः ॥

यत्रोत्सृष्ट-पुराणजर्जरतनुन्यायोऽभजन्नव्यतां

यत्र श्रीजयदेवकान्तकविता कृष्णं सतृष्णं व्यधात् ।

भक्तानां तपसा च यत्र समभूत् कृष्णः स गौरद्युति-

स्तस्या वङ्गभुवः सदा विजयतां सारस्वतं सन्महः ॥

मान्याः सुधियः सुहृदश्छात्राश्च,

अद्य खलु भगवतः परमेशितुः प्रसादात् सप्तदशवर्षसमापनप्रोज्ज्वल-
यौवनश्रियाः संस्कृतसाहित्यपरिषदो वर्षप्रन्थिवन्धनमहोत्सवे साभापत्यं
कर्तुमामन्त्रितोऽहं भवद्भिः, स्वशक्तौ संशयानो भीत इव हीण इव भवत्-
प्रसादभूतमिदमासनं परिगृह्णामि । न जाने सत्सु मत्तोऽभ्यधिकगुणेषु
गुणिवर्येषु कथमहमकिञ्चनगुणोऽस्मिन् पदे न्ययोजिषि, तथाप्या बाल्यात्
सुरभारतीपरिचरस्य मे न युज्यते वाद्वैकैऽपि तत्परिचर्याप्रत्याख्यान-
मिति सुरगुरुप्रभाववतां भवतां नियोगं शिरसि कृत्वा साञ्जलिबन्धमिहो-
पतिष्ठे । अभ्यर्थये चात्रभवतो ज्ञानवयोवृद्धान् यथाहं प्रणामादिभिरभि-
सम्पूज्य — महाजनोचितक्षमाशीलत्वाद् वा सेवकजनपक्षपाताद् वा क्षन्तव्यो
मे मन्तुर्मन्तव्यश्च भवादृशां विधेय एव सर्वथाऽयं जन इति ।

विजयतां विजयतां चतुर्मुखमुखारविन्दसम्भूताया भगवत्याः सुरसरस्वत्या
महिमा यदस्मिन् सर्वथा प्रहीयमाणार्षज्ञानविज्ञानज्योतिषि करालकलियुगे

* संस्कृतसाहित्यपरिषदः सप्तदशवर्षीयवार्षिकसभायां सभापतिना श्रीमता महासहो-
पाध्यायकविराजश्रीगणनाथसेन-विद्यासागर-सरस्वती-महोदयेन पठितम् ।

२६०

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[षोडशाब्दस्य

म्लेच्छप्रभावप्रतिच्छन्नज्ञानप्रजनायां कलिकातानगर्यामपि
 समेधमानैव दृश्यते सुधीजनमनःसञ्जीवनी संस्कृतसाहित्यपरिषदाख्याऽ-
 मृतवल्लरी । सेयं निःशङ्करङ्कैरकलङ्ककीर्तिभिः कैश्चन विदुषां वैरुक्षवीजा
 तेषां तपोवारिसेचनाङ्कुरिता शनैर्लब्धराजानुग्रहपर्जन्यवर्षणा साम्प्रतं
 पुष्पफलोद्गमरस्यच्छविः कस्य न सचेतसश्चित्तमावर्जयति ?

स्मरामश्वाद्य शोकसन्तप्तहृदयेन स्वगतानां सुहृदां परिषदोऽस्याः
 प्राणप्रतिष्ठापकानाम् । तेषु च स्मरणीयतमाः प्रज्ञालोकितहरिदन्ता मृक्
 प्रातिशाख्यादिग्रन्थसम्पादकाः पशुपतिशास्त्रिणः संस्कृतनाट्यकलैकगुरवो
 गोष्पतिकान्यतीर्थाश्च । तैर्हि सुचिरनिरन्तरं श्राम्यद्भिरमृतसेचनेन
 संरक्षिताऽभूदियं परिषदिति को न तेषामधमर्णतामुरीकुर्यात् ।

परञ्चेदं नः प्रमोदस्थानं यदेषा सहृदयपरिषद् देश-जाति-धर्म-
 निर्विशेषं दिशि दिशि सुरभारतीप्रसूनगन्धान् विकिरन्ती प्राच्यप्रतीच्य-
 भाषाविदां सर्वेषामपि हृदयानन्दं विदधाति । युज्यते चेदानीं साम्प्रदायिकता-
 वर्जमेव सर्वत्र प्राचीनसाहित्यदर्शनविज्ञानादीनां ज्योतिश्छटाविच्छुरणं येन
 विलुप्तप्रायाणां प्राचीनग्रन्थानामधीतिबोधाचरणप्रचारणैः सफलता च
 पुष्कलता च सुलभता च सम्पद्येरन् । अन्यथेदानीं साम्प्रदायिकता-
 वलम्बनेन क्रमशः प्राचीनविद्यानां विलोपे विदेशीयप्रभावाधिक्यादभिभवो न
 शक्यते वारयितुम् ।

आसीत् किल पुराऽस्मिन् भारते वर्षे प्रायेण विश्वजनीनः प्रचारो गीर्वाण-
 वाण्याः । श्रूयते हि भोजनरपतेः समयेऽसत्कविताश्रवणोद्वेजितः
 कश्चन कविः “कस्यचिदकवेरसंस्कृतज्ञस्य गृहेषु स्थास्यामी”ति प्रार्थयाञ्चकं
 नृपतिम्, स्थापितश्च तेन कस्यापि तन्तुवायस्य सद्गानि । ततस्तन्तुवायो-
 ऽसौ क्रुद्धो नाहमसंस्कृतज्ञो न चाकविरिति प्रतिपादयितुं राजान्ति-
 मागत्य न्यवेदयत्—

“काव्यं करोमि न तु चारुतरं करोमि

यन्नात् करोमि न तु शीघ्रतरं करोमि ।

७म-संख्या]

सभापतेरभिभाषणम्

२६१

भो साहसाङ्ग नृप नास्मि तथापि मूर्खो

नित्यं सुखेन कवयामि वयामि यामि ॥”

इति ।

यत्तु केचिदाधुनिका आंग्ल-यावनादिभाषासाहित्यस्य पञ्चषाणि
 चुलुकानि निषीय प्रलपन्ति—“मृतेयं संस्कृतभाषा, किमस्याः पुनरुज्जीवन-
 प्रयासेनेति”, तत्तेषां बुद्धिश्च शमूलमेव प्रतीमः । न हि मृतेयं संस्कृतभाषा,
 मृतास्तु वयमेव ये नास्याः प्रभावोर्जितं महिमानमाकलयामः । ‘भाषा’-
 पदं हि पुरा संस्कृतभाषामेवाभ्यधत्त मुख्यतया, यथा “भाषायां सदवसश्रुवः”
 “सख्यशिश्वीति भाषायाम्” “प्रत्यये भाषायां नित्यम्”—इत्यादिसूत्रवार्त्तिका-
 दिषु स्पष्टम् । किञ्च, यावत् खल्विह साङ्गवेदोपनिषदः, श्रीमद्रामायण-
 महाभारते, श्रीमद्भागवतादिमहापुराणानि, कालिदास-माघ-भारवि-
 श्रीहर्षादिकृतानि महाकाव्यानि, पाणिन्यादिकृतपरःशतवैयाकरणग्रन्थाः,
 आयुर्वेदसंहितासंग्रहादयः, धर्मशास्त्राणि, ज्यौतिषनिबन्धाः, षड्दर्शन-
 सूत्रभाष्यविवृत्यादयः, अपरे च परःसहस्राः प्राचीननवीनसंस्कृतग्रन्था
 न म्रियेरन्, तावत् कथमसौ म्रियेत संस्कृतभाषा—इत्यपि विचार्य धीराणाम् ।
 न चैतदखिलमनालोच्य समाप्यते वेदितव्यं विदुषाम् । किञ्च, आंग्लजर्मण-
 फ्रेञ्चरुशियादिदेशीया सुधियोऽनारतश्रमं विचारयन्तो यावन्ति वेदादिपर्या-
 लोचनोज्ज्वलानि ग्रन्थरत्नानि प्रकाशयाञ्चक्रुः न तावन्ति भारतीयपण्डिता
 इदानीन्तना इति नूनं लज्जाकरमस्माकम् । अन्यच्च, विपश्चित्सदसि गीर्वाणगिरैव
 परस्परालापो विदुषामद्यापि सुप्रसिद्धः, औत्तरापथिकानां विदुषां तु दाक्षिणात्य
 पण्डितैः परिचायिनी संस्कृतभाषैवाऽद्यापि, यामृते परस्परालाप एव तेषाम-
 वरुध्येत । दृश्यन्ते च साम्प्रतमपि शतशः कोविदाः ये मातृभाषयेव संस्कृतभाषया
 सुखमनर्गलमनशुद्धं चालपन्ति । सन्ति च बहव एव माणवका ऋषिकुल गुरु
 कुलकाश्यादिवासिनः ये अनाकलितव्याकरणा अपि अभ्यासवशदिव सुखं
 सम्भाषन्ते संस्कृतगिरा । दृष्टश्चास्माभिः कश्चन पण्डितवरो यस्य शिशुपुत्रा
 अपि पितृभ्यां सह संस्कृतभाषया संलपन्ति । वस्तुतस्तु शिक्षाशैलीदोषादेव
 न सम्पद्यत आधुनिकांग्लभाषाप्रधानविद्यालयेषु गीर्वाणगिरः सम्यक् शिक्षणं,

२६२

संस्कृत-साहित्य-परिपत्

[षोडशाब्दस्य

नहि तत्रापराध्यति सर्वभाषाजननीयं संस्कृतभाषेति दृढा नः प्रतीतिः । यदि हि प्रथमत एव बृहद्व्याकरणदन्तिदन्तावातेन ताड्येरन् बालाः, आंग्लभाषावदालापमुखेन च ते परिचाय्येरन् भाषाप्रयोगनियमैः, तर्हि सुगमैव प्रतीयेत संस्कृतभाषेति तमेव मार्गमवलम्बन्तां शिक्षकाः—इति सप्रश्रयं प्रार्थये ।

एष च नः शिरसाऽञ्जलिर्विश्वविद्यालयदेहलीरक्षकेभ्यः—मा तावदास्तां पठितुमपठितुमन्यथा वा पठितुं शक्येयमस्मत्पूर्वजोपासिता संस्कृत-भारती यामनभिज्ञाय प्रवृत्तानां लघु-गुरु-स्त्री-पुंसज्ञानविपर्यासेन हास्यास्पदं दृश्यते रचनानैपुण्यमिदानीन्तनभाषारसिकानाम् । इदञ्चेदञ्च नः प्रत्यक्षं यदारव्य-पारस्यभाषाज्ञानविरहेण भृशं विलज्जन्ते महम्मदीयाः, न परं स्तोकेनापि गीर्वाणवाणीज्ञानविरहेण विश्वविद्यालयचूडाधिरोहिणोऽप्यार्थकुल-प्रदीपा 'हिन्दु'नामधारिणः । न च विचार्यते तैरुपनयनविवाहश्राद्धादिकर्मसु (सन्ध्यावन्दनादिष्विति तु नोच्यते, नित्यत्वेऽपि तेषामधुना तत्परित्याग-शीलत्वात्) उच्चारितानां मन्त्राणामर्थग्रहोऽपि न शक्यः संस्कृतभाषानभिज्ञैरिति नायमिच्छाधीनो (optional) विषयो भवितुमर्हतीति । एते हि अज्ञात्वैव पूर्वजभाषामनाक्रम्यैव शास्त्रसरणिमनात्रायैव धर्मकुसुमसौरभं ज्वेत कृत्स्ननियमनिगडभङ्गं विधाय कचाकर्षणेनेव समुद्विधीर्षन्ति भारतमातर-मिति हन्त नो दशाविपर्यासः ।

यच्च केचिदाहुः स्वयं विद्वांसोऽपि—संस्कृतभाषाज्ञानान्नार्थकरी विद्या शक्यते साधयितुमिति वृत्त्युपार्जनार्थमांग्लभाषैव विशेषतः शिक्षणीयेति, यथा च तादृशबुद्धिप्रणोदिताः शास्त्राचार्याणामपि सूनवः शनश आंग्ल-भाषामेव शिक्षन्ते, लभन्ते च महता श्रमेण लेखकपदं वा, देवदुर्लभं वकीलपदं वा, कुलिशकठिनं पुलिशपदं वा सत्यानृतविपर्ययनैपुण्यमूलं, तदपि परं न खेदास्पदम् । आंग्लभाषाऽपि शिक्षणीयेति नात्र नो विप्रतिपत्तिः, परं न तदर्थेति प्रशस्तं संस्कृतभाषाज्ञानं परिहाय । न च सम्यक्शिक्षितसंस्कृतभाषा-माश्रित्य न शक्यतेऽर्थकरीं विद्यामधिगन्तुम् । जागर्ति स्वस्वव्यापि

७म-संख्या]

सभापतेरभिभाषणम्

२६३

आयुर्वेदो नाम निखिलरुजार्तजनपरित्राणपुण्यव्रतं शास्त्रं यत् सम्यगाधुनिक-
पद्धत्या शिक्षितं सर्वत्राङ्कुष्ठधारप्रवृत्तं प्रचुरमर्थं धर्मं यशश्च साधयति ।
इदञ्चातीव ग्लपयति हेषयति च नश्चेतो यदेषा वङ्गभूमिर्जयदेव-
गोवर्द्धन-धोयी शरणोमाषतिधरादिमहाकवीनाम्, *वोपदेव-पद्मनाभ-भरत-
मल्लिकादिवैयाकरणमुख्यानाम्, वासुदेव-गदाधर-रघुनाथ-मथुरानाथादि-
नैयायिककेसरिणाम्, वल्लाल-हलायुध-रघुनन्दन-जीमूतवाहनादिस्मार्तचूडा-
मणीनाम्, श्रीमद्वैत-रूप-सनातन-जीव-मुकुन्द-मुरारि-रघुनन्दनादिभक्तोत्तम-
गोस्वामिपादानाम्, माधव-चक्रपाणि-हरिचन्द्र-विजय-श्रीकण्ठ-गङ्गाधरादि-
मिषग्वरेण्यानाम्, किं बहुना स्वयम्भगवतः कलिहतजीवोद्धारायाऽवतारिणः
श्रीकृष्णचैतन्यस्वामिनोऽपि जनिभूः पुरा गीर्वाणवाणीभङ्गारमुखरिताऽ
खिलदिगन्ता सम्प्रति हीयमानार्पज्ञानविज्ञानज्योतिषा शेच्यां दशां भजते ।
न च किमत्र प्रतिविधेयमिति स्वप्नेऽपि चिन्तयन्ति स्वदेशहितैषिणो बहवो
विदेशीयशिक्षाविषजर्जरचेतसो मनीषिणः ।

इत्थं गते सुरभारतीप्रचारैकव्रतेयं संस्कृतसाहित्यपरिषद् बहुभिरवदानै-
रुज्ज्वलयन्ती हरिदन्तराणि कस्य न परमार्थतो भारतहितैषिणः परमादरास्पदं
भवितुमर्हति । अस्या हि षोडशवर्षदेशीयायाः सार्धसहस्राधिकाः सदस्याः,
सार्धाष्टादशशतरूप्यकाणि वार्षिकलभ्यं साहाय्यमिति चिन्तयतः कस्य
न हृदि प्रोद्भिद्यन्ते आशाङ्कुराणि ! स्थापितोऽद्यानया प्रचुरमुद्रिताऽमुद्रित-
ग्रन्थसम्भारशोभितः सुमहान् ग्रन्थागारो यत्र सतृष्णमधीयाना नियत-
मुद्धरन्ति ज्ञानरत्नानि सुधियः । प्रकाशिताश्च परिषत्पण्डितवरैरष्टादशा-
धिकाः प्राचीन-नवीनग्रन्थाः ये बलादिवाऽऽकर्षन्ति बुधजनानां प्रशंसावचांसि ।
शोभते च विद्वज्जनमनोहरा परिषदो मासिकपत्रिकाऽपि यथाकालं प्रकाश्य-
माना यस्यामुल्लसन्ति व्याकरणसाहित्यदर्शनेतिहासादिनानाविषयविचार-
प्रौढिसमुज्ज्वला निबन्धा लेखकानां पाण्डित्यप्रकर्षपरिपाकफलभूताः ।

* वोपदेवस्य वङ्गीयत्वं नाम्नाकं सम्मतम् । अत्र च विचारो वारान्तरे वर्तिष्यते ।
स. सा. प. स.

२६४

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[षोडशाब्दस्य

सेयं प्रत्यप्रपुष्पफलवती चूतलतिकेव कस्य न सहृदयस्य हृदयमानन्दयति ।
जागर्ति चात्र प्राचीनपरम्परानुगा चतुष्पाठीपरिपाटी यस्याः सुशीतल-
च्छायासु विनैव शुल्कं सुखं शेरते ज्ञानामृतं पिबन्तः पाययन्तश्चाज्जेके
विद्यार्थिनोऽध्यापकाश्च । प्रवर्त्तते चेह प्रतिवर्षं प्रत्युत्सवं भास-कालिदास-
शूद्रक-भवभूतिप्रभृतिमहाकविकृतानां पञ्चदशाधिकसंस्कृतनाटकानामभि-
नयकलाकुशलता या नवोच्छलितयौवनोत्साहैः सभ्यैः सन्दर्शिता
असंस्कृतज्ञानामपि हृदयमुन्मुखीकरोति संस्कृतभाषाज्ञानार्जनाय । प्रवहति
चात्र प्रतिपक्षं प्रतिमासं वा विद्वत्सभासु नवनवनिबन्धबन्धकुशलानां
वाग्वैदग्धी, यामाकलयतां तदालोचनावसरेषु प्रकटीभवन्ति वाग्मिनां सुर-
भारतीज्ञानप्रकर्षोज्ज्वला वाणीविलासाः । तदेतदखिलं सम्यग् व्यनक्ति
वैशिष्ट्यमुत्साहं कर्मपटुताञ्च परिषदोऽस्याः कर्मसचिवानाम् ।
अभिनन्दामश्च पुण्यव्रतमिमं दुधलोकमनेन कविवचनेन—

“आरामाधिपतिर्विवेकविकलो नूनं रसा नीरसा
वात्याभिः परुषीकृता दश दिशश्चण्डातपो दुःसहः ।
इत्थं धन्वनि चम्पकस्य सकले संहारहेतावपि
त्वं सिञ्चन्नमृतेन तोयद कुतोऽप्याविष्कृतो वेधसा ॥”

प्रार्थयामहे च—प्रवर्षन्तु निखिलकल्याणगुणाकरस्य भगवतो नारायणस्य
करुणाधारासाराः संस्कृतानुरागिणामन्येषाञ्च शिरःसु येन सर्वेऽपि
भारतीयाः शुभया धिया संयुज्येरन् । इति शम् ।

संविदि ब्रह्मत्वानुभूतिः

(सर्वव्यवहारसिद्धेस्तदधीनत्वात्)

[निबन्धकः—काली घट्टवास्तव्यः श्रीगुरुपदशर्महालदारः]

छायाच्छाया यतो न स्याद् मायाऽविद्या कथं भवेत् ।
 तत्त्वमेकमिदं सर्वं प्रत्यग्भूतमनीदृशम् ॥
 भावसिद्धोऽप्ययं लोको व्यवहारक्षमोऽपि सन् ।
 असद्रूपो यथा स्वप्न उत्तरक्षणबाधितः ॥
 न जलं हि जलाभासो न जीवो जीवविग्रहः ।
 आत्मनो जैवभावस्तु प्रत्यगात्मेति गीयते ॥
 अस्तित्तालक्षणा सत्ता सत्ता ब्रह्मैव नापरा ।
 नास्ति सत्तां विना च्चद् नास्ति मायाऽपि वस्तुतः ।
 नास्ति चित्तं न चाविद्या नाध्यासो न मनः क्वचित् ।
 ब्रह्मैकं केवलं तत्त्वं व्योमवत् प्रविभाव्यते ॥
 स्वशरीरे स्वयं ज्योतिः-स्वरूपं स्वप्रकाशकम् ।
 दोषहीनाः प्रपश्यन्ति नेतरे माययावृताः ॥
 योगिनां विदुषां वाऽपि माया स्वात्मनि कल्पिता ।
 सद्रूपेव सदा भाति तत्त्वज्ञानेन बाधिता ॥
 एकः सन् भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः ।
 तस्माद् माया न सद्रूपा यतो भेदः प्रतीयते ॥

विद्याप्रस्थानम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धक : — कालीघट्टवास्तव्यः श्रीगुरुपदशर्महालदारः]

इदानीं प्रामाण्यवादो वक्तव्यः । प्रमाणं तावन्मीमांसकानां विभक्त्यविभागेन बहुविधमस्ति । तथा हि प्रत्यक्षमनुमानं शब्द उपमानमर्थापत्तिरनुपलब्धिश्चेति षट् । तत्र चाक्षुषादिभेदात् प्रत्यक्षं पूर्ववदादिभेदादनुमानं नित्यानित्यभेदाच्छब्दश्च प्रागेव सांख्यप्रस्थाने दर्शितानि ।

उपमानं त्रिविधं सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानम्, असाधारणधर्मविशिष्टपिण्डज्ञानम्, वैधर्म्यविशिष्टपिण्डज्ञानं चेति । तत्राऽऽद्यमश्वसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानम् । द्वितीयं खड्गमृगज्ञानम्, खड्गमृगो नासिकालसदेकशृङ्गत्वादसाधारणधर्मो ज्ञेयः । अन्यमुष्ट्रज्ञानम् । तत्र वैधर्म्यं न्युब्जदेहत्वं दीर्घग्रीवत्वं वा । दृष्टिभेदतः पुनरुपमानं त्रिविधं साधर्म्योपमानं वैधर्म्योपमानं धर्ममात्रोपमानं चेति । तत्राऽऽद्यमश्वसादृश्यपिण्डानुभवः । द्वितीयं क्षितिरियं जलादिधर्मगुणवतीत्यनुभवः । अन्यं तु सैव गन्धवतीत्यनुभवः ।

अनुपपद्यमानेनार्थेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । अर्थस्य आपत्तिर्नाम कल्पना यस्मादिति विग्रहेण बहुव्रीहिसमासः । सा च द्विविधा—दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेति । तत्र दृष्टार्थापत्तिर्यथेदं रजतमिति पुरोवर्तिप्रतिपन्नस्य रजतसदृशस्य वस्तुनो नेदं रजतमिति तत्रैव निषिध्यमानत्वतस्तन्मिथ्यात्वसिद्धिः । श्रुतार्थापत्तिस्तु श्रूयमाणवाक्यस्य स्वार्थानुपपत्तिमुखेनार्थान्तरकल्पनं यथा तरति शोकमात्मविदिति । अत्र हि श्रुतशोकशब्दवाच्यबन्धजातस्य ज्ञाननिर्वर्त्यस्यानुपपत्त्या बन्धस्य मिथ्यात्वसिद्धिः । उत्तराऽपि द्विविधा—अभिधानानुपपत्तिरभिहितानुपपत्तिश्चेति ।

७म-संख्या]

विद्याप्रस्थानम्

२६७

तत्र यदि वाक्यैकदेशश्रवणे अन्वयाभिधानानुपपत्त्या अन्वयाभिधानोपयोगि पदान्तरं कल्प्यते तर्हि साऽभिधानानुपपत्तिः, द्वारमित्यत्र पिधेहीत्यध्याहारः । अभिहितानुपपत्तिस्तु यत्र वाक्यावगतोऽर्थोऽनुपपन्नत्वेन ज्ञातः सन्नर्थान्तरं कल्पयति तत्र द्रष्टव्या । यथा स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र क्षणिकतया अनवगतज्योतिष्टोमस्य स्वर्गसाधनत्वानुपपत्त्या मध्यवर्त्यपूर्वं कल्प्यते ।

अर्थापत्त्या सह प्रत्यक्षादिचतुष्टयप्रामाण्यवादिनो गुरोः, अभावेन सह प्रत्यक्षादिपञ्चकप्रामाण्यवादिनो गुरोरपि गुरोः कुमारिलस्य च शाबरभाष्य-व्याख्यातृत्वे तुल्येऽपि प्रमातृप्रमेययोः प्रमाणवद् विसंवादः । अभावो यस्य न प्रमाणं तस्य प्रमाकरस्य नाभावो नाम कश्चिद् विषयः । कुड्ये पटो नास्तीति केवलकुड्यानुभवात् । तदेव रूपदर्शनाभावमात्रं न तु द्रव्यान्तरमिति गुरुमतम् । अभावो हि पुनर्यस्य प्रमाणं तस्य भट्टपादकुमारिलस्य अभाव-लक्षणोऽपि विषयविशेषः । स च पञ्चविधः—अत्यन्ताभावः प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽन्योन्याभावः संसर्गाभावश्चेति । तत्र पुंसि विषाणस्यात्यन्ता-भावः । उत्पत्तेः प्राचीनो घटपटादीनां प्रागभावः । विनाशोत्तरकालीनः प्रध्वंसाभावः । षट्स्य घटाद्यात्मत्वाभावोऽन्योन्याभावः । प्राङ्गणादौ गर्भगृहाभावः संसर्गाभावः । अतस्तमोऽपि द्रव्यान्तरमिति भाट्टाः । 'तम आसीत् इत्येवमादिश्रुतेः । तदुक्तं वार्तिके—

तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् ।

प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति ॥ इति ।

प्राच्यां मीमांसायां सर्वं ज्ञानं प्रमैवेति देवता मन्त्रमयी न तु चिन्मयी भवितुमर्हति । अतस्तस्या ईश्वरांशो न ग्राह्य इति केचित् । यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायेन मुख्यविषयस्य कर्मणो बलवत्त्वात् । अन्ये तु तत्र मन्यन्ते धर्मस्य परमेश्वरबुद्ध्या निष्कामतया संराधने चित्तशुद्धितः कमशो ब्रह्मात्मैक्यज्ञानात्मको मोक्ष इति जैमिनिगुरोर्मतं न वेदान्तविरुद्ध-मिति । निर्वचनं च तत्र —

जैमिनीये च वैयासे विरुद्धोऽंशो न कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ ॥ इति ।

ननु, प्राच्यां मीमांसायां परमेश्वरमोक्षयोरनुल्लेखात् कथमेतन्मते तयोरङ्गीकारः ? कर्मकाण्डश्रुतिषु स्वर्गादिफलानामेव कीर्तनात् तन्मीमांसा-
ऽवसरे तयोरसम्मतत्वानुमापकं वाक्यं न दृश्यते । एवं हि परमेश्वरमोक्षयो-
रप्रतिषिद्धत्वाद् 'अप्रतिषिद्धं परमतमनुमतमि'ति न्यायेन तन्त्रान्तरसिद्धयो-
स्तयोरङ्गीकारो न शास्त्रविरुद्धः । तदेवं वेदान्तदर्शने परमेश्वरविषयक-
श्रुतिषु जैमिनिसिद्धान्ता भगवता व्यासेन बहुभिः सूत्रैरुदाहृताः—साक्षाद-
प्यविरोधं जैमिनिः (१।२।२८), सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति
(१।२।३१), मध्वादिष्वसंभवादधिकारं जैमिनिः (१।३।३१), अन्यार्थन्तु
जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके (१।४।१८), परं जैमिनि-
मुख्यत्वात् (४।३।१२), ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः (४।४।१)
इत्येवमाद्यैः । अपि च जैमिनिदर्शने भट्टपादादिभिर्मामांसकप्रवरैर्मोक्षो-
ऽप्यङ्गीकृतः । तथा हि श्लोकवार्तिके—

तस्मात् कर्मक्षयादेव हेत्वभावेन मुच्यते ।

न ह्यभावात्मकं मुक्त्वा मोक्षनित्यत्वकारणम् ॥ इति ।

मोक्षावस्थायामिन्द्रियाद्यभावात् खण्डसुखविशेषा विलीयन्ते न तु
स्वाभाविकचैतन्यानन्दविभुत्वादय इत्येतदपि स्वीकृत्य भट्टपादा आहुः—

निजं यत्त्वात्मचैतन्यमानन्दश्चेष्ट्यते च यः ।

यश्च नित्यविभुत्वादि तैरात्मा नैव मुच्यते ॥ इति ।

तदेव शास्त्रदीपिकायाः प्रथमाध्यायप्रथमपादे पार्थसारथिमिश्रपादैरुक्तम्—
“तस्मान्न प्रपञ्चविलयो मोक्षः, किन्तु प्रपञ्चसम्बन्धविलयः । त्रेधा हि
प्रपञ्चः पुरुषं वद्व्याति, भोगायतनशरीरम्, भोगसाधनानीन्द्रियाणि, भोग्या-
शब्दादयो विषयाः । भोग इति च सुखदुःखयोरपरोक्षानुभव उच्यते ।
तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्याऽऽत्यन्तिको विलयो मोक्षः । किमिदमात्यन्ति-
कत्वम् ? शरीरेन्द्रियविषयाणां विनाशोऽनुत्पन्नानां चाऽऽत्यन्तिकोऽनुत्पादः ।

७म-संख्या]

विद्याप्रस्थानम्

२६६

कथमयन्तानुत्पत्तिः ? उत्पादकयोर्धर्माधर्मयोर्निःशेषयोः परिक्षयात् । सोऽयं प्रपञ्चसम्बन्धो बन्धस्तद्विमोक्षश्च मोक्षः” इति ।

पूर्वमीमांसायां बादरायणस्य चोत्तरमीमांसायां जैमिनेश्च कीर्तनादुभयो-
रविरोधो विस्पष्ट एव । ये तु तत्र तत्र केचिदधिकारभेदमनुसृत्य विरोधाः
प्रतीतास्ते न गणनीयाः, प्रकारान्तरेण तेषामविरोधात् । यच्च नवमाध्या-
यादौ शब्ददेवतात्वसमर्थनं देवताविग्रहनिरासकं दृश्यते, तदपि वैदिकेषु
शब्देषु श्रद्धातिशयं प्रकाशयितुं न तु देवताविग्रहं निरसितुमिति बोध्यम् ।
सङ्कर्षणकाण्डे जैमिनिमुनेर्देवताविग्रहाद्यङ्गीकारात् ।

शरीरात्मनिरासो हि जैमिनिनये न सूत्रारूढः । ‘औत्पत्तिकस्तु
शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध’ इत्यादिसूत्रभाष्ये तु क्षणिकविज्ञानादिरूपत्वनिरासेन
वेदान्ततात्पर्यमाकृष्य स्थिरविज्ञानात्मत्वमभ्युपगतम् । तदुक्तं श्लोक-
वार्तिके भट्टपादैः—

इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या ।

दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥ इति ।

अतः ‘एक आत्मनः शरीरेऽभावादि’ति शारीरकसूत्रभाष्ये भगवत्पादै-
रप्युक्तम्—“ननु, शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादे शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य
देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तम् । सत्यमुक्तं भाष्यकृता, न तु
तत्राऽऽत्मास्तित्वे सूत्रमस्ति । इह तु स्वयमेव सूत्रकृता तदस्तित्वमाक्षेपपुरःसरं
प्रतिष्ठापितम् । इत एवाऽऽकृष्याऽऽचार्येण शबरस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम् ।
अत एव च भगवतोपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके
वक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः ।” इति ।

एवमेव हि मीमांसाशास्त्रमिदं वेदार्थविचाररूपं देहातिरिक्तात्मस्वरूप-
वेदप्रामाण्यमुपजीव्य सर्वत आस्तिक्यदर्शनतामर्हति ।

(क्रमशः)

मेघनादवधम्

[निबन्धकः—श्रीनित्यगोपालविद्याविनोदः]

द्वितीयः सर्गः

अथामात्यः कृतिश्रेष्ठः सारणो नाम वाक्यवित् ।
 बद्धाञ्जलिः समुत्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत् ॥१॥
 भो राक्षसकुलेन्द्र त्वां को न्वस्ति जगतीतले ।
 बोधयेद् यो जगद्वन्द्यं शस्त्रशस्त्रविशारदम् ॥२॥
 महासत्त्वो न जात्वेव प्रयाति शोकनिघ्नताम् ।
 तुल्यकम्पितयोर्वार्यौ को भेदो द्रुमशैलयोः ॥३॥
 विचिन्तय जगन्नाथ वज्रं यदि विचूर्णयेत् ।
 अद्रेरभ्रं लिहं शृङ्गं ततः किमचलश्चलेत् ॥४॥
 मायामयमिदं विश्वं सुखदुःखं न तात्त्विकम् ।
 ग्रीष्मशीतमये देशे युगपद् वह्नितापवत् ॥५॥
 अविद्याशृङ्खलाबद्धं ममताशङ्कसंहतम् ।
 अनित्ये पितृपुत्रत्वे मोहमूलमिदं जगत् ॥६॥
 मूढदृष्टिर्यथा रज्जुं सर्पत्वेनाभिमन्यते ।
 तथाऽज्ञजनता मिथ्यासंसारे सारमीक्षते ॥७॥
 मरौ पतितसूर्यांशुं जलं मत्वा यथा मृगाः ।
 धावं धावं तृषा मृत्युं प्राप्नुवन्ति तथा नराः ॥८॥
 अतो विनश्वरं बुद्ध्वा सर्वं सलिलबिम्बवत् ।
 जहीहि मूढवच्छोकं संस्तभ्याऽऽत्मानमात्मना ॥९॥
 प्रत्युवाच ततो लङ्काधीश्वरो मन्युगदगदम् ।
 जाने मन्त्रिन् यथोक्तं ते सारगर्भमिदं वचः ॥१०॥
 भवोऽयं सर्वथा मिथ्या गन्धर्वनगरोपमः ।
 योगायोगौ सदैवात्र प्रपायां पथिको यथा ॥११॥

१३ जातु कदाचित् । शोकनिघ्नतां शोकवशताम् । ११ । प्रपायां पानीयशालायां

जानतोऽपि यथाऽज्ञस्य रुद्यते चेत्तस्मा मम ।
 प्राप्य ते सान्त्वनावाचमहो माया बलीयसी ॥१२॥
 छिन्ने पुष्पे मनोवृन्तात् कृतान्तेन बलीयसा ।
 शोकाब्धौ मज्जति स्वान्तं विसं वाऽनलिनं जले ॥१३॥
 उक्तौ तावन्महाराजो दृष्ट्वा वार्त्ताहरं पुनः ।
 आदिदेश कथं सङ्ख्ये ब्रूहि वीरो निपातितः ॥१४॥
 नत्वा नृपपदाम्भोजं विधाय विनयाञ्जलिम् ।
 दुःखितो भग्नदूतोऽसौ प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥१५॥
 हा लङ्केश्वर दुर्भाग्यो वर्णयामि कथं कथाम् ।
 वीरत्वविपुलं सम्यग् वीरबाहुवधाश्रिताम् ॥१६॥
 मदमत्तो यथा दन्ती मृदूनाति नलकाननम् ।
 अरिन्दमस्तथा वीरकुञ्जरोऽरिगणान् सुखम् ॥१७॥
 हृदयं वेपतेऽद्यापि वृत्तं तत् स्मरतो मम ।
 हुङ्कारभैरवं तस्य स्वतिमेघाब्धिगर्जितम् ॥१८॥
 इरम्मदं द्रुतं मेघेऽदर्शं पवनवेगितम् ।
 नापश्यं जातु धावन्तं सवेगं बाणमीदृशम् ॥१९॥
 वीरबाहुर्यदा वीरसिंहैर्निविविशे वनम् ।
 तदा धूलिघनच्छन्नं नभोऽसूर्यमिवाऽऽबभौ ॥२०॥
 एवं स शत्रुभिः सार्द्धं विगृह्य सुचिरं बली ।
 न्धवधीत्ताननायासं रम्भावनमिभेन्द्रवत् ॥२१॥
 अथ भीमधनुष्पाणी रामो वासवसन्निभः ।
 प्रविवेश महायुद्धं सुरासुरभयङ्करम् ॥२२॥
 हर्यक्ष इव दीप्राक्षो दन्तान् कटमटाय्य सः ।
 वृषं सरोषमुत्प्लुत्य वीरपुङ्गवमाक्रमीत् ॥२३॥

दिग्विदिक्षु तदा युद्धं बभूवातिभयप्रदम् ।
 वात्याक्षुब्धो यथोदन्वान् घोरस्तनितभीषणः ॥२४॥
 असिपंक्तिर्विपुस्फोर ज्वालेव जातवेदसः ।
 विरेजे चर्मणामन्तो धूमपुञ्जसमप्रभः ॥२५॥
 दध्वनुर्विविधाः शङ्खाः पयोधिस्तनितस्वनाः ।
 तस्मिन् घोरे महायुद्धे त्रातोऽहं भाग्यदोषतः ॥२६॥
 धिग् दैवं त्वं कथं त्यक्तं कृतवन् मामपत्रपम् ।
 युद्धेष्टौ मामनाहत्य वीरेण वीरवाहुना ॥२७॥
 नृपव्याघ्र न मन्यस्व दोषिणं मां मनागपि ।
 क्षतं मे पश्य वक्षोऽरिशस्त्रैः पृष्ठं तथाऽक्षतम् ॥२८॥
 रोरुद्यमानो दुःखेन निगद्येदं सगद्गदम् ।
 जोषमासिष्ठ दूतोऽसौ शोकः सत्त्वहरो नृणाम् ॥२९॥
 श्रुत्वैतद्रक्षसां नाथस्तं प्रशस्य पुनः पुनः ।
 प्रत्यवादीद् वचो युक्तियुक्तं वीरत्वसुश्रवम् ॥३०॥
 साधो सन्देशहारिस्त्वद् वीरवृत्तिं सुतस्य मे ।
 निशम्य हृदयं सद्यो युद्धाय स्पन्दते मुहुः ॥३१॥
 नातः परं पितुः श्रेयो यत् स्वातन्त्र्यसुरक्षणे ।
 स्वदेशस्य सुतो वीरो युद्धे मृत्युं समृच्छति ॥३२॥
 स्वयंवरा भवेत् पृथ्वी तं लब्ध्वा वीरशेखरम् ।
 अन्यैः सा केवलं भारं वहते मृत्युकिङ्करैः ॥३३॥
 शूररत्नं पतिं हित्वा तादृशं द्यौर्नहीच्छति ।
 जातिमात्रं नरं कञ्चित् कृष्णोवार्जुनसङ्गमम् ॥३४॥
 तेन नूनं धरा धन्या तेन सृष्टिर्महीयसी ।
 मातापितृकुलं तेन पूतं धन्यं यशोमयम् ॥३५॥

वीरपुत्रप्रसूर्धन्या लङ्का स्वर्गाद् गरीयसी ।
 सर्वे वयञ्च धन्याः स्मो यूयमन्ये च राक्षसाः ॥३६॥
 पुत्रकीर्तिमरुदीप्तो रणोत्साहानलोऽज्वलत् ।
 वैरीन्धनानि संदग्धुं मनोवेद्यां रघुद्विषः ॥३७॥
 तस्माद् गच्छत सोत्साहं प्रेक्षध्वं वीरगौरवम् ।
 कथं निपतितं युद्धे हिमाद्रेस्तुङ्गशृङ्गवत् ॥३८॥
 प्रासादशिखरं राजेत्युक्त्वा रोहदतित्वरम् ।
 विजेतुं श्रियमारूढकनकाद्रेरिवोष्णगोः ॥३९॥
 नगरीं सर्वतोऽपश्यद् योधाञ्च शस्त्रसुसज्जितान् ।
 हस्त्यश्चरथपादातं सैन्यञ्चापि महाबलम् ॥४०॥
 नगराद् बहिरागत्य विपुलं द्विषतां बलम् ॥
 जुष्टं नीलाङ्गदनलवानरानीकपैः शतैः ॥४१॥
 विभीषणहनूमन्तौ लक्ष्मणश्च तथाऽपरे ।
 वीरा न्यरुन्धन् लङ्कान्तां सिंहीं व्याघ्रा यथा वने ॥४२॥
 भीषणां स ददर्शाराद् युद्धभूमिमसंख्यकैः ।
 श्वशिवागृध्रशकुनिप्रमुखैः श्वापदैर्वृतम् ॥४३॥
 केचित् तेषां विरुन्धन्ति तथोद्गच्छन्ति केचन ।
 एके समासते चान्ये पक्षैरान्नन्ति चापरान् ॥४४॥
 दूरमुत्सारयन्त्यन्यानेके धावन्ति हर्षिताः ।
 बुभुक्षां शमयन्त्यन्ये पिबन्तो रक्तमागलम् ॥४५॥
 पतिताः कुत्रचिन्नागा भीषणाकृतयो रणे ।
 कचिदश्वा मरुद्वेगास्तिष्ठन्ति चित्रवत् स्थिराः ॥४६॥
 असंख्येयरथाश्चूर्णाः शूलिनो रथिनस्तथा ।
 सादिपादातवृन्दानि लुठन्त्येवान्न भूतले ॥४७॥

स्थाने स्थानेऽसिपरशुतूण-मुद्गर-खेटक-
 गदाशरासनादीनि पतितान्यायुधानि च ॥४८॥
 हैमध्वजकराः सर्वे पतिता ध्वजवाहकाः ।
 तथा यन्त्रिगणाः सन्ति यन्त्रमध्ये गतासवः ॥४९॥
 शेरते राक्षसा राम-बाण-विक्षतविग्रहाः ।
 स्वर्णशीर्षाणि शस्यानि कृतानि कर्षकैरिव ॥५०॥
 वीरबाहुर्महावीरो निष्पिष्य बलिदुर्हदः ।
 घटोत्कच इवापप्तत् कालवृष्टसमाहतः ॥५१॥
 महाशोकाकुलो राजा विललाप पुनर्भृशम् ।
 तत्तल्पं रोचते मह्यं यदशेषा गुणार्णव ॥५२॥
 को न वाञ्छति लोकेऽस्मिन् शयितुं कीर्तिकामुकः ।
 वीराणां शयने हत्वा जन्मभूमिभुजो रिपून् ॥५३॥
 यस्य चित्तं न विद्यायै वीर्याय तपसेऽथवा ।
 स्पृहयत्यर्थलाभाय मातुर्वर्चः स वै सुतः ॥५४॥
 तथाऽपि तात मे चेतः पुष्पपेलवमाहतम् ।
 शोकाशनित्तिपातेन दीर्यते हि सहस्रधा ॥५५॥
 सहेऽहं यां व्यथामद्य प्रकाशयितुमक्षमः ।
 अन्तरात्मा हि मे वेत्ति शोको वाचामगोचरः ॥५६॥
 विश्वं विलासभवनं भवदीयमेतद्
 भो धातरेधि मुदितो नु परस्य दुःखैः ।
 दृष्ट्वा पिता सुतसुखं मुदमेत्यनन्तां
 को वाऽनयस्तुयमहो जगतः पितुस्ते ॥५७॥

इति श्रीमेघनादवधे महाकाव्ये रावणस्य रणक्षेत्रदर्शनं नाम

द्वितीयः सर्गः ।

५१। कर्णस्य शरासनं कालवृष्टं तेन समाहतः । ५२। तल्पं शय्या । ५४। वरुणः पुरीषः ।
 ५५। पेलवं कोमलम् । ५७। (क) एधि भव (च) अनयः नीतिविपरीतं वदन् ।

संस्कृत-साहित्यपरिषदः सप्तदशवर्षीयमधिवेशनम्

सुनिष्पन्नं संस्कृतसाहित्यपरिषदः सप्तदशवर्षीयमधिवेशनं व्यतीते सौराश्विनस्य द्वितीयदिवसे । सभामण्डप 'इन्डिनासिटि इन्स्टिट्यूट' इत्याख्यस्थाने कल्पितः । अस्य चाधिवेशनस्य सुसम्पादनविधावन्तरोत्पद्यमानानपि प्रतिकूलव्यवहारनिवहान समुत्सारयन्त्या भगवदनुकम्पाया अनुपदं प्रथमतस्तेषामेव परिषत्सदस्यानां तदनुवर्तिनाञ्च सहृदयानां महानुत्साहः कारणतामधिगच्छति येऽविगण्य्य कायक्लेशम् अप्रमाणीकृत्या-मूल्यसमयातिवाहनदोषमनवधार्य चावश्यशङ्कनीयामवधीरणाभीतिमनारतमुपस्थाय समनुशीलितैरभिनयैः सुव्यवस्थापितैश्चाधिवेशनकर्मनिवहैर्महोत्सवमिमं सुसम्पादितं व्यदधुः । अतस्तेभ्यः, तेभ्यश्च यथाकालमिहागत्य दर्शकतया महोत्सवं साङ्गं विदधानेभ्यो धन्यवादसहस्रमादावुत्सृजामः ।

प्रारिप्सिते सभाकर्मणि प्रथमतस्तावत् परिषदं प्रति चिराय दयमानेन स्निह्यता भक्तिप्रह्वेण च श्रीमता विष्णुपददत्तमहोदयेन यथारोति प्रबोधनसङ्गीतमुपगायाऽऽवर्जितेषु सभास्तारचेतःसु परिषदः सहकारिसभापतेः म० म० श्रीयुक्त-शितिकण्ठवाचस्पतिमहोदयस्य प्रस्तावमवलम्ब्य कविराजशिरोमणेः श्रीयुक्त-श्यामादासवाचस्पतिमहोदयस्य समर्थनायामुपलब्धायां वैद्यप्रवरेण प्रयक्षशारीरकादिग्रन्थरत्ननिर्मात्रा विद्वद्वरेण महामहोपाध्यायपदभाजा श्रीमता गणनाथसेन-सरस्वतीमहोदयेन सभापतिपदमलमकारि । पाण्ड्याभिजनयोरनुरुपां विनयसम्पदमुपदर्शयद्भिस्तैरादौ तथाविधायामभिरूपभूयिष्ठायां सभायामात्मनः साभापत्येन विभ्यद्भिरिव विलज्जमानैरिव च स्वल्पेन संस्कृतवचसा स्वाहंकारः परिहृतः ।

सभाकार्यप्रारम्भे च परिषत्सम्पादकेन श्रीमता अमरेश्वरठाकुरवेदान्त-शास्त्रिमहोदयेन परिषदः सप्तदशवर्षीयं कार्यविवरणं स्वरचितसंस्कृतभाषामयं वाचितमभूत् । संक्षेपेण सर्वकार्यविवरणगर्भः सुललितः सोऽयं निबन्धः

२७६

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[षोडशाब्दस्य

पत्रिकाया अस्याः प्रथमांशे दिदृक्षुभिर्द्रष्टव्यः । ततश्चान्यतमेन सहसम्पादकेन श्रीमता दीनबन्धुसाहित्यशास्त्रिमहोदयेन वङ्गदेशवास्तव्यानां असंस्कृतज्ञानाच्च सभ्यानां सुबोधार्थं विस्तरतो वङ्गभाषया संकलितं परिषदः कार्यविवरणम् अन्यतमेन सम्पादकेन श्रीमता सत्येन्द्रनाथवसुज-महोदयेन वाचितमासीत् ।

अस्ति चायं चिराचरितः समुदाचारविशेषः परिषदः— यदत्र वार्षिकाधिवेशनमहोत्सवे कस्यचन विश्रुतकीर्त्तर्विदुषो वा भूस्वामिनो वा परासोस्तैलचित्रमपावृतं कर्तव्यमिति । तन्नियमानुगत्या चास्मिन्नधिवेशनमहोत्सवे स्वर्गतसुषङ्गाधिपतेः कुमुदचन्द्र-सिंहमहोदयस्य तैलचित्रं योग्यतमेन तदीयपुत्रेण स्वव्ययेन चित्रयित्वा परिषदे दत्तमुन्मोचितमभूत् । तदुन्मोचनावसरे च म० म० शितिकण्ठवाचस्पतिनां म० म० भागवतकुमारगोस्वामिना श्रीयुक्तकालीपदतर्काचार्येण च परासोर्धरणीशस्य शीलं सौजन्यं संस्कृतभाषायामनुरागविशेषाधिकृत्य भाषणानि प्रकटितानि ।

तैस्तैर्गुणानुवादैः प्रबलीभूते तद्गुणाधिकारिणो दर्शनकुतूहले तत्रभवता सभापतिना तेषां तेषामसाधारणगुणानां प्रत्यक्षताचिकीर्षयेवावृत्तिमपाकर्षता सर्वाध्यक्ष्यतामनायि सा मूर्तिर्या राजोचितगाम्भीर्यविशेषजुष्टाऽपि नानधिगम्या जनानामसंस्तुतानामपीति व्याख्यातमादिमं पर्व ।

ततश्च सभापतिमहोदयेन स्वीयपाण्डित्यबहुज्ञत्वयोरनुरूपं मधुरमधुरं भाषणं पत्रारूढं सरसललितया वाचा सभासदां पुरतो निवेदितम् । तदेतदपि भाषणमस्यामेव सञ्चिकायां स्थानान्तरे मुद्रापितं वाचकैरवलोकनीयम् ।

सभासमाप्तौ च परिषदः सदस्याः भासकविकृतस्य 'प्रतिमा'नाटकस्य बोधायनकविकृतस्य 'भगवदञ्जुकीय'प्रहसनस्य चाभिनयेन समुपस्थितानां तावतामेव सभ्यानां मनांस्यरञ्जयन् अभिनयस्य च किमधिकं ब्रूमो वैशिष्ट्यं यं किल संस्कृतासंस्कृतज्ञनिर्विशेषं सादरमुपशृण्वन्तो निखिला एव सामाजिका गलितयामद्वयामपि त्रियामां तन्मनस्कतया नाज्ञासिधुरिति शिवम् ।

संस्कृत-साहित्य-परिषद्: १३४०-वङ्गाब्दीय-

कार्यपरिचालकाः

सभापतिः

महामहोपाध्याय-श्रीयुक्त-दुर्गाचरण-सांख्यवेदान्ततीर्थः

सहकारि-सभापतयः

- १। महामहोपाध्याय-श्रीयुक्त-अनन्तकृष्णशास्त्री
- २। महामहोपाध्याय-श्रीयुक्त-शितिकण्ठ-वाचस्पतिः
- ३। महामहोपाध्याय-श्रीयुक्त-कुञ्जविहारी तर्कसिद्धान्तः ।
- ४। डक्टर-श्रीयुक्त-आदित्यनाथमुखोपाध्यायः, एम्. ए., पि-एइच्. डि.
- ५। पण्डित-श्रीयुक्त-द्वारिकानाथ-न्यायशास्त्री
- ६। कविराज-शिरोमणि-श्रीयुक्त-श्यामादास-वाचस्पतिश्च

सम्पादकौ

- १। श्रीयुक्त-अमरेश्वर-ठाकुर-वेदान्तशास्त्री, एम्. ए., पि-एइच्. डि.
- २। श्रीयुक्त-यतीन्द्रनाथ-वसुजः, एम्. ए., एम्. एल. सि. च ।

सहकारि-सम्पादकाः

- १। पण्डित-श्रीयुक्त-दीनबन्धु-साहित्यशास्त्री
- २। " " वामाचरण-काव्यतीर्थः
- ३। " " चिन्ताहरण-चक्रवर्ती काव्यतीर्थः, एम्. ए.
- ४। " " रामकृष्ण-चक्रवर्ती, एम्. ए.
- ५। " " अशोकनाथ-भट्टाचार्य-वेदान्ततीर्थः, एम्. ए. च ।

(२७८)

कार्यनिर्वाहकसमितेरन्ये सदस्याः

- १। पण्डित-श्रीयुक्त-जगदीशचन्द्र-वेदव्यासः
 २। " " जगन्मोहन-ज्योतिर्विनोदः
 ३। " " वामापद-विद्यारत्नः
 ४। " " दक्षिणाचरण-भट्टाचार्यः, एम. ए.
 ५। " " जानकीनाथ-साहित्यशास्त्री
 ६। " " कालीपद-तर्काचार्यः
 ७। " " योगेन्द्रमोहन-विद्यारत्नः
 ८। " " सीतानाथ-सिद्धान्तवागीशः
 ९। " " दक्षिणाचरण-भट्टाचार्यः
 १०। कविराज-श्रीयुक्त-वसन्तकुमार-राय-विद्यारत्नः
 ११। श्रीयुक्तसत्येन्द्रनाथ-वसुजः, एम. ए., बि. एल्.
 १२। पण्डित-श्रीयुक्त-भुवनमोहन-सांख्यतीर्थः
 १३। श्रीयुक्तजगमोहन-वसुजः, बि. एल्. (काउन्सिलर)
 १४। श्रीयुक्त-राजेन्द्रनारायण-वन्द्योपाध्यायः, बि. एल्. (काउन्सिलर)
 १५। पण्डित-श्रीयुक्त-दुर्गामोहन-काव्यसांख्यपुराणतीर्थः, एम. ए.
 १६। " " कालीपद-व्याकरणतीर्थः
 १७। " " क्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः, एम. ए.
 १८। श्रीयुक्त-भूपतिरायचतुर्धुरीणकाव्यतीर्थः
 १९। " सुनीतिकुमार-चट्टोपाध्यायः, एम. ए., डि. लिट्.
 २०। पण्डित-श्रीयुक्त-चिन्तामणिसाहित्याचार्यः
 २१। " " वनमालिवेदान्ततीर्थः, एम. ए.
 २२। श्रीयुक्त-क्षितीशचन्द्र-चक्रवर्ती, एम. ए., बि. एल्.
 २३। पण्डितश्रीयुक्त-रसमय-चट्टोपाध्यायः, एम. ए.
 २४। " " उपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

(२७६)

- २५। श्रीयुक्त-ब्रजेन्द्रकिशोर-भट्टाचार्यः (छात्रसमितिप्रतिनिधिः)
 २६। पण्डितश्रीयुक्त-चण्डीचरण-तर्कतीर्थः
 २७। " " सारदाप्रसाद-सप्ततीर्थः
 २८। " " भवविभूति-विद्याभूषणः, एम. ए.
 २९। श्रीयुक्त-उपेन्द्रनाथ-घोषालः, एम. ए., पि-एइच्. डि.
 ३०। " उमेशचन्द्र-भट्टाचार्यः, एम्. ए.
 ३१। " यतीन्द्रनाथ-मैत्रेयः, एम. वि.
 ३२। " दाशरथि-चट्टोपाध्यायः, वि. एल्ल., वि. सि. एस्.

विभागीय-कर्मपरिचालकाः

पत्रिकासम्पादकः

पण्डित-श्रीयुक्त-क्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः, एम. ए.

पत्रिका-सहकारि-सम्पादकः

पण्डित-श्रीयुक्त-उपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

ग्रन्थाध्यक्षः

पण्डित-श्रीयुक्त-जानकीनाथ-साहित्यशास्त्री

आचार्यौ

पण्डित-श्रीयुक्त-सीतानाथ-सिद्धान्तवागीशः

" " शशिकुमारशिरोमणिश्च

(२८०)

नाट्यसम्पादकौ

पण्डित-श्रीयुक्त-जगन्मोहन-ज्योतिर्विनोदः

” ” वामापद-विद्यारत्नश्च

नाट्य-सहकारि-सम्पादकाः

श्रीयुक्त-क्षेत्रनाथ-विद्यारत्नः

” ब्रजेन्द्रकिशोर-भट्टाचार्यः

” कार्तिकचन्द्र-चक्रवर्ती च

सङ्गीताचार्यः

श्रीयुक्त-सतीशचन्द्रदत्तजः

आय-व्यय-लिपिरक्षकः

पण्डित-श्रीयुक्त-रामकृष्ण-चक्रवर्ती, एम्. ए.

आय-व्यय-लिपिपरीक्षकः

श्रीयुक्त-मलयकुमार-देवः, बि. एस्. सि., जि. डि. ए.

(२८१)

संस्कृत-साहित्य-परिषद्: सप्तमवर्षस्य (१३३६ वज्रानन्दस्य)

आय-व्यय-निष्कर्षः

(१) साधारणकोषः

आयः

गतवर्षस्य व्ययवशिष्टः

सेर्विस ब्याङ्कागारे १३८३१५

हस्ते ... १३६११०

प्याम्प ... १११०

अग्रिमादिः ... २४११-१५

वृत्तिरूपेण प्राप्तः

(कलकत्तातः) १५३३११०

" (स्थानान्तरात्) ४६७११०

सामयिक-दानरूपेण

दातृभ्यः ... ६७१-१०

गवर्णमेण्ट-सकाशात्

(१६३२-३३) ७००

करपोरेशन-सकाशात्

(१६३१-३२) ८००

पुस्तकादि-विक्रयात् १३८५

प्रावेशिक-रूपेण ... ४१०

वि. पि. शुल्कपत्रात् ३०५५

कुसीदरूपेण (सेर्विस-

ब्याङ्कागारात्) २२११-१५

अन्यतः ... ६५

मृणात् (गृहकोषतः) १०८७११०

५२२११०५

व्ययः

पत्रिकार्थम् ... १३३५१११३

पुस्तकालयार्थम् ... १०३६११०

पुस्तक प्रकाशार्थम् ... २१५१११०

सभाभिनयाद्यर्थम् ... २४६११-५

शिक्षाविभागार्थम् ... १६७०

गृहभाटकाद्यर्थम् ... ६३७११०

वर्तनाद्यर्थम् ... ५४७११-५

गृहोपकरणाद्यर्थम् ... १७१११-५

पुस्तकविक्रयेण ... २१०

स्मृतिरक्षार्थम् ... १६५१३

पाथेयार्थम् ... ३८१११०

पत्रादि-शुल्कपत्रार्थम् ३२३०

वि. पि. शुल्कपत्रार्थम् ६११११-५

विविध-विषयार्थम् २८११-

४८३४३५

उद्धृतः

प्याम्प ... २११११०

प्राप्यः (अग्रिमादिः) २४१५५

हस्ते ... ३२१०

सेर्विस-ब्याङ्कागारे ... ३५६१११०

(पोः आः + ब्याङ्क)

५२२११०५

(२८२)

(२) गृहकोषः

(१३३६ वङ्गाब्दे)

गतवर्षस्य व्ययावशेषितः

(१६४५-५५) ५%

गवर्णमेण्ट लोनपत्रे ... १०००)

क्याश सार्टिफिकेट

पत्रत्रये ... २२५०)

३२५०)

गवर्णमेण्ट लोनपत्रस्य

कृसीदरूपेण प्राप्तः ३३७॥०

३५८७॥०

परिषदः साधारण-कोषे

ऋणरूपेण प्रदत्तः १०८७॥०

उद्धृतः ... २५००)

उद्धृतस्य विवरणम्

पूर्वोक्ते गवर्णमेण्ट लोन-

पत्रे ... १०००)

क्याश-सार्टिफिकेट-

पत्रद्वये ... १५००)

२५००)

आय-व्यय-लिपिरक्षकः

श्रीरामकृष्ण-चक्रवर्ती

आय-व्यय-लिपिपरीक्षकः

श्रीमलयकुमारः देवः

(३) ग्रन्थालय-कोषः

(१३३६ वङ्गाब्दे)

गतवर्षस्य प्रत्यर्पणावशेषितः २६२)

१३३६ वङ्गाब्दे न्यासरूपेण

प्राप्तः ... १२८)

३६०)

१३३६ वङ्गाब्दे प्रत्यर्पितः २४)

अतिरिच्यमानः ... ३६६)

१३३६ वङ्गाब्दावसाने

परिषदः साधारण-कोषस्य

ऋणम्

१३३३ वङ्गाब्दे गृहकोषात्

गृहीतम् ... ७८॥०

१३३४ " " ... ७७५)

१३३६ " " ... १०२५)

१३३७ " " ... १०००)

१३३८ " " ... १२५)

३००३॥०

१३३८ वङ्गाब्दे ऋण-

प्रत्यर्पणम् ... ७७५)

२२२८॥०

१३३६ वङ्गाब्दे

गृहकोषाद् गृहीतम् १०८७॥०

३३१६)

सम्पादकौ

श्रीअमरेश्वर-ठाकुरः

श्रीसत्येन्द्रनाथ-वसुजक्ष

3. DURGOTSAVA VIVEKAH

Modern Review (August, 1928) :—

.....These will surely be of use to the orthodox community as well as to the scholars interested in the subject.....

Some Opinions on Pavanadutam

Edited by

Prof. Chintaharan Chakravartty, M.A., Kavyatirtha.

(Published by the Sanskrit Sahitya Parishad. Price—12as; for Members—10as only.)

Indian Antiquary, Vol. LVI—December, 1927, p. 234 :—

"It is a great improvement upon its predecessor..... The editing and publishing of the poem are both creditable and we congratulate Mr. Chakravarti on the result of his labours."

Calcutta Review, October, 1927, pp. 124-125 :—

".....He has tried to correct many of the inaccuracies found in the earlier version.....On the whole, the book has been excellently edited and we can congratulate the author on his success....."

Modern Review, June 1928. :—

".....The editor has collated all the available materials including the version published by the late M. Chakravarti in the J. A. S. B. and has added this useful introduction discussing all the issues about the poet and his work, and short notes in Sanskrit on difficult words and phrases. The different readings and emendations are generally happy. The collection of the verses of the poet from the anthologies will be found useful. We congratulate the editor and the Sanskrit Sahitya Parishat on the reliable edition of the poem."

Prof. M. Winternitz in "**Indologica Pragensia** (Vol. I. —1929, p.80) :—

".....The present edition.....gives a much more correct text. Its publication as a separate book is also very welcome. A valuable introduction, an index of first lines and an index of proper names of historical or geographical importance are useful additions to the text. The verses ascribed to Dhoyi in the Anthologies are given in a supplementary note after the Introduction."

Prof. Keith in his **History of Sanskrit Literature**, p. 567 :—

.....Best edition.....

The Calcutta Oriental Journal

(The only monthly Journal in English
devoted to Sanskritic studies)

Edited by

KSHITISH CHANDRA CHATTERJI, M. A.

*Lecturer, Calcutta University and Editor, The
Sanskrit Sahitya Parishat Patrika.*

The December number contains, among others, the
following special articles :

SRI CAITANYA AND THE PANDIT

(discusses the authenticity of an episode in the life
of the saint of Nadia)

BRAHMAN IN THE ŚAMKARA VEDĀNTA

(contains much food for thought)

THE MUSE OF MALLINĀTHA

(gives the hitherto-unpublished commentary of
Āśādharaḥṭṭa)

THE ANUBANDHAS OF PĀṆINI

(Indispensable to readers of Sanskrit Grammar)

Subscription : Rupees Six per annum inclusive
of postage. Single copy : 12 twelve annas. For
specimen copies please send 13 annas in postage
stamps.

Office :

61/A, Ramkanto Bose Street, P.O. Baghbazar.
CALCUTTA.

Printed at

CALCUTTA ORIENTAL PRESS

9, Panchanan Ghosh Lane, Calcutta.

Reg. No. C. 1073.

Vol. XVI, No. 8]

१८५५ शकीये अग्रहायणे

१६श-वर्षस्य दस-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

सहकारिसम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—३) रुप्यकत्रयम्

Foreign price—7s.

Printed and Published by
Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M.A.
The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्थाः*

	साधारणानाम्	मूल्यम्	सदस्यानाम्
२। कालीतन्त्रम्—सटीकानुवादम्	"	॥२०	" ॥१५
३। शङ्करीसङ्गीतम्	"	॥२०	" ॥२०
४। मुक्तिवादः—गदाधर-भट्टाचार्यविरचितः, टीकाद्वय-भाष्यानुवादसहितः	"	२	" ॥१०
५। दूर्गाष्टोत्तशतम्—ब्रह्मन्मनउद्घोषाष्टोत्तशतम् शारदाष्टोत्तशतम्—ब्रह्मन्मनउद्घोषाष्टोत्तशतम्	"	५।०	"
६। पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीय-सन्ध्या- श्राद्धादिपद्धतिरूपा	"	१।०	" १
७। दूर्गाष्टोत्तशतम्—ब्रह्मन्मनउद्घोषाष्टोत्तशतम्— दूर्गाष्टोत्तशतम्	"	॥०	" ॥०
८। कारकोल्लासः—भरत-मल्लिककृतः, सोदाहरण- कारकनिर्णयरूपः	"	२०	" २०
९। ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका—सायणकृता, आङ्गलभाषाटिप्पनीसमेता	"	॥१०	" ॥२०
१०। अष्टाष्टोत्तशतम्—ब्रह्मन्मनउद्घोषाष्टोत्तशतम्	"	॥०	" ॥०
११। प्रभाकरविजयम्—नन्दीश्वरविरचित-प्रभाकर- सम्प्रदायानुसारि-मीमांसाग्रन्थः	"	१।०	" १
१२। तीर्थतन्त्रम्—ब्रह्मन्मनउद्घोषाष्टोत्तशतम्	"	॥०	" ॥०
१३। पवनदूतम्—लक्ष्मण-सेन-सभाकवि-धोयीकविकृतम्	"	॥१०	" ॥२०
१४। नलदमयन्तीयम् (सप्ताङ्कनाटकम्)— श्रीकालीपद-तर्काचार्यकृतम्	"	१।०	" १
१५। प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीश-सूक्तिसहितम्, नवीनया सूक्तिदीपिका भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्	"	२	" ॥१०
१६। याज्ञिकतन्त्रम्—ब्रह्मन्मनउद्घोषाष्टोत्तशतम्, विष्णुब्रह्मसंहिता- द्वाराश्रयाष्टोत्तशतम्	"	२	" ॥०
१७। ऋग्वेदप्रतिशाख्यम्—उवट-भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम्	"	२॥०	" ३
१८। प्रमेयरत्नावली—बलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थः	"	१।०	" १
१९। छान्दोग्यमन्त्रभाष्यम्—गुणविष्णु-विरचितम्	"	३॥०	" ३

* देवनागराक्षरमुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण तथा ब्रह्माक्षरमुद्रितनामानि ब्रह्माक्षरेण मुद्रापितानि च बोद्धव्यम्।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।

भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

December,	{	१८५५ शकीये अग्रहायणे	{	Vol. XVI.
1933.		१६श-वर्षस्य ८म-संख्या		No. 8

प्रत्यभिज्ञारसिकः कः ?

[निबन्धकः—के. ए. रामलिङ्ग-शास्त्री]

को नु खलु महाभागः स महाकविः, यः किल प्रत्यभिज्ञाद्वारा सरस-काव्यग्रथने सुधा-रसातिशायितदीयस्वादुता-प्रकाशने च प्रथितः ? सोऽयं महाकविर्भवभूतिर्नामः । अस्ति विदर्भेषु पद्मपुरं नाम किमपि महनीयं नगरम् ; तत्र बहवः श्रोत्रियाः श्लाघनीयशीलाः ; तेषु नीलकण्ठभट्टाचार्यस्य पवित्रकीर्तिरात्मसंभवः, जतुकर्ण्या नाम जनन्या नयनानन्दकरोऽसौ पद-वाक्य-प्रमाण-पारावारपारीणः ; 'एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद् भिन्नः पृथक् पृथगिव श्रयते विवर्त्तान् ।.....' इतिसिद्धान्तस्थापकः, काननसन्निवेश-गिरि-नदी-निर्भरनिष्कुट-निकुञ्ज-वन्यमृगविहगजाललावण्य-स्वन-स्वभावादिस्वरूपवर्णननिष्णातश्च ।

“यद् वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च ज्ञानं तत्कथनेन किं नहि ततः कश्चिद् गुणो नाटके ।

यत् प्रौढत्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं

तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्य-वैदग्ध्ययोः ॥”

इति मालती-माधवस्थप्रस्तावनापद्येन ज्ञायते कविशिखामणिरसौ गुरुकुल-

वासकेशेन अवगतसमस्तशास्त्रतत्त्वश्च, विप्रलम्भशृङ्गाररसवर्णने असद्वृत्त-
श्चेति । अमुष्य महाकवेः पितृकृतं नामधेयं तु 'श्रीकण्ठ' इति । 'भवभूति-'
रिति विरुद्धम् । उत्तररामचरितव्याख्यात्रा वीरराघवेण विदुषा—'साम्ना
पुनातु भव-भूति-पवित्रमूर्तिः.....' इति अदसीयसूक्तिश्रवणमुदितेन
जीवातुभूतेन केनचिद् भूपतिना तादृशं विरुद्धं दत्तम् एतस्मै महाकवे—
इति व्याख्यातम् । कान्यकुब्जाधीश्वरस्य यशोवर्मणः सार्वभौमस्य सभायां
महाकविरयं सभापतिरासीत् । तदानीम्—

‘तपस्वी कां गतोऽवस्थामिति स्मेराननाविव ।

गिरिजायाः स्तनौ वन्दे भव-भूति-सिताननौ ॥’

इत्येतदीयसुभाषिताकर्णनप्रदृष्टेन प्रभुणा तादृग् विरुद्धं समर्पितम् इति
राजतरङ्गिणीतो ज्ञायते ; एतेन कविना निर्मितानि तावद् दृश्यकाव्यानि
त्रीणि—महावीरचरितम्, उत्तररामचरितम्, मालती-माधवम् इति । तेषु
अन्तिमं तु प्रकरणम्, रूपकस्य दशविधेषु प्रभेदेषु द्वितीयकतया परिगणि-
तम् । चरित-द्वयं तु नाटकतया विख्यातम् । एतदतिरिक्तं किमपि
सुभाषितग्रन्थरत्नम्, कुमारिलभट्टस्य वार्त्तिक-व्याख्या, कोऽपि दर्शनग्रन्थश्च
ग्रथ्यते स्मेति सप्रमाणं परिज्ञायते ।

अस्य महाकवेः पण्डितगोष्ठीषु 'भट्टोम्बेक' इति, 'उब्बेक-भट्ट' इति वा
प्रख्यातिः काऽप्यासीदिति सम्यङ् निरूपयिष्यते ; तथा हि, शास्त्र-दीपिका-
व्याख्यायां युक्तिस्रोहप्रपूरण्यां नाम सिद्धान्तचन्द्रिकायाम्—'विशुद्धज्ञान-
देहाय.....' इति वार्त्तिककारिका एवम् अवतारिता इति आदौ न्यरूपि ।
तथा हि—“उक्तं च भट्टोम्बेकेन—ग्रन्थारम्भेऽभिमतदेवता-नमस्कारं
करोति वार्त्तिककारः इति ॥”

श्रीमच्चित्सुखाचार्यविरचितायां 'प्रत्यक्त्वप्रदीपिकायाम्'—द्वितीय-
परिच्छेदे मीमांसक-नैयायिकाभ्याम् अभ्युपगतशब्दप्रमाणलक्षणखण्डनवि-
सरे—“तस्मात्—‘शास्त्रं शब्दविज्ञानाद् असन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः’—इति लक्षणम्
अलक्षणम् ; तथा, आप्तवाक्यं शब्दप्रमाणम् इति नैयायिकानामपि.....”

म-संख्या]

प्रत्यभिज्ञारसिकः कः ?

२५३

आप्तोदीरितवाक्येषु मालती-माधवादिषु ।

व्यभिचारान्न तद्युक्तम् आप्तत्वस्यानिरुक्तिः ॥

स्वकपोलकल्पितमालतीमाधवादिवाक्येषु प्रामाण्याभावाद् अतिव्याप्तिः ;
 नहि—पुरा आप्त एव सन् नाटक-नाटिकादि-प्रबन्धविरचनमात्रेण
 अनाप्तो भवति भवभूतिः । उक्तं चैतद् उम्बेकेन—‘यदा आप्तोऽपि
 कस्मैचिदुपदिशति—न त्वया अननुभूतार्थविषयं वाक्यं प्रयोक्तव्यम्—
 यथा अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतम् आस्ते इति ; तत्र, अर्थव्यभिचारः स्फुटः’
 इति ।”

नयनप्रसादिनीव्याख्यायाम्—‘नाटकादिका व्यायोगान्ता नाटक-
 विशेषाः, भवभूतिः—उम्बेकः ; एतदेव ग्रन्थान्तरस्थेन तद्वचनेन
 संमतयति—उक्तं चैतदिति ।’ अमुष्य कविपुङ्गवस्य प्रत्यभिज्ञा-रसिकत्वं
 तावदधुना सोदाहरणं प्रतिपिपादयिषामः । तत्र प्रत्यभिज्ञा-स्वरूपम्
 आदौ जिज्ञासितं भवति—केयं प्रत्यभिज्ञा नाम ?

यत्र कुत्रापि देशे काले वा पूर्वं सन्दृष्टायाः पश्चात् कियन्तंचित्
 समयम् अतिक्रम्य पुनः सन्दृष्टायाश्च व्यक्तेरैक्यावगाहिनी, तद्देश-
 तत्कालैतद्देशैतत्कालाद्यनवगाहिनी च या धीः सैषा प्रत्यभिज्ञा इति
 लक्षणम् अस्या विशदयन्ति विशारदाः । असन्निहितविषयत्व-सन्निहित-
 विषयत्वाभ्यां च स्मरण-प्रत्यभिज्ञानयोर्भेदः । सोऽयं देवदत्त इति उदाहरणं
 प्रत्यभिज्ञायाः ।

श्रीमद्रामभद्र-भद्रासनाधिरोहणमङ्गलमहोत्सवसम्भावनार्थम् अयोध्या-
 नगरीम् अभियातस्य मिथिलाधिपतेर्जनकमहाराजस्य स्वनगरप्रस्थानेन
 विमनायमानायाः सीतादेव्याः परिसान्त्वनाय परिकल्पिते काननसञ्चार-
 प्रदर्शके चित्र-सन्दर्शने शम्भूकवधार्थं दण्डकारण्याभिप्रयाणे च तत्र तत्र
 महाकवितल्लजोऽयम्—पूर्वानुभूतविषयसन्दर्शने तन्मयताम् उपगत इव
 वर्णयन् सहृदयान् रञ्जयतीत्यहो ! अन्यादृशी कविताचातुरी । तथा हि—

सोऽयं शैलः ककुभ-सुरभिर्माल्यवान्नाम यस्मिन्
नीलः स्निग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ।
आर्येणास्मिन्.....

रामः— वत्सैतस्माद् विरम विरमातः परं न क्षमोऽस्मि
प्रत्यावृत्तः स पुनरिव मै जानकीविप्रयोगः ॥
प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः
प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः ।
पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसं
रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥
पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्यासं यातो घन-विरल-भावः क्षितिरुहाम् ।
बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥
एतानि तानि गिरि-निर्भरिणी-तटेषु
वैखानसाश्रित-तरूणि तपोवनानि ।
येष्वातिथेय-परमा यमिनो भजन्ते
नीवार-मुष्टि-पचना गृहिणो गृहाणि ॥
समयः स वर्त्तत इवैष यत्र मां
समनन्दयत् सुमुखि ! गौतमार्षितः ।
अयमागृहीत-कमनीय-कङ्कण-
स्तव मूर्तिमानिव महोत्सवः करः ॥
इङ्गदी-पादपः सोऽयं शृङ्गिबेरपुरे पुरा ।
निषाद-पतिना यत्र स्निग्धेनाऽऽसीत् समागमः ॥
दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दवर्द्धनः ।
यस्य वीर्येण कृतिनो वयं च भुवनानि च ॥

एते त एव गिर्यो विरुक्मयूरा-
 स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।
 आमञ्जु-कञ्जुल-लतानि च तान्यमूनि
 नीरन्ध्र-नीप-निचुलानि सरित्तटानि ॥
 मैघ-मालेव यश्चायमारादिव विभाव्यते ।
 गिरिः प्रस्रवणः सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥
 एते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरी-वारयो
 मैघालम्बित-मौलि-नील-शिखराः क्षोणी-भृतो दक्षिणाः ।
 अन्योन्य-प्रतिघात-सङ्कुलचलत्कलोल-कोलाहलै-
 रुत्तालास्त इमै गभीर-पयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः ॥
 सीता-देव्या स्व-कर-कलितैः सल्लकी-पल्लवाग्रै-
 रग्रे लोलः करि-कलभको यः पुरा वर्धितोऽभूत् ।
 बध्वा साद्धं पयसि विहरन् सोऽयमन्येन दर्पा-
 दुद्दामेन द्विरद-पतिना सन्निपत्याभियुक्तः ॥

यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे
 यानि प्रिया-सहचरश्चिरमध्यवात्सम् ।
 एतानि तानि बहुकन्दरनिर्भराणि
 गोदावरी-परिसरस्य गिरेस्तटानि ॥
 येनोद्गच्छद्विस-किसलय-स्निग्ध-दन्ताङ्कुरेण
 व्याकृष्टस्ते सुतनु ! लवली-पल्लवः कर्ण-मूलात् ।
 सोऽयं पुत्रस्तव मद-मुचां वारणानां विजेता
 यत् कल्याणं वयसि तरुणे भाजनं तस्य जातः ॥
 अनुदिवसमवर्धयत् प्रिया ते
 यमचिरनिर्गत-मुग्ध-लोल-बर्हम् ।
 मणिमुकुट इवोच्छिखः कदम्बे
 नदति स एष बधू-सखः शिखण्डी ॥

२८६

संस्कृत-साहित्य-परिषत्

[षोडशाब्दस्य

नव-कुवलयस्निग्धैर्द्वैर्दन्त्रयनोत्सवं
 सततमपि नः स्वेच्छादृश्यो नवो नव एव यः ।
 विकल-करणः पाण्डुच्छायः शुचा परिदुर्वलः
 कथमपि 'स' इत्युन्नेतव्यस्तथाऽपि दृशोः प्रियः ॥
 नैताः प्रियतमा वाचः स्नेहार्द्राः शोकदारुणाः ।
 एतास्ता मधुनो धाराः श्रूयन्तीति सविषास्त्वयि ॥

रामः— गृहीतो यः पूर्वं परिणय-विधौ कङ्कण-धरः
 सुधा-सूतेः पादैर्मृत-शिशिरैर्यः परिचितः ।

सीता— अज्जउत्त ! सो एव दाणिंसि तुमम् ।

रामः— स एवायं तस्यास्तदितरकरौपम्य-सुभगो
 मया लब्धः पाणिर्ललित-लवली-कन्दल-निभः ॥

... ..

रामः— हन्त ! तिर्यञ्चोऽपि परिचयम् अनुरुन्धते ।
 कतिपय-कुसुमोद्गमः कदम्बः
 प्रियतमया परिवर्धितो य आसीत् ।

सीता— (सास्त्रम्) सुष्ठु पञ्चहिजाणिदं अज्जउत्तेण ॥

एतावता प्रबन्धेन प्रत्यभिज्ञापनमूलकवर्णनस्य दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् ।
 इतोऽप्यधिकं च रसिकैः स्वयमेव अभ्यूहनीयम् । यद्यपि पूर्वम् अनुभूता
 विषयाः प्रत्यभिज्ञापकैः स्मारकैर्वा विषय-विशेषैरेव वर्णयितुं शक्यन्ते
 तथाऽपि भवभूतिमहाकविरसौ प्राचुर्येण प्रत्यभिज्ञां तत्साधनतया उपा-
 युङ्क्त इत्यतोऽस्माभिः 'प्रत्यभिज्ञा-रसिको भवभूतिः' इति अभिप्रेयते ।
 किं च, मुरारिमहाकविरिव 'तत्तादृक्'-पदस्य स्थाने द्विरुक्तं तच्छब्दं तत्र तत्र
 बहुलम् उपयुज्यते । प्रसन्नगम्भीराणि अस्य महाकवेः कवितास्पदाणि
 पदानि । कवीन्द्रोऽयं समुच्चायकेन च-कारद्वयेन सह तिङन्त-द्वय-
 वर्णने घटयेत् सदा । तीर्थाश्रम-गिरि-सरिद्धर्त-वन्यमृग-विहग-विहरण-
 काननाभोग-कमनीयतादिदिव्यस्वरूप-वर्णने असदृश इति प्रथितः । अपि

च, शास्त्रज्ञ-रसिकशेखराणामपि निरतिशयानन्दाधायिनी शैली भव-
भूतेः । उत्तरे रामचरिते, धार्मिकान् औपनिषदान्, योगानुविद्धान्,
वात्स्यायनीयान्, आन्वीक्षिक्यादिसम्बद्धान्, नवरसभरितांश्च नाट्य-
शास्त्रसम्पूर्णान् विषयान् अविच्छिन्नधारमभिवर्णयति । किं बहुना,
सर्वथा श्रीमद्रामायणानुसरणेन भवभूतिः अनुपमवर्णनकौशलः समजनि ।
सरस्वतीवाग्भिभूतिशालिनम् एनं भवभूतिम्—केचित् निन्दन्ति 'शव-
भूति'रिति, यतः कविरेष मालती-माधवे अघोर-कण्ठ-कपालकुण्डलादि-
पात्रसङ्घटनेन प्लुष्यचर्मशानाग्निवर्णनेन च कापालिकव्रतानुष्ठायीव
प्रतिभाति इति । अपरे तु सकलशास्त्र-पारावार-पारीणोऽप्ययम् Novel-
तुल्यं प्रकरणम् अरचयदिति ।

एतेषां कुमतीनां समुचितम् उत्तरं गम्भीरया वाग्धोरण्या कविरेव
दत्तवान्—

‘ये नाम केविदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।

उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समान-धर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥’ इति ।

स्यादेतत् ; ‘उत्तरे रामचरिते भव-भूतिर्विशिष्यते ।’

‘उत्तरे राम-चरिते बिन्दु-मात्रं विशिष्यते ॥’

‘किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगा-

दविरलित-कपोलं जल्पतोरक्रमेण ।

अशिथिल-परिरम्भ-व्यापृतैकैक-दोष्णो-

रविदित-गत-यामा रात्रिरेवं व्यरंसीत् ॥’

इति भवभूतिः कवयाञ्चकार ; ताम्बुलधारी कालिदासः—एतत्सूक्त-
पठनसमये (शून्यम्०) खम् अधिकम् इत्युक्तवान् ; तथा सति—रात्रिरेव
विरता ; न तु सीता-रामयोः स्वैरविहार-सल्लाप-गाढालिङ्गनादयः इति—
एतादृशप्रशस्तार्थप्रकटनेन कालिदासेन शोधितम् इति, बिन्दुमात्रं
विशिष्यते इति च पेटिह्यं श्रयते ।

मुरारि-भवभूत्योस्तारतम्यविवेचकं प्राचीनं किमपि पद्यम् अन्योन्यं व्यवहियते वृद्धैः ।

‘मुरारि-पद-चिन्ता चेत् तदा माघे मतिं कुरु ।

” ” ” ” माऽघे मतिं कुरु ॥

मुरारिपदचिन्तायां भवभूतेस्तु का कथा ? ।” इति ।

महाकविरयं गोदावरी-परिसरारण्येषु बहुकालम् उषित्वा, देवीं वाचं समाराध्य वश्य-वाग् अभवत् इति सम्भाव्यते । तथा हि—

यं ब्रह्माणमियं देवी वाग् वश्येवान्ववर्तत ।

उत्तरं राम-चरितं तत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते ॥

इति आमुखस्थं पद्यम् आवेदयति ; ‘आदित्यम् अम्बिकां विष्णुं गण-
नाथं महेश्वरम्’ इति निर्दिष्टपञ्च-देवताराधन-श्रद्धालुरयं कवि-कण्ठीरवः
‘कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्ते !.....’ इत्यादिपद्येन
प्रणमति सूर्यम्, ‘वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कार-
वत्यः’ ‘इदङ्गविभ्यः पूर्वभ्य’ इत्यनेन नान्दीपद्येन ‘कविः शुक्र-
गजाननौ’ इति, ‘गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनाम्’ इति च
कोशवेदप्रामाण्यात् वाल्मीकिशुक्र-गजाननाः कविना नम्यन्ते, ‘सानन्द-
नन्दि-हस्ताहत-मुरजरवाहृतकौमार-बर्हि-त्रासात्’ ‘चूडापीडकपाल-सङ्कुल-
गलन्मन्दाकिनीवारयो’ इत्यादिनान्दी-पद्यैः परमेश्वरो नमस्कियते ;
पवित्रायाः ‘वासन्ती’-नाम्न्याः पात्रस्थवनदेवतायाः सङ्कुटनाद् वन-
दुर्गोपासकत्वम् अप्युह्यते भवभूतेः ।

महावीरचरितोत्तररामचरितद्वयविरचनेन श्रीमहाविष्णूपासकोऽयं
मासीत् इति विशदीभवति ।

उत्तररामचरितेऽस्मिन् अत्याह्लादकराणि बहूनि सुभाषितानि वि-
सन्ति—तेषु कतिपयानि परम् अत्र निर्दिदिताम्ः—

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुवर्तते ॥

म-संख्या]

प्रत्यभिज्ञारसिकः कः ?

२८६

एतत्पद्यसमानार्थकं पद्यम् अनर्घ-राघव-नाटके मुरारि-महाकविः
श्रीमल्लक्ष्मणवचनव्याजेन निरदिक्षत्—

मीमांसते किमार्योऽयं कौशिकेऽप्यनुशासति ।

वाचमैषामृषीणां हि शास्त्रमैवाऽनुरुध्यते ॥ इति ।

प्रभवति शुचिर्बिम्ब-प्राहे मणिर्न मृदां चयः ।

वज्रादपि कठोराणि, मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ? ॥

कुसुम-सधर्माणो हि योषितः...इति वात्स्यायनः ।

ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृश्योः ।

सा योनिः सर्व-वैराणां सा हि लोकस्य निष्कृतिः ॥

कामं दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं

कीर्तिं सूते दुर्हृदो निष्प्रहन्ति ।

शुद्धां शान्तां मातरं मङ्गलानां

धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः ॥

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां ये व्याहारास्तेषु मा संशयो भूत् ।

भव्या ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषक्ता नैते वाचं विप्लुतार्थी वदन्ति ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥

इति श्रुत्यर्थः पूर्वसुभाषिते स्फोरितः । जृम्भकास्त्र-प्रस्तावे—ब्राह्मणानाम्

आविर्भू त-ज्योतिष्म—

ब्रह्मादयो ब्रह्म-हिताय तप्त्वा परःसहस्रं शरदस्तपांसि ।

एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥

इत्यनेन पद्येन प्रतिपाद्यते । उत्तररामचरित-नाटकं व्याचिख्यासुः

श्रीवीरराघवः—

भवभूतेः कवीन्द्रस्य क गम्भीरो गिरां भरः ? ।

क मन्मतिरतिस्थूला ? सहायोऽत्र हयाननः ॥

इति सूक्त्या भवभूति-महाकवेर्वाङ्मयं श्लाघते । उत्तर-रामचरितोपक्रमे श्रीमद्वाल्मीकि-प्रभृतीन्, भगवतीं वाग्देवतां च नान्दीश्लोकेन भवभूति-महाकविर्वन्दे । उपसंहारे च महाकवितल्लजेन—

‘पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्धयति च श्रेयांसि सेयं कथा

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च ।

तामेनां परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्त-रूपां बुधाः

शब्द-ब्रह्म-विदः कवेः परिणतां प्राज्ञस्य वाणीमिमाम् ॥’

इति अनेन भरतवाक्येन शुभशंसनात्मकेन, जगन्मातेव गङ्गेव च जगन्मनोहारिणी चेयं श्रीमद्रामायणकथा जगत् पापेभ्यः पवित्रयति, भ्यांसि श्रेयांसि च परिवृंहयति, यतः, ततः शब्दविदः परब्रह्मविदश्च महाकवेः सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रस्य उत्तररामचरितात्मना परिणताम् इमां ताम् एनाम् अभिनयैर्विन्यस्तक्रमाकारां कथागाथां सर्वेऽपि बुधाः सदा परिशीलयन्तु च परमानन्दम् अनुभवन्तु चेति शुभम् आशास्यते इति ।

भारतीयश्चिन्ताप्रवाहः

[निबन्धकः—श्रीयुक्त-प्रभातचन्द्र-चक्रवर्ती काव्यतीर्थः, एम्.ए.]

प्राचीनकालात् प्रभृति भारतवर्षस्य चिन्ताप्रवाहः कं पन्थानमवलम्ब-मानः प्रावहत्, भारतीयानामार्याणां मनीषा युगभेदात् केन क्रियता वा प्रकारेण स्वं प्राकाशयत्, समाजस्य धर्मस्याध्यात्मजीवनस्य च विविध-विपरिवर्त्तनैर्विपर्ययैश्च भारतस्यान्तर्जगति कदा कथम्भूतमान्दोलनमुपा-तिष्ठञ्चेति ज्ञातुमनेके विशेषतो भारतीयाः सत्यमेवाऽऽग्रहं पुष्पन्तीति । येषां वेदा उपनिषदो धर्मशास्त्राणि दर्शनानि शिल्पशास्त्राणि नाट्यानि काव्य-कलाश्च जगतो ज्ञानागारे अतुल्यां संपदमार्पयन्, येषां विश्वतोमुखी

[पत्र-संख्या]

भारतीयचिन्ताप्रवाहः

२६१

प्रतिभा तावतां पदार्थानां गूढं तत्त्वमुदघाटयत्, तेषां भारतीयार्याणां चिन्ताप्रवाहेषु ज्ञातव्यं शिक्षितव्यञ्चानेकं वस्त्वस्तीत्यत्र नास्ति स्तोकोऽपि विकल्पावसरः। एकदा ज्ञानचर्चया धर्मालोचनया च भारतं वर्षं जगतो गुरुस्थानमध्यकरोत्, अद्यापि भारताद् बहिर्भारतस्य धर्म आचारपद्धतिश्च सुप्रतिष्ठौ दृश्येते।

ये तावद् वर्त्तमानकालस्यैवोपासकाः पुरावृत्तञ्चालीकस्वप्रधियाऽ-
श्रद्धयते, ते नूनं ब्रूयुः—यानि युगानि अतीतगर्भेऽन्तर्दधिरे तेषां चिन्ताश्रोतो-
नुसन्धानेन किमस्ति फलमिति। तथाऽपि किं नामैतदपि नावश्यं
स्वीकर्त्तव्यम्—ये तावदद्यत्वे दुःस्थाः पतिताश्च वर्त्तन्ते तेषां पूर्वस्मृतेः
क्षीणं रेखामात्रमपि नितरां गौरवसामग्रीति। यत् सत्यम् अतीतस्य
गौरवोज्ज्वलां स्मृतिं विनाऽद्यत्वे जगतः सभ्यानामुन्नतानाञ्च जातिसमूहा-
नामन्वत्तं नास्ति भारतस्य स्पर्ध्वं वस्त्वन्तरं किमपीति।

‘प्राचीनभारतस्य चिन्तेतिहासः’ इत्यस्मिन् वाक्येऽपि बहूनां विप्रति-
पत्तिः संशयश्चापि सञ्जायमानौ सम्भाव्येते। यतो भारतीयसाहित्यस्य
दुरपनेयः कलङ्कस्तावदितिहासस्याभावः। अस्माकं देशस्य वास्तव
इतिहासो वर्त्तते नवेत्येतदेव विपश्चितां सन्देहविषयः। प्रतिपाद्यविषयाणां
यथायथं दैशिकः कालिकश्च विवरणोपन्यास एव यदीतिहासस्यासाधारणं
लक्ष्यं स्यात्तदा वयममुन्नतहृदयेन संस्कृतसाहित्ये वस्तुत एवेतिहासाख्यं
किमपि वस्तु नास्तीति प्रतिपत्स्यामहे। आर्याणाम् इतिहाससंज्ञया-
ऽभिहितेष्वपि रामायणमहाभारतपुराणादिषु देशकालयोः खल्लेखो नास्तीति।

इदं तावदादावेवतन्निबन्धपाठकाः स्मारयितव्या यत् प्राचीनभारतस्येति-
हाससङ्कलनं नैतस्य प्रबन्धस्य विषयः। जातीयस्य वैयक्तिकस्य वा
जीवनस्याभ्यन्तरे मानवानां चिन्ताशक्त्यो नाम विकासः परिदृश्यते,
इतिहासनिबद्धानां लोकप्रसिद्धानाञ्च व्यापारपरम्पराणाम् आविर्भाव-
तिरोभावाभ्यां सह मानवानामन्तर्जगत्स्वपि कथङ्कारं नवनवा भावाः प्रादु-
र्भवन्ति तदेवास्मिन् प्रारिप्सिते प्रबन्धे किञ्चिद् विवरीतुं यतिष्यामहे।

वेदमन्त्रान्, उपनिषद् उदात्तगम्भीरां भारतीम्, गुरुपरम्परागतानि शास्त्र-
वाक्यानि च द्वारीकृत्य या नाम भारतीया चिन्ताधारा प्रवाहितासीत्
निबन्धेऽस्मिन् तामेव मनागालोचयिष्यामः ।

सृष्टेः क्वचन सुप्रभाते मानवानां चिन्ताशक्तिः प्राथमिकमुद्बोधमविन्दत,
प्रकृतेर्वा केनचनानिर्वाच्येन स्पर्शेन तेषां मनोराज्येषु कल्पना स्फुरण-
मभजतेत्यति हि नाम दुर्वचमेतत् । यया हि मननव्यापारशक्त्या मानवा
इतरेभ्यो जीवेभ्यः प्राधान्यमधिकर्तुमीहन्ते, सा किल तेषां साहजिकी
शक्तिर्नाम । मानवाश्चिन्ताशक्त्या सहैव जायन्ते, देहपिण्डस्याभिवृद्ध्या
सह तेषां चिन्तादयो मानसिकवृत्तिनिचया अपि विकसन्ति । पण्डिता
ब्रुवन्ति—बहिर्जगति समागतानां मानवानां यदा ज्ञानवहासु धमनीषु स्पन्दः
समुपजायते तदा तेषां चिन्ताशक्तिः शनैः शनैरुन्मिषति । चिन्ता नाम
काचिन्मानसी वृत्तिरित्यतश्चिन्तायाः पुरावृत्तं मानवानां मनसः
पुरावृत्तमिति ब्रुवाणा नानासत्यभाषणदोषेण स्पृश्येमहि ।

मनसा सह जगतः प्रमात्रा सह प्रमेयस्य वा नितरां निबिडः सम्बन्धः,
एकं विनाऽपरः कदापि न कर्मणे प्रभवति । बाह्यं जगदवलोकयतां मानवानां
मनसि यो हि नाम प्रतिबिम्बः पतति, यो वा संस्कारः समुद्भवति
तत एव चिन्ताया जन्म । एकतश्चिन्ताकुशलं चेतोऽन्यतश्च चिन्तनीयं
जगदिति द्वे एवाऽऽश्रित्य प्रवर्तते चिन्ताया इतिहासः । मानवीयं जीवनं
विश्लेषयन्तो वयं तेन सह चिन्तायाः कथम्भूतो निरवच्छिन्नः सम्बन्धः
इति ज्ञातुमर्हामः । प्राकृते जगति समाजे धर्मे अध्यात्मविषये च मानवानां
यावन्ति ज्ञानान्युत्पद्यन्ते तेषां सर्वेषामेव मूले चिन्तायाः किञ्चन प्रस्फुरण-
मनुस्यूतं वर्तते ।

न तावन्मानवानां सर्वास्वेव चिन्तासु स्वाधीनभावो वैशिष्ट्यं वा
वर्तते । तेषां चिन्ताया गतिस्तावद् भूयसा वंशस्य धर्मस्य स्थानविशेषस्य वा
वशीभूता प्रवर्तते । मानवानां चिन्तां तावत् प्राधान्येन समष्टिगता समाज-
गता व्यक्तिगता चेति त्रिधा विभजितुं शक्नुमः । सन्ति च कियन्तश्चिन्त

म-संख्या]

भारतीयचिन्ताप्रवाहः

२६३

विषया यांस्तावत् प्रायेण सर्व एव नूनतयाऽधिकतया वा चिन्तयन्ति । अन्यतश्च कचिद् युगे किञ्चन चिन्तास्रोतस्तथा प्रबलं भवति यथा तत् सर्वेषामन्तरात्मानं प्रकाशयति । इयमेव समष्टिगता वा समवेता वा चिन्तेत्युच्यते । या नाम समाजविशेषेषु निबद्धा सैव सामाजिकी चिन्ता । समष्टेः समाजाच्च पृथग्भूय स्थितानां मानवानां या नाम चिन्ता सैव वैयक्तिकी चिन्ता । मानवानां सामाजिकी वैयक्तिकी च चिन्ता प्रायेणैवैकरूपा न भवति । कस्यापि चिन्ताशीलस्य जनस्य चिन्ताप्रवाहे विश्लेषिते अन्विष्टे च तत्र साधारण्येन प्रोक्तास्तिष्ठ एव चिन्ताधारा अस्माभिर्द्रक्ष्यन्ते ।

संहितायाम् उपनिषदि धर्मसूत्रे दर्शनशास्त्रेषु च भारतस्य चिन्ताधारा अपि त्रीनेव पथः प्राप्य प्रावहन् । संहितया मन्त्रभागद्वारेण चाऽऽर्याणां या मनोवृत्तिः प्रकटिताऽस्ति सा बाहुल्येन सार्वजनीना । वेदमन्त्राः प्रकृतिसरलानामार्यहृदयानां पुञ्जीभूतः पवित्र उच्छ्वासः । तेषु मन्त्रेषु वयं देवानामस्तितायामचञ्चलं विश्वासम्, यज्ञहोमादीनामनुष्ठानेन देवानां प्रीत्युत्पादने च प्रभूतम् उत्साहम् उपलभामहे । भूयांसो वेदमन्त्रा एव तदानीं जनसाधारणानां सम्पदासीत् । कियन्तः पुनः कियत्सुविद्विषपरिवारेष्वेव संबद्धा आसन् । धर्मचिन्तायां धर्मानुष्ठाने च ऋषिमण्डलीनां परस्परं विरोधो नासीदिवेति प्रतिभाति । उपनिषत्समयादेव सामाजिक्या वैयक्तिक्याश्च चिन्ताया स्पष्टो निर्देशः प्राप्यते ।

‘चिन्ते’त्यनेन का शक्तिः का वा मानसिकी वृत्तिरस्माभिरभिप्रेयते मुखबन्धे तदपि मात्रया वक्तव्यपथमापतत्येव । आदौ तावच्चिन्ताया यथार्थलक्षणनिर्देशो नितरां दुष्करः । विप्रतिपद्यन्ते हि वादिनश्चिन्तायाः स्वरूपभेदमधिकृत्य । वयं पुनरत्र बह्वर्थवादिनं चिन्ताशब्दमधिकुर्मः । मानवानामिच्छा चाभ्यन्तरीणप्रेरणा च, अनुभवः कल्पना च, सत्यानुसन्धानम् अन्तर्दृष्टिश्च, ज्ञानं विज्ञानञ्च सर्वमेवैतच्चिन्ता चिन्ताया रूपभेदा वा । सन्नेपतः पुनः सर्वमानवानामन्तर्जगदेव चिन्ताया राज्यम् इति

वक्तव्यम् । तस्याभिव्यक्तिः स्फुटा च निर्देशयोग्या च, यद्धि विज्ञान-
सम्मतं लोकप्रसिद्धञ्च न तावदेव मानवानां चिन्ता । मानवीया चिन्ता-
गतिरसङ्केचया चानिर्देश्या च । मानवजीवनस्य दीर्घदीर्घेतिहासेषु एवं
नाम काश्चन चिन्ता आभासन्ते यास्तावदसुप्रचारिता अपि सुश्रद्धालं न
संबद्धा अपि नैकान्तत उपेक्षणीया भवितुमर्हन्तीति । मानवजीवनस्येव
चिन्ताशक्तेरप्यस्ति शैशवं यौवनं वार्द्धकञ्च । यांश्च वयम् असभ्या इति वा
अनुव्रतजातीया इति वा जुगुप्सामहे तेषां क्षीणानामपरिस्फुटानां वा
चिन्ताप्रवाहाणां नास्तीतिहास इत्यप्यवाच्यमेव ।

केचिच्चिन्ताया इतिहासं दर्शनचर्चाया इतिहासस्य पर्यायान्तर्गतं
मन्यन्ते । वस्तुगत्या द्वयमिदं नैकं वस्तु । उभयोः पार्थक्यञ्च सुग्रहमेव ।
दर्शनेतिहासापेक्षया चिन्तेतिहासो दूरव्यापी । यत् सत्यं न कदापि
मानवानां समग्रा चिन्ताशक्तिः केवले दर्शनशास्त्रानुशीलने व्यापृता
आसीदिति । कस्याश्चन जातेश्चिन्तेतिहास इत्युक्त्या विज्ञाने धर्मे दर्शने
साहित्यादिषु च प्रभूततमेषु विषयेषु तस्याश्चिन्तायाः कल्पनायाश्च प्रसार
इत्येव वयं प्रतीमः । दार्शनिकी चिन्ता चिन्तेतिहासस्य कश्चनाध्यायो
वाऽंशविशेषो वेति प्रहीतुं शक्यते । साहित्येतिहासोऽपि चिन्तेतिहासा-
दन्य एव । इदानीञ्च भारतीयाः केचन कृतविद्या भारतीयदर्शनशास्त्रस्ये-
तिहासं विरचय्यास्माकं बहुमानास्पदं संवृत्ताः ।

चिन्ताप्रवाहेभ्य एव जातीयजीवनस्य यथार्थ इतिहासोऽन्विष्यान्विष्य
बहिष्कर्तव्यः । यज्जातीया मानवा यावतीमुन्नतिमधिचक्रुस्तेषां चिन्ता-
धाराष्वपि तावानुच्चैर्भावस्तावती चाञ्चैस्तरां तत्त्वानुसन्धित्सां द्रष्टृपथ-
मधिरोहतः । चिन्ताशीलतायास्तुलादण्डसाहायकेनैव वयं प्राचां 'ग्रीक्'-
जातीयानां महत्त्ववैशिष्ट्ये अभिनिवेशाभ्युदयौ चोपलभामहे । बहोः
कालात् प्रभृत्येव युरोपखण्डे दार्शनिकदिशा इतिहासचर्चा समा-
रम्भि । कस्याश्चन जातेरुत्थानपतनयोर्वृत्तान्त एव नास्या यथार्थत
इतिहासः । जातीयजीवनस्य यथार्थेतिवृत्तमूलसूत्रं तस्याश्चिन्ताप्रवाहे-

८८-संख्या]

भारतीयचिन्ताप्रवाहः

२६५

चन्तलीनं वर्त्तते । भावप्रवाहं चिन्ताप्रणालीं वाऽननुसन्धता लिखित इतिहासः कदाऽपि यथार्थेतिहासपदवाच्यो न स्यात्—यच्च स्यात् तत् केवलं मांसमज्जवर्जितः कङ्कालो वृत्तव्यापाराणां सूचीपत्रमात्रं वा ।

कश्चिदं यद्यद्यापि भारतस्य चिन्तेतिहासो न यथायथं लिखितः । न जाने कियद्भिर्दिवसैरेतिहासिकानां दृष्टिरत्नाऽऽकृष्टा भवेदिति । ये तावदस्माकं मध्ये इतिहासमालोचयन्ति ते प्रायेण पुरावृत्तस्य बहिरावरणे प्राचां नृपतीनां जन्मपत्तिकारचनायां चैव व्यग्रा वर्त्तन्ते । परं कथं कथांशानां प्रादुर्भावः कथं वृत्तेषां पश्चाच्चिन्तास्रोतः प्रच्छन्नं वर्त्तते तत्तानि नानुसन्धा-
तव्यानि मन्वते । पाश्चात्या विद्वांसो महता प्रयत्नेन ग्रीस्-रोमयुरोपाणां चिन्ताधारायाः सुविस्तृतम् इतिहासं व्यरचयन् । तमिममितिहासं पठता-
मस्माकं सुखञ्च दुःखञ्च युगपदुपतिष्ठेते । सोऽयं दुःखहेतुर्यत् पृथिव्यां यो हि भूखण्डः प्रथमं सभ्यतालोकेन समुद्भासित आसीत्, एकदा यस्य ज्ञानस्य धर्मस्य चोपदेशमन्यजातीया उत्कर्णाः श्रुतवन्तः, यस्य चापत्यानां पृथुतरायाश्चिन्ताशीलतायाः साधनायाश्च फलमद्याप्यक्षयकीर्तिस्तस्मिन् रूपेण वर्त्तते तस्य पुण्यस्थानस्य भारतवर्षस्य निर्मलचिन्ताप्रवाहेतिहासो नास्ति । किमिदमल्पं परितापपदम् !

प्रायः सर्वेषामेव काचिद् विशिष्टा साधना विशिष्टा च चिन्ताधारा वर्त्तते । इयमेव तेषां स्वकीया सम्पत् । यथा वर्णगतं देशोचितम् आचारनिष्ठञ्च वैलक्षण्यं मानवान् स्वस्वश्रेण्यां व्यभाजयत् एवं चिन्ताशक्ते-
स्तारतम्यमपि मानवेषु विपुलं व्यवधिं समसृजत् । स्वल्पमात्रं प्रणिदधतै-
वेदं सुज्ञेयं यद् ये नामाद्यत्वे जात्या दूरं विभिन्नाः, ऐक्येऽपि पूर्वपुरुषस्य तेषां चिन्ताप्रणाली कियन्नाम भिन्नं रूपमवाल्म्बत । कस्यापि विषयस्य तथ्यानुसन्धानवेलायां कस्यचिद् भारतीयस्य कस्यचन युरोपीयस्य च चिन्ताप्रणाली प्रायो नैकविधा परिदृश्यते ।

‘विश्वस्य जातिसङ्घेषु कुतस्तावद् भारतस्य यथार्थतो वैशिष्ट्यमिति प्रश्ने नृतत्त्वं भाषातत्त्वं वाऽनाश्रित्य वयं स्वल्पेन वचसा ‘भारतस्य प्राधान्येन

वैशिष्ट्यं तस्य चिन्तायाम्' इत्येवोत्तरयितुं शक्नुमः । भारतीया आर्य-
मनीषिण इतरासां जातीनां तुलनया क नामाऽऽत्मनः स्वातन्त्र्यं निर्वोदु-
मर्हन्तीत्यनुसन्धतामस्माकं दृष्टिरादावेव तेषां चिन्ताप्रवाहेषु निपतिष्यति ।
भारतस्य शिक्षादीक्षे, आचारधर्मौ, भुक्तिमुक्ती इत्येतेषां सर्वेषामेव भावानां
मूले तस्य चिन्ताविशेषस्य प्रभावः स्पष्टत उपलभ्यते । निखिलेषु विषयेषु
ज्ञानविज्ञानयोः परां काष्ठामुपदर्शयितुमशक्नुवतोऽपि भारतवर्षस्य चिन्ता-
धारायामस्ति तथाविधं किञ्चन वैशिष्ट्यं तथाविधञ्च किञ्चनानन्यसाधारण्यं
यन्नाम चिरायैव भारतमन्यस्या जातेरन्यस्माद्देशाच्च पृथक्त्वेन प्रति-
पादयिष्यति । इदमेव वैशिष्ट्यं भारतस्य प्राणभूतम्, इयमेव भारतस्य
चिरागता साधना ।

निबन्धमिमं निबध्नतो मे मनस्यादावेवेदं प्रश्नवितयं समुदैत् । तत्र
क तावद् भारतीयचिन्ताप्रवाहस्य मूलम् ? कुतः प्राथमिकी चिन्ता सूत्रपात-
मनुभूतवती ? कानि च सन्त्यस्माकं भारतीयचिन्ताया इतिहास-
निबन्धनोपयोगीन्युपादानापरपर्यायाण्युपकरणानीति । यद्यपि समाधा-
कष्टकल्पितमेव, तथाऽप्यवसरेऽस्मिन् प्रश्नानामेतेषामाविर्भावः प्रस्तावोचित
प्वेत्यत्र नास्ति सन्देहः । प्रथमत उपकरणमवलम्ब्यैव कथा प्रस्तूयताम् ।
अवितथः किलायं वादो यच्चिरागतात् प्रवादात् आर्षग्रन्थाच्च प्राचीन-
भारतस्येतिहासनिर्माणविधौ नास्ति नः सामग्र्यन्तरमिति । लोक-
सिद्धानामैतिह्यानां विद्वद्भिर्विप्रतिपन्नेऽपि प्रामाण्ये वयमस्मिन् प्रस्तावे
विश्वासायोग्यतया न तदेकान्तत उपेक्षितुमर्हामः । येषां सभ्यताया
आदर्शस्य वाऽविच्छिन्नधारं पुरावृत्तं नास्ति तेषां समीपे प्रचरता-
मैतिह्यानामपि भूयिष्ठं मूल्यमस्तीत्यकामेनापि स्वीकरणीयम् । तत-
श्चान्वेष्टव्यं क भारतीयचिन्ताया उत्सः । येषां चिन्तामधिकृत्य निबन्धो
विरच्यते ते च के इति । ये तावच्छास्त्रे ऋषित्वेन श्रुतर्षित्वेनाऽऽचार्यत्वेन वा
कीर्त्तितास्तेषां सत्यानुसन्धानेषु ध्यानेष्वभिनिवेशेषु चैव वयम् अन्तर्जगद्-
विषये बहिर्जगद्विषये च भारतस्य विपुलायाश्चिन्ताया आभासमधि-

८८-संख्या]

भारतीयश्रित्ताप्रवाहः

२१७

गच्छामः । मन्त्रद्रष्टृष्विष्वेव तस्याः प्रथममुन्मेषमवलोकयामः । सेयं
 विन्ताधारा त्रिपथगामिनी गङ्गेवाऽऽध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकाख्या-
 मिस्तिस्तुभिरेव धाराभिरवहत् । ये खलु दिव्यदृष्टिसम्पन्ना येषां साहजिकी
 सम्पत् प्रतिभा तेषामेव हृदये ज्ञानस्य प्रथमालोकसम्पातः सम्पद्येतेत्यत्र
 को वा विस्मयावकाशः । ब्रह्मविदाम् ऋषीणां मुखादेव भारते धर्मस्य
 ब्रह्मविद्यायाश्च भित्तिरूपा पवित्रा वेदवाणी बहिरभूत् । ऋषयो दिव्येन
 वक्त्रेण सर्वेषां पदार्थानां चरमं तत्त्वमवलोकयितुमलमासन् । तेषामज्ञेयं
 दुर्ज्ञेयं वा जगति किञ्चन नासीत् । यदा शास्त्रग्रन्थो न प्रणीतः, शिक्तार्थं
 वतुष्पाठी वा विद्यालयो वा न व्यवस्थापितः, पाण्डित्यप्रकाशानुगुणा
 सभा न प्रतिष्ठापिता, स्मरणातीते तत्रापि युगे इमे मनीषिणो ज्ञानवलेन
 ब्रह्माण्डस्य निखिलं रहस्यजालं भेत्तुमलमासन् । एत एव 'वेदानाम्
 ऋषयः' इति प्रसिद्धाः ।

ततश्चाजायन्तान्यविधाः केचन प्रतिभानवन्तः पुरुषाः । यद्यपि तेमे
 पूर्वोक्ता ऋषय इव जन्मना दिव्यज्ञानसम्पन्नास्तथाऽपीमे अयभ्यासेन गाढा-
 भिनिवेशेन चर्षिपदवीमलभन्त । गुरुमुखादागतस्य शास्त्रोपदेशस्य श्रवणा-
 देवार्थं ज्ञानं प्रत्यभादित्यतस्ते साधारण्येन श्रुतर्षिसंज्ञयाऽभिधीयन्ते ।
 भावियुगजातानामल्पायुषामल्पबुद्धीनाञ्च जीवानां ज्ञानोन्मेषार्थं बोध-
 सौकर्यार्थं वैते श्रुतर्षयो वेदाङ्गादीनि शास्त्राणि प्रणिन्युः । ऐतिहासिक-
 विचारमार्गं पुनरिदमेव भारतीयसाहित्यस्य मूलमिति प्रतिभाति ।
 वेदाध्ययनस्य ब्रह्मविद्यालाभस्य वा साहायकमनुतिष्ठन्ति शिक्षाकल्पादि-
 शास्त्राण्यत्रैव युगे व्यरच्यन्त । ऋषित्वेन प्रसिद्धा मनु-व्यास-यास्क-
 पाणिनिप्रभृतयः शास्त्रकारा ज्ञानस्य द्वितीयकभूमिकायाः स्रष्टारो द्रष्टारो
 वेति वक्तुं शक्यम् ।

अस्तमिते ऋषियुगे आचार्या आविरासन् । वात्स्यायनः शबरस्वामी
 प्रशस्तपादः पतञ्जलिः शङ्कराचार्यश्चेत्यादयस्तत्तच्छास्त्रभाष्यरुत एवा-
 स्माभिराचार्यत्वेन गृह्यन्ते । वेदादिशास्त्रनिष्णातधियामेषामाचार्याणामपि

प्रतिभा नाल्पीयस्यासीत् । ऋषिप्रणीतानां शास्त्राणां व्याख्यातुमिरप्येभि-
निबद्धे ग्रन्थजाते मौलिकचिन्ताया अपि निदर्शनं प्रभूतमेव परिदृश्यते ।
शास्त्राणां गूढतात्पर्यमाविर्भावयद्भिरेतैर्यथा सूक्ष्मतमायाश्चिन्तायाः
साधनायाश्च परिचयो दत्तस्तत्तावदवलोकयन्तः सर्व एव विस्मयमधि-
गच्छेयुः । शास्त्रव्याख्यानप्रवृत्ता आचार्यपादाः समये नवीनामपि
चिन्ताप्रणालीं प्रादर्शयन् । मूलस्य चाशयप्रकटनव्याजेनानेकानि नूतन-
तथ्यान्याविरकुर्वन् । प्रायेण सूत्रात्मकानि ऋषिप्रणीतानि शास्त्राणि
तथा स्वल्पाक्षराणि यथाचार्याणां व्याख्यानमन्तरेण बहुत्रैव मूलस्य
तात्पर्यं हृदयं नाधिरोहति ।

इदानीं द्रष्टव्यं कुत्र चिन्ताया मूलं कथञ्च चिन्तायाः सूत्रपातन-
मिति । पूर्वोक्तमेवात्र मात्रया स्मारयितव्यम् । यदा मानवाः स्वेन
स्वभावसरलेनोन्मुक्तेन च मनसा विपुले विश्वे विस्मितनयना नेत्र-
मपातयन् तदा तेषां मनोराज्ये शनैश्चिन्तया पदं कृतम् । अदृष्टपूर्वेण प्रकृते-
र्दृश्यपर्यायेण तस्या मनोहरया रूपराज्या च मानवानां चेतसि चिन्तातरङ्गः
स्फूर्तिमानमलम्भ्यत, केनचिद्ज्ञातमधुरेण भावेन तेषां प्राणाः स्पन्दन-
मनुवभूवुः । अयं प्राणस्पन्द एव चिन्ताशक्तेर्वाक्शक्तेश्चोद्बोधको वाऽभि-
व्यञ्जको वा भवति । भीतेर्विस्मयाच्च मानवानां मुखात् सङ्गीतमङ्गारवत्
काकलीवद्वा योऽव्यक्तो ध्वनिर्निरगात् स एव क्रमेण परिमार्जितः परि-
शोधितश्च मानवानां भावप्रकाशानुगुणेन भाषात्मना पर्यणमत्, भावो
भाषा च द्वंद्वं संश्लिष्टौ । अनयोरन्योन्यापेक्षित्वं स्पष्टमेवानुभूयते ।
असति वाग्विभवे मानवाश्चिन्तायामप्यर्हाः स्युर्नवेति विषयोऽयं विद्वद्भि-
र्विचार्य एव । भाषया मूर्त्तिमती मानवानां चिन्ता अनन्ते पथि प्रावहत् ।

समन्ततो दुर्भेद्यं रहस्यजालं वितत्य प्रकृतिः स्वेन मनसा स्वाम-
लौकिकीं क्रीडामनुतिष्ठन्ती विराजते । सा विरमेव क्षद्रेति कृत्वा मानुषीं
बुद्धिमुपेतमाणैवास्ते । मानवास्तु न कदापि निष्क्रियस्य द्रष्टुरासन-
मध्यासीनाः प्रकृत्या क्रियमाणानि कर्माण्यवलोकयितुमलमासन् ।

[अम-संख्या]

समालोचनम्

२६६

सपरिसरं ज्ञानमादाय गृहीतजन्मानोऽपि ते विविधैरुपायैः प्रकृतिमायत्ती-
 क्तुं प्रयासमातिष्ठन् । प्रकृत्यै प्रभवितुं यत्नवन्तोऽभूवन्—आदौ स्तुत्या-
 दिभिरन्ततश्च स्वेन बुद्धिमहिम्ना स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगदनु-
 कूलयितुमैहन्त । वैदिकयुगे ऋषयः स्वस्वकल्याणेष्वपि अग्निसूर्य-
 जलवायुमयान् पदार्थान् यज्ञेन हामेन स्तुत्यादिना च तोषयितुमयतन्त ।
 कचिदेतेष्वपि ते प्रभुतया वर्तस्यन्तीति न तदानीमपि ज्ञातुमलमासन् नाम ।
 यदा पुनस्ते यथार्थत एवान्वभूवन् यदेकैव महासत्ता तेषामन्तर्बहिश्च
 विराजमाना चन्द्रसूर्यावारभ्य विश्वस्याणुपरमाण्वादि यावत् पदार्थानेव
 परिचालयति च नियन्त्रयति चेति, तदा तेषामात्मनः क्षद्रबुद्धित्वभावना
 अशरणत्वचिन्ता च व्यपैताम् । ज्ञानगौरवेण तेषां हृदयं बलवद्भूतं,
 आत्मत्राणार्थं देवेष्ववेदनकृतिश्च हासमलभत । प्रकृतेरनुग्रहप्रत्याशया-
 किञ्चित्कर्त्तुं स्तुतिं घृताहुतिश्चापास्य तेऽब्रुवन्—‘कस्मै देवाय हविषा
 विधेम?’ इति । यत्तावद् देवतानां देवतम् अक्षरं परिपूर्णञ्च तदेवानु-
 सन्धातुं प्रवृत्ता अभवन्—खण्डं विहाय भूमोऽन्वेषण एव प्रावर्तन्त ।
 अत्रैवोपनिषद् आत्मचिन्ताया वा प्रारम्भः । इति ।

समालोचनम्

[निबन्धकः—श्रीवामाचरणभट्टाचार्यः]

श्रीमद्भिर्गुरुपदहालदारमहोदयैर्निबद्धो विद्याप्रस्थानं नाम प्रबन्धो
 विगतपञ्चपञ्चाशदधिकाष्टादशशतशकाब्दीयश्रावणमासस्य संस्कृतसाहित्य-
 परिषत्पत्रिकायां प्रकाशं गतोऽस्माकं नेत्रपथमधिकृतवान् ।

तमिमं मीमांसान्यायप्रकाशपङ्क्तः पूर्वोत्तरमध्यभागेषु कचन पदानां
 योजनया परिहारेण चान्यथाकृतानुपूर्वीकस्यार्थसंग्रहग्रन्थस्य प्रतिलिपिबहुलं
 विद्याप्रस्थानमित्येतदाख्यं प्रबन्धरत्नविशेषं पुनः पुनः प्रकाशं नयन्त्यानया

संस्कृत-साहित्य-परिषत्-पत्रिकया मन्ये नूनमितो विद्यायाः प्रस्थान-
मेवोद्घोष्यते ।

रत्नानामाकरभूतेऽस्मिन् भारतवर्षे पूर्वपूर्वाचार्यविरचितानि सन्ति
तावदनेकानि दुर्ज्ञेयतत्त्वानि प्रच्छन्नानि च ग्रन्थरत्नानि, तेषाञ्च रत्नाना-
माहरणमस्माकमपि नानिष्टं, तथाप्युपह्रियमाणासु प्राचीनग्रन्थपङ्क्तिषु
संयोजनादिवैगुण्यादिना समुत्पादितैस्तीक्ष्णदोषकण्टकैर्भिद्यन्तेतरां विदुषां
हृदयानि इति ममायं प्रयत्नः ।

मयात्र स्वीयप्रबन्धे पाठकानां स्पष्टतयावगतये विद्याप्रस्थान-
प्रबन्धीयालोच्यस्थानस्य तदादर्शभूतार्थसंग्रहग्रन्थस्य च पाठान् क्रमे-
णोल्लिख्य तत्र समालोचनीयप्रबन्धे ये किल पाठवैरूप्याङ्गीकार-
निबन्धना दोषविशेषा यश्चापि वा प्राचीनग्रन्थतोऽपकर्षस्ते विदुषां पुरत
उपस्थाप्यन्ते । परीक्षणीयं सद्भिर्गुणदोषविवेकिभिस्तेषां तत्त्वमिति
प्रार्थ्यते ।

विद्याप्रस्थाने—कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः ।
कर्मजन्यां फलस्वाम्यां, कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । स च यजेत स्वर्गकाम
इत्यादिरूपः । स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधतानेन स्वर्गकामस्य यागजन्य-
फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते । इति पाठः । (संस्कृत-साः ६ष्ठवर्षे ४र्थखण्डे) ।

अर्थसंग्रहे—कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः । कर्म-
जन्यफलस्वाम्यां, कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । स च यजेत स्वर्गकाम
इत्यादिरूपः । स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधतानेन स्वर्गकामस्य यागजन्य-
फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते । इति ।

न्यायप्रकाशे च—फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः । फल-
स्वाम्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । स च यजेत स्वर्गकाम इत्यादिरूपः ।
अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं
प्रतिपाद्यते । इति ।

अत्रेदमालोचनीयम् । रेखाङ्कितस्थानव्यतिरिक्त उद्धृतविद्याप्रस्थान-
प्रबन्धांशः सर्व एवात्रार्थसङ्ग्रहग्रन्थस्य प्रतिलिपिः, अर्थसङ्ग्रहग्रन्थः
पुनर्न्यायप्रकाशस्य छायास्वरूपः । तत्र न्यायप्रकाशे प्रागुद्दिष्टाधिकार-
विधिरित्यत्राधिकारपदस्य स्वामित्वार्थं शक्ततया स्वामित्वस्य च
किञ्चिन्निरूपितत्वावश्यकत्वेनात्र फलस्यैव तन्निरूपकत्वसिद्ध्या अधिकार-
पदेन फलस्वाम्यपर्यन्तलाभे, बोधकत्वेन विधिपदार्थं तदन्वये च फल-
स्वाम्यबोधको विधिरिति पर्यवसन्नमधिकारविधिलक्षणमुक्तम् ।

तत्र हि फलस्वाम्यं न फलनिष्ठस्वत्वनिरूपितत्वरूपं, यागजन्यानां
स्वर्गादिफलानामद्रव्यतया यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्य स्वत्वस्य तत्रा-
योगात् । नापि स्वजनकयागकर्तृत्वं तत् “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्युत्पत्ति-
विधावतिव्याप्तेः, तेनापि अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदित्येवं स्वसाध्याग्नि-
होत्रयागजन्यत्वस्य इष्टे बोधनादिष्टजनकाग्निहोत्रयागकर्तृत्वस्यापि
बोधात् । अतोऽत्र स्वाभीष्टं स्वामित्वं निर्वक्ति—फलस्वाम्यमिति ।
स्वाम्यपदार्थतावच्छेदकस्य भोक्तृत्वातिरिक्तातिप्रसक्ततया फलपद-
समभिव्याहारेणैव भोक्तृतात्वावच्छिन्नार्थः स्वाम्यपदेनोपस्थापयितुं
शक्य इति स्वाम्यमात्रमननूद्य फलस्वाम्यमित्युक्तम् । फलस्वाम्य-
मित्यस्य फलभोक्तृत्वार्थकतास्वारस्येऽपि कर्मजन्येतिपदान्तरसम्बन्धेन
कर्मजन्यफलभोक्तृत्वमिति निष्कर्षप्रतिपादनं तु पितृभ्यो दद्यादित्यादा-
वतिव्याप्तिवारणाय । अनेनापि पितृनिष्ठस्य तृप्तिरूपफलभोक्तृत्वस्य
बोधनात् । न चात्रापि फलस्य दानरूपकर्मजन्यत्वेनोपस्थितिरित्यति-
व्याप्तेस्तावतापि न परिहार इति वाच्यम्, कर्मजन्येत्यनेन स्वकीय-
कर्मजन्यत्वस्याभिप्रेतत्वात् । पितृगततृप्तिफलस्य च पुत्रकर्तृकश्राद्ध-
जन्यत्वेनात्र श्रुत्या अग्रगमात् ।

एवमत्र फलभोक्तृत्व-फलजनकयागकर्तृत्वरूपविवक्षणीयार्थः फल-
पदसमभिव्याहृतस्वाम्यपदेनैव लभ्यत इति न्यायप्रकाशे कर्मजन्येति-
पदसम्बन्धमनादृत्य फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिरित्येवं

लक्षणवाक्यमुक्तम् । भोक्तृत्वस्य त्वतथात्वेन विवरणे कर्मजन्यफल-
भोक्तृत्वमित्येवमुक्तम् ।

अर्थसङ्ग्रहकारैस्तु बालव्युत्पत्तये कर्मजन्यफलभोक्तृत्वबोधको
विधिरिति वाक्ये स्वाभ्यपदस्यैव कथञ्चिद्भोक्तृत्वार्थमधिगत्य कर्मजन्य-
फलस्वाभ्यपदबोधको विधिरधिकारविधिरित्युक्तम् । वस्तुतस्तु—एतद्-
ग्रन्थकर्तृमते पुरुषविशेषणत्वेनाधिगतान्यधिकारपदवाच्यानि । तथाच
फलभोक्तृत्वं फलभोगावच्छेदकमर्थात् पुरुषविशेषणमधिकारपदार्थ-
एव ; तद्बोधको विधिरधिकारविधिरिति तेषां शाब्दतात्पर्यम् ।

विद्याप्रस्थाने तु निबन्धकेन तत्र रेखाङ्कितस्थाने अर्थसङ्ग्रहीय-
“कर्मजन्यफलस्वाभ्यपद” इति पाठः, कर्मजन्यं फलस्वाभ्यमिति पदच्छेदं
विधायान्यथाकारं गृहीत्वा कर्मजन्यफलभोक्तृत्वमिति व्याख्यातम् ।

अत्रायमस्माकमाक्षेपविशेषः । कर्मजन्यत्वविशिष्टस्य फलभोक्तृत्वस्य
प्रबन्धकर्तृमते ‘यजेत स्वर्गकाम’ इत्यादिवाक्यात् कथं लाभः । यजेत
स्वर्गकाम इत्यतो यागेन स्वर्गं भावयेदित्येवं यागजन्यत्वस्य स्वर्ग-
बोधान्निराकाङ्क्षतया पुनर्भोक्तृत्वे तदन्वयस्यासम्भवात् । अथ स्वर्गकामस्य
यागजन्यस्य फलस्यापि भोक्तृत्वं कुतो लभ्यत इत्यपि व्रादिना प्रष्टव्यम् ।
तस्मिन् किमुत्तरं वाच्यमिति चेत्, उच्यते—यजेत स्वर्गकाम इत्यनेन
स्वघटकपदवृत्त्या उपस्थापितस्य स्वर्गकामनिष्ठस्य स्वर्गोद्देश्यकयाग-
कर्तृत्वस्य तदीयं फलभोक्तृत्वं विनानुपपत्त्या फलभोक्तृत्वमपि तेनैव
बोध्यते । कर्मजन्यत्वविशिष्टस्य फलभोक्तृत्वस्य तु न तथाक्षेपलभ्यत्वं
सम्भवति । स्वर्गोद्देशेन यागकर्तृयागजन्यस्वर्गस्यैव भोक्तृत्वज्ञानं
यागे प्रवर्त्तकं नतु यागजन्यत्वविशिष्टस्य स्वर्गभोक्तृत्वस्य ज्ञानम् । यत्
यजजन्यं तद्भोक्तृत्वज्ञानं तत्र प्रवर्त्तकमिति व्याप्तेः । धूमार्थिना तत्कारणं
वह्निः साध्यते इति लोकेऽपि दृष्टत्वात् । नच मुद्राकरप्रमादोऽयमिति
वाच्यमुत्तरत्र प्रबन्धकेन स्वकीयप्रबन्धेऽर्थसंग्रहादिग्रन्थासमानाकारत्व-
प्रतिपादनायैतादृशस्यैव लघुतरात्तरकृतस्य गुरुप्रमादकरस्यापि पाठः

वैरूप्यस्य प्रायेणाङ्गीकृतत्वात् । परमत्राक्षरसमावेशस्यापि निबन्धककृत-
प्रमादानुकूलत्वाच्च ।

उपस्थात् “स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधतानेन स्वर्गकामस्य यागजन्य-
फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते” इत्यर्थसंग्रहीयः पाठः प्रबन्धकेन गृहीतः ।
तत्रापीदं सुधीभिर्विभाव्यम् । “अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता”
इत्येवं न्यायप्रकाशीयसमीचीनपाठस्य विद्याप्रस्थानेऽनादरोऽज्ञानविजृम्भित
एव प्रतिभाति । अस्मिंश्च पाठे यागं विदधतेति विधेयवाचकपदस्योद्देश्य-
पदोत्तरत्वसम्पत्त्या ‘उद्देश्यपदमुक्त्वा तु विधेयपदमाहरेत्’ इति नियमो-
ऽपि संरक्षितो भवति, भवति, च यागजन्यफलभोक्तृत्वप्रतिपादनपदार्थं
स्वर्गोद्देश्यकयागविधायकत्वप्रयोज्यत्वस्य साध्यस्य स्वरसतो बोधः ।
तदत्र कमभिप्रायविशेषमाकलय्य प्रबन्धकेनार्थसंग्रहीयः पाठः समादृत
इति नैव बुध्यते मादृशैः ।

अतः परमधिकारविधेः केचन भेदाः प्रदर्शिताः । परं तु पूर्वोक्तलक्षण-
ज्ञानं तथाविधान् भेदांस्तत्राधिकारविधौ नार्हत्येव । अत एवार्थसंग्रहे
न्यायप्रकाशे च तादृशविभागो न कृतः । अस्तु, तत्राप्युदाहरणानि
प्रायेणास्पष्टरूपाणि । क्रत्वर्थस्यापि नैमित्तिकानैमित्तिकभेदेन द्वैविध्य-
मुक्त्वा तत्र द्वितीयस्यानैमित्तिकस्य विहितातिक्रमनिमित्तको निषिद्धा-
चरणनिमित्तकश्चेत्येवं नैमित्तिकत्वोपन्यासेन भेद उक्तः । स कथं
सङ्गच्छते ? नैमित्तिकत्वानैमित्तिकत्वयोर्विरोधात् । तयोरविरुद्धत्वे पुनः
क्रत्वर्थस्य तादृशविभाग एव नोपपद्यते ।

“प्रयाजानां समिधो यजति तनूनपातं यजति इत्येवं विधिपाठक्रमाद्
यः क्रमः स ब्राह्मणपाठक्रमादेव । यद्यपि ब्राह्मणवाक्यमर्थं विधाय
कृतार्थं तथापि प्रयाजादीनां क्रमस्मारकान्तराभावात् तदेव क्रमस्मार-
कत्वेन स्वीक्रियते” इति विद्याप्रस्थानप्रबन्धीयांशविशेषः । तत्र रेखाङ्कित-
स्थानानि विहाय सर्वमर्थसंग्रहन्यायप्रकाशग्रन्थसमानानुपूर्वीमत् । रेखा-
ङ्कितस्थलेषु अर्थसंग्रहीयपाठे बहुवचनस्थाने एकवचनं विधाय तदनुपूर्व्या

अन्यथात्वं सम्पादितं तत्रभवता प्रबन्धकेन। अत्रापीदमूहनीयम्। प्रयाजेषु ब्राह्मणवाक्यानि तावत् पञ्च पठ्यन्ते। “समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति” इति। एतान्येव च ब्राह्मणवाक्यानि “यद्यपि ब्राह्मणवाक्यान्यर्थं विधाय कृतार्थानि” इति ग्रन्थेन न्यायप्रकाशकृद्भिः पूर्वपक्षरूपेणाभिधाय कमस्मारकतयात्र तान्यर्थवन्तीति प्रतिपादितम्। प्रयाजानामिति पूर्वतनग्रन्थेन तान्येव ब्राह्मणवाक्यान्युपस्थापितानि। परत्र सुतरां तेषामेव निरर्थकत्वशङ्का साधूपयुज्यते। अतः प्रबन्धकस्य तत्र तत्रैकवचननिर्देशे केवलं कथञ्चन पाठभेदसम्पादनमन्तरेण कश्चिदभिप्रायविशेषोऽस्तीति न प्रतीयते।

न्यायप्रकाशार्थसंग्रहादिषु क्वचित् “नियमविध्याश्रयणात्” इति श्रूयते तस्यायमभिप्रायः—मन्त्रैः स्मर्त्तव्यमिति श्रुतिं कल्पयित्वार्थस्मारकतया मन्त्राणां सार्थक्यं यदि सम्पादनीयम् तदा दृष्टस्यार्थस्मरणस्य कुचन प्रकारान्तरेणापि सम्पत्तिः स्यादिति तत्र पुनर्मन्त्राभ्यानमनर्थकमेव इति कुतस्तत्सार्थक्यमिति नाशङ्क्यम्। मन्त्रैरेव स्मर्त्तव्यमित्येवं नियमविधेरेवात्र कल्पनीयत्वात्। कल्पितस्य तादृशनियमविधेर्नियमादृष्टद्वारा सर्वत्र सार्थक्यमस्तीति न कोऽपि दोष इति।

अत्र विद्याप्रस्थानप्रबन्धे नियमविधिसङ्गावादित्येवं लेखो दृश्यते तत्र सङ्गावादित्यस्यावश्यं विद्यमानत्वादित्यर्थ एव विद्वद्भिर्ग्राह्यः। परं तु मन्त्रैरेव स्मर्त्तव्यमिति श्रुतेरकल्पितत्वात् कल्पनाविषयीभूतायां तस्यां श्रुतौ तादृशविद्यमानत्वोक्तिः कथं सङ्गच्छते? आश्रयणादिति सुसङ्गतस्य स्वादर्शग्रन्थपाठस्य वा कुतः परित्यागः कृतस्तत्रभवता परानुलिपिप्रियेण प्रबन्धकेनेति परमविषयः शास्त्रदृशामित्यन्यदपि बहूहनीयमत्र प्रबन्धेऽस्ति तदिह विस्तरभयेन नोपस्थापितम्। केवलं सङ्क्षेपतो दिग्दर्शनमेव कृतमित्यलं पल्लवितेन।

समालोचनविमर्शः

[निबन्धकः—कालीघाटवास्तव्य-श्रीगुरुपद-हालदारः]

विद्याप्रस्थाननाम्ना प्रकाशितपूर्वाया मदीयप्रबन्धपरम्परायाः कश्चि-
दंशविशेषमवलम्ब्य श्रीवामाचरणभट्टाचार्याभिधानेन केनापि समालोच-
कप्रकाण्डेन 'समालोचन' इत्याख्यया तीव्रकटाक्षबहुलं प्रबन्धमेकमत्र
प्रकाश्य स्वस्य वैदुष्यातिशयख्यापनाय यत् प्रयासबाहुल्यमाविष्कृतं तत्र
मदीयेष्वपि वक्तव्येषु क्षणं दत्तावधाना भवन्तु श्रीमन्तः पाठकमहाभागाः ।

मया तावत् तत्र प्राचीनग्रन्थपङ्क्तयोऽपहृता इति समालोचकस्य
प्रथम आक्षेपः । अत्रेदमस्मदीयमुत्तरम् । न खलु विद्याप्रस्थानं नाम
मया नवीनं किमपि वस्तु प्रस्तूयते नापि नानाशास्त्रालोचनतत्परतया
सुविदितवेदितव्ये विद्वद्भिरसमाजे तत्प्रकाशनेन मे पाण्डित्यख्यापने प्रयासः,
परन्तु ये नाम प्राचीनशास्त्रप्रस्थानभेदानवगन्तुमभिलषन्तोऽपि समयादि-
वैशुण्यादध्ययनाध्यापनादिनियमेन स्वाभिलाषपूर्णासमर्थाः संग्रहग्रन्थ-
प्रबन्धादिरूपान् सुगमानुपायानवलम्बन्ते तानेव लक्ष्यीकृत्य प्राचीनपद्धते-
रेवेत्थं मम समुपस्थापनकौतूहलम् । एवञ्च लक्षणोदाहरणादि-
प्रस्तावे प्राचीनग्रन्थपङ्क्तिविशेषपरिग्रहः किं सत्यमेव दोषावहः ? अर्थ-
संग्रहकारो लौगान्तिभास्करो न्यायप्रकाशकारश्चापोदेवो द्वावेव खृष्टियसप्त-
दशशताब्दीप्रथमभागवर्तिनौ प्रायेण समकालयोरपि तयोरेकस्य बहूनां
पंक्तीनामपरेण पदानुपदं किञ्चिद्वैरूप्येण वा परिग्रहेऽपि यदि नापराध-
स्तदा विंशशताब्द्यां विद्याप्रस्थाननिबन्धकस्य प्राचीनाभिमतलक्षणादि-
प्रदर्शनार्थं प्राचीनग्रन्थतो द्वित्रपंक्तीनां परिग्रहो हि कथं समालोचक-
हृदयभेदिकण्टकायमानदोषसम्पादकः स्यात् ? सुप्रसिद्धेषु बहुषु प्राचीन-
ग्रन्थकारेष्वपि तथा पंक्तिग्रहणरीतिश्चिरं प्रचरति, सति प्रयोजने यथाकालं
दर्शयिष्यते ।

* भट्टाचार्यमहोदयस्य प्राथमिकप्रवन्धगता दोषा हालदारमहोदयेनोपप्रदर्शिता अपि नैव
सुद्धिता अस्माभिः, प्रवन्धस्य तस्य लेखकेनैव प्रत्याख्यातत्वात् । स० सा० प० स० ।

‘कर्मजन्यं फलसाम्यमिति’ विद्याप्रस्थानपाठे कर्मजन्येत्यनन्तरमाप-
तितोऽयमनुस्वारः ‘संयोजनादिवैगुण्यं’ ‘पाठवैरूप्याङ्गीकारं’ वा घटयन्
समालोचकस्य द्वितीयमाक्षेपविशेषं जनयति । अत्र तु सप्रश्रयमिदम-
ङ्गीक्रियते यद्—मुद्रापनार्थप्रबन्धस्यानुलिपिकारस्थानवधानाद् मसी-
सम्पातवत् समापतितोऽयमनुस्वारो न खलु पदच्छेदार्थं प्रबन्धकेन प्रयुक्तः,
नापि भोक्तृत्वांशे कर्मजन्यत्वस्यान्वयोऽभिप्रेतः, अपि तु फलांशे । यद्
भवतु, एकमेतत् प्रामादिकं स्थलं समालोचयतः पण्डितप्रकाण्डस्य
भट्टाचार्यवर्यस्य प्रबन्धे कति प्रमादस्थलानि सन्तीत्यग्रतो दर्शयिष्यमाणानि
विद्याप्रस्थानपौनःपुनिकप्रकाशनेन परिषद्दुद्घोषितप्रस्थानाया विद्यायाः
सादरमुच्चैराह्वयकान्युपलभ्य समालोचकेनैवं समाश्वासो विधेयो यत्
प्रमादो मनुष्यधर्म इति ।

‘स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधताऽनेन’ इत्यर्थसंग्रहीयपाठो विद्याप्रस्थाने
गृहीतः, ‘अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता’ इत्येवं न्यायप्रकाशपाठस्तु
‘नादृतः’ इति मीमांसककेसरिणस्तृतीय आक्षेपः । अत्र उद्देश्यविधेय-
भावादितात्पर्यतो यथायोगमन्वयचिन्तापरिश्रान्तिमसहमानेन समा-
लोचकेन मय्यारोपितानां दोषाणामर्थसंग्रहकारेऽपि फलतः समापतिताना-
मुद्धारे विद्वज्जनसम्मतं यादृक् समाधानं विद्याप्रस्थानेऽपि तथेति
चिन्त्यम् ।

“अतः परमधिकारविधेः केचन भेदाः प्रबन्धे दर्शिताः, किन्तु पूर्वोक्त-
लक्षणज्ञानं तथाविधान् भेदांस्तत्राधिकारविधौ नाहति” इत्ययं पण्डित-
प्रकाण्डस्य समालोचकस्य चतुर्थाक्षेपभाषाविन्यासः । अत्रेदं मन्तव्यम् ।
“कर्मजन्यफलसाम्यबोधको विधिरधिकारविधिरिति”त्येवं मत्प्रदर्शित-
लक्षणज्ञाने ह्यधिकारविधौ विद्याप्रस्थानवर्णितभेदानर्हत्वेन कथमकस्मात्
समाक्रान्तः समालोचकवर्यस्तत्तु स्वयमेव स विज्ञातुमर्हति, अस्माभिस्तु
दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं विद्याप्रस्थानधृते “भिन्ने जुहोती”त्युदाहरणे निरुक्त-
लक्षणसङ्गते न कोऽप्यन्तरायः परिलक्ष्यते । तथाहि “भिन्ने जुहोती”त्यादौ

द्व-संख्या]

समालोचनविमर्शः

३०७

होमरूपेण कर्मणा जन्यं यत् पात्रभेदचक्रभेदादिनिबन्धनाङ्गहीनतादोष-
परिहाररूपं फलं तेनास्य विधेः क्रत्वर्थत्वं, यच्च पात्राद्यङ्गभेदे विध्यतिक्रम-
निबन्धनदोषापनयनरूपं फलं तद् भोक्तृत्वमधिकारिणि बोधयतीत्ययं
विधिर्निराबाधमैवोक्तलक्षणक्रान्तः । शब्दतोऽनुपात्तमप्यधिकारिविशेषणं
भवतीति शास्त्रदीपिकाप्रकाशादिकृद्भिः पूर्वाचार्यैः स्पष्टमुक्तम् । एवञ्च
“तत्राप्युदाहरणानि प्रायेणास्पष्टरूपाणि” इत्याकारस्तस्य पञ्चमाक्षेपोऽपि
प्रत्युक्तः । निरुक्तीत्युदाहरणे लक्षणसङ्गतिः सौकर्यात् ।

“नैमित्तिकत्वानैमित्तिकत्वयोर्विरोधात्” इत्येवं हेतूपन्यासेन यस्तेन
न्यायप्रकाशार्थसंग्रहमात्रावलम्बिना मीमांसकमन्येन षष्ठ आक्षेपः
प्रदर्शितस्तत्रेदमस्मदीयमुत्तरम् । नैमित्तिकानैमित्तिकभेदेन क्रत्वर्थस्य
प्रथमतो यद्वैविध्यमुक्तं तत्र प्राथमिकभेदे निमित्तशब्देन कर्त्तृनिष्पाद्यरूपं
निमित्तं विवक्षितम्, तदधीनश्च यः (क्रत्वर्थः) तत्त्वं नैमित्तिकत्वम्,
तद्भिन्नकत्वम्, चानैमित्तिकत्वम् । अतो विहितातिक्रमनिमित्तके निषिद्धा-
चरणनिमित्तके च सामान्यतो नैमित्तिकसत्त्वेऽपि विवक्षितनिमित्ता-
धीनत्वव्यतिरिक्तत्वरूपानैमित्तिकत्वसङ्गवे न कोऽपि बाधः, न वा
विभागानुपपत्तिः । अत्रैवं निमित्तिकत्वानैमित्तिकत्वनिर्देशस्तावन्नास्मत्-
कल्पनाधीनः, अपि तु पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमोमांसासाम्राज्यधुर-
न्धर-भट्टशंकर-नारायण-परितोषमिश्रादिभिः पूर्वाचार्यैरेव व्यवस्थापितः ।
एतद्विस्तरावबोधार्थमर्थसंग्रहन्यायप्रकाशव्यतिरिक्तानामपि मीमांसासार-
संग्रहमानमैयोदयतन्त्रटीकानिबन्धनादिग्रन्थानाम् आलोचनमावश्यकम् ।

प्रबन्धावसाने पुनः प्रातःकालेऽस्मिन्नावश्यविज्ञापनीये विषये क्षणमवधानं
धीमतामभ्यर्थयामहे । प्रथमस्तावत् समालोचकेन “क्रत्वर्थस्य तादृश-
विभाग एव नोपपद्यते । इति क्रमशः । प्रबन्धकः श्रीवामाचरणभट्टाचार्यः ।
वङ्गीयब्राह्मणसभा ।” इत्येवं कृतावसानः प्रबन्धांशो यैरादर्शपत्रैः सम्पा-
दकमहोदयानां करगोचरः कारितस्तान्येव पत्राणि समवलोक्य तत्रत्य-
लेखानुसारेणैवाहं तदंशस्य विमर्शं “सर्वथा क्षन्तव्यम्” इत्यन्तं विधाय

प्रेषितवानस्मि सम्पादकमहोदयानां सविधे । ततश्च विज्ञापितोऽस्मि यत् समालोचकेन कथमपि समालोचनविमर्शसंवादमुपलभ्य(?) स्वकीयप्रमाद-संशोधनव्याजविशेषेणेदानीं यथामति कृतं बहुनामेव दोषाणां संशोधनम्, अन्तरान्तरा परिवर्तितं किञ्चित् परिवर्द्धितं च तत्प्रबन्धशरीरम्, 'कमशः' इति पदेन प्राक्सूचितमंशान्तरं चाग्रे संयोजितमिति । एतदवस्थं पूर्णविग्रहं तत्समालोचनमालोच्य साम्प्रतमपि केचन दोषाः परिलक्ष्यन्ते तत्र ३०३-पत्रोपान्त्यपंक्तौ "सर्वमर्थसंग्रहन्यायप्रकाशग्रन्थसमानानुपूर्वीमत्" इत्यत्र नवयोजितांशे पूर्ववदेव दोषः प्रतिभासते । तत्र "न कर्मधारया-न्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकरः" इति प्राचीनानुशासनविरोधः । यश्च "न च मुद्राकरप्रमादोऽयमिति वाच्यमुत्तरत्र प्रबन्धकेन स्वकीय-प्रबन्धेऽर्थसंग्रहादिग्रन्थासमानाकारत्वप्रतिपादनायैतादृशस्यैव लघुतरात्तर-कृतस्य गुरुप्रमादकरस्यापि पाठवैरूप्यस्य प्रायेणाङ्गीकृतत्वात्" इत्यादि नोपस्थापितः कश्चिद्वान्तरो नूतनाक्षेपस्तत्रेदं पृच्छयते—कीदृशमस्मदङ्गी-कृतं तथाविधं पाठवैरूप्यम्? तत्प्रदर्शनं किं समुचितं नासीत्? किञ्च पाठवैरूप्येण किं गुरुप्रमादः क्रियते, किं वा गुरुप्रमादेन पाठवैरूप्यविशेषः साध्यते? इत्येतद् विविच्य लिखनमपि किञ्चोचितं दोषज्ञम्मन्यस्य समालोचकवर्यस्य ?

यच्चोक्तं ब्राह्मणवाक्यानां बहुत्वादेकवचननिर्देशो न स्मृत् इति, तत्रेद-मुच्यते । समालोचकमहोदयेन व्यक्तेर्बहुत्वेऽपि जात्यपेक्षमेकवचनं शास्त्रसिद्धमिति न कापि दृष्टम् ?

यच्चोक्तं "न्यायप्रकाशार्थसंग्रहादिषु कचित् नियमविध्याश्रयणात् इति श्रूयते" इत्यादि..... "अत्र विद्याप्रस्थानप्रबन्धे नियमविधिसद्भावा-दित्येवं लेखो दृश्यते तत्र सद्भावादित्यस्यावश्यं विद्यमानत्वादित्यर्थ एव विद्वद्भिर्ग्राह्यः । परं तु मन्त्रैरेव स्मर्त्तव्यमिति श्रुतेराप्तत्वात् कल्पना-विषयोभूतायां तस्यां श्रुतौ तादृशविद्यमानत्वोक्तिः कथं सङ्गच्छते?" इत्यन्तसमालोचने नियमविध्याश्रयणादित्येवं न्यायप्रकाशार्थसंग्रहयोः

पाठाद् नियमविधिसद्भावादिति प्रयोगो न समीचीन इति तत्रेदमस्मदीय-
मुत्तरम् । नियमविधिव्याश्रयणादित्यनेन न खलु तत्र तत्र नियमविधेः
कल्पनीयत्वं प्रतिपाद्यते ; परं तु नियमविधे विषयताया अवश्यसम्भा-
वितत्वमेव समुपस्थाप्यते । मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेन सर्वै-
रेव मीमांसकाचार्यैर्लक्षणमुक्तम् । अत्र तादृशार्थस्मारकत्वेनैव तेषामर्थ-
वत्वमुतान्यथेत्येवमाक्षेपे मन्त्रैरेव स्मर्त्तव्यमिति नियमविध्याश्रयणा-
दित्युक्त्वा तत्र तत्राक्षेपः परिहृतः । एतेन नियमापूर्वार्थमन्त्रोच्चारण-
मावश्यकम् । मन्त्राणामर्थस्मरणादृष्टोभयफलत्वात् । यदि मन्त्रोच्चारणं
वृष्टादृष्टोभयफलकत्वेनावश्यकं भवेत् तर्हि नियमविधेः कल्पनीयत्वव्याख्याने
तदावश्यकत्वं व्याहन्येत नियमविधिश्च नानासाधनसाध्यक्रियाया-
मैकसाधनप्राप्तावप्राप्तस्यापरसाधनस्य प्रापको भवेत् । तथा चानेक-
साधनेषु मध्ये रागाद् एकतरसाधनस्याश्रयणीयत्वेनोपस्थितौ अप्राप्तस्य
रागाभावाद् आश्रयणीयत्वेनानुपस्थितस्य साधनविशेषस्याश्रयणीयत्वमेव
प्रतिपाद्यते । एवं च सति नियमविध्याश्रयणादित्यनेन हावश्यसम्भावि-
नियमविषयतायाः सद्भाव एव सूचित इति विधिरसायने तत्रभवानप्य-
दीक्षितो मन्यते । तथा च तन्त्रवार्तिके भट्टपादैरुक्तम्—“ततश्चोपाया-
न्तराण्यप्रमाणकत्वान्निवर्त्तन्ते नियमादिष्टसिद्धिश्च । मन्त्रैरेव स्मृत्वा
कृतं कर्माभ्युदयकारि भवतीत्यवधार्यते ।” इति । अत्र वार्त्तिककारैः
कुमारिलभट्टपादैरपि “अवधार्यते” इत्येवमुक्तं नतु कल्प्यते इति ।
‘नियमार्था वा श्रुतिरुच्यते’ इति सूत्रेण भगवता जैमिनिनाऽपि मन्त्रादि-
वेदभागविशेषस्य नियमार्थत्वश्रवणमेव प्रतिपाद्यते न तु नियमार्थत्व-
कल्पनमिति । वस्तुगतेरेवंविधत्वे नियमविधिसद्भावादित्युक्तौ न
कोऽपि दोषः परिलक्ष्यते । नियमविधिविषयताया अवश्यसद्भावात् ।
अत आश्रयणादित्यस्य कल्पनीयत्वव्याख्यानं समीचीनं न वेति सुधीभि-
विभाव्यम् । इति ।

अभिमन्यौ निहते श्रीकृष्णसकाशे पार्थस्य प्रतिज्ञा

[निबन्धकः—श्रीहरिपदभारती]

हा गोविन्द शशाङ्कसुन्दरतनुः काऽऽस्तेऽभिमन्युः सखे
 नो द्रष्टुं प्रभवामि किं पुनरहं मूर्त्तं हि वीरं रसम् ।
 अन्तस्तत् परिदह्यते यदुपते क्षोभेण शोकेन मे
 किं कार्यं वद साम्प्रतं त्वमसि मे बुद्धिर्वलं वीरता ॥
 किं स्वप्नोऽयमनन्तरूप किमियं माया चमत्कारिणी
 व्यामोहः किमु सन्तनोति नितरां चित्रां क्रियां भूतले ।
 हा हा किङ्कटितं विषादकरुणं मर्मन्तुदं दारुणं
 किं कार्यं वद साम्प्रतं त्वमसि मे प्रज्ञा विवेको मतिः ॥
 तातो यस्य जगज्जयी मृधे पशुपतिं जित्वाप शैवास्त्रकं
 रक्षोदैत्यशतं निनाय सदनं कालस्य कालान्तकः ।
 अत्याश्चर्यमतीव विस्मयकरं वृत्तन्तु चित्रं सखे
 पञ्चत्वं गतवान् कथं कथय मे सोऽयं मिथः सङ्गरे ॥
 ज्यायान् मे रणपण्डितो गुरुगदापाणिर्द्वितीयोऽन्तको
 बालं तं निहतं निरीक्ष्य पशुभिर्दुर्योधनाद्यैः कथम् ।
 निश्चेष्टः शिथिलप्रयत्न इव तन्निष्पेषणेऽवस्थितो
 भाग्यान्मे किमु मन्दरोऽपि तृणवन्निःसारतामाप्तवान् ॥
 पूर्वं लब्धवरः स पाण्डववरो धन्वी रथी जित्वर-
 स्तस्मिन् जाग्रति सम्मुखे रणमुखे सेनाशतैः संवृते ।
 पञ्चास्यस्य शिशुं तवैव हि विभो स्वस्त्रेयमूर्जस्वलं
 दण्डव्यूहगतं निहत्य निभृतं पापैः कथं दृष्यते ॥
 निर्वीर्यं किमु केशव प्रलयकृद् गाण्डीवमेतद्धनुः
 संलग्नं यदमोघमस्त्रनिचयं शक्राद् गतं मार्दवम् ।

८म-संख्या] अभिमन्यौ निहते श्रीकृष्णसकाशे पार्थस्य प्रतिज्ञा ३११

ज्ञातं तेज इह प्रनष्टमनघं किं मे सखे साम्प्रतं
 वृताः सप्तमहारथा यदधुना सम्मोदमातन्वते ॥
 ध्यायन् कृष्णपदारविन्दयुगलं गाण्डीवचापं स्पृश-
 नेतैरप्यसुभिः करोमि शपथं ब्रह्मान्तरस्थं स्मरन् ।
 प्रागस्ताद् द्युमणेर्जयद्रथपशुं क्त्वैवा शिवाभ्यो बलिं
 दद्यामद्य महामहाहवमुखे सत्यं प्रतिज्ञायते ॥
 आदित्यं दहनं शशाङ्कमनिलं धर्मं धरां भूधरान्
 दिक्पालान् वसुरुद्रकिन्नरगणान् नागांस्त्रिलोकीश्वरान् ।
 साक्षीकृत्य भणामि तस्य नृपशोः शोणैर्धरित्रीमिमां
 शोणामद्य युधि प्रदोषसमये कुर्यां प्रतिज्ञायते ॥
 यायाच्चेत् स गभीरभूधरदरी-प्रच्छन्नगर्भेऽथवा
 पारावारनिगूढ-गाढ-तिमिरावर्तोदराभ्यन्तरे ।
 इन्द्रो वा वरुणो यमश्च दहनः पद्मासनो भास्कर-
 स्तं पापं न हि रक्षितुं समभवन्नुद्विक्ते गाण्डिवे* ॥

एकस्त्वमत्र शरणं यदि मे भवेऽस्मिन्
 मन्ये जगत्रयमिदं निखिलं तृणाय ।
 कोऽयं जयद्रथपशुः क्व च सूतपुत्रो
 हे कृष्ण पाण्डवसखे वद मेऽद्य कृत्यम् ॥
 त्वमेव विश्वम्भर विश्वमूर्ते
 धर्मस्त्वमेकोऽखिलकर्ममार्गः ।
 त्वं वै महात्मन् जगतां निदानं
 किं कार्यमार्य त्वरितं विधेयम् ॥

* गाण्डीवगाण्डिवौ पुनर्पुंसकौ इत्यमरः ।

080516

वानरवैदग्ध्यम् ।

प्रियपाठकमहाभागाः, विदितमेव भवतां सुग्रीवहनूमदादीनां निःसीमं बलवैभवमतिमानुपश्च प्रज्ञाप्रकर्षः । यैस्तावन्निखिलगर्वसर्वङ्गुषः प्रचलदूर्मिमालाकुलो भुवनभीषणो महोदधिरपि बन्धनमनुभाषितः, यैर्नाम करालकालवदनदरीप्रविशनामपि लक्ष्मणादीनां समुज्जीविताः प्राणाः, यैर्नाम बहुव्याहरद्भिरपि न किञ्चिदप्यपशब्दितं तेषां शिल्प-चिकित्सा-व्याकरणादि-सर्वतन्त्रस्वतन्त्रानां वानरवर्याणां को वा प्रख्यातवैद्युष्योऽपि Engineer वा Surgeon वा Philologist वा तुलामधिरोढुं प्रभवेत् । अत एव नैतदाश्चर्यं यदिण्डियानाविश्वविद्यालयाभ्यापकेन केलगूमहोदयेन सह-धर्मिणीसहायेन काञ्चन वानरकन्यकां स्वतनयेनैव साकम्पत्यनिर्विशेषं परिपाल्य सिद्धान्तितं यत् सार्धसंवत्सरवया वानरस्तथाविधवयसो मनुजाल्लेशतोऽपि न हीयते सामर्थ्यादिना । तस्यैवेतिवृत्तं प्रकटीकृतमिदानीमभ्यापकप्रवरेण The Ape and the Child समाख्ये ग्रन्थे । अस्माभिस्तु वाचकमहोदयानां परिब्रानाय तस्य सारसंग्रहः क्रियते ।

मनीषिमुख्येनामुना यथा स्वतनयो डोनाल्ड् संवर्धितस्तथैवेयमपि वानरबालिका परिवर्धिता । सा हि मनुजशिशुरिव समाच्छादिता वस्त्रादिभिः, स्नापिता फेनकादिभिः, शायिता शय्यादिषु । सा च धूमशकटेन स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति, सिकताभिश्च क्रीडति । षोडशे च मासे पदमर्पयन्ती अष्टपञ्चाशतः शब्दानामर्थमवबोद्धुं प्रवर्भव । धूमशकटस्य शृङ्गादानाय समादिष्टाऽसौ सम्यक्तया तथैवाकरोत्, अभ्यर्थिता च रेखाचित्रेभ्यः कुकुरादिकं निरदिशत् । तस्मिन्नेव वयसि डोनाल्ड् ऊनचत्वारिंशत् एव शब्दानामर्थपरिग्रहे अलमासीत्, मासद्वितयाच्चोर्ध्वं वानरीसदृशं मतिप्रकर्षं प्रकटीकृतवान् । सा च लुधार्ता एव खाद्यं गृह्णाति, अन्यथा निर्वर्ण्यमानाऽपि न गृह्णाति । शोचामिष्वपि सम्यगवहितैव वर्तते । एवञ्च सर्वत्र मानवशिशुमतिशेत् एव ।

कलिकाता—ओरियेण्टल सिरिज

- १। युक्तिकल्पतरुः—महाराजश्रीभोजविरचितः। पण्डितश्री ईश्वरचन्द्रशास्त्रिसंख्य-वेदान्त-न्याय-दर्शनतीर्थेन संशोधितः। अत्र राजनीतिः, गृह-दुर्ग-नगरादिनिर्माणम्, कृत-ध्वजचामरालङ्कारादिनिर्णयः, मणिरत्नाश्रयजादिपरीचा, शस्त्र-नौका-यानादिलक्षणाणि च सविशेषं निरूपितानि तत्तद्विषयमनुसन्धितसूत्रां महोपयोगीत्यं ग्रन्थः—२॥०॥
- २। चाणक्यपराजनीतिशास्त्रम्—विद्वद्-जोहान् फ्रान् म्यानेन-कृताङ्गलभूमिका-समेतम्—॥२०॥
- ३। मुक्ताफलम्—बोपदेवविरचितम् हेमाद्रिकृतटीकासहितम् वैष्णवानामनुपादेय-तथा परिगृहीतं भागवततत्त्वत्रयमिदं डाः श्रीनरेन्द्रनाथ लाहा, पि-एच. डि. लिखित-बृहदाङ्गलभूमिकया समलङ्कृतम् खण्डद्वयात्मकम्—६॥
- ४। चाणक्यकथा—रविनर्तकविरचिता। विशाखदत्तकृत-मुद्राराक्षससंवादिनीयं कथा सुललितपद्यमयी (द्वितीयाङ्कनावृत्तिः)—१॥
- ५। वक्रोक्तिजीवितम्—श्रीराजानककुन्तलविरचितं खोपपञ्चसमेतमतिप्रमाणभूत-मलङ्कारशास्त्रम् डाः श्रीमुशीलकुमार दे, डि. लिट्. महोदयेन संशोधितम्—३॥०॥
- ६। पद्मपुराणम्—सर्गखण्डस्य पञ्चाध्यायात्मक-शकुन्तलोपाख्यानम् पातालखण्डसैका-दशाध्यायात्मक-रघुवंशवर्णनञ्चात्र वङ्गदेशोपलब्धहस्तलिखितमादर्शमाश्रित्य संशोधित-मध्यापक-श्रीहरदत्तशर्माणा सुबृहदाङ्गलभाषामयभूमिकायां प्रमाणीकृतञ्च कालिदासीयशकुन्तल-रघुवंशयोर्वीजभूतत्वं पद्मपुराणस्य—२॥
- ७। जयमङ्गला—श्रीशङ्कराचार्यविरचिता। ईश्वरकृष्णकृतसंख्यसप्ततियन्यस्य टीकेयं श्रीहरदत्तशर्माणा संशोधिता—२॥
- ८। योगचिन्तामणिः—श्रीशिवानन्दसरस्वतीकृतिरतिप्राचीनी ग्रन्थीत्यं योगशास्त्रा-स्तुष्टिरिति शक्यते वक्तुम्—३॥
- ९। वक्रशृङ्गम्—श्रीमङ्गागवतभाष्यसंगतम्। “अर्थोद्देशः वक्रशृङ्गाः श्रीमङ्गाग-वताभिः” इति गारुडवचनञ्च याथार्थ्यं प्रतिदर्शयित्वा पण्डित-श्रीहरिदासविद्या-वागीशेनात्र श्रीमङ्गागवतग्रन्थाद्वृत्ता ग्रन्थांशवक्रशृङ्गवत्तया निरूपिताः, वक्रशृङ्गाणि च वङ्गभाषया विशेषेण वाक्यानि—२॥०॥

प्राप्तिस्थानम्—ओरियेण्टल प्रेस

६ पञ्चानन घोष लेन, कलिकाता।

The Calcutta Oriental Journal

(The only monthly Journal in English
devoted to Sanskritic studies)

Edited by

KSHITISH CHANDRA CHATTERJI, M. A.

*Lecturer, Calcutta University and Editor, The
Sanskrit Sahitya Parishat Patrika.*

The January number contains, among others, the
following special articles :

CONVOCATION ADDRESS IN ANCIENT INDIA

(text, commentary, English translation and exhaus-
tive notes on the address delivered by the "Guru"
in ancient India).

YOGAVĀSIṢṬHA—its date and place of origin.

THE DATE OF UTTARARĀMAVṚTTA CAMPŪ Etc. Etc.

Subscription : **Rupees Six** per annum inclusive
of postage. Single copy : **12 twelve annas**. For
specimen copies please send **13 annas** in postage
stamps.

Office :

**61/A, Ramkanto Bose Street, P.O. Baghbazar,
CALCUTTA.**

Printed at
CALCUTTA ORIENTAL PRESS
9, Panchanan Ghosh Lane, Calcutta.

Comried
1339-2000

